

22
E. 1

50999

MAGYAR
AKADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

A PHILOSOPHIAI,
TÖRVÉNY- ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI OSZTÁLYOK
KÖZLÖNYE.

AZ AKADEMIA RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

CSENGERY ANTAL,

AKADEMIAI JEGYZŐ.

ELSŐ KÖTET.

PEST,
EMICH GUSZTÁV KÖNYVNYOMDÁJA.

1860.

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
DEPARTMENT OF LINGUISTICS
LANSING, MICHIGAN

MAGYAR
AKADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

A PHILOSOPHIAI,
TÖRVÉNY- ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
OSZTÁLYOK KÖZLÖNYE.

I. KÖTET.

1860.

I. SZÁM.

A KERESZTYÉN ELEM
ÜDVÖS BEFOLYÁSA A POLGÁRISODÁSRA.

SZÉKFOGLALÓUL ELŐTERJESZTÉ

UDVARDY IGNÁCZ, L. T.

Midőn köztisztelőtű s tudós hazánkfia, Dessewffy Emil gróf ö mga a tizenegy évi időköz után 1858-ki dec. 20-án tartott m. akadémiai közülést elnökileg megnyitá, köz lelkesedéssel fogadott remek beszédében azon örökre emlékezetes szavakat is hallatá ékeesen szóló ajkairól: „Nemzetiségek egészséges fejlődését és következőleg fenmaradását is, a mivelődés menetének csupán azon minősége biztosíthatja, mely a tudás terjedését azon nagy elvekkel, melyek a keresztyéniség polgárosító tartalmát képezik, karöltve eszközölvén, ekképen az Istentől a külön népfajokba plántált szellemnek, tulajdonoknak, és képességeknek nemesítését, és így az erkölcsi méltóság becs és érték magasabb fokára emelését valósitja.“ — A derék elnöknek ezen nevezetes szavai határozottan kijelentvén: a keresztyénelem világpolgárosító erejét, hatályát; csekélységemben, — mint ki azon időben a M. Tud. Akadémia levelező tagjai sorába — érdemen felül, igtat-

tatni szerencsés voltam, — (mit is ezennel a legérzékenyebben megköszönnvén, ígérem: hogy ezen megtiszteltetést kiérdemelni s az innét reám hárúlt kötelességeknek erőm szerint megfelelni legnemesebb hazafiúi kötelességül, életem egyik szebb feladatául fogom tartani;) — mondom, a mélyen tisztelt gróf Űr fendicsértem szavai lelkemben azon gondolatot keltették, s határozattá érlelték: hogy az alapszabályilag egy év lefolyta alatt teendő székfoglaló emlékértékezőesemet e tárgy felett, t. i. a *keresztyén elem világpolgárosító erejéről s hatályáról* tartsam. — Nagy fontosságú s roppant terjedelmű tárgy! mely sokoldalú vonatkozásában s időrendi mozzanataiban kifejtve, vagy bár körvonalozva, egy ilyetén értekezőes határain túl, igen túl terjedne. Miért is azt egész általánosságban a társadalom valódi átalakítására, polgárosítására, az igazi haladásra vonatkozólag, szándékozom vázlatosan előadni, s főbb vonalokban kijelelni, kimutatni: a keresztyénség nagy elvének, intézményeinek a polgárosodásra való majd közvetett majd közvetlen lényeges és üdves hatását. — Mert a keresztyén elem majd közvetve majd közvetlenül hatott a polgárosodásra; a mennyiben eleinte, sőt vagy négy századon át a benső emberre ugyan közvetlenül hatva, annak hitbeli győződését, gondolkozását, érzelmeit átváltoztatva, az értelmi és erkölcsi embert mintegy újjászülte; de a mi által, úgy tanainak, elvéinek terjedése és még elleneire való kihatása által, egyszersmind az ember külállapotára, a társadalmi haladásra, a polgárosodásra is, bár közvetve, jótékony hatást gyakorolt. — Utóbb, a IV. V-ik, még inkább a későbbi századokban az üldözések megszűntével, a béke és szabad vallásgyakorlat megállapítása után, mint külintézmény, mint létszeres vallási társulat, azaz: mint egyház, — mely a keresztyénelemnek megőrzése, terjesztése, fentartása, az ember kül- és belállapotára való hatályosítása végett istenileg alapított, — szabadabban, feltünőbben s közvetlenül is hatott a társadalom állapotára, a rómabizanti már keresztyén császárok korában; még inkább pedig és kiválólag a hűbéruralom korszakában. — Mik szerint az érintettem hármaz korszakot tekintve, a jelen értekezőes is önként *három korszakra* oszlik, a mint t. i. a keresztyén elemnek és az ezt fentartó egyháznak

a polgárosodásra való üdves befolyását azon hármias korszakra elágazólag rövid előterjesztésben foglalja.

I. KORSZAK.

A közidőszámítástól N. Constantin császárig.

Azon korban, midőn a viláгурahnú Rómának szigorú, csak önkényen, az állam és a patriciatu s érdeke előmozdításán alapuló, egyedül erre irányult, s a természeti, az egyéni jogokat majd semmibe vevő polgári joga, zsarnoki eszélyességgel, anyagias felfogással képezett merev alakját a bölcselém s a természeti igazság, ildomosság befolyása által változtatni kezdé; de a melyen még az említett elemek ész- és természetellenes vonalmai — maguk a legjelesebb bölcselők által is megerősítette, — igen kirívó színezetben voltak láthatók; — miknél fogva az egyéni, a személyi jog semmibe vétette, az egyéniség nem célul de igen pusztá eszközül tekintetett a társadalom irányában; a nagy egész az egyetemes (collectiv) személyiség, az államtest volt minden; és így a pogány hazafiság s az állambálványozás irányzatánál rendeztetett minden, onnét vétetett a jó és rossznak, helyesnek, célszerűnek ismérve, mérlege; annak eszközéül szolgáltak, annak áldoztattak fel az egyéni ember legnemesebb érdekei, legszentebb jogai, legbecsesebb kincsei. — Azon korban, mondom, kelet nagy eseményeknek volt színhelye. — A kereszt, melyre az emberi nem megváltója felfeszítettett, zászlajává lön egy vallásnak, mely a világot átalakítá, újjászülte. Mindazon világpolgárosító elveket, elemeket, mik a különféle bölcselmi iskolákban — melyekre a pogány világ magasabb értelmiségei oszolva voltak, — homályosan, hiányosan, féltlénk bizonytalansággal tanítottak, a keresztyénelem bővségesen magában tartalmazta nem csak: de sőt mindazon elvek a rendszeres öszhangzás előnyével s minden nagy igazságok bámulatos öszeségével a lángbuzgalmú hit védőrsége alá helyezve a keresztyén elembe foglaltattak; s annak szerény hírnökei a társadalmi s erkölcsi alapigazságok ismeretéhez vezették a bölcselém által elhanyagolt, elhagyott tömegeket, s kinyilatkoztatták nekik az emberiségnek földi s túlvilági igazi rendeltetését.

Valóban, a keresztyén elem nem csak a már azelőtt fel-fogott, felismert igazságok körül való haladásúl tekintendő; melyeket is bővített, tökéletesített, magasztosabb jelleggel, s hatásosabb vonzerővel felruházott; hanem az még a szellemnek felülről való lebecsátkozása volt a tudomány örökségéből kizárt, s a bálványozás éjjelébe merült osztályokra. — A régi bölcselemnek érdemeit nem tagadhatni ugyan, de a mellett, hogy több igen lényeges tévedésekben sínylett pl. a rabszolgaság, gyermekkitevés, házasság, a nők állapota, sat. körül; még azon megbocsáthatlan hiba vádja nyomja, hogy az emberiség bajai nyomorai fölött hideg, érzéketlen maradt. A szemlélődés körébe zárkozottan csak néhány választottak javára, az értelmiségnek foglalkozása, szórakozása volt az inkább, semmint erélyes és bátor kísérlet a társadalomnak nagyban javítására, a romlottság és barbarság megrögzött szokásai gyökeres kiirtására. — Miért? mert hiányzott abban az erény, melyet különösen a keresztyénség ömleszt az emberi kebelbe, — a szeretet erénye, mely minden emberi társulatnak s polgárosodásnak alap-feltétele; mert fő kelléke s tényezője azon erkölcsi köteléknek, melylyel a társuló egyének egy testbe fűzetnek, s tartatnak össze: ez az önzetlenség- s áldozat-készség szellemének köteléke, mely által mindenki, kisebb-nagyobb mértékben, mintegy önrésztől fosztja meg magát, hogy ezáltal másokkal az együttlét egységébe fűződjék. Ezen erényt a bölcselem fel nem foghatta, át nem karolhatta, sem gyakorlati kifejlesztésében, de még logikai terjedelmében sem.

Igaz ugyan, hogy az emberi testvériség eszméje nem volt egészen ismeretlen *Platon* előtt, de a bölcselemnél hatalmasabb előítéletek annak fogalmát nála csak Göröghon népére szorították. Azon túl ő csak egyenlőtlenégeket, ellenszenveteket, s az erősebbnek jogát látta, ismerte. — *Cicero* kétségen kívül magasabbra emelkedett, midőn a római önzés közepett, az embereket általában ugyanazon egy város — ország — polgárai gyanánt tekinté. *) — Azonban e hely-

*) De Legib. I. 7. „Inter quos porro est communio legis, inter eos communio juris est. Quibus autem haec sunt inter eos communia, et civitatis ejusdem habendi sunt, ut jam universus hic mundus, una civitas communis deorum atque hominum existimanda.“

egységi kötelék, mit a bölcs a törvények közösségéből font, csak igen gyenge s homályos sejtelem, irányában a testvériség és szeretet azon kötelékének, mely minden embert a keresztyénelem egységébe összefűzve tart. — *Seneca* már tovább haladott, s e földi közös hazát egy családdá változtatta, melynek mindannyian tagjai vagyunk. -- Epist. 90. 95. — Ő Istentől egy keresztyénnek szólásmódja szerint beszélt, nem csak *Mi Atyánknak* nevezvén Istent, hanem óhajtja — miként az Úr imádságában áll — *hogy legyen meg az ő* — istennek — *akarata*. (Epist. 110. 74.) Isten iránt való tiszteletet, szeretetet tanít. — Ep. 47. — Az emberek közt természeti rokonságot lát, mely közel áll a keresztyénelem általános testvériségéhez.*) — Epist. 90. 95. — Lángoló emberszeretettel vitatja a rabszolga emberi jogait, mint ki velünk egyeredetű, s bár testileg rab, de lelkileg szabad. — Ámde *Senecát* már a keresztyén elem megelőzte, mely az emberek közt nem csak a közrokonságot, de az általános testvériséget a közös együtlegesség viszonyát kitűzte. És *Seneca* — miként a legalapabb kimutathatni — a keresztyénséget ismerte, mint mely az ő életében, Rómában több kövctőt számított, *Sz. Pál* által hirdettetett, kinek szinte a császári udvarnál hitrokonai voltak, kit *Gallion*, *Senecának* testvér bátyja, Achaja proconsula, — a mérséklet és türelmességről nevezetes férfiú — küldött Rómába, hol, úgy *Puzzolinál* s egyéb helyeken Rómáig, több hitrokonok üdvözölték *Sz. Pált*, s Rómában nem szünt meg írni, értekezleteket tartani, téríteni, midőn *Seneca* még életben volt. — Nem csuda tehát, ha ezen bölcs a közttestvériség alapjára fektetie a szeretet és egyenlőség szívélyes morálját s az önmegtagadás, áldozatkészség, önzetlen segélynyújtás fáradhatlan gyakorlatát. —

E szerint, míg a philosophia az értelmiség magaslatain az emberi művelődés töredékes elemeit dadogni kezdette, a

*) Epist. 90. „Homo sacra res homini, — omne hoc quod vides, quo divina atque humana conclusa sunt, unum est: membra sumus corporis magni. Natura nos cognatos edidit, quum ex iisdem et in eadem gigneret. Haec nobis amorem dedit mutuum, et sociabiles fecit.“

keresztyén elem annak teljesen kifejtett elveit és a társadalom minden rétegében közvetlen alkalmazását terjeszté a népek között. Csak a keresztyénség vállalkozó bátor szelleme lehetett képes azt, mint új és a régi pogány bölcselemtől különböző bölcseséget, teljes biztossággal hirdetni és szilárdan megállapítani.

A bölcselmi program tételeit, melyek a keresztyénségben letett természeti jogeszméket tartalmazták, s melyek a társadalom és polgárosodás alaptényezői gyanánt szolgálnak, különösen Sz. Pál írataiban találjuk formulázva; legyen elég azokat itt röviden körvonalozni:

A földgömböt a testvérek egy nagy családja lakja, kik azon egy erkölcsi törvény által kormányoztatnak (Róm. I. XV. 28.), a válaszfalak ledöntvék, az embereket elkülönítő ellenségeskedések kell hogy megszűnjenek (Ephes. II. 14.); a világpolgáriság, mely az emberiségnek szeretete a legnagyobb mérvben, lép az elkülönített országok helyébe, és a keresztyénség nem tesz különbséget görög és barbar, tudós és együgyű, zsidó és pogány között. (Róm. I. 14. X. 12.). Ezen új törvény, mely által az emberi nem megiffadik (Ephes. II. 6.), korán sem czéloz a megállapított hatalmak tekintélyének megdöntésére, inkább szilárdítja azokat (Róm. XIII. 1.). Igaz ugyan, hogy a gyengéknek és elnyomottaknak jogokat tulajdonít, miket a hatalmasok tisztelni kötelesek. Az uraknak szolgálók irányában szelidséget, méltányosságot parancsol (Ephes. II. 6. Coloss. IV. 1.). Az atyáknak meghagyja, hogy gyermekeiket ne ingereljék (Ephes. VI. 4. Coloss. III. 20. 1. k.). De az idő által mintegy megszentelt intézményeket nem törli össze. Nem látítja föl a rabszolgát ura ellen, a fiút atyja ellen, a nőt férje ellen. (Korint. I. I. VII. 21. 22. Ephes. VI. 1. Coloss. III. 20. 21. V. 22. 23. 24.). A fejedelmek és tisztviselők iránt határozottan engedelmességet parancsol. (Tit. III. 5.).

Az iga, mely alól haladéktalan és fentartás nélkül az embert föl szabadítja, az anyag az érzékiség igája (Róm. I. 23. 24. — II. 25. 29. VI. 12. VII. 14. VIII. 5. 6. 7. — Korint. I. I. II. 15. III. 7. 8. stb.) hogy a szellemnek, a léleknek isteni fensőbbtségét visszaadja. Ugyanis, mik az anyagosság gyü-

mölcssei? a kicsapongás, bálványozás, ellenségeskedések, gyilkosságok (Galat. V. 19. 20. 21.).— A pogány római állam e romlottságnak szomorú képét tünteti előnkbe. (Róm. I. 26. 27.) Ellenben: mik a szellem, a lélek gyümölcssei? a szeretet, béke, türelem, emberiesség, jóság, tisztaság (Galat. V. 22. 23.). A szellemnek tehát nem szabad elenyészni (Thessal. 1. l. V. 19.); kell, hogy a szellem a testnek valamint a törvény betűjének helyét foglalja el; mert az új törvény szellemi (Róm. VII. 14. —Korint. II. lev. III. 7. 8.), az igazság és nem a formák által él az. Az új törvény parancsolja, hogy az emberek belső hajlam-közösség által egyesüljenek (Róm. XV. 5), egymás iránt testvéri gyengédséggel viseltessenek, magukat kölcsönösen azon egy test tagjaiul tekintsék (Róm. VIII. 9. 15. Korint. 1. l. XIII. 1.), egymást őszinte szeretetből segítsék, a rosszat rosszal ne fizessék (Róm. XII. 17.), hanem felebarátaikat mint önmagukat szeressék (Róm. XIII. 9.), s midőn egy tag szenved, mindannyian vele szenvedjenek (Korint. I. l. XII. 26.). Isten előtt minden ember egyenlő, mindannyian egy testet képeznek, zsidók, pogányok, rab-szolgák, (Róm. II. 11. Korint. 1. l. XII. 13. Galat. III. 28.), mindannyian szabadok vagy a szabadságra hivatvák (Galat. IV. 31. V. 13.). Mert a gondviselés mindnyájára egyenlő (Ephes. IV. 6.), s az úré a föld és minden mi azon van (Korint. 1. l. X. 26.). Többnyire ámbár az igazság sorsa az üldöz-tetés, a keresztyének nem szabad önkényleg az élettől menekülni, hanem tűrjön és szenvedjen, áldva az üldözőket (Róm. XII. 14.), s mint bátor lelkű harcos a hit paizsával, az üdvesség sisakjával, a szellem két élű kardjával álljon ellen és legyen szilárd (Ephes. VI. 13.).

Ilyen volt a morál, mely szemben állott a gögös, egyenlőtlenségtől tüskés, s az ős aristokratia gyártotta lánczokkal lenyűgött társadalommal; mely a vallásosságból kivetkez-tette vas törvényeknek volt ugyan alávetve, de melyek a kétely és minden oldalú romlottság befészkelését meg nem akadályozhatták. Lassú forrongás mutatkozott ugyan, nagy és titokszerű események sejtelmében volt a világ. A jós mon-datok egy végzetes korszakot jövendölgettek, az emberiség válságos korszaka ígértetett; s a remény nyugtalan érzetével

tekintett mindenki azon jövő elébe, mely egy isteni magzat vezényleténél a földet felszabadítsa, s az embernek jobb, boldogítóbb rendeltetési pályát nyisson *).

Meg is nyitotta e pályát a keresztyénelem, mely a világvárosban is csakhamar gyökeret vert, s derült homlokát felemelte azon rágalmak felett, melyek a mesterséges kegyetlenség szülte üldözések előfutói voltak; de a melyek eszközül szolgáltak: a keresztyénelem megismerésére, az iránta való érdekeltség és rokonszenv fölgerjesztésére. — Tertull. apol. §. 50. — Ugyanis az igazság titkos hatalommal terjed és szivárog el, a szellemeket mintegy öntudatlanul hódítja meg, s azokban megfoganzik jó mag gyanánt, mely a szelek által kedvező földbe vettetve, csakhamar erős fává növekszik a nélkül, hogy születése titkát bármi figyelő szem észrevehette volna. Ily módon hatott a keresztyénség Senecára, s benne a stoa tisztább eszméinek horderejét nagyitá, s ezen derék író által — kinek morálja-philosophiája- és stíljéből a keresztyén eszmék sugárzanak ki, s műveire egészen új zománczot vonnak — mondom: a keresztyénelem általa is szivárgott át lassúdan a stoicusok bölcselmébe, s módosította ennek szellemét és nyelvét; mi által úgy szólva a világra a keresztyénelem jellege volt nyomva. Ezt Epictetnek, Mark Aurélnak és Ulpius törvénytudósnak íratain felismerhetni. Így pl. láthatni, miképen fejlődtek és változtak az

*) Virgil, ecclóg. IV. 4—10.

Ultima cumaei venit jam carminis aetas,
Magnus ab integro seclorum nascitur ordo.
Jam redit et virgo, redeunt Saturnia regna.
Jam nova progenies coelo demittitur alto.
Tu modo nascenti puero, quo ferrea primum
Desinet, ac toto surget gens aurea mundo,
Casta fave Lucina, tuus jam regnat Apollo.

„Pererebuerat oriente toto vetus et constans opinio, esse in fatis, ut eo tempore Judaea profecti rerum potirentur.“ Sveton. vita Vespasiani C. 4.

„Pluribus persuasio inerat, antiquis sacerdotum literis contineri, eo ipso tempore fore, ut valesceret Oriens, profectique Judaea, rerum potirentur.“ Tacit. histor. V. 13. u. o. azon nevezetes szavak is előfordúlnak: „Audita major humana vox: excedere deos, simul ingens motus excedentium.“

eszmék Platon és Aristoteles óta az óvilág egyik legfontosb kérdése, a rabszolgaság kérdése fölött. Platon a rabszolga meggyilkolását mintegy szabadnak hirdeti (De legib. L. IX.). Ismeretes Aristotelesnek a rabszolgaság felől való tana, mi szerint azt e nagy híri böles a természeti joggal egyezőnek, annak törvényszerűségét az igazság- és természetben alapútnak tanítá ellenmondatlanul. — De polit. L. I. C. 2. — A híres Cato mondata volt: „rabszolgáink a mi elleneink“; kegyetlen állítás, mely mentségül szolgált mindannak, mit egy zsarnok lelkü úr rabszolgáinak kínzására kigondolhata. E tan Cicero idejében is régi szigorában fenállott; maga e nagy szónok hideg közönyösséggel szól Demetrius praetorról, ki egy nyomorú rabszolgát kegyetlenül felfeszítettett, mert egy iszonyú nagyságú vadkant nyárssal megölt. — Cicero in Verrem. — Qu. Flaminius római senator rabszolgái egyikét meggyilkoltatá csak azért: hogy látványt szerezzen egy kedves emberének, ki még ember-gyilkolást nem látott. — Pollion, Augustus barátja, halas tavában iszonyú nagyságú tengeri halakat hizlalt, melyeknek eledelül rabszolgáit vettette oda.

Mennyire különböző nyilatkozatokat olvasunk e tárgyról azon római törvénytudók munkáiban, kik Seneca után a keresztyén korszakban jeleskedtek. A *rabszolgaság*, így szól *Florentinus*, *oly népjogi intézmény, mely által valaki egy másikkal uralma alá rendelve van, természetellenesen,* — contra naturam. De statu hom. L. IV. „A természet az emberek közt bizonyos rokonságot alapított meg.“ De justit. et jure. L. III. „inter nos cognationem quamdam natura constituit.“ E szavak Seneca-ból vétetvék. És Ulpius mondja: „A természeti jog szerint minden ember egyenlő, mindnyájan szabadokul születnek *).

Ím a jog philosophiája ekkor már bírtokában volt a szabadság és egyenlőség nagy eszméinek, melyek a keresztyénelem alapelvét képezik, s melyek az akkoron még pogány társadalomba kihatva sokoldalú jótékony befolyást gya-

*) De regul. jur. et de just. et jur. „Quia quod ad jus naturale attinet, omnes homines aequales sunt.“ — „Jure naturali omnes liberi nascuntur.“

koroltak. Azon nagy igazságokat, miket az említettem törvénytűdóknál bámulunk, a keresztyénelem nyíltan, bátran s vértanúinak kínhalála árán akkorban már másfél század óta hirdette, vallotta, s azt lehetne csudálni, hahogy azok hatalmas vonzerejök mellett a politikailag bár ellenséges osztályokba nem hatoltak volna be. — Egyébiránt a keresztyének száma tetemesen növekedett, s ők nemcsak erényeik, de könyveik által is védték magukat, s a II-ik században több tudomány és jámborsággal kitűnő férfiak emeltek szót, és lángszavaik a tudomány, élet, sőt a kormány körében is megtették hatásukat. Az üldözések időközi szünete alatt a keresztyénség szinte a császári trónhoz elhatott. Septimius Severus idősb fiának nevelését Proclus keresztyénre bizta; Alexander Severus egy közel keresztyén anya gyermeke, Lampridius szerint — in vita Alex. Severi — Krisztust imádta, s a közigazságnak az evangéliumban oly szépen kifejezett alaptételét igen gyakran hallatá ajkairól: *ne tēdđ másnak azt, mit nem akarsz, hogy más tegyen neked*; s e szavakat palotájára, sőt a nyilvános épületek falaira tétette. Ésígy két század alig múlt el, s a keresztyén elem, mely a bölcsesség s a polgári társulat legtisztább legigazabb irány- és alapelveit foglalja magában, a közlekedési módok, eszközök oly nagy hiánya, fogyatkozása mellett is, a hatalmas, s az érzékiséget annyira legyező, annak oly igen kedvező pogány társadalomban feltűnt, és szigorú, az érzékiséget annyira fékező elvei mellett, az elpuhult keblű tömegeből igen számosakat meghódítva, megnyerve, s a hatalmas bűn felett a szegény erényt győzelemre segítve, gyakorolta világ-polgárosító hatását; nem oly módon még, mint a déli nap, mely hevítő sugarai által a földet melegíti, hanem inkább mint hajnalkor a nap, melynek keltével már az éj megszűnt, de még nincs fényes nappal; azonban befolyása valódi és szembetűnő, áthat a roskatag épület minden hasadékán; fokonként a régi szellem helyét elfoglalja, vagy a mennyiben a régi szellem fenmarad, módosítja, tökéletesíti azt. Mert miként egy nevezetes franczia tudós — Cousin,*) megjegyzi: a keresztyén elem nem csak Mózes

*) Cours de philosophie. T. I. p. 54. 55.

törvényének — ezen a kelet csekély részére féltékenyen szorított zsidó bölcseségnek — tökéletesítése; az még minden morál és philosophiai és rendszernek nagyszerű foglalatja, azok tévedéseitől, hibáitól megtisztítva, magasztosabb teljesebb elvekre fektetve; a keresztyénelem a keleti és nyugati világ minden részleges igazságainak egybekapcsoló pontja, melyek azonegy tiszta világos és terjedt igazságban olvadnak össze; a keresztyénelem a haladás végpontja, mely által az emberiség a valódi, általános művelődés elveinek birtokába jutott. — Ezen igazságok, tanok, elvek civilisálták lassanként a tömegeket, s bennök új lelket, szellemet szültek, tápláltak, a polgári egyenlőség és szabadság uralmát terjesztették, az emberek közötti válaszfalakat ledöntötték; a természeti jogot a tényleges polgári jog felett való győzelemhez segítve, szellemiesítették az egyedül anyagiasságnak szolgáló pozitív kényelmes törvényeket; az erkölcsi, szabad házassági és családi viszonyok megállapításával, az emberi természet méltóságának helyreállításával a társadalom legfontosabb, leglényegesebb alapjait tették le. Így történt, hogy az emberi természet méltósága általánosítva lön, hogy a rabszolgák, a családfiúk, a nők jognélküli állapotot lassanként mérsékeltetett; a magán tulajdonjog alapelve, annak az állam iránt való viszonya, s ezek folytán az örökösödés rendszere lényeges jóráváltozáson ment keresztül; az aristokratai szűkkeblűség által oly igen megszorított polgárjog, a tartományiakra is kiterjesztett elannyira, hogy már Rómán kívül is választathattak császárok, s a tartományiak az ő körükből kiszemelt uralkodót küldhettek Róma városába. Az ő jog meghajolt új, győzemes vetélytársa előtt; egység váltja fel a jogok különféleségét, s a nép minden rétegzete egybeolvad, a polgárjog minden szabad alattvalónak tulajdonává, s az összes birodalom egy közös hazává válik *).

II. KORSZAK.

Ily módon inkább közvetve, az egyéni emberre és a philosophiára való befolyása által hatott a keresztyén elem a

*) Troplong: „De l' influence du Christianisme sur le droit civil des romains.“

világ polgárisítására az üldözések korszakában. — Constantin első ker. császár a vallásos belátásban és érületben lassanként erősödvén, fő, egyenes és bevallott támaszát a keresztyén elemben helyezte. A püspökök, az egyházatyák és a gyülekezetek voltak, kik a gyökeres javításnak lendületet adtak, és haladását gyorsították. Különösen a IV. V. századbéli egyházatyák a tevékenység csodáit sokszorozták, lángbuzgalmű fáradhatatlan szellemök élénk s fenséges fényben tündöklött. — A keresztyén egyházat, mint a civilisatio egyik fő tényezőjét magasztalja Guizot is: *) Az egyház ú. m., mint rendesen szervezett társulat, saját elvek, törvények, fegyelem birtokában, lángolt a vágytól: befolyását mindinkább és inkább kiterjeszteni. A keresztyének között, különösen a keresztyén papok közt voltak férfiak, kik mindenre gondoltak, minden erkölcsi és politikai kérdésekre, kiknek minden felett határozott véleményük, erélyes érzelmük volt, s égtek a vágytól azokat terjeszteni s uralomra juttatni. Soha társulat nem fejtett ki annyi tetterőt, hogy körülé hasson és a külvilágot magába olvassza, mint a ker. egyház az V-ik századtól a X-ig.“

Azonban igen tévedne, ki azt vélné, hogy a vallási forradalom, mely az első keresztyén császárt trónra emelé, azonnal minden intézménynek gyökeres és általános átalakítását eszközlé. Constantin sokat javított, de nem törölt el mindent; ezt nem is tehette volna. Mert ámbár ön maga egy keresztyénnek győződésével bírt, de birodalma félig pogány volt. Az intézmények térítése előtt a szívek térítését kell vala eszközölnie. A keresztyénelemnek mélyebben kell vala hatni a lelkekbe, mielőtt azon nagyszerű, a társadalom külállapotát is átalakító eredményeket szülhette. — Az illetén nagy forradalmak nem egy hevenyében kelt erő és erény művei, százados előkészületek szükségesek azok érleléséhez. — A forradalmak akkor érettek igazán, midőn az eszmék és a tények hasonlatosak. *)

A pogányság mélyen szövődött a társadalomba. Mint isten-tisztelet elhanyagolva volt ugyan; de élt az erkölcsök-

*) Histoire générale de la civilisation en Europe.

**) Troplong, i. m.

ben, a szokásokban. Nem egy, ki hitében keresztyén volt, polgári és házi szokásaiban pogány volt. Már pedig az eszélyeségre s mérsékletre leginkább az erkölcsök hatalma kötelezi a törvényhozót; s abban, ha megtörni akarja, erőszakos ellentállásra talál.

A tényleges érdekek is kíméletet parancsoltak, miket az okos kormány mindenkor figyelemmel tart. — Mindazáltal szép keresztyéni utópia leendett volna, azon a napon, melyen a kereszt üdvhozó jele a római sasokon diadalmaskodott, valósítani inkább mint kikiáltani: az emberek egyenlőségét, a rabszolgák szabadságát, a nemi-házassági- és családi viszonyoknak, állapotoknak keresztyén elvek, szabályok szerint való teljes átalakítását, s a t., s a t. — Azonban a kormány, mely tartósságra számít, nagyobb érettséggel mérlegeli a tényleket, miket a jövőre is hagy. — Lám, maga Sz. Pál apostol sem akará a rabszolgák rögtön felszabadítását, mert az Isten e felszabadítottjainak az önmegadást tanácsolá.

Constantin császár bölcsen belátta: hogy az akkori özszes viszonyok közt a polgári hatalomnál a gyökeres átalakítás eszközlésére kellő mód hiányzott, s hogy a társadalom sem volt még annak elviselésére eléggé felkészítve. E szerint sok rosszat, sok hiányost a kényszerűség és eszélyesség megtörni parancsolt, s a keresztyénelem a pogány szellemmel folytonos küzdelemben volt; de a melyben az előbbi — különösen a személyi jogok körében, mindig több és több tért nyert, és jótékony haladást eszközölt. — A keresztyén törvényhozás igyekezett ugyan az anyagi embert az erkölcsi ember méltóságára emelni, s a természeti jogoknak fensőbb-ségét kivívni: azonban igen igen nehéz volt a pogánysággal saturált és beszenyezett lelkeket a keresztyén eszmék és elvek tisztaságához szoktatni. — Ez okért Constantin császár és utódai is, minthogy törvények által mindent nem eszközölhettek, az egyéni keresztyénies meggyőződést vették igénybe és hasznosították a végre: hogy a tekintélynek útát készítse-nek. — A püspököket, kiket számos polgári kiváltságokkal felruháztak, mintegy a polgárok oldala mellé alkalmazták, hogy okos tanácsaikkal fölvilágosítsák azokat, hogy pörös ügyeiket mint választott bírák elintéznék, a gyengéket, elnyo-

mottakat védenék. — Ezen intézmény, mely Sz. Pál tanácsából (Korint. I. 1. VI. 1) vette eredetét, volt a béke és rend fentartója az első keresztyének közt, utóbb terjedve, szilárdulva, igen előmozdítá a keresztyén elemnek a polgári viszonyokra való üdves hatását. Idővel ugyanis ezen intézmény nagy mérvben fejlődött ki, s elemévé lön azon egyházi joghatóságnak, mely a középkorban oly nagy hatású volt, s mely nélkül — mint több részrehajlatlan tekintély megismeri — a közigazság bizonynyal elenyészett volna. — Maguk a pogányok a ker. papok bölcsességét bámulva, azok tanácsát kikérték, ügyeiket, pöreiket azoknak ítélete alá bocsátották. — A püspökök ítéletei, a törvénykezés merev külsőségeitől mentten, a jogot, az ész és igazság szabályai szerint határozták meg. Eljárásukban inkább a jólelkűséget sem mint a szönyügöt, a természeti törvényt inkább mint a szigorú kényjogot, a vallási és erkölcsi törvényeket inkább mint a polgáriakat vették tekintetbe, s tüzték ki irányszabályúl. — A püspökök törvényszékeinél a szeretet, igazság s jóakarát uralkodtak; a hatalom visszaélései, rosz irányai kiigazítva lettek; mely befolyása a püspököknek a társas élet számos viszonyaiban a természeti jognak és igazságnak felszabadítását eszközlé, s így a keresztyénelem a társadalmi nagy és gyökeres javítások élesztője, létrehozója lön.

Igen hosszasan kellene lennem, hahogy ezt több irány- és vonatkozásban kimutatnám; azért vessünk csak egy rövid tekintetet a végrendeleti ügyre, melynél a tulajdonjog régi eszméjének s alapelvének a keresztyénelem által eszközlött lényeges változását láthatjuk. — N. Constantin korában majd minden fő és mellék végrendeletben kegyes hagyományozások, intézkedések foglaltattak. — Ugyanis, valamint a popány uralkodók alatt szokás volt a császárról végrendeletileg megemlékezni; úgy a keresztyénelem hatása alatt a hívek köteleességül ismerték: az egyháznak kegyeletük emlékéül valamit hagyományozni. Ez a végső perczekben hódolat-nyilvánítás volt a Mindenek Ura iránt, kitől minden jó és földi adomány származik. — És ezt az eszmevilágban méltán nagyszerű változásúl tekinthetjük. Mert a római régi alkotmány elvei szeriint a legértékesebb dolgok tulajdona az államtól

származottnak tartatott; de a keresztyének e feltevést nem osztották. Az ő elveik szerint a világ és minden, mi abban van, Istennek tulajdoníttatik. Az elsajátítás tehát isteni jogból ered, az a munka eredménye; és az eképen szerzett tulajdonjog szent és sérthetetlen. E szerint a tulajdonjog természeti, feltétlen, az embertől elválaszthatlan jog, melyet csak a szeretet mérsékel. — Ez által az állam érdeke, mint a rómaiaknál a tulajdonjog forrása, megszűnt népszerű győződés lenni, a polgári, úgy szólva állami tulajdonjog, természeti tulajdonjogra változott át. — E szerint a keresztyének kegyes hagyományozásában nyilvánuló érzület, — kifejezése volt a tulajdonjog isteni kútfejében való hitnek; és így a keresztyének az Isten, mint az államnál — igen különböző módon — hatalmasabb és minden földi javak legfőbb osztogatója iránt való illetén hála-tanusítványokkal a tulajdonjogot annak eredetéhez vezették vissza. — Tagadhatlan ugyan, hogy idő jártával a haszonlesés a gyenge lelkűeknél e hiedelmet kiaknázza, s az örökségvadászok botrányát idézte elő; de az emberi gyarlóság vagy gonoszság az eszmét, igazságot, vagy intézményt örök becsétől értékétől meg nem foszthatja. — És az említettem tényben, t. i. az állami tulajdonjognak természeti tulajdonjoggá való változtatásában, nagyszerű átalakulást, a keresztyénelem polgárosító erejének kitűnő hatályát kell hogy felismerjük. Az ő világban a császár kezében volt minden jog, az a törvények felett állt, annak ellenében jognak helye nem volt. — A keresztyén császárok pedig, pl. Theodóz és Valentinián megismerték: hogy a fejedelem a törvényeknek alárendelve van, s ez a keresztyén eszmék befolyása által a keresztyén királyságnak megkülönböztető jellegévé vált. Az ő jog egészen azon az alapon állott: hogy a korlátlan hatalom az államé, királyság vagy köztársaság, egyesnek vagy a nép többségének akarata képezze bár annak formáját. Az egyéniség, az ember személyisége az állam által elnyeletett. — És így a keresztyén elem alapította meg az ember személyi szabadságát és méltóságát akkor, midőn a tulajdonjognak olyan tiszteletet szerzett.

Említsem-e a házassági, a családi társulatnak, ezen a társadalom mintegy lételemének a keresztyénelem befolyása ál-

tal történt átalakítását? melylyel a political szabadság sorsa is oly szoros viszonyban áll, miszerint elmondhatni : hogy a political szabadság a családi viszonyok szabadsága- és tisztaságával mindenkor arányban állott. Mert hol az emberéletnek legszorosabb és az egész emberi nevelésre nézve legfontosabb körében, t. i. a családi körben, az érzékiség s az erősebbnek tehát a férfinak, az atyának, utána az elsőszülöttnek, utóbb az idősb ágnek önző zsarnoki uralma túlnyomó: ott az államttestben is nagyra nő az érzékiség, az önzés, a zsarnoki hatalom és szolgáltság. — Már pedig a házasság a családi társulat erkölcsi természete, tisztasága, lényege s méltósága a keresztyén elem által állíttatott vissza, és fejlesztetett ki legtökéletesebben. A keresztyénség szüntette meg a többnejűségnek és az ágyasságnak a nőnemet annyira lealázó törvényes maradványait; a keresztyénség irtotta ki a kényelmes elválásokat, a férjnek szabad nővel való büntetlen házasságtörését, a férj és atyának a nők elhanyaglásán, lealázásán alapuló zsarnoki előjogait, gyám- és örökösödés-jogait. A keresztyénség az anyagi az érzéki világ előtt ismeretlen erkölcsi tisztaságot követelt, a nőt a férfiúval egy rangra emelte, házassági frigyöket megszentelte, isten ótalma alá helyezte sat. — És általán a keresztyénelem az érzékiséget, önzést, anyagiasságot, különösen a gazdagság, földi javak, gyönyörök után való élvsovár törekvést, valamint a szolgálalkú gyáva féltékenységet kiűzni tanítá. Magasztos, eszményi, szabad, bátor, nagy célért feláldozó törekvésekre, az emberek tökéletesítésére, boldogítására, készséges odaengedésre, a törvények önzetlen teljesítésére lelkesítette a halandókat. — Mindezekben a leglényegesebb polgárosító erényeket is kell hogy megismerjük és tiszteljük, melyeknek szülője s ápolója a keresztyénelem.

Valóban, mennyire hatott légyen a keresztyénség a társas-lét körül való gyökeres javítások eszközlésére, mutatja azon historiai alapos észrevétel: hogy midőn hithagyó Julián a már-már haldokló pogányságot ellenhatásra ébreszté, a jog és igazság haladása azonnal megakadt, és Julián számos rendelményei közt egy sincs, mely a természeti jog és igazság felszabadítási mozgalomához csatolható lenne. — Csak midőn

Julián ellentörekvései meghiúsultak, a keresztyén eszmék hatásukat újból fejlesztették, látható a keresztyénies gondolkozásmód befolyása a köz és magánjog fejleményein, irányzatain, melyek a már ker. császároktörvényeiben nyilvánulnak; — ámbár még ezek sem hagyták el, s nem is igen tágtították az ó és új világ között azon javítási szűk ösvényt, mely N. Constantin műve volt.

Okát ennek az akkori körülmények- és viszonyokban találhatni. Mert ámbár a pogányság terepélyes fája ledöntetett; de rejtett igen mélyre hatott és szerteágazott gyökerei voltak még; melyek tökéletes kiirtására azon békés korszakok kényelme kívántatott volna, mikben a hatalom higgadt és érett megfontolással készítheti a törvények öszvegét. — Ellenben kiki, a történelemben csak kevéssé is járatos, tudja, mily viszontagságoknak volt kitéve akkoron a világ birodalma, melyet mindenfelől a barbár népek özöne árasztott el, erejében, erélyes kormányzatában gyengített, épségében csonkított. — A tartományok elszigetelve voltak, s a barbárok befogadása által, az erkölcsi javításokkal ellenkező elemek árasztották el azokat, melyekre a polgári törvény intézkedései törvényei vajmi csekély hatást gyakorolhattak. — A keresztyénség közvetlen hatását pedig zsibbasztotta az: hogy szervezete még eléggé szilárdulva nem volt, belviszályok dúltak abban. Feje gyengébb volt még mint maga a test, s a pápaság nem ragadta, nem ragadhatta meg azon erélyes irányt, mely utóbb oly üdves befolyást gyakorolt az emberiség művelődésére. — a polgári hatalom pártfogása is többnyire nyomasztólag hatott a pártfogoltra; s a valódi, nagyszerű keresztyéni eszmék nézetek a földi politica mérlegén áteresztve gyakran eltörpültek.

Justinián császár — minden apróbb vádak, gáncsolások és felvetett hiányok mellett — a törvényhozás terén általán nevezetes és határozott újítóul, javítóul tekinthető. — Már pedig nála a keresztyénség befolyása oly nagy mérvben meg volt, hogy benne a törvénytudót a theologus felülmúlta. Az ő korában és főleg ő általa a tényleges merev jognak a keresztyén szellemmel annyira ellenkező bálványozása megszűnt, mely a természeti jognak fejlődését oly soká gátolta.

Ő, mint keresztyén és korának embere, az aristocraticus és pogány múltnak gyökereit elevenén vágta el; megtisztította, észszerűsítette a jogot, s azon színvonalra emelte, melyen felül csak a 13százados előkészületek és kísérletek után emelkedhetett.

Ily módon részint egyenesen, részint közvetve hatott a keresztyénelem a világ polgáriasítására, s annak köszönhető, hogy azon nagy zavarok között, miket a vad népeknek Európára özönlő csordái idéztek elő, midőn a polgári s politicalai téren hiányzott egy fensőbb rendező hatalom, s csak lázongások, erőszakos küzdelmek, örökös harczok dúltak mindenütt, — a társadalom mégis némi életerőben maradt. Igen, mert a részletes mozgalmak közt, melyek a társadalom hajóját folytonosan elmerüléssel fenyegették, egy tisztelt hatalom, a vallási hatalom fenséges, isteni ereje gyakorolta üdves hatását az emberek értelmére és akaratára. — Akkorban a keresztyénség s ennek örzemény-tartója az egyház, mérsékelte a hatalmakat, azok egyikét sem bitorolta, nem vonta kétségbe sem a fejedelmek, sem az alattvalók, sem a gazdagok, sem a szegények igazi jogait, hanem mindnyájának tiltá az erőszakoskodást, hirdette a békét, a gyengéket társulásra oktatta, vezette, mi által erejüket győzhetlenné tette; de egyszersmind parancsolá: hogy ezen erőt csak a béke és jog megőrzésére használják. Küzdött az emberi szenvedélyek ellen, miket az újonnan megtért barbárok azonnal nem vetkeztek le, s egész dicsősége és feladata volt: az új keresztyének szenvedélyeinek legyőzése, szíveik lágyítása, szelidítése, rendetlen vágyaik fékezése, vad lelkületüknek az emberiesség és becsületesség zománczával való edzése. — Ez mintegy első nevelése volt a hűbéri társadalomnak; mely, valóban nehéz feladatnak számos, igen számos derék egyházi férfiak igyekeztek megfelelni, kiket az isteni gondviselés a keresztyénelem korszakában, különösen a középkornak nevezett századok folytán — mint képviselőit e földön — támasztá, kik — mint annyi üdv- és békehírnökök, az újabb művelődés, polgárosodás, illetőleg átalakulás alapítói — buzgalmuk egész hevével, lángeszük egész mélységével e nagy de nehéz munkára szentelték magukat. — E valódi nagy emberek, jellem- és észszel

kitünők, az égnek ezen adományait nem a hiúság és dicsszomj kielégítésére használták; nem gondoltak ők arra, hogy saját nagyságuk és hírnevük épületét a törvények és elvek romjain emeljék fel. Ellenben oda törekedtek: hogy az embert földi és örök rendeltetésének igaz ösvényére vezetve, e végre szükségessé szabályokat érvényesítsenek; azokat a hatalmasokkal elfogadtassák, a szegényekkel megkedveltessék; — a keresztyén szeretet, Isten és az emberek szeretete levén cselekvényeik rugója. A békében és nem a harczban keresték a haladás emeltyűjét; a szeretet és nem az erőszak által akarták a világot átalakítani, a tömegeket felszabadítani. Mint számtalan mély nyomornak és borzasztó erőszakosságnak tanúi: vigasztalták a gyengéket, fékezték az erőseket, mindnyáját kötelességeikre oktatták. — Ők, mint Istennek képviselői e földön, kötelékül szolgáltak, mely a gyengéket a hatalmasokkal egybefűzte, s az egymástól sokféle oknál fogva elszigetelt osztályok között való durvább érintkezéseket simították, enyhítették. — Az oly mélynek látszó sötétségben fensőbb világosság vezérfényétől — a hit világától kalauzolatva, alázatos, türelmes, gyakran, homály-födte munkájok által a jövő nagy-ságának alapját tették le; jelenük nyomorait pedig üdves gyógszerrel enyhíteni igyekeztek; — s ha bár törekvésüket nem is követte mindenkor és azonnal az óhajtott siker, még is méltánylást érdemelnek; mert hisz emberi dolgokban általában nem egyedül a siker dicsérendő, hanem az önfeláldozás, a buzgó törekvés, ez pedig nagy volt bennök.

Koruk társadalma épen nem volt hasonló azon eszményi képhez, mely lángeszük képzeletében, jó szívük érzetében élt, s a melynek tetteleg boldogító alakját a keresztyén religio mutatá nekik, de csak a távolabb jövőből tükrözve azt elibök: és még sem engedték át magukat sem a vétkes kétségbeesésnek, sem ábrándos reményeknek. Nem kívánták ők korukat megelőzni: hanem mint eszélyes és béketűrő munkások feladatukat teljesíték, jöttvőleg jártak földi pályájukon, és Istenben vetett bizalommal számítottak a jövőre s a következő nemzedékekre, melyek folytatandanák munkájokat. És így a világpolgárosító átalakulás, melynek létesítői voltak, nagy, békés, tartós és termékeny volt; miszerint elmondhatni: hogy

e nevezetes férfiak voltak a valódi művelődés és haladás első és igazi munkásai, melynek annyi ellenséges viszontagságok között lassanként megérelt gyümölcseit a jelenkor szedheti, élvezheti.

III. KORSZAK.

Kérdi talán valaki, és nem ok nélkül, vajjon: minő nagyszerű, termékeny, békés, tartós átalakulást, művelődést, haladást értek itt, melyet, — derék, jámbor, önfeláldozó, hiszem legalább névről többnyire ismeretes munkásaira vonatkozva — ily dicsérettel említek, magasztalok? Értem azon első és valódi átalakulást, az európai általános polgárosodást, melynek csiráit, eszközeit a legújabb kor részrehajlatlanabb írói azon sötétekkül feltüntetett századokban helyezik, melyeken át a barbár népek a keresztyénség üdves ismereteihez juttatva, magukat lassanként teljes odaengedéssel, gyermekded bizalommal, kegyeletes érzülettel az érintettem lelki vezetőknek engedték át. Kiknek üdves, világpolgárosító munkahatályát mutatják azon nagyszerű eredmények, melyeket az úgynevezett középkori századok társadalmaiban a politicalai és társulati téren a lelkiismeretes, igazságos vizsgálódók észrevehetnek.

Ugyanis eme korszakban a ker. religió és az azt fenntartó, terjesztő egyház szelid, békés, szinte az embernek külállapotára vagyis a társadalomra hatott befolyása által, a polgári hatalom és központosítás tökéletes hiányában, az egyesületi s testvérületi szellem ébresztése- és szilárdításával egybefűzte a különben szétvonó egyéni erőket, az egyéni értelmet, szívet, akaratot; a közép és alsó osztályok a terjeszkedés és szabadság oly hatalmával fejlesztették ki magukat, mikhez hasonlót az utóbbi századok alig mutathatnak fel. Ez a legnagyobb, legteljesebb alkalmazása volt az önkormányzásnak. — És ha a fát gyümölcse után lehet itélni, a nagyszerű székesegyházak, a polgárság, a községek, a bölcselmi s grammaticai nagy iskolák, a népségnek, a gazdagságnak, kereskedés- és mesterségeknek roppant fejlődése, a harmadik rend gyorsza porodása, s annak a sokasúlt szabad községekben mozgékony szabad élete, mindannyi szép gyümölcsökül tűnnek előnkbe.

A társadalomnak — itt csak érintettem — ezen nagy átalakulását, mintegy újjászületését, — mit utóbb részletesebben fejtendek ki, — egyenesen sőt majdnem kizárólag azon derék egyházi férfiak önfeláldozó munkásságának, az egyházi hatalom jótékony befolyásának tulajdoníthatni; s ez az, mit a historia világánál legújabbán egy nevezetes francia tudós*) oly szakavatottan kimutatott ellenében azoknak: kik eddig rendszerint a ker. religiónak s dogmáinak a társadalomra való általános jó hatását felfogták ugyan és megismerték; de többnyire hajlandók voltak azon haladást, művelődést, a társadalmi intézmények javulását a keresztyénelem elvont, határozatlan, philosophiai nemének tulajdonítani; mely az egyház és az egyházi férfiaktól függetlenül — kik egyedül örözeménytartói a dogmáknak s a ker. religió tekintélyének fentartói, — mondom, hogy azoktól függetlenül, azokon kívül gyakorolta volna befolyását a társadalomra némely írott evangyeliumi parancsok terjesztése által. — A ker. religió, ezek szerint, az újabb társadalmat körülbelül oly módon alakította volna át lassanként, miként a régi philosophiai rendszerek átalakíthatták volna a világot. — Egyébiránt — közbevetőleg legyen megjegyezve — mily értékük van a szabadság és rend érdemében az ily, állítólagos szabadság után való áhítózásoknak, miket a hit és tekintély nem szabályoznak, és hová vezetnek azok? eléggé mutatták a legújabb kor szomorú tapasztalatai; azok t. i. fejetlenséget vagy zsarnokságot szülnek; mert általuk a zsarnokság oly szükségessé, ohajtottá válik, miként vihar után a révpart, a nyugalom. — A keresztyénelemben minden összefűződve van, a szabadság, az egyenlőség el nem választathatnak soha a tekintélytől és szeretettől. — Mit is érne azon haladás, melynek kegyelői s előmozdítói felednék a tekintélyt, és a szeretet kellemes fékjét elvetnék? — Ezen tényezők, t. i. a tekintély és a szeretet által hatottak oly jótékonyan az egyház és az egyházi férfiak a középkori társadalomra, midőn a hűbéruralmi fejetlenség vagy inkább ezerfejűség közepett rendet, békét, tartományi és helyi szabadságot alapítottak, mik a legújabb kor szabadságainak, és a

*) Semicon Ernest „La paix et la trêve de Dieu“ munkájában.

közjog uralmának egyedüli és szükséges előkészítői, megalapítói voltak.

És vajjon minő társadalomra gyakoroltatott e befolyás ? minő eszközökkel ? mily sikerrel ?

A keresztyén elem teljes és tökéletes kifejlése mellett szükségképen oda irányul s vezet: hogy a keresztyén népek, megtartván külön nemzeti önállóságukat, testvérültekül tekintsék magukat, és így minden erőszakot, egymás iránt való ellenségeskedést tiltottul ismerjenek le. — Miután a római birodalom romjaiból több keresztyén országok keletkeztek, azon irányelvet külsőleg jelképezte a nyugati császárság, melyet K. u. 800. évben N. Károly alapított. — E császárság ugyanis a régi rómainál különbözőleg főképen oda irányult: hogy a keresztyénség alapján az egyházat földadatának, hivatásának teljesítésében bizonyos meghatározott körben segítse, a keresztyén népek testvéries szövetségét megalapítsa, mint legfőbb közbíró a rend, jog és béke-álását a ker. nemzetek közt fentartsa; de tovább azok nemzeti sajátásaiba ne avatkozzék. — Azonban e birodalom is megszakgatva, megtörve lön, intézményei, törvényei elenyésztek, és e hatalmat, melyet a világ hosszas időközön át tisztelni megszokott, semmi más világi hatalom és tekintély nem váltá fel; csak a ker. religió, annak buzgó terjesztői- és őreinek, csak az egyháznak tekintélye hatalma volt életerőben; de törvényeinek s határozatainak tiszteletet, engedelmisséget szerző földi fegyver nélkül. — Az egyes főurak és községek az ő jogaiknál határt, korlátot nem ismertek többé; a háború, a népek és királyok ezen végső okereje lön joggá, legfőbb döntő okká mindazoknál, kik falu, erőd, vagy egyszerű birtok tulajdonosai voltak.

Igazság és igazság-kiszolgáltatás nélkül a harc, a nyers erő vágta el a nehézségeket, döntötte el a pöröket; mi több ? — a hatalmaskodó főurak féktelenül s büntetlenül gyakorolták útonálló rablásaikat, a kereskedők s munkásoknak, általán a védtelen, gyámoltalan egyéneknek fosztogatása majdnem joggá emeltetett; a kényelmes adóztatások, zsarlások a kézműveseknek s alsóbb néposztályúaknak

tulajdoni jogát felforgatták, vagy haszontalanná tették *). — E roppant zavarok közt két látszólag összeférhetlen hatalom létezett, mindegyik a maga körében független, korlátlan: az egyház és a hűbérúri hatalom. — Elképzélhetni, mily veszélyes volt a társadalomra nézve azon barbár főurak korlátlan hatalma, törvény gyanánt szolgáló egyéni akarata.

Ekkor tűnt fel a vallás hatalma, s a népeknek az emberi nagyságról tanuságos látványt ada: az Isten örök igazsága előtt térdelő hatalmas bűnösben. — A szellemi fegyvertelen hatalom küzdött egy korlátlan, s az embert legmélyebben lealázó hűbéruralom ellen. Mi által a keresztyénelem szoktatta lassanként a világot belátni azt; hogy a jogosság uralkodik az erőszak felett, s a szellem kormányozza az anyagot.

És mily eszközök szolgáltak, használtattak e célra?! Valóban bámulandó dolog, miként volt képes egy tisztán szellemi hatalom a mindenható hűbéruralom ellen sikerrel küzdeni?! — Mert hisz a polgári legfőbb hatalomra nem támaszkodhatott, ahhoz nem hivatkozhatott fel, minthogy ez végtképp elsilányult, vagy tehetlenné vált. Küzdött a neki saját és hatályos fegyverrel, az ige fegyverével; csakhamar többet is tett: a keresztyén községből való teljes kizárással sujtá az engedetleneket, a nagy vétkeseket. Rettentő büntetés, mely a népek lelkületét üdves félelemmel tölté el; de a melynek hallatára a jelen korban, hiszem vajmi különböző érzés merül fel sokak keblében, kik ezen fegyelmi eszközt a jelen kor összes viszonyai, gondolkodás és cselekvés módja szerint ítélgetik. Pedig az excommunicatio, az azt kísérő ünnepeles és borzasztó szertartásokkal akkoron, — a polgári törvényszékek tehetetlensége mellett — mintegy felhivatkozás volt Isten igazságos ítélőszékéhez, — egyszersmind hivatkozás volt a közvéleményre; — igen a közvéleményre, ezen, akkorban még egészen új hatalomra, mely a keresztyénségben újból éledett s fejlődött nagygyá; mely a régi

*) Guilielmus Tytius. *Histor. belli sacri* L. 31. C. 7. — Conrad. Ursperg. *Chronic.* — *Meiner's historische Vergleichung der Sitten des Mittelalters mit denen unsers Jahrhunderts.* Vol. I.

korban nem is létezhetett, midőn t. i. az emberi nem legnagyobb része rabszolgaságban sínylett. A közvélemény csak a ker. népek közt, hol hitegység uralkodott, gyakorolható hatását; mire igen szép tér nyílt az egyházi részletes és közgyülekezeten, melyeken a nép is jelenlehet, s melyek a tömegeket mélyen mozgásba hozták. E hatalom naponként erősödik, nagyobbodik, de feledésbe látszik menni: hogy első diadalait a keresztényelemnek köszönheti. Azonban a közvélemény hatalma eleinte gyenge volt, a béke és rend, a jogosság és igazság gyámolítására még más erő és támasz kívántatott. Alkalmazott is az egyház komolyan s határozottan oly eszközt, melynek bámulandó volt sikere, eredménye.

A ker. egyház t. i. a főurak rettentő hatalma ellenében egy békés izgatást hozott létre, mely igen számos részletes gyülekezeten — főleg Franciaországban — tünt fel. Ezen izgatás hasonlítható ahhoz, melynek napjainkban az elragadó szónoklatú írlandi ügyvéd — O'Connel — új és kitűnő példáját adá.

Ugyanis az egyház, miután a gyengéket és elnyomottakat jogaikra oktató, kezeikbe egy hatalmas fegyvert, az egyesület, a testvérület fegyverét adta, mely a keresztényességgel együtt képeződött ugyan, de a középkoron át új alakot és fontosságot nyert.

Az egyház a gyülekezetekre nem csak a püspököket, az apátokat, az áldozárokat hívta össze, hanem ezen rendkívül nagy gyülekezetekre, melyek befogadására a szent-egyházak elégtelenek voltak, s gyakran a szabadég alatt tartattak, a fejedelmeken s főbb rangúakon kívül meghívta a városok és falvak lakóit, a polgárokat és pórokat. Ott a legnagyobb ünnepélyesség közt parancsolá az egyház a hatalmasoknak: hogy vérbosszújokat függeszszék fel; eskü alatt kötelezé őket a béke védletére és társulásra a végett: hogy harcolni fognak a békebontók ellen, védeni az egyháziakat, a nőket, a gyengéket, az árucikkeket s a föld minden javait, a földmivelőket, a kereskedőket. Ez mintegy ünnepélyes szerződés volt a gyengék jogainak védelmezésére, a szükséges tekintély megóvására, sikeressé tételére, a rend és jog fentartására.

Ha ki azon kor viszonyait figyelembe veszi, ezt merész gondolatnak fogja ismerni. Az egyház ítélete volt: hogy Isten után létezik még valaki, ki erősebb a legerősebbeknél; ez: *az összes emberi nem*. Az egyház tehát mindnyájára hivatkozva, hogy igazságos ítéleteinek, a békeszerződéseknek tiszteletet szerezzen, minden sorsú és rangú gyermekeinek, minden jó akarató és az ő szavát hallgató embernek egyesületében találta fel a kellő erőt és eszközt.

E szerint és ez által lön esősítve a törvényes békeidő, a *treuga* *), még azok közt is, kiknek fegyver vala mesterségük. E békeidő lassanként hosszabbított s az ejtett sértés napjától 40 napig tartott. Különbén még voltak általán meghatározott ünnepek, előünnepek, hossz asabb időközök, öszvesen az év nagyobb részére kiterjedők, mik alatt az ellenségeskedés szigorún tiltva volt. A tilalom megszegői a béketörvényszék elé idéztettek az illetők által; — mert e békeintézménynek voltak: bírái, törvényszéke, adóterhe, fegyvercs ereje. Ekképen a törvényszék és a rendes igazságszolgáltatás kezdé felváltani a harc és vérbosszú barbár törvényét. Az ellenszegülők, makacsodók, kik megjelenni vonakodtak, s készebbek voltak fegyvert használni, a keresztyén községből kizárattak, s ha ezen egyházi büntetés sem használt, ekkor az egyesületi számkivetéssel sújtattott, s ellene az összes egyesület harcra kelt. És ezen harc által a közérő, mely a társadalomban hiányzott, a jog, rend és béke nevében a főurak korlátlan hatalmán a legfélelmesebb csapást ejtette. Igaz, hogy bizonytalan és szeszélyes volt e közérő, s a gyengék és elnyomottak gyakran sikertelenül folyamodtak ahhoz, de lassanként erősödött, fejlődött az, s a keresztyénelemnek köszönhetni, hogy a jó s termékeny mag a viharok közepette elvetetett, gondosan ápolgatott, míg századokon át roppant nagyságúvá vált.

Miért is a szabadság és haladás igazi barátinak a keresztyénséget, az egyházat áldaniok kell. Hiszen az egyház szolgált ügyöknek, nem csak mint némelyek mondogatják: a

*) C I. X. de treug. et pac. (1. 34.).

szabadság és egyenlőség határozatlan eszméinek hirdetése, — hanem tényleges, termékeny cselekvények által, a gyengéknek az erősek a hatalmasok ellenében való egyesülését létesítvén; a politikai és polgári társadalomba az egyesületi elvet hozván be, mely egyedül szülhette a jelen polgárosodást; nem azon titkos, homály-födte egyesület elvét, — mely a sötétben, mibe elmélyedt, rosszat szül, nem jót, — hanem a nyilvános, a világ színe előtt bevallott egyesületét; zászlóul tűzvén ki a békét, a jognak és a gyengéknek tiszteletét. És a részrehajlatban történetírók megismerése s kimutatása szerint a társadalomban legnagyobb haladást vehetni észre épen azon korszakban és azon időig, mikor és a míg a szellemi hatalom túlnyomó befolyást gyakorolt a világi hatalomra. — Mert, miként a történelemben jártasok tudják, Európa soha sem ment a haladás pályáján gyorsabb és biztosabb léptekkel, mint a XI. és XII. században, s különösen a harmadik rend nagyobb és becsesebb vívmányokat szerzett akkor, semmint a bekövetkezett századok folytán, s mondhatni: hogy a keresztyénelem, az egyház főleg az egyesületi elv merész alkalmazása által mentette meg akkorban a törvényeket, az erkölcsöket, a szabadságot, a mesterségeket, sőt többet tett: az egyház mintegy a mai világot szülte. Mit nem csak újjászületésnek, hanem újjáteremtésnek nevezhetni. A híres Guizot vallomása: „hogy azon időszakban a jelen társadalom minden elemei vagy hanyatlóban vagy gyermekkorban voltak. Az egyház maga volt ifjú és jól szervezett egyszersmind; egymagának volt határozott formája, s megtartá az első kor teljes erejét; csak abban egyedül volt mozgás és rend, erély és szabály egyúttleg, azaz: a befolyásnak két nagy eszköze. Mert hiszen az intézmények egy részről az erkölcsi élet s belmozgás által, más részről a rend és fegyelem által hatnak a társadalmakra. Az egyház akkoron az embert érdeklő minden nagy kérdést felvetette; az emberi természet minden rejtélyeivel, sorsának rendeltetésének eshetőségeivel foglalkozott. Miszerint befolyása a jelen civilizációra igen nagy volt, nagyobb talán mint a minővé azt leghevesebb ellenei vagy legbuzgóbb védői tették. Kik az egyházat — a mint azt vagy szolgálni vagy ostromolni szándékoztak — csak vitályzati

szempontból tekintették, és nem tudtak, se igazságosan itélni felette, se hatályának terjedelmét átmérni.“

Ugyanis a XII. század vége felé s a XIII. században már új intézmények szülemelését, a szabad községeket, a lovagrendet találjuk, nagy előhaladást a mesterségek- és művészetekben; azon korban látjuk, hogy a már hatalmasodó királyság megszenteli, védi, fejleszti ezen intézményeket; melyek az emberi dolgok fejlődésének természetes menete szerint nem rögtönzöztethettek, nem lehettek pillanat művei; hanem miként minden nagy esemény, lassanként fejlődtek azok, gyökereik azon időkbe mélyednek el, midőn a nép a mindenható hűbéruralom terhe és súlya alatt görbedten alig volt képes szabadon lélekzeni, s a IX. és X. századbéli fejtelenségből fenmaradt szabadság foszlányait védeni. — A középkor ez dőszakában egy törvényhozó, fejedelem, vagy főúr sem adott létet illetően intézménynek. Mindazt a keresztyénelemnek köszönhetni, mely az ó világ műveltségi maradványait az egyházak, a zárdák védszárnyai alatt megőrzé, s az újabb, a jelen társadalom szülője volt.

Miként már fentebb említém, a római császárságnak mintegy örököse, felváltója volt a nyugati császárság; ennek helyében látjuk a középkor folytán a hűbérkirályt, mint elsőt a hozzá hasonló koronai fő hűbérurak és vasallusok közt. E tényben lehetlen fel nem ismernünk egy egész átalakulást, a jelen, a keresztyén polgárosodásnak vívmányát a római jog után. — E tényben az ó eszmékkal merőben ellenkező eszméket láthatunk; mert a minden jogot magában elnyelő, minden jog eredeti forrásául szolgáló korlátlan uralom helyett: a jogok feloszlanak, végetlenig változnak, helyhez, egyénekhez köttetnek, minden tartománynak, városnak, gyakran minden főuraságnak megvan a maga saját szokása, kiváltsága, joga, tisztelve a népek s a nagyok által; — eltekintve azon visszaélésektől, miket az emberi szenvedélyek és erőszakoskodások szülni szoktak. — A fenségi jog már nem egyetlen, sokszorozva van az. Fejedelem, főúr, község, polgárság, testület, egyház, zárdá, Istenre s vallásra hivatkoznak, mint mindnyájok jogai és kötelmeinek közös alapjára, forrására. — E jogok küzdenek, harcolnak, gyakran egymást elnyomják:

ez a világ törvénye; de vannak királyi, főúri, polgári, helyhatósági, testületi, köztársaságszerű községi jogok; megvannak jogaik a kézműveseknek, földmivelőknek. — Az egységben s az egyénnek az állam által való elnyelésén alapított jogoknak a jelen, a keresztyénies, a személyiségi joggá való átalakulása, a császári uralomnak hűbéruralomná változása által kezdődött; — és másfél század kelle a politikai és helyhatósági jogok átváltozásához. — Csak a keresztyénelem, az egyház, mint független, jól szervezett társulat léphetett itt közbe a világi hatalom birtokosai és a népek között, kötelékül szolgálván közöttük és mindnyájára hatást gyakorolván. Csak az egyház bírt hatalommal e nehéz válság veszélyeit elhárítani, vagy legalább enyhíteni, csak az eszközölheté a jogoknak a nyers erő felett való gyakori diadalait, miket azon kor történelmében olvashatunk; — míg elvégre annak erélyes csüggedni nem tudó hatályozása által az ő jogoknak alapja, t. i. az egyeniségnek az állam által való elnyelése elnyészett, s az új jog megszülemlett, mely az emberi lelkiismeret és személyiségnek a keresztyénelemben gyökerező tiszteletét oly magasra emelte, s mely lassú bár de szakadatlan fejlődés, haladás által a jelenkori józan szabadságot és egyenlőséget alapítá meg. — Igen, e szellemi hatalom az ige, a gyülekezetek és más egyéb alkalmas módok, eszközök használata által segítette elő a haladást a szabadság felé, ez hozta egyszerre mozgásba az egész ker. Európában a néptömegeket, s jogaik öntudatával a sikerben való bizalmat önté beléjük, s az egyesülés- a társulásban oly erővel látta el azokat, mely a gyengéket a hatalmasokkal, az imént rabszolgákat uraikkal tette egyenlőkké; ez oltá a hatalmas főurakba az igazság és a gyengék jogának, *a közvéleménynek* tiszteletét; a mely tisztelet naponként gyengítette az ellenszegülést, és gyakran teljesen megszüntette azt. A jog alapjában történt ezen üdvös változás jó eredményeket szült annak alkalmazásában is, pl. az ember egyéni, személyi sorsára nézve. — A XII. században a régi rabszolgaság meglön szüntetve, helyébe a bérszolgálat lépett. — E bérszolgaság a falvakon látható, de a városokban egészen megszűnt; — a városi nép nem csak személyi szabadságot, hanem oly terjedt és becses politikai jogokat vívott ki,

minőket korunkban is alig nyerhete. Kiváltságait, jogait, ellenőrzetlen önkormányzását a régi köztársaságokéihoz hasonlíthatni. Az egyház által létrehozott békeegyesületek a hűbéri társadalomban maiglan bámulatos helyhatósági szervezetet hoztak létre; még az igen számos kisebb városokban is elfogadva az elv, hogy az adóvetésnél egyezésükkel járuljanak mindazok, kik azt fizetik; hogy a község ügyeinek „dolgainak vezetése” s kezelésében minden lakos valódi s állandó részt vegyen. — A nagyobb városi községek még kitünőbb kiváltságokat, fölségi terjedt jogokat bírtak. — És így a politikai jog, a köz és magánjogok, helyhatósági szervezet, nagyban módosítva lettek.

Ugyanezen az egyház által keltett szellemirány- és mozgalmából eredtek a keresztes hadak. — A pápa, nem azért, hogy egy Helena rablását megbosszúltassa, vagy egy hódítónak halántékai köré babérkoszorút fűzzön; hanem hogy a főurak és egyebeknek harczvágyát a polgári háborúktól elvonja; — a megváltó koporsóját mutatá nekik, és az elnyomott keresztyének védelmét a szent földön, mint törekvéseiknek legdicsebb czélját tűzteki; — s keleti Európának és Ázsiának útai megnyíltak nyugat előtt, s a jelen kornak ipar s kereskedelmi vívinányait készíté elő. — A lovagrend, melynek tiszta képe a barbárság századain és a hűbéruralom emlékein át hozzánk elhatott, hogy, mint a bátorságnak, nagylelkűségnek, szennytelen becsületességnek, nemes elszántság, és emberies önfeláldozásnak eszményi képe lelkeink- és szíveinkben fenmaradjon, a lovagrend, mondom, nem a keresztyénelem által mintegy emberiesített, s ha szabad e kifejezéssel élnem: keresztyéniesített harcz-e? — A gyengék, a nők, az árvák, a fegyvertelenek védelmi harcza, harcz az Istenért, királyért, hazáért, — s az egyház ezen feltétel, egyedül ez alatt áldotta meg a fegyvereket.

Említsem-e azon sok kegyes helyet, melyek a keresztyén irgalmasságnak köszönik létüket; a számtalan emberi nyomor enyhítésére, és szükség pótlására? — említsem-e a keresztyén religió ihletéséből származott meglepő haladást, melyet a festészet, szobrászat, építészet, erömútan emlékein bámulunk azon sokak által barbarokúl bélyegzett századok-

ból? — Különösen a roppant nagyságú, merész építészeti dómokat, melyeknél a részletek gazdagsága a nélkül, hogy az összesség nagyszerűségét csökkentené, mintegy a végetlennek eszméjét fejezi ki. — És e csodaművek — nagy részt — nem a fejedelmek vagy királyok művei; a népnek, az egyházfőknek művei azok. — A népnek, mely ilyen műveket emel, számosnak, gazdag- és szabadnak kell lennie; mert a művészetek, a mesterségek a nyomor és szolgálancz között ily fejlődést nem nyernek. És e nép a szabad kézművesek és polgárok új osztálya az egyházak és zárdák árnya alatt növekedett, a keresztyénelem ébresztette egyesület és testvérület elvének alkalmazása által a mesterségekben, a művészetek- és tudományokban a késő nemzedéket bámulatra ragadó haladást tőn; a községekben a politikai és polgári élet szabad és hatalmas volt. — A zárdák és iskolák számtalan tanulók által látogatva, azon lelkesedés tanujelül szolgáltak, melylyel a tudományokat és a szellem minden művét felkarolták. Az általános újjászületés e korszakában a fensőbb tudományok virágoznak, a philosophia és theologia körében jeles művek és nagy nevek tűntek fel, kiknek emlékét újabb fény környezi azon mértékben, a mint műveik jobban tanulmányoztatnak; miben a derék francia nemzet jelesbjei oly szép példával mennek elő.

A nép részt vesz az egyházi gyülekezeten, ezen nagyszerű tanácskozó üléseken; — melyekről legújabb helyesen jegyzé meg a st. flouri püspök: „a zsinatok valának ú. m. a keresztyén világ első kamarái, s a jus canonicum — az egyházi törvény veté meg alapját a közjogoknak és mostani alkotmányoknak“ *). A gyülekezeten, — mint azoknak igen számos határozatai s egyes egyházfők iratai bőven kimutatják — az egyház ugyanegy védelem alá foglalta a földmívelést, a kereskedelmet, a vásárokat, a szent dolgokat, szerzeteseket, kereskedőket, papokat, és földmívelőket, Isten és a munka embereit. E néposztály szabadságát, gazdagságát

*) Szép lelkű, hitbuzgó Hoványink nevezetes munkájában: Újabb levelek II. köt.

a munkának köszöni, már pedig a keresztyénelem, az egyház képesítette fel újból a munkát és nemesítette azt.

Mindezt a tények és az egykorúak tanúsítványai mutatják, mik szerint a keresztyénség, az egyház főleg a XI s XII. században úgy tűnik fel előttünk, mint egyetlen közhatalom, mely a polgári téren nagy befolyással, a vallási téren ellenmondatlan tekintéllyel bírt. A keresztyénség, az egyház — mint Isten és az örök igazságok nevében nyilatkozó, sürgette a javításokat, megállapította az evangeliumon alapuló békét és egységet; a háborút és az arra vágyódókat szellemi fegyverével sujtotta, s a világnak a béke védletére alakított egyesületekben a gyakorlati egyenlőség első példáját adta. Az egyháznak köszönhetni a harmadik rendnek és az alsó néposztálynak felszabadítását, mit a lassanként megerősödött királyi hatalom csak tovább fejlesztett. Miszerint elmondhatni: hogy az egyház mint az isteni igazságok és remények letéteményese volt a rend, a szabadság, a mesterségek haladásának, tökéletesítésének igazi anyja, vagyis: e földi lét legbecsesebb javainak szülője és ápolója. A keresztyénség, az egyház adott első lendületet az új jog ébredésének, mely fenségesebb a réginél, mert az egyenlőségen van alapítva; s minthogy e jog a gyengéket mindnyája figyelme tisztelete, és védelme által az erősebbek fölé helyezi, nem csak a jognak ébredését, hanem a szeretetnek, a jelen társadalomnak, az erkölcsök szelidségének, mely utóbb emberieség nevezetet von, eljövételét eszközlé, s az emberieség csak annakutána lett bölcselmi erény, miután már a legsötétebb századokon át a szeretet szent neve alatt a keresztyén lelkeknek tápláléka, vigasztalása és menedéke volt. A tudományok fejedelméül kikiáltott *Humboldt Sándor* is — Kosmos-ában többször és bővebben kifejti, miszerint a humanitas koránsem újabb kor találmánya, annak fogalma a legrégebb keresztyén dogmákba van beszöve. Az emberi nem egységének fogalmát főleg a keresztyén elem keltette fel, s ez által a népeknek erkölceik- és intézményeikben való emberiesedésére jótékonyan hatott; az emberi nem nézlet-határait tágította, és szelid, tartós, habár lassan munkáló hatást gyakorolt annak értelmi és erkölcsi állapotai javítására. (Kosmos II. k.). „Az

egyház — miként Guizot- is megjegyzi — a világ hatalmaiba szelidebb érzelmeket, és a gyengék iránt való viszonyaikban több igazság-érzetet önteni igyekezett; erkölcsi életet, fensőbb rendű s emelkedettebb érzeteket és reményeket ápolt a gyengékben, mint a minőkre sorsuknál fogva rendszerint kárhoztatva voltak.“

Igenis, az érintettem korszakban minden a keresztyén-ség érdekével állott viszonyban, attól vön első lendületet, irányt, haladási erőt. — A legfőbb méltóság, hivatal s tiszt, kötelességül vétetett, melynek teljesítése- és kezeléséért az illető felelős Isten előtt, mert a keresztyén-ség a korlátlan s kényelmes hatalom fogalmától egyiránt idegen. És ez elvre volt alapítva a középkorban az államjog; mit a királyok elé szabott eskü, a hozzájuk irányzott intelmek, maga a koronázási vallásilag ünnepélyes cselekvény s az ezt megelőző szent kenet eléggé tanúsítanak *). A legfőbb hatalom a védelem és fentartásra irányult, s mint más hatalom, úgy az is isteni és emberi törvények által korlátozva, azoknak alárendelve volt. Igen, a keresztyén-ség a legfensőbb hatalmat, a felségiséget a sz. szolgálat tiszta és magasztos fogalmára vonta, mely nem csak az uralkodónak egyéni dicsőségére, hanem és főképp a kormányzott népek javára van rendelve. Az alattvalói minőséget a legalázó alárendeltségtől megtisztítá, s azt tisztes és érdemteljes engedelmességre változtatá, melylyel embernek nem mint emberért, hanem embernek Istenért tartozunk, kinek a legfőbb hatalommal bíró e földön helytartója.

A társadalmi viszályoknál, hogy saját ügyében senki se bíraskodjék, közbelépett a pápa: mint bíró a népek és népek, a fejedelmek és a népek, vagy a császár és a fejedelmek, a király és az országnagyok közt, s valamint egy részről a fejedelmeket az országnagyoknak gyakran igazságtalan hatalomanyilatkozatai ellen védte; úgy másrészről a népeket is a hivatásokról megfedekezett, vagy népeiknek botrányúl szolgáló fejedelmeik ellenében rendkívüli eszközök használatának megengedésével, végső esetben a keresztyén községből

*) Conc. paris. a. 829. L. I. C. 3. L. II. C. 1. 2. -- 8. Pontific. tit. de coronat.

való kizárással is oltalmazta. — Ha egyes pápák ez érdemben a kellő korláton túlcaptak, a közvélemény hangos szózata fedésül szolgált; ha igazságosan éltek e hatalommal, a nép hátláját aratták. Kétségkívül, midőn a pápák a fejedelmeket önviseletük miatt számadásra vonták, hatalmat igényeltek és gyakoroltak, melyet mint egyházfők nem bírtak; azonban a trónsértésből az emberiségre jótétemény hárult; mert a fejedelmek óvakodóbbakká lettek, érezték, hogy van féke hatalmuknak s a népnek védpaizsa.

A keresztyénség, az egyház a társadalmi rendnek, az ember külállapotának javítására is minden hatalmában álló erőt és eszközt teljes készséggel használt. A háborút a keresztvilágból száműzni, vagy legalább annak vad kegyetlenségét a borzasztón gyilkos vagy roncsoló fegyvernemek használatának letiltásával mérsékelni igyekezett ¹⁾. Az örökös harczok, háborúk meggátlására, törvényes béke-időközöt rendelt ²⁾, a vérbosszu kegyetlenkedő dühét a menedékjog által mérséklé, s gyakran az ártatlanokat megmenté; a mindenféle felállított szentelt jelvények által az úton batorságot, biztosságot szerzett ³⁾; a tengeri rablókat átokkal üldözte ⁴⁾, a kegyetlen és keresztyénietlen partijogot keményen tiltá ⁵⁾; többrendű vad és kegyetlen nemzeti kicsapongásokat megszüntetett ⁶⁾; a felesleg fényűzést, pazarlást korholta, az országos ipart saját példájával előmozdítá; részben az utczák kivilágításáról is gondoskodott a lámpák által, melyeket a jámbor hívők buzgalma a sokféle felállított szentek képei előtt fentartott.

A keresztyén elem a büntető törvénynek is emberies irányt adott, mert annak elve szerint a büntetésnek nem a vétkes előléására, hanem javítására, lelki üdvére irányulnak kell lenni; s a rögzött bűnös javulását is emberies, szelid bá-

¹⁾ Conc. Lateran. II. Can. 29.

²⁾ U. o.

³⁾ Concil. Clarom. a. 1095. C. 29.

⁴⁾ Bulla Coenae Domini.

⁵⁾ C. 3. X. de raptor. (5. 17.)

⁶⁾ C. 1. 2. de torneam. (5. 13.) C. un. de agitat. tauror. in VII. (5. 18.) etc.

násmód, oktatás által tartja eszközölhetőnek inkább, sem mint kegyetlen eljárás által. Ezért a püspökök, már a római uralom alatt, a polgári hatalomhoz a halálbüntetés elengedése végett gyakran folyamodtak; a közbüntönök feletti együtleges ügyeléssel megbízattak; kik is azon emberies szokást hozták be, mely szerint a keresztyénség főünnepén a börtönökben sínylő szerencsétlenekről is megemlékeztek, és ezek vagy segélylyel gyámolítottak, vagy a nem igen súlyos bűnnel terheltek szabadon bocsáttattak. Azonban a megkegyelmezettekre szigorú töredelmi büntetések voltak szabva, s az egyháztól nyert jótéteményre való emlékeztetés által komoly életjavulásra buzdítottak. És így az újabb korban a büntető törvénykezésnél felfogott emberiebb czélzatú eszme is a keresztyénelemből forrásokozik, és csak úgy áldáshozó az emberiségre, ha azon irányban, melyet az egyház rég óta követett, gyakoroltatik. Megismeré ezt Guizot- is, midőn az egyház poenitentialis rendszerének, melyet eddig kevés figyelemre méltattak, tanulmányozását ajánlja, és nyíltan bevallja: hogy azon rendszerrel, a büntető törvény elveit és alkalmazásait illetőleg, a mai philosophiai eszmék, különösen a híres Bentham kifejtései tökéletesen megegyeznek ¹⁾.

A polgári törvénykezésnél is az egyház a jog az igazság szabályai megállapításában, a jog és igazság kiszolgáltatás módjában utánzásra méltó példát nyújtott; s a polgári hiányos eljárást, különösen két pontra nézve megszüntette. Első volt a párviadalnak s az ügynevezett istenitéleteknek — ordalia — babonásan vad használata; miket több felvilágosult pápa elvetett, és igyekezett azok helyébe ész- és törvényszerűbb módokat alkalmazni ²⁾. A másik volt az eskünek könnyelmű használata, a mit szinte, a hitszegés közel veszélye miatt, XI. Gergely pápa és a báseli gyűl. megszüntetni igyekeztek.

Az egyház az általa felállított tanintézeteknél a valódi felvilágosodást előmozdítja, s a mélyen begyökerezett babona-

¹⁾ Histoire générale de la civilisation en Europe. V. Leçon.

²⁾ Guizot. i. h. — Különösen III. Innocent. p.

ságot és vakhitűséget ¹⁾ üdvös intézkedésekkel kiirtani igyekezett. Közintézeteiben az emberiség nyomorait enyhíté; az elfajúlt anyák csecsemőit anyai karjaira felvette, ápolta; — a töredelmi büntetéseket, elpuhult gyermekei gyengeségéhez mérve, pénzadományokra változtatá, melyek azután utak, hidak építésére, vagy más közhasznú czélok eszközzésére fordítottak; búcsuengedélyekben részesültek, kik a tengeri rablók ellen harczra keltek! Lehet, hogy ezek megemlítésére némelyeket borzadás fog el; — pedig ha jól meggondoljuk, lehetlen nem helyeselnünk e módot is, melylyel a keresztyénelem hatni igyekezett a népek szellemére azon korban: midőn még sem állandó katonaság nem volt, és a közhatalom sem bírt eszközökkel az afféle, különben igen üdves, igen kívánatos czélok eléréséhez. De egyébként is, hiszem, sokkal szebb, sokkal emberiebb mód, hahogy a köz jó végett teendett olyféle adakozások behajtása ezek lelki érdemességének feltüntetése és az ebben rejlő ösztön, s buzdulat által eszközöltetik; mint midőn azok adókötelességül rovatnak fel, minek teljesítése kényszerítő eszközökkel csikartatik ki.

A rabszolgaságot, — a világnak ezen legrégibb fekélyét, mely a társadalom testébe annyira bevette magát, hogy gyógyíthatlannak látszanék, — a keresztyénség elsőben — miként már említettem — mérsékelte, elfajulását gátolta, utóbb teljes megszüntetését eszközölte már az által is: hogy a rabszolgák az egyház kebelébe felvétettek, s mint azon egy mennyei atya gyermekei a keresztyén házasságjog részeivé ²⁾, az egyházi magasztosabb állapotra is képesekké lettek; a rabszolga felszabadítása, mint erényes, érdemteljes cselekvény a hívők szívére köttetett ³⁾, s a felszabadítás módja is meghatározott, s az egyházi közbenjárás ajálva volt ⁴⁾. A szokásba jött gyalázatos embervásárlást az egyház

¹⁾ Can. 7. 9. Ca. XXVI. qu. 2. C. 1. 3. 10. 12. 14. C. e. q. e. C. 1. Ca. e. q. 3.

²⁾ Can. 1. 5. 8. Ca. XXIX. q. 2. C. 2. X. de Conjug. Servor. (4. 9.) v. ö. Möhler Aufhebung d. Slaverei durch das Christenthum.

³⁾ Can. 68. Ca. XII. q. 2.

⁴⁾ Can. Dis. 87. C. 1. 2. X. de his qui in eccles. manumit. (1. 15.)

hatékonyan gátolta, tiltotta; *) a közmegváltatás isteni eszméjén alapuló köztestvéri viszonyra emlékeztetve, a püspököknek szoros kötelességül tette az egyház, hogy a rabszolgákat kegyetlenkedő uraik ellen védjék. **) Nagylelkű és saját érdekéről lemondó példával ment elő az egyház, midőn tulajdon alattvalóinak annyi jogot engedett, hogy a házi rabszolgák szabad cselédekké, és a jószágokon földművelésre alkalmazott rabszolgák, kiszabott szolgálat és meghatározott köteleztetések mellett, örökös bérlőkké, szerzővényesekké átváltozhatnak. — Az egyház az egyházi hivatal képességét a rabszolgákra is kiterjesztvén, a püspökök a rabszolgák alkalmas gyermekeit a papnöveldebe örömet felvették, hol kiképeztetve, gyakran a legfőbb egyházi méltóságra emeltettek. Emlékeztetre méltó a válasz, mit IV. Kelemen pápa IV. Béla magyar királynak adott 1266. e., midőn ez egy püspököt elvetett, mert mint rabszolga született: „semmibe veendő, u. m. a pápa, azon különböztetések, miket az emberek közt emberi esztelenség koholt, s egyenlőtlenekül akarta lenni azokat, kiket Isten egyenlőkké tett; — az emberek akarata nem idősítheti el magát a természetet, mely az egész emberi nemet szabadsággal ruházta fel.“ ***) — És csak a mindent egy fenséges egységbe olvasztó keresztyénség eszközölheté azt; hogy az osztályok végetlen elszigeteltsége megszüntetvén, a királyfiak mint testvérek a rabszolgák gyermekeivel

*) Conc. Londin. a. 1102. „ne quis illud nefarium negotium, quo hactenus solebant in Anglia homines sicut bruta animalia venditari, deinceps ullatenus facere praesumat.“

**) Igy IX. Gergely p. Lengyelország több urait komolyan megdorgálta, kik vadászati kéj végett a sólyom-fészek megőrzését rabszolgáikra bízták, s ha a sólyomfiak elrepültek, szolgáikat kegyetlenül büntették; ezekhez írta: animas fidelium, quas Christus redemit sanguine, avium intuitu et ferarum satanae praedam effici, detestabile decernimus et iniquum.

***) Mennyire igyekezett az egyház az egyenlőség eszméjét általánosítani, többi közt kitűnik IX. Gergely pápa tilalmából, melyet a Strassburgi káptalanhoz intézett, hol régi szokás volt: senkit taggá nem tenni, hacsak szabad, nemes és vitézlő szülőktől nem származott; e szokást megtiltá, hozzá tévén: quod non generis sed virtutum nobilitas gratum Deo faciant.“

egy állapotban egy szolgálatra egyesüljenek. — Mire vonatkozólag helyesen jegyzi meg Tocqueville: „A papság megnyitja rangjait a szegény és gazdag, a polgár és az úr előtt, az egyenlőség az egyházon keresztül foly át a kormány körébe, s az ki mint földhöz tapadt jobbágy, örökös rabszolgaságban senyvedett, mint pap a nemesek közt foglal helyet, sőt gyakran a királyok fölé emelkedik;“ és hogy: „az egyház az Isten előtti egyenlőséget legjobban tünteti fel, mert az értelmiségeket dogmáira nézve mind egy színvonalra állítja; szegényt és gazdagot ugyanazon vallási gyakorlatokra kötelez, a hatalmast úgy mint a gyengét a bűnbánati elégtételre szorítja, elveiből senki fiának kedvéért sem enged s a társadalom minden osztályait egy oltár zsámolyánál törekszik egybeolvasztani.“ — Különösen pedig a keresztyén elem, miután a népjog alapelvét, mely szerint hajdan a hadi foglyok rabszolgákká lőnek, a keresztyén világból száműzte, s a szegényeknek a gazdagok könyörületességében, a ker. szeretetben kiapadhatlan segélyforrást nyitott, a rabszolgasági viszony teljes átalakítására hatályosan közremunkálódott.

Igen jótékonyan hatott a keresztyénség több polgári intézményekre még az által is: hogy a polgári törvényben a szigorú lelkiismeretességet a pusztá jog-alak merev következetessége felett túlnyomó elem gyanánt uralkodni kívánta; — pl. a birtokolásnál, az elévítésnél, a szerződvényeknél a kamatügy- és haszonvételnél*). Az uszorát átokkal sújtá, a szegényeket az uszorások halálosan sebző körmeitől — a nyilvános kegytárok — montes pietatis — helyeselt**) sőt a püspököknek parancsolt intézete által, hol igen mérsékelt kamatért zálogra pénz kölcsönöztetik — megmenteni igyekezett. — E kegytárok adtak létet az újabbkori takarékpénztároknak, melyeknek is azon szellemben és irányban kellene

*) C. 18. X. de restit. spol. (3. 13.) C. 1. de restit. spol. in VI. (2. 5.) C. 5. 20. X. de praescript. (2. 26.) Can. 5. Ca. 36. q. 1. — C. 1. 3. X. de pact. (1. 35.) C. 1. 2. 8. Dis. 47. Can. 7. 9. — 12. Ca. 14. q. 4. C. 1. 2. extr. com. de emt. vend. (3. 5.)

**) Conc. Lateran. V. sess. X. Trident. sess. XXII. C. 8. de reform.

működniök, hogy a közönségre nézve az óhajtott hatást és és sikert meghozhassák.

Mikre vonatkozólag — hogy többet mellőzsek -- méltán elmondhatni; miszerint azon kérdésre: vajjon mit tett a keresztyénség az egyház a társadalmat illetőleg, minő lendületet adott a polgárosodásnak, mily jótékony eredményeket és nagyságot szült? — e kérdésre a jelzett korban élt mindannyi európai népek, nemzetek, melyek a keresztyénelem az egyház nehéz és hosszú munkálkodása és hatása által polgárosodtak, mivelődtek, valóban kedvező választ adhatandanának. — Választ adhatandanának: Franciaország, mely Gibbon kitétele szerint a püspökök keze által képezetett, alakított; — Spanyolország, mely, Guizot elismerése szerint, a gyülekezetek munkálkodása által lön a törvényekhez szoktatva, polgárilag és politcailag rendezve; — Németország és Angolország, melyek, úgy szólva, semmiből, sőt több mint semmiből, mert a barbárságból vétettek ki az apostolokká vált szerzetesek lángbuzgalma s lankadni nem tudó fáradalma által, kik azon országokban a keresztyénséggel együtt a polgárosodást meggyökerezették, szilárdították, törvényeket és szokásokat szabtak és alapítottak. — Választ adhatandanának: Scandinavia és Russia, hol Ansgár szerzetes és Ignác sz. életű püspök hintették a keresztyén elem s polgárosodás első magvait. — Hogy ne említsem édes magyar hazánkat s nemzetünket, mely e szép téreken való fenmaradhatását, polgárosodását bizonyára a keresztyénségnek köszöni, a melynek is szent érdekében a keletnek vésszszel fenyegető vad csoportjai ellen annyi éveken át oly bőven oly drágán le is róttá hálaadójját, hogy majdnem saját életét veszté e szent kötelesség teljesítésében. De az isteni gondviselés annyi belviszály, meghasonlás, külármány és ellenséges törekvés daczára ezt nem engedte, — igen, „annyi villám“ — mint egyik nagy költőnk *) mondá legújában — „nem sújthatá le a magyart; velünk az ég kegyelme nyilván s örlelkeink védkarja tart;“ — s hitem erős, hogy a gondviselés veszni, enyészni nem engedendi e népet, mely egykor az isteni intézménynek oly erős

*) Tompa Mihály.

védfalúl szolgált, hitem erős, hogy még jöni fog egy jobb kor, mely után buzgó imádság fakadoz százezrek ajakán.

Alkalmazás és tanulság.

A keresztyén elemnek ezen általam röviden előterjesztett hatálya a valódi keresztyénies polgárosodást, haladást eszközlé, a mely haladás a keresztyén religió elveinek teljes és teljesebb alkalmazása a polgári és politicalai intézményekre; különösen a szeretetnek. Isten és a felebarát iránt való szeretetnek alkalmazása, mint mely ezen religio elveinek, törvényeinek összfoglatolja, lelke, tökéletessége, végczélja. — Az ily értelemben vett haladás szerencsés súlygyenben tartja a társadalmi test minden elemeit és erőit; és a keresztyénség ez irányban hatva maiglan is tetemesen előmozdítja a valódi polgárosodást; mert annak leglényegesebb és éltető elemeit tartja fen, t. i. az igazságot és az erényt.

Azonban fájdalommal kell bevallani, hogy a jelen korban a polgárosodás, a haladás vajmi gyakran más értelemben vétetik; innét a sok félreértés és rosz számítás. — Korunkban a haladás alatt sajátképen az anyagi fejlődés, a társadalmi erők, tehetségek, képességek tisztán természeti fejlesztése értetik. A természet-, vegy- és eröműtani találmányok bámulandók, és bámulandók e tudományoknak az ipar érdekében tett alkalmazásai; — pedig ezen iránynak túlnyomó, kizárólagos uralma vajmi veszélyes. — Ugyanis valamely társadalomban a művészeteknek, mesterségeknek, az iparnak sőt még a természeti tudományoknak kizárólagos fejlődése csak akkor tekinthető igazi haladásúl, ha az iparos haladások az érzelmi és valláserkölcsi fejlődést nem csak hogy nem gátolják, de sőt azt elősegítik, annak szolgálnak. Mert a társadalom minden osztályában a jóllétnek öregbítése — mint a nemzetgazdálkodók törekvéseinek oly kívánatos célja, — igen veszedelmes adomány leendene, ha a kéz, mely azt adja, a többséget megfosztaná a vallás-szülte benső béke-, bölcsesség- és mérséklettől; tehát oly erényektől, mik nélkül e világ minden javai új és új kielégíthetlen vágyaiknak keserű forrásai.

A keresztyén elem a valódi haladás, polgárosodás első

kellékéül, alapfeltételéül veszi s vétetni kívánja: a tekintély előtt való szabad, önkéntes meghajolást, alárendeződést,^f — a hagyomány tisztelétét, a békes fejlődést. Az erőszakos rázkodtatásokat, fejtelenségi felforgatásokat, a haladás akadályainak nem eszközeinek tekinti. Nem rombolás, hanem folytonos kíméletes javítás, átalakítás által kíván hatni és haladni, szem előtt tartja a tisztelet és kegyelet törvényét — s a hagyományra támaszkodik, és csak ily módon lesz tartós a haladás; mert minél mélyebbek és terjedtebbek a fa gyökerei, annál jobban képes az ellenállani a viharok rohamának.

Ily módon láttuk a keresztyénséget az egyházat hatni a polgárosodásra koronként, különösen pedig a középkor haladási századaiban. Számtalan apró és nagy harcok dúltak akkor; — a barbárság, melynek fő jellege: az erkölcsi szabadság és a kegyetlenség, erőszakos és erélyes ellenhatást gyakorolt; azonban mind ama nagyszerű eredmények legtöbbnyire békésen vívattak ki, a nagyszerű intézmények békésen alapítottak meg. A keresztyén elem hatályának jellege volt: haladás a béke felé, egyesülés a béke érdekében. A háborut nem a valódi haladás barátai, hanem annak ellenségei óhajtják. A haladás barátai a háborut csak a törvényes önvédelmi jognál fogva gyakorolják.

A keresztyén elem a valódi polgárosodás előmozdítására hatott még a haladás másik tényezője t. i. az egyéni embernek különbség nélkül való tisztelése és tekintetbe vétele által; a mi lételeme minden polgári társadalomnak. — E szerint a keresztyén elem távol attól, hogy csak egyetlen embert is áldozatul vigyen a haladásnak; inkább oly gyengéd és kedves érdekléssel viseltetik mindenki iránt, különösen pedig a legcsekélyebbek, a legelhagyottabbak, megvetettek iránt. — Szóval: a keresztyén elem oly polgárosodást, oly haladást mozdít elő, melynél a gazdagság, a tudományok, mesterségek fejlődésével a jólétnek gyarapodásával karöltve jár a vallás-erkölcsi haladás is. — Tehát a keresztyénség nem azon haladást eszközli, mely a jelen korban a régi *állam-istenítést* csak más név alatt, t. i. az elvont, általános értelemben vett *emberiség bálványozásában* akarja feléleszteni; mely jelenleg úgy, mint hajdan a pogányságban, ezen új bálványnak s az

ebből kifejezett határozatlan rendszereknek akarja feláldozni feleinknek életét, még többet: azok értelmét, szívét és lelkét. — Az ily értelemben vett és vitt anyagi haladást a keresztyén elem nem csak elő nem mozdítja, de sőt az ellen, mint pusztán anyagiasság — legyen az despotai, vagy aristocratiai, szolgálai vagy jacobinusi anyagiasság — tehát mint a valódi és keresztyénies erényeknek halálos ellensége ellen küzd, harczol.

Igaz ugyan, hogy ezen anyagi haladás nagyszerű, az iparnak vívmányai csodálandók, melyek az embernek a természet felett való uralkodásának határait küljebb vitték, hogy sem a legmerészebb lángész valaha sejtette volna. Azonban ha a csalóka külfény és nagyszerű művek mellett a háttérbe, vagy inkább a beltérbe pillantunk, lehetlen fel nem jajdulnunk azon szomorú látvány szemléletére, mely előnkbe tűnik. — Látjuk ugyanis, hogy az ember mily siralmas szolgáltságának, az anyag szolgaságának alá van vetve! — Mi hasznuk van e renyhe, mozdulatlan remekműveknek, az anyag bámulatos átalakításainak, ha a keresztyén lelkek, kik azokat, — a nélkül hogy kellően felfognák, létrehozták, Isten természet felett való eszméjét, s a bennök létező isteni elemet elfeledték annyira, hogy a gépek alá süllyednének, melyekhez kötve vannak. — Igen, az érzelem és a tudomány igen sok emberének már századok óta oda irányult törekvése, miszerint a népek szívéből a keresztyénies érzelem kiirtassék, már annyira ment: hogy a jelen társadalomban neme az új barbárságnak terjedez. Különösen tapasztalhatni, hogy a nagy kereskedői városok népessége a keresztyénségnek nem csak örömeit, és vigasztalásait veszti el, hanem a körül való teljes tudatlanságba esett. És minő gondolkodás, mily érzelmek azok, melyek a keresztyénies érzelmek helyébe fészkeltek be magukat?!

Vessünk csak egy rövid pillantást azon nyomorú állapotra, melybe eljutott pl. a philosophia Németországban, a politica Franciaországban, az ipar Angolhonban.

Ugyanis Németországban a legfenségesebb elmék óriási erőködésai, hosszas elmélkedései, mély tudományossága elvégre hová jutottak el? — Oda, hogy majd a józan ész leg-

egyszerűbb, legközönségesebb alapelvei feledtetnének el; majd az eszményi — idealisticus — kételygési és mindenistenleti üres szólásmódok tömkelegébe sodortatnának, hol hasztalan keresik az onnét kivezető fonalat. — E veszélyes, minden vigasz nélkül való, egyedül a halál ijedelmeit hozó sötétség az észak ködfellegeiből elterjedezni kezdte Európa többi tartományaira, az ész minden világának, a szív minden érzelmének kioltásával fenyegetőzve. És jaj! ha a keresztyén-ség, az egyház fensőbb világosságával, kiolthatatlan pharosz gyanánt nem világít, s nem őrzi, nem tartja fen szilárdan az ember erkölcsi élete által annyira szükségelt lényeges igazságokat. — Igen sok rosztat szül a tudatlanság, de sokkal többet és nagyobbbat az áltudomány. Százszor jobb semmit nem tudni, mint az igaznak, a jónak felforgatásával tudni.

Franciaország államférfiai, a socialis és politicalai jog annyi elméletei s a felett való vitatkozások után, a nemzetek mestereiül képzelvén magukat, kényszerítve lönek nagy fej-töréssel, ügygyel, bajjal tanítani, védni, mit? — a polgárzat első elemeit, a tulajdonjogot, s a családot; miket a néptömeg erőszakossága s az egyetem-hősök ál-okoskodása alapjaiban megtámadott, megingatott. A Socialismus és a Communismus hidrája a tan- és a szónokszékekről elszabadulva a piacon dült, s e derék nemzet becsületes polgárai, miután mindenféle kormányformát megkísérlettek, a társadalmi zavar örvény széléhez sodortatva látván magukat, a rablás és gyilkolás veszélyeinek kitétetve, ama kegyetlen kényszerűségbe jutottak, hogy életük és vagyonuk biztosságát, a beduinok módjára, saját fegyvereik védelmében helyeznék. Mely aggasztó állapotot addig a meddig egy nagy ember lángeze szüntette meg.

És az új Tyrus? — ámbár a tengerek királynéja, majdnem egész Ázsia uralkodója, mégis roppant kereskedéséből, hosszas üzletéből, finomított gyár- és kézműveiből alig mutathat fel egyebet azon szomorú eredménynél; miszerint népességének egy harmadánál nagyobb része siralmas inségben tengődik s a keresztyén polgárosodás közepett a régi rab-szolgaságnál több tekintetben borzasztóbb szolgaság keletkezik. Embereik roppant tömege a köszönbányákban mint-

egy eltemeti magát, hogy azokból kihúzza azt, mivel tengethesse nyomorú életét, melyet a bányák romlott levegője s vészes párologásai megmérgeznek; — és zajos gyárműhelyeiken számtalan gyermek butúlva elmében, romolva testben, mozdulatlanul veti a gyapot- és gyapjú-csomókat a gyors gépezetbe, nem egyéb nyereségért, mint hogy éhen el ne haljon. — És még is mily méltatlan módokhoz, eszközökhöz kelle nyúlnia ott a kormánynak, hogy a nemzet politicalai életét fentartsa.

Általán, bár hová fordítsuk szemeinket, irányozzuk lép-teinket, mindenütt a társadalmi romlottság rémképeire bukkanunk. — A népek nyomora növekedett; a tömegek a pártosok nagyravágyásának eszközeivé lettek; a munkások kimerült csoportjai lezsarolva a teherhordó állatok fáradalmai által, mik a kegyetlen és fukar vállalkozókat gazdagítják; a nyugtalan néptömegek eddig hallatlan bűnökre könnyen hajlók s vetemedők, oly földi boldogság után áhitozók, melyet izlelni soha se fognak; mindenfelé féktelen vágyok, vad gyűlölség, és forrongó szenvedélyek; égető élvszomj, mely kielégítve vagy kielégítetlenül egyaránt gyötrő; az önzésben megmegerévült szeretet nélkül való lelkek, kiknél még a lát-szólag jónak munkálásában is a hiúság, gyönyör és érzékcsiklandozás rugójának kell szerepelnie, hogy valami eredményt szülhessen. — E szomorú következmények a fen érintetem vészes irányból szükségképen fejlenek ki, mint ezt helyesen észrevéve Naville ref. pap, író, De la charité légale című munkájában: „A ker. religió u. m. az emberi társulatnak megmutatja a czélt, melyet magának kitűznie kell, és igyekszik azt azon szellemmel áthatni, melytől lelkesítve kell lennie, hogy azon célhoz eljuthasson. Ha a társadalmi haladás különböző irányt vesz, mint minőt a religió annak kijelölni törekszik, ha elveti a segédszereket, mikkel a religió ajánlkozik, ha a nyers erőre, törvényre, s a politicalai gazdálkodás teoriáira támaszkodik; majd elkerülhetlenül az érzéki-ségre, erkölcsi romlottság-, botorság- s boldogtalanságra vezet.“ —

De nem folytatom tovább e szomorú kép ábrázolását, s az érintettek sem azért hoztam fel, hogy azokból bárki

ama következtetést vonja, mintha korunk iparos haladása iránt közönyösséggel viseltetném, vagy annak csudaműveit szinte átokkal sújtánám. Nem, épen nem. — Szeressük e szerencsés találmányokat, felfedezéseket, melyek százszorozzák az ember erejét s hatalmát, s mikre a jelenkor büszkén tekinthet; -- hanem épen az által fogjuk azokat szeretni, azok fentartására, sőt nagyobb fejlesztésére munkálni: ha a népeknek a lélek és a szív életét visszaadjuk, ha a valódi keresztyén polgárosodást velök megkedveltetjük, mely egyedül volt képes mindezen csudát mívelni s az igazi haladást befejezni. — Mert hisz minden valódi haladás, a mesterségi, művészeti, bölcselmi, társadalmi s a t. haladás egyedül csak a keresztyénelem által felvilágosított népeknél fejlődött s tökétesedett; másutt vagy épen nem tünt fel, vagy a keresztyén elemmel együtt a polgárosodás utolsó nyomai is elenyésztek. Mire nézve igen alaposan mondá íróink és publicistáink legjelesbjeinek egyike, derék Eötvösünk: „A miben Európa népei nem keresztyén kortársaikat, sőt az őskor összes népeit felülhaladják, mind a keresztyénségre vihető vissza. Egész polgárisodásunk keresztyén. A családtól kezdve fel azon magasabb viszonyokig, melyek világrészeket fűznek egymáshoz, keresztyén eszmék körében mozgunk. Civilisatióink vallásos fogalmak alapjára van fektetve; ezeket meg nem dönthetni a nélkül, hogy velök együtt a civilisatió is el ne enyészszék, mely azokon emelkedett.“

Ezen értelmi s erkölcsi életet, czélszerű haladást vajjon mi idézheti elő ismét a lelkekben és a szívekben? — bizonyára nem a tudomány fenlengő elméletei, mik oly csekély számúaknak kizárólagos kiváltságát képezik; hanem a keresztyénelem és az általa létrehozott, lelkesített egyesületek eszközölhetik azt; áthatva a tömegeket, s megmentve a jelen világot az anyagiasság barbárságától, miként nyolcz század el előtt a hűbéruralom barbárságától megmentette. — Mert hiszen néhány évtized óta már közönségesen elismerve van, hogy a keresztyénelem, az egyház szerezte vagy hat század előtt a jelen világnak vívmányait a philosophia, a mesterségek, a törvények és polgári intézmények körében. — Hitem erős, hogy azon munkahatályt, melyet több századon át a

polgárosodás jótékony művének szentelt, továbbra is folytatni fogja. Hisz nem támadott még új csillag, melynek vezérfénye az emberiséget a jövőnek homály-födte útain kalauzolná. — A keresztyének bátran, — a nélkül, hogy hitüket s győződésüket zavarba ejthető választól kellene tartaniok — ismételhetik egy férfinak *), — kit hevült képzelődése tévedésbe vitt, de kit szíve közel hozhat hozzájuk — ama szavait: mondd meg, kérlek, ha tudod, emelkedett-e fel más oltár? — t. i. mint a keresztyénség oltára. —

Az nem lehet, hogy a különben oly nagyszerű látványt nyújtó legújabb haladás fejlődése, — melynek szemlélete bizonyos elmékkal az erkölcsi és szellemi élet fensőbbiségét is elfeledtetni látszik, elfeledtesse a jelen nemzedékkel ama jótékony kezét, és ügyes tengerészt, ki annyi századokon és viharokon át az emberiséget ily nagyszerű végzet elé vezette. — Az nem lehet, hogy a jelen társadalom megvesse az annyi századoktól vett oktatást, s jelen és jövő sorsát új és oly tengerészekre bizza, kiket ellenzetes érzelmeik oly különböző folyamakba ragadnak.

Inkább a múlt időknek tapasztalataiból vont azon győzéssel lehetünk: hogy valamint a kétségbeesésre alaposabb okot nyújtó korszakban a keresztyénelem és az egyház segítettek a társadalmon; úgy most is, jövőre is segíteni fog annak súlyos bajain, használva a lefolyt századokban oly jó és szép sikerrel alkalmazott gyógyszereket, mik a keresztyénelemben oly bőségesen feltalálhatók; főleg pedig, miután a leg súlyosabb bajok az elanyagiasodásból, az önzésből eredtek és erednek, — használva: az egyesületekben szervezett keresztyén szeretetet; — mik által felerősödvé a társadalom, az azt ostromló és azon rágódó bajok ellen sikerrel fog küzdeni; és midőn a természet felett való eszmék — a keresztyénies szeretettel és ez által, — a lelkekbe, a szívekbe visszatérni és szilárdulni fognak: az oly súlyos aggályt méltán keltő jelen haladás boruját a valódi, s az embert igazán boldogító haladás derüje váltandja fel. — Úgy légyen.

*) M. Michelet.

NEHÁNY
MAGYAR KÖRIRATÚ PECSÉTRŐL.

SZÉKFOGLALÓ ELŐADÁS
SZALAY ÁGOSTON, L. TAGTÓL.

A M. Tud. Akadémia alapszabályainak 32-dik pontja értelmében minden újonnan választott tag székfoglaló előadás tartására lévén köteles, — e tisztben eljárando, néhány magyar köriratú pecsétről, mely gyűjteményemben van, kívánok szólni, — mielőtt azonban ezeknek fejtegetésébe bocsátkoznám, legyen szabad a pecsétékről, és azok használatáról, általánosságban némelyeket előrebocsájtani.

A pecsétek használata csaknem egykorú azon idővel, melyben az emberek társaságba állottak, miután t. i. az adott szó már elégséges nem volt, az íráshoz kellett folyamodni, melynek hitelessége az emberek cselei ellen, jellel vagyis pecséttel öregbítetett. Érinti ezt Seneca midőn Lib. 3-o de benef. Cap. 15. így szól :

„Utinam nulla stipulatio emtorem venditoremque obligaret, nec pacta conventaque impressis signis custodirentur, fides potius illa servaret, et aequum colens animus.“

Már a Szent Írásban szó van a pecsétek használatáról; így Mózes I. könyvének XLI. részében a 41 és 42. versben *) ezek találtaknak :

„És monda ismét Farao Jósefnek : Imé az egész Egyiptus-földre rendeltelek, — és kivéve a maga kezéből a gyűrőt, és adá azt az ő kezébe.“

Továbbá a Királyok III. könyvének XXI-ik részében a 8-ik versben :

„Levelet íra azért az Akab nevével, és meg pechétlé azt az ő gyűrőjével, és a véneknek és fő embereknek küldé, kik az ő várasában valának.“

*) Szent biblia, az egész keresztyénségben bevött régi deák böttüből magyarra fordította a Jézus alatt vitézkedő társaságbeli Nagyszombati Káldi György pap. Nyomtatta Bécben a Kolonai Udvarban Formika Máté MDCXXVI. esztendőben.

S végre Dánielnél a VI-ik rész XVII-ik versében :

„És egy kő hozattaték, és a verem szájára téteték, melylyet bé pechétle a király az ő gyűrőjével és az ő főemberének gyűrőjével, hogy valami ne történnék Dániel ellen.“

Herodotus is bizonyítja, hogy a régi egyiptombeliek pecséteket használtak midőn Lib. II. Cap. 38. ezeket mondja :

„Aegyptii boves mares Epaphi esse censent, ideo bovem explorant, ac si pilum in eo nigrum vel unum viderint nequaquam mundum censent; exquirunt autem sacerdos ad id constitutus, pecude cum stante, tum resupinata, lingua etiam exserta, inspicit et caudae pilos; si sit omnimode mundus, notat eum, biblo cornu alligato, dein *terra sigillari applicata, anulum imprimi*, et sic abducitur victima; qui *non signatum* imolat, morte punitur.“

Ezen áldozatok pecsételői görögül: „*ΜΟΣΧΟΣΦΡΑΓΙΣΤΑΙ*“ deákul „Victimarum Sigillatoreseknek hívtak.

Ha idézést idézésre akarnék halmozni olyasminek bebizonyítására, mit kétségbe úgyis senki sem veszen, számos író lehetne tanúkul felhoznom, hogy a hajdani perzsák és az ókor egyéb nemzetei, s nevezetesen a görögök és rómaiak is, kiktől számos ékes vésetű gyűrűk maig is fenvannak és a gyűjteményekben találtak, — pecséteket használtak. Ezeket követték a keresztyén népek nevezetesen a byzantinusok frankok, németek stb. úgy a mi nemzetünk is, valamint ezt, szent Istvántól az az a XI. századtól kezdve fenmaradt sok pecsét, eléggé tanúsítja.

Pecsételésre a régi nemzetek közönségesen csak gyűrűket használtak; — kivéve talán a spartabelieket kikről Theophrastus Lib. 5. hist. Cap. I. azt állítja: hogy az őskorban pecséteket, — azaz pecsét gyűrűket, — nem használtak, hanem szuette fadarabocskákat viaszba nyomtak, s úgy pecsételtek.

A keresztyénkor is hasonlókép járt el, s úgy látszik, a gyűrűk mellett a pecsétnyomók használata, inkább csak a VI—VII században vette némiképp kezdetét.

A pecséteknek mindenkor nagy volt a tekintélye de hitelenségök és nyomosságuk még növekedett a középkorban, midőn t. i. a műveletlenségnek közepette csak gyéren talál-

kozván írástudók, kivált a világiak között, s ennél fogva az okmányok alá nem íratatván a pecséteknek kellett e tekintetben is a hitelességet pótolni. És épen ezen oknál fogva, hogy t. i. a pecséteknek oly nagy hitelesség tulajdonított, arról is kellett gondoskodni, hogy velök visszaélések ne történjenek, miért is őrzésök csak olyas férfiakra bízott, kikben tökéletesen meg lehetett nyugodni; Nagy Lajos, midőn pecsétje, mely Miklós érsek cancellárnál volt, ez utóbbinak háznépe által eltulajdonított, adomány leveleire a visszaélések elhárítása tekintetéből, a következő, Pray által a „Synthagma historicum de sigillis regum et reginarum Hungariae“ című munkában a 18. lapon kiadott jegyzetet, tétette :

„Nos Ludovicus rex praefatus, universis declaramus, quod, ubi in regno nostro Bosnae innumerabilis multitudo haeticorum pullulasset in errorem fidei orthodoxae, et ad extirpandum quoque de ipso regno nostro eosdem, ex una parte nos personaliter, instaurato valido exercitu proficisceremur, ex alia vero parte venerabilem in Christo patrem, Dominum Nicolaum, Archiepiscopum Strigoniensem Cancellarium nostrum, penes quem utrumque par sigilli nostri autentici habebatur, et virum Magnificum Dominum Nicolaum Palatinum, cum ceteris Praelatis, Baronibus, et regni nostri Proceribus, in Uzoram destinaveramus, quidam familiares ipsius Domini Archiepiscopi, pro custodia deputati, utrumque par sigilli nostri autentici praeconcepta malitia subtraxerunt.“

„Nos itaque praecaventis, ne ex hujusmodi sigilli nostri deperditione, regnicolis nostris in eorum juribus successive periculum possit imminere, sigillum novum in duobus paribus fecimus pro nobis sculpi, quod ad omnia privilegia nostra, et quondam Domini Caroli regis patris nostri, sub priori sigillo eiusdem, tempore suae coronationis sculpto, et demum per eundem, eo, quod sub ipso plurimae infidelitates perpetratae exstiterunt, reperta, permactato, et dissecto, ac sub alio sigillo ipsius, in partibus transalpinis casualiter deperdito confecta, juxta dicta tria sigilla, decrevimus fore apponendum. Ad quaecunque vero privilegia paterna, dictis duobus prioribus sigillis suis consignata, quae per eundem patrem nostrum, per sigilla eiusdem posteriora, vel per nos cum sigillo, modo

praemisso deperdito, confirmata non haberentur, et ad ipsa privilegia ipsum novum sigillum non appenderetur, vel quaecunque patentes litterae nostrae, et paternae non confirmarentur, ea privilegia, et litterae sicut per eundem patrem nostrum fuerunt revocata, et annullata, sic et nos ipsas, seu ipsa commisimus, viribus caritura, nullam quoque roboris obtentura firmitatem etc.: Datum per manus eiusdem Domini Nicolai Archiepiscopi, Cancellarii nostri, III. Idus maji anno Domini MCCC. sexagesimo quarto, regni autem nostri anno XXIII.“

Mihelyt észrevétetett, hogy a pecsétekkel visszaélések történtek, legyen az magával a valódi pecséttel, vagy hamis pecsét alkalmazása által, akkor a használatban volt pecsétnyomók összetörettek és újak vésettek; tanúsítja ezt Kún Lászlónak 1278. évben kelt oklevele is, mely Praynál előbb említett munkájában a 3-ik lapon idéztetik, hol ezek vannak:

„Priora et authentica sigilla nostra — — propria in persona confringendo.“ Ezen gondoskodás folytán történt, hogy némely fejdelmek végrendeletileg az apáczáknak hagyták pecsétjeiket, kikről t. i. fel nem tették, hogy azokkal vissza fognak élni; — másokkal meg a pecsétnyomók eltemetettek; — közönségesen pedig a fejdelmek halála után összetörettek, vagy a véseten köröszkül tett vágás által, haszonvesztetlenekké tétettek.

A mi a pecséteknek az okmányokra illesztését illeti, e tekintetben, — főleg a közép korra nézve, — két módot kell megkülönböztetnünk, t. i.

Vagy rányomattak az okmányra s ez a régibb szokás.

Vagy pedig selyem, arany vagy czérnából készült sinegről, vagy bőr vagy hártya galandról függték le az okmányon.

Az anyag mibe belenyomattak az ókorban viasz vagy krétaanyag volt, ez utóbbiról Cicero in oratione pro Flacco így szól:

„Haec quae a nobis prolata laudatio, obsignata erat creta illa asiatica, quae fere est omnibus nota nobis, qua utuntur omnes non modo in publicis sed etiam in privatis litteris.“

A közép korban, — s minket kivált ez érdekelt, — közönségesen viasz, mely színre nézve változott, de leginkább fehér és sárga volt, — továbbá arany, ólom s némelykor ezüst használtatott; a spanyol viasz a XVI.

század második felében jött divatba, s ez után nem sokára az ostyával való pecsétlés is; gyűjteményekben Kolonics Sigfrid főkapitánynak 1605. marczius 20-án Érsekújvárott kelt magyar levele van, melyen spanyol viasz pecsét vagyon; ostya pecsét hazánkban a legrégibb talán az, melyet Schwartner, Pater Oliverius Manaraeus Jézsuitának 1603-ban kelt levelén látott, s mely a pesti egyetem könyvtárának kézíratai között őriztetik.

Formára nézve a pecsétek leginkább gömbölyűek, de vannak hosszúkás gömbölyűek, tojásgömbölyűek a felső és alsó végén csúcsosak, három, négy, hat, nyolcz szegletűek, luczerna levél formájúak stb. stb.

Nagyságra nézve különbözök, a VIII és IX. században még nemigen nagyok, — a XI és XII. században már jókorák, valamint ezt nálunk is Szent István és Kálmán királyok pecsétjei, melyek Praynál feljebb említett, úgy Szerdahelyi Alajos Györgynek ezen című munkájában: *Diploma graecum S. Stephani Regis monialibus coenobii Veszprimiensis B. M. V. datum, a Colomanno rege renovatum stb. Budae MDCCCIV.* kiadva vannak, — eléggé tanusítják; — a XII és XIII. században már igen nagyok, így p. o. II. András királyunk pecsétje, melyet Spiesz Archivunában említ, három lat híján két magyar fontot nyom; de ezen nagy formájú pecséteken kívül, fejedelmeink, mint tudjuk, — még más és pedig különféle nagyságu pecséteket használtak.

A XV. században ötféle pecséttel éltek a magyar királyok, említi ezt Mátyás király az 1471. *Decretumában* e szavakkal:

„Item quod nos utamur quatuor, aut quinque sigillis, videlicet: bulla aurea, dupplici, secreto, juridico et annulari.“

A fejedelmek példáját a hercegek, fő papok, fő urak, káptalanok, városok, testületek s mások is követvén, ezek is szintén nagyobb és kisebb pecséteket használtak; így a híres sárkány-rendnek (*ordo draconum*) háromféle pecsétje volt, a nagy, mely egy okmányon a nemzeti muzeumban van — a kisebb, és a gyűrűs; — ezen két utóbbinak 1830-án Ó-Budán találtatott réznyomója, most gyűjteményben van.

Attérek a vésetre. Ez alatt minden a mi a pecsétre

vésve van, tehát az írás is értetik, a régiéknél, nevezetesen a görököknél és rómaiknál, nem ritkán igen csinos és művészetit volt a véset, — úgy annyira, hogy még a jelen korban sem értük őket utól; — nem úgy a középkorban, nevezetesen a IX, X, XI, és XII-ik században, midőn a pecsétek vésete igen egyszerű, és kevés művészettel bír; — a XIII és XIV. században már szebbek a pecsétek; — a XV-ben pedig már csinosak is. —

A mi a tárgyakat illeti, melyek a pecsétekre vésvé vannak, azok az ókorban igen különbözök, néha valamely fejdelmet, — néha ez vagy ama bölcsnek fejét — néha Istenséget, — néha állatot, — de sok egyébfélét is ábrázolnak; a középkorban, közönségesen vagy fejdelmet trónon, vagy hercezet lóháton, vagy szentet, vagy püspököt, vagy templomot, stb. nálunk, a XIII. század kezdetétől fogva, mint ezt Imre király arany pecsétje 1202-ől *) tanúsítja, már czimereket is tüntetnek elénk.

A felírásokat illetőleg: azok a középkorban, s általában míg a deák nyelv a diplomatikus volt, nemcsak minálunk, de más nemzeteknél is, (ide nem értve a byzantinusokat, és általában az óhitű vallású nemzeteket) kevés kivétellel deákok voltak.

A mi a betűket illeti, azok formájukra nézve, a középkorban nem változtak annyira a pecséteken, mint az okleveleken, — mert a régi deák betűk, — kivéve a XIV és XV. századot, a mikor t. i. a gót betűk a pecséteken is használtattak, — annyira mennyire mindég megtartattak; habár némelykor megtörtént, hogy egy vagy más görög betű közibök vegyítetett, vagy egyik vagy másik betű elferdítetett.

A középkorban az írás a pecséteken közönségesen kereszttel kezdődött, ezen szokás azonban a XV. században, sőt a XIV. század végével is, már változást szenvedett, — s a kereszt többször csillaggal, vagy rózsával, vagy ponttal, cseréltetett fel, némelykor pedig semmi jel sem tetetett, mi azonban ritkábban történt; — említi ezt Heinec-

*) Lásd Praynál a VI-ik táblán 6-ik sz. a.

cius is tudós munkájában *) melyet a régi pecsétéről írt, a 68-ik lapon.

Végre még megjegyzendő, hogy az évszám a régi pecsétteken ugyan nem, — a XV-ik századtól kezdve azonban már többször belevésve találatik; hazánkban a királyi pecsétetek közül a legrégibb, mely esztendő számmal bír, II. László királyé, ezt Pray többször idézett munkájában a XVI. táblán kiadta, s ezen az évszám 1490. rajta van, — az erdélyi fejedelmek pecsétjei közül a legrégibb, mely évszámmal bír, Barcsai Ákosé 1658-ból. Lásd ezen című munkában: *Die Wappem und Siegel der Fürsten von Siebenbürgen etc.* von I. B. v. S. Hermannstadt 1838. a IV. táblán 19-ik sz. a.

Ezen általjános észrevételeimnek a pecsétéről előrebocsájtása után, azon magyar köriratú pecsétéről akarok röviden szólani, melyek a XVII. század végéig azaz 1700-ig gyűjteményekben vannak, s melyek azon oknál fogva, mert magyar felírással bírnak, nem csak ritkébbak, de nyelvteljesben érdekesebbek is. (Lásd a mellékelt réz és könyvmatot).

Kezdem Abafi Miklós pecsétjén, mely a rézre metszetek között második helyen áll, s 2. számmal van megjegyezve.

Ezen vörösrézből készült pecsétnyomó gyűjteményemben van, s mint hiszem, a XIV. századból való. Támogatja ezen véleményemet:

a) a nyomónak formája, ez nyél nélküli, s picziny tögyével, (Óhr) — mint közönségesen a XIII-ik és XIV-ik századbeli nyomók — van ellátva, mely azonban részben már lekopott.

b) Az egyszerű czímer, holló gyűrűvel — ezen czímer nem csak nálunk, de külföldön is több régi család által — s még a Hunyadiak korszaka előtt is, kik szintén e czímerrel éltek, — nem különben a merseburgi püspökök által is, vala-

*) Joannis Michaelis Heineccii: *De veteribus Germanorum aliarumque nationum sigillis eorumque usu et praestantia syn-tagma historicum.* Francofurti et Lipsiae. Anno MDCCXIX.

mint ez Lepsius értekezésében a gyűrűs bollóról, mint czimerről, bővebben fejtegette, — használtatott; s

c) a sisak, és nevezetesen — a sisakgalyok egyszerűsége, — a ferdén állított vért, a kereszt mely Abafi szó után áll, — a betűik formája, — s végre az írás mód is, mert a felírásban mely ekkép hangzik:

Abafi + Michus

a *k.* helyett *c.* s az *o.* helyett *u.* használtatott.

Ha már most pecsétünket összevetjük azon pecsétekkel melyek Pray syntagmájában, nevezetesen a IV. táblán 8. sz. a., a X. táblán 4. és 9. sz. a., s a XI. táblán a 8. sz. a. kiadatnak, — továbbá Károly Robertnek és Nagy Lajosnak pénzeivel, melyek részint a nemzeti muzeum cathalogusában, ¹⁾ nevezetesen a 4-ik táblának második és harmadik sorában, — részint Schönvisner Istvánnál ²⁾ a II. táblán 76. sz. a., s Rupp Jakabnál ³⁾ a XII. táblán 342. sz. a. és a XIV. táblán 400. sz. a. szemlélhetők; — továbbá ha figyelembe vesszük: hogy a felebb idézett munkákban ferdén állított vérték, a milyen az, mely Abafi Miklós pecsétjén van, csupán csak a XIV. századból való pecséteken és pénzeken fordulnak elő, végre, hogy az írás Abafi pecsétjén, egészen hasonló azon íráshoz, mely Pray által a X. táblán 9. sz. a. kiadott XIV-ik századbéli pecséten van, — úgy hiszem, alig lehet kételkedni, hogy Abafi Miklós pecsétje a XIV. századból való.

Abafi pecsétje után, következik régiségre nézve, Sajó-Vámos városának pecsétje 1487-ől; felírása ezen pecsétnek, mely a rézre metszettek közt I. számmal jelöltetett meg, s mely miután a rézmetszet uem egészen hív, a könyomatú táblán 5. szám alatt újra van lerajzolva, következő:

*VAMOSI * PECZET * 1487.*

a pecsét közepén szent Katalint látni állva, balkezében ágat tartva, mellette jobbról a fél kerék, balról a kígyó. Gyűjteményemben kéto kmány van, melyekre ezen pecsét rányomva ta-

¹⁾ Tabulae numismatae pro cathalogo numerum Hungariae ac Transilvaniae Instituti nationalis Széchényiani.

²⁾ Notitia *Hungaricae Rei Numariae.*

³⁾ Magyarország ekkorig ösméretes pénzei Budán, 1846. II-ik rész.

látatik, az egyik deák 1593-ól, a másik magyar, 1594-ől; említi ezen pecsétet Lugossy József úr, értekezésében, mely ezen cím alatt: Két Magyar köriratú pecsét 1500-ból, — a magyar Történelmitárban 1855. megjelent, de mivel ott a pecsét közelebb nincs leírva, azt itt közleni kívántam.

Következik Tokaj városának pecsétje, mely 1549-ől való, és a 7. szám alatt lerajzolva taláztatik; miután pedig Tokaj városától, gyűjteményemben még egy másik pecsét is van, ez után mindjárt annak ábráját is közlöm a 6. szám alatt.

Az 1549-ki pecséten, a keresztfát látni kígyó által körültekerve, s mellette faágakat, körirata pedig ez:

* *Thokai*: *BZ*: * 1549.

Mínthogy e pecséten, sem a sigillum, sem az oppidum, sem a civitas, sem más valami az efféle pecséteken használatni szokott deák szót nem tudok a B. Z. betűkből kimagyarázni, ítéletem szerint ezen két betűnek magyar értelme van, mit annál inkább hiszek, mert a másik pecsétje Tokaj városának, mely mint látszik nem sokkal újabbkori mint ez, magyar körirattal bír; egyéberánt az okmányok is, melyekre e pecsét rányomva van, magyarok, — kettő közülök május utolsó napján 1592-én, a harmadik pedig febr. 24-én 1593-án kelt, s mind a három gyűjteményben van.

Tokaj városának fenebb említett második pecsétje, mely a 6. szám alatt van lerajzolva, hasonló az előbbihez, a közepén t. i. a keresztfa, melyre kígyó tekerődik, — körirata pedig ez:

Thokai: *Varos Pecze* — — — alkalmasint peczeti.

Két okmánynyal bírok, melyeken ezen pecsét szemlélhető, az egyik deák 1689-ől, de ezen a pecsét már kopott, — a másik magyar 1701-ből, ez utóbbin jól van megtartva, s erről le is rajzoltatott. Ezen pecsét mint említém valamivel újabb korinak látszik Tisza Tokaj városának előbb leírt pecsétjénél.

Következik Tarczal városának pecsétje, melyen egy angyal, kiterjesztett szárnyakkal, cifra szélű vértre két kezével támaszkodik, s ebben egy emberke térdén álva szőlőfürtöt tart, körirata pedig ez;

* + * *Tartzal* * + * *Varasa* * + *

Ezen pecsét, melyet könyomatban a 11-ik sz. alatt közlök, s

mely már Lugossy József úr által fenebb említett értekezésében, azon hozzáadással említetik, hogy 1611 előtti, — nálam több okmányon fordul elő, — a legrégibb kettő, melyen e pecsét van, s a melyek közül az egyik magyar, a másik deák, 1592-ben kelt, — tehát e pecsét a XVI-ik századból való.

Ezután következik Somogyi Mátyás főkapitánynak könyomatú táblánkon 10. számmal megjelelt pecsétje, melyen ugyan a czímert többé ki nem vehetni, de a vértet fedő sisak mellett lévő két betű: S. M. még látható; köriratja ez:

. *Karczai . Somodi . Matias.*

Ezen Somogyi Mátyástól gyűjteményemben két magyar levél találtatik, az egyik Somorján (Sanmaria) kelt julius 20 án 1605. s Naprady Dömötör erdélyi püspökhez szól, és ezen van a feljebb leírt pecsét, — a másik Pozsonyban kelt julius 23-án 1605., mely Mátyás főherceghez van czímezve, s ebben így írja magát alá:

„*En carlokosi (csallóközi) tataj gestesi fokapitan Karczaj Somogy Mattias m. p.*“

E pecsét tehát legalábbis 1605-ől való. Somogyi pecsétje után következik Szerenc városának . . . a 8. szám alatti pecsétje; ezen szakálos ember térdepel kezeit könyörgésre összetartván, előtte s mögötte virág, feje fölött csillag s az évszám

1608

köriratja pedig e következő:

. *Isten . kegielme bol : epitetet : Szerenc :*

E felírás valami szerencsétlenségre látszik mutatni, mely ezen régi, s már Béla király névtelen jegyzője által fel-említett várost érte volt, — legyen az tűz, — pusztítás beháboruk folytán, — földindulás vagy más valami baj. Lewaldi Resch Alajos által 184^{2/3}. évre kiadott „Universalis Schematismus Ecclesiasticus, Venerabilis Cleri Romano et Graeco Catholici Saecularis et Regularis Incltyti Regni Hungariae etc. etc. című munkájában a 254. lapon Szerencsről ez áll:

„*Szerenc (Opp.) Parochia jam 1321. floruit, restaurata 1612.*“

Ebből kitetszik, hogy elpusztított plébániája is, a pecsét

vésése után négy esztendővel helyreállítatott, — fölépítetvén, mint a köriratból kitetszik, már előbb a városnak többi része; én tehát azt hiszem, hogy az *epitetet* szó a köriratban annyit jelent mint *újra felépítettet*; a gyűjteményemben lévő magyar okmány, melyre a pecsét rá van nyomva Szerencsen 1689-en kelt.

A 9. szám alatti pecsét, Apafalva helység pecsétje.

Apafalva, másként Apa, Szathmár megyei falu, mely (Aranyos) Megyes, és Szinnyérváralya közt fekszik.

A pecsétnek közepén: ekevas, fenyő vagy nyárfa, s néhány leveles ág van, ezek fölött pedig az évszám:

1667. olvasható;

köriratja ez:

* *Apa* * *Falvia* * *Pécseti* * *A. D.* (Anno Domini.)

Gyűjteményemben két magyar okmány van, melyen ezen pecsét előfordul, az egyik 1692-en a másik 1694-en kelt mind a két okmányban, a helység csak *Apának* mondatik, a pecsét pedig *paraszt pecsétnek*.

Az *Apafalvia* szó alkalmasint csak a vésőnek hibájából van így írva, én azt hiszem, hogy *Apafalvai*, vagy *Apafalviak*, akart lenni.

Áttérek most a 4. szám alatti pecsétre, melyen egy majestaticus nagy B, s a nap és hold vagyon; ez egy Pest környékén 1829-ben kiásott ezüst gyűrű, melynek birtokában vagyok, s a melyről az a vélemény, s némikép az enyém is, hogy Béla királynak pecsétgyűrűje.

E vélemény következő okok által támogatatik:

1) A gyűrűn levő B betű, épen olyan, minő a nagy B a XIII. században szokott lenni.

2) A nap és hold, mely a B betű mellett van, nálunk, *csupáncsak* az *Árpád* családból származott *XIII. századbeli* királyok által, — nemesektől, vagy másoktól pedig, a menyire tapasztalásom terjed, — még e korban sohasem, — használtatt a pecséteken; a mint ezt, a Pray által sokszor idézett munkájában kiadott pecséteken láthatni, — nevezetesen:

II. Andrásnak a 2-ik, 3-ik és 9-ik táblán előforduló pecsétjein, 1216. és 1221-ől.

IV. *Bélnak* az 5-ik táblán lévő pecsétjén, 1247-ről.

Kun Lászlónak a 6-ik táblán lerajzolt pecsétjén 1283-ról; és

III. *Andrásnak* a 9-ik táblán előforduló pecsétjén, 1291-ből;

de pénzeinken is, a nap és hold, a XIII. században, — és nem előbb, — jelenik meg.

3) Ezen tisztelet, vagy megkülönböztetés jeléről, Kézai Simon is, krónikájában említést tesz annyiban, hogy a XIII. században uralkodott Kún László királyhoz intézett ajánló soraiban ekkép szól:

„Invictissimo ac potentissimo Domino, Ladislao III. gloriosissimo Regi Hungariae, M. Simon de Kéza, fidelis clericus eius, ad illum aspirare cuius pulchritudinem miratur Sol et Luna.“

4) Akkor időben az ezüst efféle ékszerekre igen használtatt, s nevezetesen hazánkban is, — tanúsítja ezt, több azon korból való régiség, nevezetesen V. István királynak ezüst koronája, mely Margit szigetén kiásatott, s jelenleg a nemzeti múzeumban van; de ide járul még azon körülmény is, hogy a gyűrűs pecsét, a fejedelmek által közönségen a Comes Capellaének, vagy a sigillatornak, vagy a cancellárnak, vagy a vice-cancellárnak s a t. adatott által, s ezektől őriztetett; mi Istvánffy Miklósnak Pázmány Péterhez irt leveléből is, — mely Praynál a 73., 74. és 75. lapon idéztetik, — kiteszik, midőn a királyok titkos, és gyűrűs pecsétjeikre vonatkozólag, ekkép szól:

„Reliqua duo (sigilla) secretum scilicet, et annullare, rex Cancellario Aulae, qui in vetustioribus privilegiis, nondum ambitione in tantum fastigii procedendo, simpliciter ut erat Vicecancellarius scribebatur, de manu tradebat, atque illa, ab eo servabantur.“

E szerént tehát, a királyok gyűrűs pecsétjeik ezüsből épen úgy lehettek, mint akár aranyból, akár más érczből; s végre

5) Károly Róbert királynak, ki IV. Béla után csak 38 esztendővel később uralkodott, gyűrűspecsétje épen oly egyszerű, de talán még egyszerűbb, mint ez, nem levén rajta

egyéb, mint a *K* betű, amint is Werbewczy ezt, Part. II. Tit. 14. §. 17. ekképen leírja :

„Item Litterae tertii Andreae Regis non servantur, exceptis illis, si quae per Dominum Carolum Regem, — — annulari sigillo suo in cera rubea in quo habetur littera *K* — — pro signo confirmationis apposito fuissent confirmatae, nam tales servantur.“

és Praynál sokszor idézett munkájában a IV. és X. táblán a 4. és 1. alatt ki van adva.

Ez azonban mind, csak a vélemény támogatására szolgálván, a bizonyosság csak akkor fog ennek helyébe lépni, ha egyszer IV. Bélának valamelyik okmányán pecsét fog fölfedeztetni, melybe ezen gyűrűt bele van nyomva.

Miután Béla magyar nyelven annyit jelent, mint a deák Adalbertus vagy Albertus, e gyűrűt a magyar feliratúak közé soroztam.

Záradékul még a 3. szám alatti pecsétről kívántam egy pár szót mondani; s noha ez se magyar felirattal nem bír, se pedig gyűjteményemben nincs, mégis miután a réztáblácskán, melyet közleni szerencsém van, s mely eredetileg más értekezésre volt szánva, előfordul, említés nélkül hagyni nem akartam.

Ezen pecsét vagyis pecsétnyomó valaha Veszerle József tanár úr gyűjteményében volt, onnét hová lett nem tudom, — a közepén turul (ölyv) kiterjesztett szárnyakkal szemléltetik, köriratja pedig ez :

‡ *S Nane Hungari d' genu Agoe Berrethe.* E körirattól látni, hogy az Agoe Berrethe nemzetség magyar, és nem jövevény nemzetség volt, mert Nana, ki ebből származott magyarnak mondatik, — így tehát egyike azon 108. gyökeres nemzetségnek, melyekről Kézai Simon Krónikájában a 35. lapon (Horányinak II-ik kiad.) ekkép emlékezik :

„Cum pura Hungaria plures Tribus vel progenies non habeat, quam Generationes centum et octo.“

A mi a pecsétnyomó korát illeti, az a betűk formája után ítélve, vagy a XIII. századból, vagy a XIV-nek első feléből való.

BÍBORBAN SZÜLETETT
 KONSTÁNTIN CSÁSZÁR MUNKÁI
 MAGYAR TÖRTÉNETI SZEMPONTBÓL

ISMERTETVE.

SZÉKFOGLALÓÚL ELŐADÁ

SZABÓ_{AK} KÁROLY, L. T.

Több mint öt évvel ez előtt hangzottak e teremben ezen osztály egyik legbuzgóbb és legmunkásabb tagjának Wenzel Gusztávnak történetirodalmunk mivelőihez intézett ezen komoly szavai: „A kútfők minél szorgalmasabb és több oldalú tanulmányozása minden történettudományi ismereteknek nélkülözhetlen feltétele és alapja. Ezeket tehát, főképp mennyiben hazai történetünket bármi módon közelebb illetik, rendszeresen egybegyűjteni, azoknak tanulmányozására előkészülni, és névszerint a történet segédtudományainak művelése által a historiai kútfők fogatos használására az utat, ha nem is mindig megnyitni, legalább könnyíteni, első teendőnk. E feladat igen tág, és ha valólag czélt akarunk érni, oly szükséges, hogy minden egyéb foglalkodások annak szerencsés végmenetele által feltételeztetnek“ *).

Bizvást fölöslegesnek tarthatom e szavak igazságát itt részletesebben fejtegetni; a közelebbi évek törekvései és eredményei forrásaink gyűjtése, kiadása, ismertetése körül mutatják, hogy mind a tekintetes Akademia mind egyes történetíróink komolyan meg vannak győződve, miszerint az elődeink által e téren ránk hagyott munkát buzgón fölkarolni s kettőztetett erővel folytatni első teendőink közzé tartozik.

Azonban e munka, ha forrásainknak a magyar őstörténeti kortól a legújabb ideig terjedő roppant számát, azok használásának gyakori nehézségeit, s az eddig tett előmun-

*) Wenzel Gusztáv, *Historiai tanulmányok. Új Magyar Múzeum* 1855. II. köt. 13. l.

kálatok csekélységét tekintjük, valóban óriási, s csak történetirodalmunk hű munkásainak egyesült erővel s munkafől-osztással folytatandó kitartó működése által hajtható végre kívánt sikerrel. Így is talán egy nemzedék erőfeszítése kívántatik, hogy történeti forrásaink lehető teljesen egybe-egyítve, napfényre hozva, kellően bírálva s így a nemzet történetirójának egészen használható állapotban átadva legyenek.

Míg a magyar történetírónak, ki erőt és hivatást érez magában hazai történetünknek nagyszerű, részleteiben arányos és összhangzó, az eszmének a művészi kivitelben megfelelő épületét alapjától kezdve tetejéig fölépíteni, ez eszméjének valósítása, az alkotás és kivitel közben épületének csaknem minden egyes kövét úgy szólván tulajdon kezével kell faragni, sőt azokért gyakran idejét és erejét vesztegetve magának kell a bányába leszállani, s az onnan saját fáradságával nyert vagy mások által nyers alakban fölhányt anyagdarabok értékét és használhatóságát tulajdon vizsgálódásai s kísérletei után kell fölismerni és meghatározni: addig történetünk dicső csarnokának fölépítése, minden egyes nemes törekvések, egyesek önfeláldozása mellett, már csak az emberi élet rövidsége, az emberi erő korlátoltsága miatt is, a jámbor ohajtások közzé sorozható.

Nem akarom történettudományunk elhunyt bajnokainak érdemeit sem félre ismerni sem kisebbiteni, sőt őszintén bevallom, hogy mult századi történetirodalmunk több méltó elismeréssel említendő hősei hazai történeteink megírásában az úttörés nehéz munkáját dicsőséggel hajtották végre, s hogy az ő fáradhatatlan munkásságuk, kitartó buzgalmuk nekünk csak intő például szolgálhat. De a mit ők forrásaink bírálati ismertetésére nézve nagyobb részben nem tüzetesen hanem csak alkalmilag tettek, az, ha azon korban, midőn az anyag keyesebb, a tudomány látköre szűkebb, a kor kívánatai mérsékeltébbek voltak, a pillanat szükségeinek és követeléseinek megfelelt is, a tudomány mai előhaladásához mért igényekhez képest többé kielégítőnek épen nem mondható. Elismerem több jelen századi történetbúvárunknak e téren tett részletes működéseinek hasznát és becsét: de azt hiszem, nem

csalatkozom, ha azt állítom, miszerint nálunk e mezőn sem a munkások száma és ereje a munka roppantságához, sem az általok kivívott eredmény a nagyszerű célhoz arányban nem állott, s forrásaink bírálati irodalmában még mindig igen érezhető hiányok maradtak ránk, melyeket a jövőnek föladata és kötelessége lelkiismeretes buzgósággal és nehéz de a hivatott előtt kedves munkával utánpótolni.

S bár e hiányok nagyságát történeteink egész folyamán át fájdalommal kell éreznünk, oly föltűnőnek mégis alig tapasztalhatjuk valahol, mint épen őstörténeti forrásainkra nézve, értve ezek alatt nem csak a magyarral rokon úgynevezett hún-scytha népcsaládnak hanem saját nemzetünknek a keresztyénséget és királyi uralmat megelőzőtt történeteiről szóló forrásokat is. Pedig épen nemzetünk őstörténete azon tér, melyen régibb tudósaink közül annyian, annyi buzgalommal, mondhatni szenvedélylyel, de valljuk be nyíltan, többen a legbuzgóbbak közül oly kevés sikerrel, mert elfogultan s gyakran tévesztett irányban működtek, s a helyett, hogy a pyramisnak alapját törekedtek volna erősen megvetni, a fellegek homályába vesző csúcs föllállításán ábrándoztak. Ez utóbbi állításom igazolására elégnék tartok csak annyit említeni, hogy míg egész iskolája volt nálunk azon tudósoknak, kik nemzetünket a világ legősibb népének akarták bizonyítani s történetének adatait a régi világ történetíróinak műveiből legtöbbsnyire névhasonlítás vagy szójáték segítségével minden bírálat és összefüggés nélkül Krisztus születése előtt századokra sőt évezredekre összeböngészték, addig legelső honi történetíróknak Béla király névtelen jegyzőjének kora, annyi vitatás és küzdés után mai napig sincs a tudomány teljesen meggyőző érveivel elhatározva és eldöntve, nemhogy adatainak becase bírálatilag igazolva s ezek gyöngyei a salaktól teljesen tisztázva volnának, s hogy középkori régibb forrásokból eredt kronikáink szövegének egybevetését, kitisztázását s párhuzamos bírálati kiadását még mindig a jövőtől kell reménylenünk.

Ha e szerint honi forrásainkra nézve, melyek bennünket legközvetlenebbül érdeklők, általunk legkönnyebben érthetők és magyarázhatók, köztünk leginkább köz kézen forgók,

még sok a teendőnk : mit mondjak a kölföldi forrásokról, melyeknek ívekre, kötetekre terjedő szövegében csak itt-ott tűnnek föl egyes sorok, legfeljebb lapok, mint nemzeti múltunk emlékkönyvének egyes szétszórta, szaggatott, de minél avultabb és ritkább, annál becsesebb levelei? mely forrásoknak azonban nemhogy bírálása, hanem csak használása is részint roppant terjedelmök, szétszórtságuk és különféleségök részint azon nagyszerű gyűjteményeknek, melyekben legújabb bírálati kiadásaiuk találhatók, hazánkban oly érezhető ritkasága mellett ránk nézve sokkal nehezebb. A roman és germán népek középkori latin krónikáinak, az ezredéven át folyó byzanti irodalomnak, az arab és török, a szláv és örmény íróknak nemzeti múltunk földterítésére oly sokat ígérő, de általunk mindeddig kimerítőleg föl nem használt roppant tömegből a ránk vonatkozó adatok összeállítására, s bírálati megismertetésére vajjon csak az előmunkálatokat is kellően megtettük és tehetjük-e?

Azon meggyőződésben voltam bátor e kérdést föltenni, hogy a felelet csüggedés helyett csak ösztönt fog adni erőnk megkísértésére és kifejtésére, hogy annyi sajnos körülmény által menthető mulasztásaink öszinte bevallása csak első lépés lesz mindegyikünknek, hivatásához képest bizonyos kitűzött pályatér megfutására, hogy hiányaink átlátása jövőbeli sikeresebb munkálkodásunknak legbiztosabb záloga. Magyarország története a nemzet multjának nagyságához, a tudomány óriás haladásához képest nem volt s nem lehetett kellően megírva; nekünk feladatunk és szent kötelességünk oda munkálni, hogy egykor, adja a gondviselés minél közelebb jövőben, meg lehessen írva!

Én részemről ismerve erőm és szabad időm nagyon is korlátolt határát, de szintoly mélyen érezve azon erkölcsi kötelezettség súlyát, melyet magamra vállaltam, midőn e nemzetünk legszentebb érdekeit őrző tudományos testület bizodalma által, mint történettudományunk hű közmunkása, a magyar szellemi érdekek egyik őrévé emeltetve e kitüntetésemért hála köszönetemet nyilvánítottam, a nagy előmunkának csak egyik csekély részét vállalom magamra, szívesen ajánlkozva a byzanti történetírók műveinek magyar történeti szempont-

ból leendő ismertetésére és bírálására, a kitűzött czél felé vezető egyik ösvény egyengetésére. Miért választottam épen e tért, azt azon kívül, hogy ezen Attilától fogva a nagy Hunyadi Mátyásig, egy ezredéven át folyó irodalomban ránk nézve még sok felhasználandó kincs rejlik, az is méltán indokolja, mert tapasztalásom után erősen meg vagyok győződve, hogy bár hazai tudósaink a byzanti írókat a hibás latin fordítások, s még hibásabb kivonatok után használták és folyvást használják is : de az eredetiben, tudtomra az egyetlen Dankovszky kivételével, kellően mindedig nem tanulmányozták, s így itt a tévedések természetesen sűrűn fölmerült, s netalán megöröködendő hosszú sora ellen kell küzdeni.

A byzanti írók seregében pedig, Attila korára az egy Priszkosz szónokot kivéve, egy sincs kinek adatai a magyar őstörténetre oly hasonlíthatatlan becűiek volnának, de a kire nézve a félreértések és balvélemények oly nagy mértékét tapasztalhatnók irodalmunkban, mint a X-ik század első felében, s így a magyar állam még eredeti korszakában élt és írt Bíborban született Konstantin császár. Azért is jelen értekezésemben kitűzött czélomhoz egyik első lépésül, megkísértem ezen írónak nemzetünkre vonatkozó adatait pontról pontra közölve bírálatilag méltatni, forrásait nyomozni, hitelességét megvitatni, s számára történeti forrásaink között az őt méltán megillető helyet kijelölni.

Mielőtt azonban Konstantín császár munkáit tárgyalnám, nem tarthatom fölöslegesnek, életrajzát rövid vázlatban előre bocsátani. Bíborban született Konstantín Krisztus után 905-ben, s így Árpád halála előtt egy pár évvel született. Atyja böcs León császár, a szegény sorsból császári trónra emelkedett Bazileiosz Makedón fia, anyja az alacsony születésű Zóé Karbinopszina volt. Atyja halálával 911-ben ennek testvére Alexandrosz vette át a birodalom kormányát, kire bízta az elhaló León még kiseded korában megkoronázott gyermekének gondviselését. Alexandrosz egy év s néhány nap múlva 912-ben elhalt, miután a gyermek császár gyámjaivá Nikoláosz byzanti patriarkhát, Sztefanosz és Joannész Eladász mestereket rendelte. A hatalmas patriarkha a gyöngye gyermeket mibe sem vévén, s anyját a férfias lelkű Zoét ezen bel- és külza-

varokkal teljes időben az udvarból kiszorítván, a császári trónt a merész szellemű Konstantinosz Dúkász kezére akarta játszani, ki a fővárost éjjel hadaival megrohanván s a játék-kört elfoglalván, a véres útczai harcztól vívó tömeg egy része által már császárrá is kiáltatott, midőn lováról véletlenül leesve a bösz tömeg dühének áldozatává lett. A gyermek császár vetélytársától így megszabadulván 913-ban császárrá ünnepelesen fölkenetett, s anyja az erélyes Zóé a kormányra csakhamar visszajutott. A pártösság- és árulásba merült udvar nagyjai közt azonban nem hiányoztak, kik a birodalomnak különösen a hatalmas bolgár fejedelem Simeon által szorongatott helyzetét ön trónrajutásuk lépcsőjéül fölhasználni alattomosan működének, mint León Fókász és Románosz Lekapénosz hadvezérek. E helyzetben a diadalmas bolgárok által rettegтетett birodalom tanácsosai, hogy az ingadozó császári házat a lázadást indított León Fókász ellenében föntarthassák, kénytelenítették a másik vetélytárshoz Románosz Lekapénoszhoz folyamodni. Ez miután a császár nevelője Theodórosz mester által az udvarba hívatván, a keresztre esküdött, hogy a császári ház jogai ellen semmi tervet nem forral, a lázadó León Fókász ellen küldetve, azt elfogatta s mindkét szemét kiszúrattván ártalmatlanná tette. A győztes Románosz, ez érdeméért leányát Helenát a tizennégy éves császár számára eljegyeztetvén, maga császár-anya czímet nyert 919-ben. Románosz Lekapénosz, e viszony által nyert tekintélyét és befolyását ügyesen fölhasználva, miután a terveinek útjában álló császáranyát Zóét az udvarból csakhamar eltávolította s Nikoláosz patriarkhát, Theodórosz és Sztefanosz mestereket számkivetette, önhatalmából császári czímet vön föl, sőt nejét Theodórát s fiát Krisztoforoszt is, az engedni kénytelen ifjú császár megegyezésével megkoronáztatá, s a kormányzásban, a birodalmi tanácsban, a nyilvános közünnepélyeken magát teljesen fölébe emelte, a csak névvel császár Konstantinnak. Így megalázva s a pusztá császári czimen kívül úgy szólván egyebet sem bírva töltött Konstantín csaknem huszonhat esztendőt; mialatt a tudományok és művészetek tanulmányozásában keresett magának foglalkozást, lelkének vigasztalást. Végre jogának visszaszerzésére irányzott törekvéseinek sikerült ipát,

Románosz Lekapénoszt, saját fiai Sztefanosz és Konstantinosz segélyével, kiket titkon császársággal kecsegtetett, megbuktatni, s a bitorlót szerzetes módra megnyíratva, Próté szigetébe számkivetni Kr. u. 945-ben. Nemsokára ez után, neje Helena ösztönzésére, méltán félelmes vetélytársát Sztefanoszt is öcscsével Konstantinoszszal együtt vendégség színe alatt magához hivatván elfogatta, s őket a hatalom negyven napi bitorlása után számkivetette. Így valahára egy maga maradt a főhatalom birtokában, melyet azonban az udvariak cselszövényei és összeesküvései ellen csak nagy nehezen tarthatott meg, s fiával Biborban született Románoszszal, kit megkoronáztatván az uralkodásban társúl vett, megosztott. Az erkölcs-telen udvar veszedelmes légkörében szintén erkölcsstelen nőtt fiú, e hatalomkörrel meg nem elégedve s egyedüluralkodásra vágyva, atyjának mérget készíttetett, melynek azonban halálos hatása nem lőn. A lelkében méltán elkeseredett apának ezután nemsokára bekövetkezett halálát, mely őt 960. november 9-dikén lepte meg, többen a következő századi írók közül csakugyan fia által újabban beadott méregnek tulajdonítják.

Konstantín császár az akkori idők szellemében külsőleg kegyes és istenfelő lehetett; ezt tanúsítják munkáinak számos helyei, az egyházakra és kegyes czélokra tett bőkezű költekezései: de hogy erkölcsi jellemét mocsoktól tisztának épen nem ítélni, a fentebbi adatokból eléggé kitűnik. Sokkal szebb fényben tüntetik őt föl a tudományosság iránti érdemei. Ő ugyanis ipának huszonhat évi bitorlása alatt a császárságnak pusztán címét viselve, a kormány ügyeitől elzárva, sőt oly alárendelt helyzetbe taszítva, hogy élelmét is munkájával, különösen az általa szenvedélylyel üzött és sokra vitt festészettel, volt kénytelen keresni, elvonultságában üres idejét a tudományok mivélésére szentelte. S midőn később ipa buktával a kormányt átvette, a bölcsészet és szónoklat, a tudományok és művészetek emelésére annyit tett és áldozott, hogy uralkodása alatt a császári városban a tudományok a mindenünnen összehívott tudósok által mintegy újra látszottak éledni. A császári könyvtárt a nagy gonddal összegyűjtött kéziratokkal, a tudományosság valódi kincstárává emelte. S

épen e gyűjtemény óriási nagysága vezette őt azon gondolatra, hogy a könyvek roppant halmazából a tárgyak különfélesége szerint kivonatokat készíttessen. Ezen ötvenhárom különböző cím alatt ugyanannyi két-két kötetbe foglalt kivonatok közül azonban fájdalom csak a XXVII-dik „a követésekről“ és az L-dik „az erényekről és vétkekről“ című szállott ránk. Ezek közül az elsőnek köszönhetjük, hogy az Attilával egykorú Priszkosz szónok hasonlíthatatlan becsű tudósítása Attila jelleméről és udvaráról, habár csak töredékben is, fönmaradt. A tudós császár azonban ezen előtte célirányosnak tetszett terv kivitele által az utókorra nézve aligha több kárt mint hasznot nem okozott : mert az utókor a közkézen forgott, s könnyű használatú kivonatokkal beérve az írók becses munkáit egész terjedelemben olvasni fölöslegesen tartotta, kézírataik másolását elhanyagolta, s így a későbbi századokban azok legnagyobb része a tudományos világnak mondhatatlan kárára örökre elveszett. Konstantín császár maga is számos különféle tartalmú könyvet írt, melyek közül azonban bennünket magyarokat csak „A birodalom kormányzásáról“ és „A byzanti udvar szertartásairól“ cím alatt ismert két munkája érdekel.

Az első munkát legelsőben Meursius János leydeni történet- és görög nyelv-tanár adta ki, a pfälzi könyvtár codexéből vett másolata után (Lugduni Batavorum 1617. 8-o.) latin fordítással és némi rövid jegyzetekkel. Ugyanő adta annak az azóta közönségesen elfogadott „De administrando imperio“ címet is. Majdnem egy század múlva adta ki e munkát másodszer Bandurius Anselm saint-germain-des-prés-i benedekrendi szerzetes, később az „Académie des inscriptions“ tagja, s az orleansi herczeg könyvtárnoka (Imperium Orientale II. köt. 1711. folio). Bandurius összevetette Meursius kiadásának szövegét a párizsi királyi könyvtár 2661. számú codexével, mely állítólag a XIII-dik századból való, a Meursius kiadásában hemzsegő hibákat kiigazította, hézagait pótolta, latin fordítását sok helyen kijavította, s az egész munkát becses folytonos jegyzetekkel kísérte és világosította. Harmadszor jelent meg e munka a byzanti történetíróknak a porosz királyi tudom. akademia által eszközölt kiadásában Bekker Immanueltől

(Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. Constantinus Porphyrogenitus, De thematibus et De administrando imperio Bonnae. 1840. 8-o), Bandurius minden jegyzetével. Bekkernek e kiadását, melyben Meursius és Bandurius szövege a pfalzi és párizsi könyvtár kézírataival összevetve, s ezek eltérései gondosan ki vannak jegyezve, fogom a szövegre nézve, mint kétségtelenül legjobbat használni és idézni.

Konstántin császár e munkáját fia és kormánytársa Románosz Porfürogennétosz számára oktatásul írta; mint kitetszik előbeszédének következő soraiból: „Most hát figyelj rám fiam! s ha ezen oktatásomat fölfogtad, bölcs léssz az okosok előtt s a bölcsök okosnak fognak tartani; áldani fognak a népek és magasztalni fognak a sok nemzetek. Tanuld meg, a miket mindennél inkább tudnod kell, és értelmesen ragadd meg a birodalom kormányát. Elmélkedjél a jelenről s okúlj a jövődre nézve, hogy tapasztalást egyesíthess jó tervvel és nagy tetteket vihess véghez. Lásdsza tanulmányt tárok elődbe, hogy az ebből szerzett tapasztalás és ismeret által okúlva a legjobb terveket és a közjót el ne téveszd. Először is azt mondom el, melyik nemzet miben használhat, s miben árthat a rómaiaknak, s hogy mindegyiket miként s melyik nemzet támadhatja s hódíthatja meg; azután szólok telhetetlen és kielégíthetetlen lelkületökről s képtelen követeléseikről, azután más nemzetektől való különbözőseikről, a nemzetek eredetéről és életmódjáról, lakott földjök fekvéséről, éghajlatáról, kiterjedéséről és mérföldezetéről, a némely alkalommal a rómaiak és különféle nemzetek közt történt dolgokról, s ezek után a magunk közötti kormányzásban sőt az egész római birodalomban bizonyos időkben behozott újításokról. Ezeket elmélkedém vala ki magamban, és elmondom, hogy megismertessem veled szeretett fiammal, hogy tudhasd, miben különbözik egyik nép a másiktól, s hogyan kell velök egyezkedni és barátkozni vagy hadakozni és szembeszállani. Rettegnek ugyanis majd tőled, mint ki nagyra termettél, mint a tüztől szaladnak előled, ajkaik elnémúlnak, s szavaid őket mint nyilak sebezik. Rettentő lesz szined előttök, s tekintetedre őket remegés szállja meg. És téged a mindenség ura pajzsával fed, a te teremtőd ihlet tégedet, irányozza lépteidet és rendíthetetlen alapra helyez,

Trónod mint fényes nap léssen előtte, az ő szemei vigyáznak rád, és nem fog érni téged semmi baj, mivel maga kiválasztott, anyád méhében választott téged el, s uralkodását mint mindenkinél derekabbnak neked adá, és helyezte téged mint tornyot az oromra, és mint arany szobort a magasba, s mint várost a hegyen fölemele, hogy ajándékot hordjanak néked a nemzetek, s leborúljanak elődbe a föld lakói stb.“

Ezen bibliai magasztaltságba csapongó előbeszéd után a tudós császár kitűzött föladatához képest a tizenkét első fejezetben tárgyalja a birodalommal szomszéd nemzeteknek egymáshoz és a birodalomhoz való viszonyait, mind e népek közt különösen a besenyőket emelvén ki, mint leghatalmasb s a többiek előtt legfélelmesb nemzetet.

„Vélekedésem szerint — mond mindjárt az első fejezetben, — mindig igen érdekében áll a rómaiak császárnak, hogy békében igyekezzenek lenni a patzinakiták ¹⁾ nemzetével, velök barátságos egységeket és szerződéseket kössön, hozzájuk innen esztendőnként követet küldjön, illő s a nemzethez alkalmaztatott ajándékokkal, s onnan tüzokat és kezesekeket vegyen, kik is ezen istenörzötte városban az asztalnokmesterrel összejövendők, és császári jótéteményekkel és a császár részéről minden illő megtiszteltetéssel illetendők.“ E kitüntető előzékenység okául kifejti a császár, hogy ha a besenyők a birodalommal barátságban nincsenek, annak Kherzón tartományát könnyen kirabolhatják (1. fej.); ellenkező esetben pedig a rőszokat (oroszokat), turkokat (magyarokat) és bolgárokat, kik velök szomszédok, de tapasztalásból ismert túlnyomó erejüktől tartva, velök békében és egységben igyekeznek maradni, a birodalom ellen intézendő minden támadástól visszatarthatják (2—5. fej.).

Különösen a magyarokra vonatkozó szavai következők :

1) A besenyők vagy besnyők nemzeti nevét, melyet az arab írók *bedsna*-nak, az oroszok *pecseneg*-nek ejtettek és írtak, s mely a középkori bel- és külföldi latin krónikákban és oklevelekben *Besseni*, *Bessi*, *Bisseni*, *Biceni*, *Picenaci* stb. alakban változik, szerzünk a görög *ιτης* (többesben *ιται*) képzővel megtoldva mindig *Παριζιωναιται*-nak írja; míg azt több vele közel egykorú byzanti írónál az arab *bedsna*-nak inkább megfelelőleg egyszerűen *Παριζιωναι*-nak találjuk.

Ὅτι καὶ τὸ τῶν Τουρκοῶν γένος μεγάλως πιοιείται καὶ δέδιε τοὺς εἰρημένους Πατζινακίτας διὰ τὸ πολλὰκις ἤττηθῆναι παρ' αὐτῶν καὶ τελείως σχεδὸν παραδοθῆναι ἀγανισμῶ. καὶ διὰ τοῦτο αἱ φοβεροὶ τοῖς Τοῦρκοις οἱ Πατζινακίται νομίζονται, καὶ συστέλλονται ὑπ' αὐτῶν.

Ὅτι τοῦ βασιλέως Ῥωμαίων μετὰ τῶν Πατζινακῶν εἰρηνεύοντος οὔτε Ῥῶς πολέμου νόμῳ κατὰ τῆς Ῥωμαίων ἐπικρατείας οὔτε οἱ Τοῦρκοι δύνανται ἐπελθεῖν ἀλλ' οὔτε ὑπὲρ τῆς εἰρήνης μεγάλα καὶ ὑπέρογκα χοήματα τε καὶ πράγματα παρὰ

„A turkok *) nemzete is nagyon retteg és fél az említett patzinakitáktól; mint-hogy azok gyakran meggyőzték és csaknem teljes megsemmisítésre juttatták őket. S ezért mindig félelmeseknek tartják a turkok a patzinakitákat, és meghunnyászkodnak előttök“ (3. fej.).

„Ha a rómaiak császára a patzinakitákkal békeségben van, se a rószok se a turkok nem üthetnek bé haddal a római birodalomba; de békeváltásgúl sem követelhetnek túlságosan sok pénzt és jószágot a rómaiaktól**), ret-

*) Valamint szerzőnk úgy a többi X-dik századi byzanti írók is a magyarokat mindig határozottan turk (Τουρκοί) néven emlegettik. Ezen elnevezés okát jelesen megfejtí Theofülaktosz szímokatta VII-dik századi byzanti író III. könyv 6. fej. bonni kiadás 124. l. mondván, hogy keleten a persák az éjszak felé lakó kúnokat szokták turkoknak nevezni. Ő maga is a hún vagy khún (Ὀῦννοι és Χουννί) és turk (Τουρκοί) nevet, mely utóbbi az ozmánok magok által épen úgy mint egykor őseink által nem használt idegen türk, török elnevezésében maig is él, vegyesen használja. Világos bizonyosága ez is azon számos más hiteles adat által támogatott történeti igazságnak, hogy a magyar nemzet, mely a vezérek korában a nyugoti írónál gyakran Hunni, a byzantiaknál a XI. XII. és XIII-dik században is még többször Ὀῦννοι néven említetik, melynek latin Hungarus s ebből alakult európai nevei is hún eredetére utasítanak bennünket, a régi hún vagy khún nemzettel, melynek története népcsaládunk közös sajátja, egy test és vér.

**) A byzanti írónál csak két esetet találunk ugyan részletesen említve, midőn a birodalomba beüthött magyartoktól a császár pénzért kénytelenítették békét vásárolni 934-ben és 943-ban: azonban szerzőnk e szavaiból, valamint alább az éjszaki népek követeléseiről szólólandó czikkéből bizvást következtethetjük, hogy a pulya byzanti udvar az idegen harczos népeket, s ezek közt őseinket is, pénz és ajándékok által szokta békén tartani, illetőleg nyugalalmát tőlök megvásárolni.

τῶν Ῥωμαίων δύνανται ἀπαι-
τεῖν, δεδιότες τὴν διὰ τοῦ τοι-
ούτου ἔθρονος παρὰ τοῦ βασι-
λέως κατ' αὐτῶν ἰσχὺν ἐν τῷ
ἐκείνους κατὰ Ῥωμαίων ἐστρα-
τεύειν. οἱ δὲ Πατζινάκται καὶ
τῆ πρὸς τὸν βασιλεῦα γιλιὰ συν-
δούμενοι καὶ παρ' ἐκείνου διὰ
γραμμμάτων καὶ δώρων ἀναπει-
θόμενοι δύνανται ἰσχυρῶς κατὰ
τῆς χώρας τῶν τε Πῶς καὶ Τούρ-
κων ἐπύρχεισθαι, καὶ ἐξανδρα-
ποδίζεσθαι τὰ τοῦτων γύναια
καὶ παιδάρια, καὶ ληΐζεσθαι τὴν
χώραν αὐτῶν.

tegvén egy ily nemzetnek a
császár által ellenök támasz-
tandó erejétől, az alatt míg
ők a rómaiak ellen táboroz-
nak. S a patzinakiták a csá-
szár iránti barátság által is
kötelezve, s ez által levelek-
kel és ajándékokkal is buz-
dítva, könnyen beüthetnek a
részok és turkok földére, ne-
jeiket és gyermekeiket rab-
ságba vethetik s országukat
kizsákmányolhatják“ (4. fej.).

Egészen hasonlóan írja szerzőnk a bolgároknak a ve-
lök szomszéd besenyőkhöz és a császári birodalomhoz való
viszonyát (5. fej.). Beszélvén ezután a besenyők Kherszónnal
szomszéd egyik nemzetségének a kherszóni görög alattvalók
kereskedelmi érdekében, a velök szomszéd keleti tartomá-
nyokban alku szerint tenni szokott szolgálatairól (6. fej.), s
útasítást adván, miképen kell a császár szolgálata ügyében
hozzájok Kherszón felé küldött császári biztosnak velök
bánni (7. fej.), előadja a Dnieper, Dnieszter és több azon táji
folyók mellékén lakó besenyőkhöz vizen küldendő császári
követ teendőit. „Megtalálván őket a császári követ — írja
szerzőnk,— embere által izen hozzájok, maga pedig a ladikon
marad, a magával hozott császári ajándékokat őrizve. S azok
hozzá jönnek, s miután megjöttek, a császári követ emberei
közül kezeseket ad nekik, s maga is ezen patzinakitáktól más
kezeseket vesz, s azokat a ladikon tartóztatja, s akkor érte-
kezik velök. S mikor a patzinakiták a császári követnek sa-
ját törvényeik szerint esküt tesznek, átadja nekik a császári
ajándékokat, barátokul fogad közölök a hányat akar, s vissza-
fordúl.“ S ezután e szavakkal folytatja :

Ὅτω δὲ χοῆ συμφορῶν μετ'
αὐτῶν ὥστε, ὅπου ἂν χωιωποι-
ηθῇ αὐτοὺς ὁ βασιλεὺς, ποιή-

„Úgy kell pedig velök
szerződni, hogy akárhol szo-
rúlna rájok a császár, min-

σωσι δουλείαν, εἴτε εἰς τοὺς Ῥῶς
 εἴτε εἰς τοὺς Βουλγάρους εἴτε καὶ
 εἰς τοὺς Τούρκους· εἰσι γὰρ δυ-
 νατοὶ τοῦ πάντας τούτους πολε-
 μεῖν, καὶ πολλὰκις κατ' αὐτῶν ἐλ-
 θόντες φοβεροὶ νῦν καθεστῆκα-
 σιν. καὶ τοῦτο δῆλον καὶ ἐντεῦθεν
 ἴσθιν. τοῦ γὰρ κληρικῶ Γαβριήλ
 ποτε πρὸς τοὺς Τούρκους ἀπο-
 σταλέντος ἀπὸ κελευσέως βασιλι-
 κῆς, καὶ πρὸς αὐτοὺς εἰπόντος, ὅτι
 ὁ βασιλεὺς δηλοποιεῖ ὑμᾶς ἀπει-
 θεῖν καὶ ἀποδιῶσαι τοὺς Πα-
 τζινακίτας ἀπὸ τοῦ τόπον αὐτῶν
 καὶ καθεσθῆναι ὑμᾶς, (ὕμεις γὰρ
 καὶ πρότερον ἐκέισε ἐκαθέξισθε)
 πρὸς τὸ εἶναι πλησίον τῆς βασι-
 λείας μου, καὶ ὅτε θέλω ἀποστέ-
 λω, καὶ ἐν τάχει ἐνρίσκω ὑμᾶς,
 πάντες οἱ ἄρχοντες τῶν Τούρκων
 μιᾷ φωνῇ ἐξεβόησαν ὅτι ἡμεῖς
 μετὰ τοὺς Πατζινακίτας ἐαντοὺς
 οὐ βάλλομεν· οὐ γὰρ δυνάμεθα
 πολεμεῖν πρὸς αὐτοὺς, ὅτι καὶ
 χώρα μεγάλη καὶ λαὸς πολὺς καὶ
 κακὰ παιδιά εἰσὶ. καὶ τοῦ λοι-
 ποῦ τὸν λόγον τούτον πρὸς ἡμᾶς
 μὴ εἶπης· οὐ γὰρ ἀγαπῶμεν αὐτόν.

denütt szolgáljanak, akár a
 rószok akár a bulgárok akár
 a turkok ellen is; mert mind
 ezek ellen harcolhatnak, s
 többször ellenök menvén ret-
 tenetesek most előttök. S ez
 innen is világos. Gabriel pap
 egykor a császár parancsá-
 ból a turkokhoz küldetvén, s
 így szólván hozzájuk: a csá-
 szár azt izeni, induljatok meg
 s üzzétek ki a patzinakitá-
 kat lakhelyökről s telepedje-
 tek oda (mert előbb is ti lak-
 tatok ott), hogy közelebb le-
 gyetek birodalmamhoz, s mi-
 kor akarom küldhessek hoz-
 záatok, s könnyen megtalál-
 hassalak benneteket, a turkok
 fejedelmei egy hangon fölki-
 áltottak: mi a patzinakitákra
 nem támadunk, mert nem bi-
 runk ellenök harcolni, mint-
 hogy földjök nagy, népek sok,
 s fene gyermekek. S többé
 erről előttünk szót se tégy,
 mert hallani sem szeretjük“
 (8. fej.).

Tanulságos e fejezetből látnunk, miként járt el a by-
 zanti udvar a besenyőkkel kötött szerződéseknél, mely eljá-
 rást bizvást alkalmazhatjuk az ezen korban őseink és a biro-
 dalom között kétségtelenül gyakran történt nemzetközi szer-
 ződéseknél is. De még sokkal tanulságosabb ránk nézve a
 Gabriel pap követségéről szóló tudósítás; mert abból a by-
 zanti udvar ravasz politikáján kívül, mely ez alkalommal a
 magyarokat akarta fölhasználni a besenyők megrontására,
 azt is világosan látjuk, hogy a császár e fontos nemzeti ügy-
 ben nem magával a nemzet vezérével vagy közfejedelmével,

hanem a nemzet fejedelmeivel tanácskozott s ezektől vette a határozó választ. Egyik bizonyító adatúl szolgál e hely arra nézve, hogy a magyar állodalom a X-dik század első felében, mikor ez eseménynek történni kellett, még nem volt egyeduralmi szerkezetű, s azt a külföld irányában nem a nemzet összes haderejének vezére és parancsnoka hanem a törzsfőnökök vagy nemzetségfejedelmek (a névtelen jegyző fejedelmi személyei, principales personae) képviselték. Magát ez esemény idejét csak hozzávetőleg határozhatjuk Románosz Lekapénosz kormányzása korába (919—945), föltétven hogy ha Gabrielt Konstantín maga vagy atyja León császár küldötte volna a magyarokhoz, ez esetben e körülményről világosabban emlékeznék, s nem említné e küldetést ily egyszerűen „császári parancsból“ történtnek. Meggyőződhetünk egyszersmind ez elbeszélésből, mily túlnyomó lehetett e korban a besenyők hadereje, midőn olvassuk, hogy a magyarok, kik már ez időben Nyugot-Európában az Éjszaki és Atlanti tengerig, délre Italiában Nápolyig, s a keleti birodalomban a császári város szomszédságáig valódi harcshenvedélylyel s annyi szerencsével és dicsőséggel kalandoztak, a besenyők ellen támadásról még csak hallani sem akartak.

A következő 9-dik fejezetben a császár hosszasan értekezik a Dnieperen a tengerre s innen Konstantinápolyba evezni szokott orosz hajósok útjáról, s egyebek közt a besenyők földén szenvedni szokott viszontagságaikról. E fejezetet, mint a magyarokra teljességgel nem vonatkozót, egyenesen mellőzhetnök, ha nem akadt volna magyar tudós, ki az itt elősorolt dneiperi zuhatagok orosz neveit erőnek erejével a magyar nyelvből akarta megfejteni, s ez által a mai orosz állodalmat alapított rószoznak, — kik, mint közönségesen tudva van, nem szlávok voltak, — magyar nemzetiségét bizonyítani. Nem tartozhatik földatomhoz az orosz-magyarság kérdésébe bocsátkozni, melyet szerencsétlen nyelvészkedés alapján Pázmány Sámuel már a múlt században kimondott, később Horváth István szokott túlbuzgóságával pár tolt és hirdetett, legújabbán pedig Wenzel Gusztáv nagyobb ovatosággal állított föl és erősebbeknek tetsző védvekkal ügyekezett érvényesíteni, s melyről Jerney János 1850-ben Wenzel-

nek adott fölvilágításában határozottan ekként nyilatkozott: „a régi oroszok magyarságát nem csak hiszem, hanem nyíltan állítani is merem“ *). Csak a mennyiben Jerney utóbb 1851-ben megjelent „Keleti Utazás“-ában az orosz-magyar-ság kérdésében épen a Konstantinnál előjövő dneiperi zuhatagok orosz neveinek magyarrá csavart értelmezése játsza a főszerepet, annyiban nem hagyhatom e helyet jelen értekezésben érintetlenül. A szövegnek, mely a rószt hajósok ezen útját igen terjedelmesen adja, tisztán a kérdéses zuhatagok neveit fejtegető szavai következők :

Καὶ πρῶτον μὲν ἔρχονται εἰς τὸν πρῶτον φραγμὸν τὸν ἐπονομαζόμενον Ἐσσοῦπι, ὃ ἐρμηνεύεται Ῥωσιστὶ καὶ Σκλαβινιστὶ μὴ κοιμᾶσθαι. „És először érkeznek (a rószt hajósok) az első Eszszupé nevezetű zuhataghoz, mi rósztúl és szklavinül (azaz oroszúl és szlávul) ezt jelenti : ne aludjál.“

Jerney szerint e zuhatag-név értelme „magyarúl: *ne szunyj el*“. Itt már Jerney kelletinél többet és így céljára nézve semmit sem bizonyít, mert az ő magyarázata szerint nyelvünk már nem csak a rószt hanem a szlavin nyelvvel is egyeznék, melyből e név csak ugyan helyesen értelmezhető, úgy hogy Bandurius észrevétele szerint szerzőnk által pontosan *νεσσοῦπι*-nak lett volna irandó.

Καὶ κατέρχονται εἰς τὸν ἔτερον φραγμὸν τὸν ἐπιλεγόμενον Ῥωσιστὶ μὲν Οὐλβορσὶ Σκλαβινιστὶ δὲ Ὀστροβονίπραχ, ὅπερ ἐρμηνεύεται τὸ νησίον τοῦ φραγμοῦ. „És elérkeznek a másik zuhataghoz, melyet rósztúl Ulborszi-nak, szklavinül pedig Osztrobuniprakh-nak neveznek, mi ezt teszi: zuhatagi szigetecske.“

Jerney szerint e zuhatag neve „oroszúl *Ulborsi*; értelmezése *insula loci praerupti*, és *locus fluminis praeruptus*; magyarúl: *Al-bércz*.“ Erre meg kell jegyeznünk, hogy az első latin értelmezés Bandurius latin fordításában igen is ezen Ulborszi nevű második zuhatagra vonatkozik, de a „locus

*) Wenzel Gusztáv, Eszmetöredékek a magyarok eredetéről. *Új Magyar Múzeum* 1859/1. kötet. 446—457. l. és Jerney János, A magyar-orosz kérdés fölötti eszmék. *U. o.* 518. l.

fluvii praeruptus“ értelmezés, melyet Jerney Konstántinnak az első zuhatagról szóló elbeszéléséből rántott ide, s melynek egyébiránt is az eredetiben az egyszerű φραγμός (zuhatag) szó felel meg, az Ulborszi névre teljességgel nem tartozik; de még ha erre tartoznék is, igen erős hit kellene hozzá, hogy az igazán zuhatagi szigetecskét, Jerney szerint folyam-zuhatagot is jelentő rősz *Ulborszi* névnek a magyar *Albércz*-czel ugyanazonosságát és értelmi egyezését elfogadhassuk.

Ὁμοίως δὲ διέρχονται καὶ τὸν τρίτον φραγμὸν τὸν λεγόμενον Γελανδρί, ὃ ἐρμηνεύεται Σκλαβινιστὶ ἤχος φραγμοῦ.

„Hasonlóan mennek keresztül a *Gelandri* nevezetű harmadik zuhatagon is, mi szklavinul ezt teszi: zuhatag zaja.“

Jerney földatáról megfeledkezve a *Gelandri* nevet is a magyar *Jel-adó* szóval tartja kitétethetőnek, s így nyelvünket a szklavin (a régi szlovén) nyelvvel egyeztetni.

Εἶθ' οὕτως τὸν τέταρτον φραγμὸν, τὸν μέγαν, τὸν ἐπιλεγόμενον Ῥωσιστὶ μὲν Ἀειφάρ, Σκλαβινιστὶ δὲ Νεασήτ, διότι φαλεύουσιν οἱ πελεκᾶνοι εἰς τὰ λιθάκια τοῦ φραγμοῦ.

„Azután (átmennek) a negyedik nagy zuhatagon, melyet rószul *Aeifárnak*, szklavinul pedig *Neaszétnek* neveznek, mivel pellikánok fészkelnek ezen zuhatag szikláján.“

Jerney szerint ezen zuhatag rősz *Aeifár* neve „magyarul *hínár*, vagy mint néhol neveztetik *hejnár*.“ Ezen magyarázat hangzatra és értelemre nézve épen csak úgy talál az *Aeifárral*, mint az *Al-bércz Ulborszi*-val.

Ἀπέρχονται δὲ εἰς τὸν πέμπτον φραγμὸν τὸν ἐπονομαζόμενον Ῥωσιστὶ μὲν Βαρυφόρος Σκλαβινιστὶ δὲ Βουλνηπράχ, διότι μεγάλην λίμνην ἀποτελεῖ.

„S érkeznek az ötödik zuhataghoz, melyet rószul *Barüforosznak*, szklavinul pedig *Bulneprákh*-nak neveznek, mivel nagy mocsárt képez.“

Jerney szerint a rősz *Barüforosz* „magyarul: *merő forrás*.“ Szintoly merész, de szintoly szerencsétlen szójáték, mint az előbbiek.

Καταλαμβάνουσι τὸν ἕκτον φραγμὸν, λεγόμενον μὲν Ῥωσιστὶ Ἀεάντι Σκλαβινιστὶ δὲ Βερούτζη, ὃ ἐστὶ βράσμα νεροῦ,

„Elérik a hatodik zuhatagot, melyet rószul *Leantinak*, szklavinul pedig *Berútzének*, azaz *vizzajlásnak* neveznek.“

Jerney szerint a rós *Leanti* név „magyarúl : Leöntő,“ a hangzók ugyanoly önkényes változtatásával, mint föntebbi megfejtéseiben tapasztaltuk.

Και ἀπὸ τούτου ἀποπλέουσι καὶ πρὸς τὸν ἑβδομον φραγμὸν τὸν ἐπιλεγόμενον Ῥωσιστὶ μὲν Στρούβον Σχλαβιστὶ δὲ Ναπροξή, ὃ ἐρμηνεύεται μικρὸς φραγμὸς.

„És ettől a hetedik zuhataghoz hajóznak, melyet rósziul Sztrubunnak, szklavinül pedig Naprezének neveznek, mi ezt jelenti: kis zuhatag.“

Ezen *Sztrubun* névre, melyben hihetőleg a germán *Strom* lappang, az eddig oly leleményes Jerney sem talált alkalmas magyar szót; azért fejtegetéseiben e nevet egyszerűen elmelőzi: pedig ha a rós neveknek általa eddig gyakorlott hang- és értelemváltoztatással kiero szakolt magyarosítását magának megengedte, — mely eljárással nemcsak e zuhatag-neveket, hanem a föld kerkségének bármely tartományában a helynevek igen tetemes részét magyarrá bővölhetnök, — még ezen a magyar fülnek oly igen idegen *Sztrubun* név magyarrá változtatásán sem kellett volna fölakadnia; vagy ha csakugyan fölakadt, ezt nem elhallgatnia, hanem őszintén be kellett volna vallania. *)

Úgy hiszem, hogy e kimutatás után sem Wenzel Gusztáv, ki még 1850-ben jó hittel és reménnyel irhatta e szavakat: „reménylhető, mikép Jerneyneknek legközelebb megjelenendő útazási munkájában foglalt, ezen tárgyat illető nyelvészeti összehasonlítások és bizonyítványok a magyar-orosz kérdést tiszta világosságba fogják helyezni“ **), sem az orosz-magyarország egyetlen pártolója sem fogja Jerneynek ilyszerű nyelvészeti bizonyításait legkevésbé is nyomatékosoknak elismerni, s a *Rurik*, *Sinevs* és *Truvor* bizony nem ősmagyar nevű hősök által alapított orosz állodalom magyar eredetének támogatására használni.

E kénytelen kitérés után forgassuk tovább, föltett czélunkat tartva szem előtt, Konstantin munkáját.

Az épen most tárgyalta 9-dik fejezet végsorául oda vet-

*) Jerney e szófejtegetései olvashatók *Keleti Utazása II. köt. 41. l.*

***) Wenzel Gusztáv e. h. *Új Magyar Muzéum 1850/1. I. köt. 455. l.*

vén e császár e szavakat : „az úzok bírnak harcolni a patzinakitákkal,“ mi tulajdonkép e fejezet tartalmával semmi összefüggésben nincs, a következő három fejezetben (10—12. fej.) a birodalomnak a khazarok ellenében használható szövetségeseiről szól. Különösen kiemeli e tekintetben a besenyőkkel szomszéd úzokon és az úgynevezett feketé Bulgárián kívül az alánok fejedelmét, ki ha a khazarokkal nincs békében, hanem a császár barátságát többre-becsüli, roppant kárt tehet nekik, s őket Kherszón és vidéke megtámadásában féken tarthatja.

A 13-dik fejezet kezdete a Magyarországgal határos nemzetekről szól :

Ὅτι τοῖς Τούρκοις τὰ τοιαῦτα ἔδνη παράκεινται, πρὸς μὲν τὸ δυτικώτερον μέρος αὐτῶν ἡ Φραγγία, πρὸς δὲ τὸ βορειότερον οἱ Πατζινακῖται, καὶ πρὸς τὸ μεσημβρινὸν μέρος ἡ μεγάλη Μοραβία ἦτοι ἡ χώρα τοῦ Σφενδοπλόκου, ἧτις καὶ παντελῶς ἠφανίσθη παρὰ τῶν τοιούτων Τούρκων καὶ παρ' αὐτῶν κατεσχέθη. οἱ δὲ Χρωβάτοι πρὸς τὰ ὄρη τοῖς Τούρκοις παράκεινται.

„A turkokkal ezen nemzetek határosok : nyugot felé tőlök Frankia (Frank-azaz Németország), éjszak felé a patzinakiták (besenyők), dél felé a nagy Moravia, azaz Szfendoplokosz (Szviatipolk hazai krónikáinkban Szvatoplug) országa, mely is ezen turkok által tökéletesen megsemmisített és általok elfoglaltatott. A khrovátok (horvátok) pedig a hegyek felé határosok a turkokkal.“

Megjegyzendőnek tartom e helyre nézve, hogy Konstantin császár a besenyőket a magyarokkal éjszak felé szomszédoknak bizonyosan éjszakot Konstantinápolytól értve mondhatta ; mennyiben a besenyők a mai Moldva- s Besszarábiában Magyarországtól valósággal keletre tanyáztak, mely felé szerzünk Magyarország szomszédairól nem emlékezik, s birodalmuknak csak csekély része terülhetett a Dnieszter felső völgyében, a mai Erdélytől s Magyarország éjszakkéleti megyéitől éjszakra. Különösnek tűnik föl továbbá, hogy szerzünk dél felé Nagy-Moraviát írja Magyarországgal szomszédnak, melyet pedig mindjárt következő tulajdon szavai szerint őseink tökéletesen elfoglaltak és megsemmisítettek. A mi pe-

dig a horvátokat illeti, kik szerinte a magyarokkal a hegyek felé voltak határosak, ezeken érthetnők az ősi fészkekben a Kárpát hegyláncztól éjszakra lakó fejér, azaz szabad, független horvátokat is, kiket alább (31. fejj.) „kereszteletlen és úgynevezett fejér horvátoknak“ nevez, „kik Turkián túl Frankiához közel laknak és szomszédok a kereszteletlen szerb szlávokkal“ : ha ugyancsak szerzőnknel alább (40. fejj.) nem olvasnók, hogy a magyarokkal a horvátok dél felé szomszédok ; miből bizvást következtethetjük, hogy ő a föntebb idézett helyen is az Ádriai tenger bércezes mellékén lakó kereszttyén horvátokat értette, kiknek országa hazánktól csakugyan délre feküdt.

Ὅτι δύνανται καὶ οἱ Πατζικαῖται τοῖς Τούρκοις ἐπιτίθεισθαι καὶ μεγάλως πραιδεῖν καὶ παραβλάπτειν αὐτούς, καθὼς καὶ ἐν τῷ περὶ Πατζικαῖτων κεφαλαίῳ προείρηται.

„A patzinakiták — folytatja szerzőnk — is megtámadhatják a turkokat és nagyon megrabolhatják és megronthatják őket, miként a patzinakitákról szóló fejezetben föntebb is mondva van.“

Ezen őseinkre vonatkozó előadása után mintegy eszmelánczolatnál fogva rögtön áttér a császár az éjszaki nemzetek, a khazarok, magyarok, oroszok telhetetlen kincsszómjára és helytelen követeléseire, s tanácsot ad fiának, miképen kell azokat eszélyesen visszaútasítani.

„Írányozd fiam! — így ír — szavaimra elméd szemeit s tudd meg miket kötök lelkedre, s annak idejében mintegy atyai kincstárból szedheted elő az értelem kincset, s roppant eszélyességet mutathatsz. Tudd, hogy valamennyi éjszaki népnek mintegy véreben van a telhetetlen és soha ki nem elégíthető kincsszomj, a honnan mindenek kapnak, minden után esengnek, vágyaiknak határa nincs, hanem mindig többre sóvárognak, s csekély segítségért nagy haszonra akarnak szert tenni. Azért is helytelen kívánságaikat és szemtelen követeléseiket rábeszélő szavakkal, okos és eszélyes mentségekkel kell elhárítani és visszaútasítani, melyek, a mennyire tapasztalásból kivehettük, mintegy vázlatba foglalva ilyesek lehetnek.“

„Ha valaha akár a khazarok, akár a turkok, akár a rószok, vagy más valamely éjszaki és szkütha fajta nemzet, mint

sokszor megtörténik, azt kíváná és követelné, hogy valamely szolgálatjáért és működéséért neki a császári öltönyök-, koronák- vagy palástokból küldjenek, így kell mentegetőznöd : hogy ezen palástokat és koronákat, melyeket nálunk kame-lavkionoknak neveznek, nem ember készítette, nem is emberi ész találta föl, s nem emberi ipar állította elő, hanem a mint régi elbeszélés után a titkos könyvekben írva találjuk, midőn isten ama nagy, első keresztyén uralkodót Konsztántinoszt császárrá tette, angyal által küldé neki ezen palástokat és megparancsolá, hogy tegye le azokat az isten nagy szentegyházába, mely az isten ott jelenlevő bölcsességének nevérol Szent Szofiának neveztetik, s hogy ne vegye föl azokat minden nap, hanem csak mikor az úrnak közönséges nagy ünnepe leend.“ Hosszasan elbeszéli ez után, hogy ezen palástok és koronák a szent oltár fölébe akasztva az egyház díszére szolgálnak, hogy azokat a császár is ünnepeken a patriarkhától átvéve csak a díszmenet alkalmával viselheti, s hogy az említett oltárra istennek a nagy és szent Konstantín császárhoz angyal által küldött parancsa és átka van metszve, miszerint, ha valamely császár ezeket vagy maga használni vagy velők másoknak kedveskedni merészelné, kiátkoztassék és az egyházból kirekesztessék. Elmondja, hogy Leóznak, ki nőt is Khazárországból vett, a mint egyet ezen koronák közül a patriarkha tilalma ellenére nem ünnepen elvitt és fejére tett, „arczán azonnal eleven seb támadt, s ennek kinjaitól gyötörtetve nyomorútan végezte életét, s idő előtti halált vont magára ;“ mitől fogva törvénynyé is lett, hogy a császárok, mielőtt a patriarkha által megkoronáztatnának, e törvény szoros megtartására megesküdjenek.

„Hasonlóan kell — folytatja — a nedves tűz (az úgynevezett görög tűz) iránt is, mely fecskendőkből lövöldöztetik, gondoskodnod és szoronganod, hogy ha valaha ezt is merészelnék kérni miként tőlünk is gyakran kérték, ilyes szavakkal tagadhasd meg s útasíthasd el őket, hogy a nagyés első keresztyén császárnak, szent Konstantinosznak, ezt is angyal fedezte föl és tanította meg, ki is magától az angyaltól ez iránt is nagy parancsot kapott, miként atyáinktól és nagy atyáinktól hitelesen tudjuk, hogy az csak a keresztyének közt s csak császáriak vá-

rosában s egyebütt teljességgel ne készítettessék, se más bármi-féle nemzetnek meg ne küldessék, s meg ne tanítottassék. Miért is ezen nagy császár, utódait megkötvé, ez iránt az isten egyházának oltárára átkot metszetett, hogy a ki ezen tüzből idegen nemzetnek adni merészelné, se keresztyénnek ne nevezessék, se hivatalra vagy kormányra ne méltattassék, hanem ha valamely méltóságban volna abból is kivettessék, és örökön örökre megátkoztassék és megbélyegeztessék, akár császár, akár pátriárkha, akár kormányzó, akár alattvaló lenne, a ki ezen parancsot áthágni megkísértené. És minden igaz istenfélőt kért és kényszerített, hogy az ily tette vetemedőt, mint köz ellenséget és ily nagy parancs megszegőjét, elveszténi és a legszörnyebb halállal kivégezni törekedjenek. Történt is egykor, minthogy a gonosz mindig talál magának útát, hogy egy hadvezérünk roppant ajándékot kapván a pogányoktól, adott nekik ezen tüzből : de isten nem tűrhetvén, hogy a vétek büntetetlen maradjon, őt, a mint az isten szent egyházába akart volna lépni, az égből lecsapott tűz megemésztette és kiirtotta. S ettől fogva nagy félelem és rettegés szállotta meg mindenkinek lelkét, és többé soha senki, se császár se kormányzó, se magánember se hadvezér, se semiféle ember nem merészelt ilyesre csak gondolni is, annyival inkább tettel hozzáfogni és megcselekedni.“

„S ha valaha — folytatja tovább még hosszadalmasabban a császár, ki a pogányok elleni okoskodásban nagyon is elemében érzi magát, s míg ügyesnek képzelt mentegetőzésében, melynek bizonyosan nem nagy hatása fogott lenni harcias pogány ellenségeire, államférfíúi bölcsességét akarja mutatni, a legkiáltóbb bizonyítványt adja kormánya erőtleneségéről, népének gyávaságáról, — ezen hitetlen és becstelen éjszaki nemzetségekből valamely nemzet sógorosodni kívánnék a rómaiak császárával, s vagy annak leányát kívánná nejjül, vagy saját leányát akarná férjhez adni a császárhoz vagy annak fiához : ezen képtelen kívánságukat is következő szavakkal kell visszútasítnod : hogy ezen esetre nézve is a nagy és szent Konsztántinosznak rettenetes és áthághatatlan rendelete és parancsa van metszve a Szent Szofia közönséges keresztyén egyházának oltárára, hogy a rómaiak

császára a rómaiak szertartásától eltérő, idegen szokásokat követő, különösen más hitű s keresztleetlen nemzettel soha ne sógorosodjék, kivéve egyedül a frankokat“ s hogy „a ki ezt tenni merészlené, mint az ősi, hagyományok és császári rendeletek áthágója a keresztyének sorából kitöröltessék és átok alá vettessék.“ Fölhossa ezután rettentő például a már föntebb emlegetett León császárt, „ki nem is igaz hitű, hanem eretnek és képeket üldöző volt,“ ki a khazarok khánjával, annak leányát nejlül vévén, sógorosodott, s e törvénytelen istentelenségéért az isten egyházából ki van rekesztve és átkozva. Említi, hogy Románosz úr, a császár, (Románosz Lekapénosz) a bolgárokkal sógorosodott ugyan, saját unokáját adván férjhez Pétrosz úrnak, a bolgárnak (Simeon fejedelem fiának és utódának) : azonban folytatja : „Románosz úr együgyü tanulatlan ember volt, nem neveltetett elejétől fogva császári házban, nem követett elejétől fogva római szokásokat, nem is császári nemes nemzetségből eredt, s ezért tett sokat önkényesen és vakmerőn, az egyház tiltakozásának és Konosztántinosz császár parancsának nem engedelmeskedve, hanem a becsületről megfélelkezve, e tettére egyedül azt hozván szép színü ürügyül, hogy ez által oly sok keresztyén fogolyt szabadított meg, s hogy keresztyének és velünk egyhitűek a bulgárok“ ; mi azonban szerzőnk hosszas fejtegetésben mutogatott fölfogása szerint a dolog érdemén mit sem változtat. „Csakugyan,“ így végzi be okoskodását, „Románosz úr éltében is sokat dorgáltatott, gyaláztatott és gyűlöltetett mind a tanácsgyűlés, mind az egész nép, mind maga az egyház által, úgy hogy e gyűlölet végre nyilván kitört, s halála után szintén becsmérlik és kárhoztatják őt, mint ki a római nemes birodalomhoz illetlen és méltatlan újításokat cselekedett.“

Látjuk e fejtegetésekből, mik voltak az éjszaki pogány népeknek, természetesen a gazdag békeváltságon kívül, a byzanti udvarhoz intézni szokott követelése, mik közt, mint láttuk, az úgynevezett görög tüzet is különösen sürgették. Sa mennyiben szerzőnk ez előadását egyenesen Magyarországról szóló szavaihoz csatolja, nem épen ok nélkül következtethetjük, hogy őseink, kiket különben is a khazarok után mindjárt név szerint említ, aligha utolsók lehettek, kik ily-

nemű követelésekkel, — kivéve talán a császári családdal való házassági összeköttetést, melyre e korból a történetírók semmi példát nem említenek, — a gyáva byzanti udvart gyakran aggodalomba ejtették.

Ezzel szerzőnk munkájának politikai irányú első részét befejezván, áttér annak sokkal terjedelmesebb és fontosabb második : történeti, föld- és államrajzi részére, ismételvén előbeszédében kitűzött programjának erre vonatkozó sorait. „Egyebek közt, mond, ezeket is tudnod kell, legkedvesebb fiam! minthogy ezek ismerete nagy hasznodra lehet s bámulatosnak tűntethet föl, tudniillik a mik más nemzetek különbözéséről, származásáról, erkölceiről és életmódjáról, lakott földjük fekvéséről, kiterjedéséről és mérföldezetéről szólnak, miként rendben bővebben el fogom beszélni.“

A következő kilencz fejezetben (14—22. fej.) az arabok történetét írja le a császár, legfőképen a IX-dik század elején élt Theofanész szerzetes krónikájából; ezután két fejezetben (23. 24. fej.) beszél Ibériáról és Hispaniáról. E fejezeteket, mint ránk teljességgel nem tartozókat, egészen mellőzhetjük.

A 25-dik fejezetben a IX-dik század elején élt Theofanész szerzetes krónikája után beszél Aëtius és Bonifacius római vezérekéről, s a góthok, vandalok és longobárdok V. és VI. századi vándorlásairól, egy pár szóval emlékeztvén az avarokról is, s ugyane fejezet végén beszél az arabok birodalmának régebb és újabb kori politikai fölosztásáról. A 26-dik fejezetben bőven tárgyalja a Berengár és Rudolf közt az olaszországi királyságért folyt küzdelmet, s a Rudolf ellenében Olaszország trónjára emelt Hugo király származásrendjét, kinek Berta nevezetű leánya a császár fia Biborban született Románosz neje volt s a byzanti udvarban Eudokia új nevet kapott. A 27-dik fejezetben Longobardia tartományáról s az abban levő fejedelemségekről beszélvén, alkalmilag mai hazánkról is emlékezik egy pár szóval, mondván, hogy a longobárdok azon alkalommal, midőn Narses meghívására Italiába átköltöztek, „Pannoniában laktak, a hol most a turkok lagnak.“ Említést érdemel e fejezetnek, melyben szerzőnk Italia X-dik századi politikai viszonyaira és földrajzára igen érdekes

adatokat szolgáltat, azon helye, melyben a császár a mai napot világ teremtésétől a 6467-dik évnék és hetedik indictionnak számítja, — mit alább a 29-dik fejezetben a szalonai lakosoknak Ragusába telepedéséről emlékeztetvén szóról szóra ismételi, — miből kétségtelenül kitetszik, hogy munkájának ezen részét időszámlálásunk szerint Kr. u. 949-ben írta. Hogy azonban ő e munkáját nem egy folytatásban írta, hanem, mint annak alakja is bizonyítja, azt több évi folytonos jegyzetéseiből szerkesztette össze, kitetszik munkájának egy másik helyéből (45. fej.), melyben az ibéreknek Jeruzsálemből a Kaukáz melletti honukba történt költözéséről szólván, azt a mai naptól számítva, „mely tizedik indictio s világ teremtésének 6460-dik (Kr. u. 952-dik) esztendeje“ négy- vagy ötszáz évvel ezelőtt történtnek írja. Ez adataiból világos, hogy ő e munkáját több évi időköz alatt írogatta össze, s azon Kr. u. 949-től 952-ig, hihetőleg azonban előbb és utóbb is dolgozott; mi fölötte nehezé s teljesen bizonytalanná teszi adatainak időrendi meghatározását azon esetekben, midőn valamely eseményt a folyó év megemlézése nélkül ezelőtt bizonyos idővel, mint például Etelköznek a besenyők által történt elfoglalását ezelőtt ötvenöt évvel, mondja történtnek.

A 28-dik fejezetben Velenceze telepítéséről s Pipin elleni háborújáról értekezvén, Attilát mint avarok királyát említi, ki dúló hadaival Rómáig és Kalabriáig nyomult. „Tudni kell, úgymond, hogy Venetia hajdan pusztá, lakatlan, mocsáros hely vala, s a most úgynevezett venetiaiak Aquilejából és Frankia más helységeiből való frankok valának, és a Venetiával szemben fekvő szárazon lakának. S midőn Atila az avarok királya jött s egész Frankiát földülta és elpusztította, Aquilejából és Frankia más városaiból a frankok futásnak eredének, és Venetia lakatlan szigeteire szállának, s ott Atila királytól féltőkben kalibákat építének. S miután hát Atila király az egész tartományt a szárazon földülta s Rómáig és Kalabriáig nyomult, a menekültek Venetia szigetein biztosságot találván s mintegy gyávaságukat palástolandók mind azt határozzák, hogy ott telepedjenek meg; mit meg is tettek, mai napig is ott lakozván.“

Úgy hiszem nem fog senki megbotrátkozni szerzőnk

szavain, melyekben Attilát „avarok királyának“ írja: ha látjuk, hogy a frank évkönyvek Kr. u. 863-ra, tehát azon korban, midőn a hún vagy helyesebben khún uralomnak már réggen vége volt, a magyarok pedig még a Volga mellékén tanyáztak, Németségben húnok és magyarok beütéséről emlékeznek ¹⁾, kikön vélekedésem szerint csak az avarok Dunán túl létezett maradványait lehet értenünk; ha látjuk, hogy a X-dik századi Georgiosz Monakhosz és León Grammatikosz byzanti írók már Theofilosz császár idejére (Kr. u. 829—842.) emlegetnek a Dunától éjszakra lakott magyarokat (*Οὔγγροι*), kik a keleti birodalomba beütöttek ²⁾, holott Árpád magyarjai csak ezután félszázad múlva költöztek Európába, s így e kérdéses magyarokon, kiknek hona a Dunától éjszakra feküdt, csak a húnok Erdélyben lakó maradványait, a mai székelyek őseit, érthetjük. S mennyivel inkább elnézhetjük a hún névnek a hún birodalmat öröklött avarok nevével való fölcserélését Attila után öt századdal élt szerzőnknek, ha tapasztaljuk, hogy a fuldai évkönyvnek Árpáddal egykorú szerzője is avaroknak nevezi a magyarokat ³⁾, mint a kik az egykori avar birodalmat bírták, melynek emléke az Avaria, desertum Avarorum, Avaricae solitudines bár keskeny kiterjedésre szorított helynevekben a nyugoti íróknál még későbbre is fönmaradt.

Inkább megütközhetnénk a császár azon előadásán, hogy Attila Rómáig és Kalabriáig nyomúlt hadaival, holott hiteles források bizonyítják, hogy ő 452-diki itáliai hadjáratában hadait Felső-Olaszországban, a Minciónak a Póba szakadásánál,

¹⁾ Gens Hunorum Christianitatis nomen aggressa est. *Annales San-Gallenses Maiores* ez évre Pertz-nél *Munumenta Germaniae Historica I. köt. 76. l.* — Ugyanez eseményre mondja az *Annales Bertiniani* (igazán a IX-dik század utolsó felében élt Hinkmar reimsi érsek krónikája), sed et hostes antea illis populis inexperti, qui Ungri vocantur, regnum eius (Ludovici Germaniae Regis) depopulantur. *Pertz-nél e. h. I. köt. 458. l.*

²⁾ *Leonis Grammatici Chronographia. Bonnae. 1842. 231. l.* és *Georgius Monachus. Bonnae 1838. 818. l.*, hol az *Οὔγγροι*, *Οὔννοι* és *Τοῦρκοι* név ugyanazon lapon ugyanazon népre vitetik.

³⁾ *Annales Fuldenses* a 894-dik évre. *Pertz-nél Monum. Germ. Hist. I. köt. 410. l.*

megállította, s az elébe jövő Leó pápának itt adott kegyelmet. Azonban mielőtt szerzönket ez adat közléséért elítélnők, tekintetbe kell vennünk, hogy Attila húnjainak Alsó-Italiába nyomulásáról létezhetett, s a mennyiben minden vidék, minden város szerette múltját Attila hadjárataival kapcsolatba hozni, bizonyosan létezett is hagyomány, melynek alapos vagy alaptalan voltáról egykorú történeti forrásaink hallgatása mellett bajos határozottan itélnünk, s hogy e hagyományt hazai krónikáinkban Kézainál, Thuróczinál s a budai krónikában szintén föltaláljuk, melyek szerint Szoárd, Attila egyik kapitánya, ennek italiai hadjáratakor Apuliába s Calabriába nyomulván onnan diadallal tért vissza ¹⁾. S így Konstantinnál csak az ekkor is birodalmához tartozott alsó-italiai helyi hagyományt tekinthetjük följegyezve.

Bajosabban igazolható tévedésnek tűnik föl a császár munkájában, midőn mindjárt alább (29. fej.) az avarokat nemzetiségre nézve a szlávokkal látszik azonosítani. Beszélvén ugyanis Dalmatiáról, melyet Diocletianus császár gyarmatosított, így folytatja : „A rómaiak birtoka a Danubiosz (Duna) folyóig terjed. Kik is egyszer át akarván kelni a folyón s megtudni, kik laknak a folyón túl, átkelvén szklavinféle fegyvertelen népeket találtak, melyek avaroknak is neveztetének. Sem ezek sem amazok nem gondolák vala, hogy a folyón túl még valaki lakik. S minthogy azokat az avarokat a rómaiak fegyvertelenül s a harcra készületlenül találták, megtámadván őket kirablák, foglyokká tevék és visszatérének. S ettől fogva két örváltást rendezvén a rómaiak, húsvéttől húsytétig válták népöket, úgy hogy nagy-szombaton találkozzanak az állomásaikról visszatérő s ezen szolgálatra menő embereik. Ugyanis a tenger mellett van az úgynevezett Szalóna város, felényi nagyságú mint Konsztantinopolisz, melyben a rómaiak mind össze szoktak gyűlni és fegyvérkezni, és innen indulának az ezen várostól négyezer lépésre fekvő zárdához, mely mai napig is Kleiszának neveztetik, (a mai Klissa Dalmatiában), mivel az amonnan jövöket mintegy elzárja, s innen mentek

¹⁾ *Kézai, Chron. I. könyv 4. fej. 3. §. Podhradczky kiadása 30. l., Thuróczy, Chron. I. rész — XXI. fej., Chron. Budense, Podhradczky kiad. 27. l.*

tovább a folyóhoz. Ezen őrváltás sok ideig folyván, a folyón túli szklávok, kiket avaroknak is hívtak, tanakodának magokban, hogy ezek a rómaiak, miután átkeltek és zsákmányt találtak, mostantól fogva nem szűnnek meg ellenünk átkelni, azért is mesterkedjünk valamit ellenök. Tehát a szklávok, az avarok, így végezvén, a mint egyszer a rómaiak átkeltek, lest vetettek nekik, s megtámadván legyőzték őket. S fegyvereiket, zászlajaikat és egyéb hadi jeleiket fölvevén s a folyón átkelvén, az említett szklávok a zárdához menének. S látván őket az ott levő rómaiak, s meglátván zászlajaikat és rokonaik fegyverzetét, rómaiaknak gondolák, s a mint az említett szklávok a zárdához érkeztek, megengedék nekik az átmenetelt. S ezek átmenvén a rómaiakat azonnal kiűzék, s az említett Szalóna városát elfoglalják, s oda telepedvén s ettől fogva lassanként elkezdvén rabolni, a mezőkön és magasabb helyeken lakó rómaiakat elpusztíták s helységeiket elfoglalják. A többi rómaiak pedig a tengerparti városokba menekülének s maig is bírják azokat. Mely városok ezek : Rauzin (Ragusa), Aszpalathon (Spalato), Tetrangurir (Trau), Diadóra (Jadra), Arbé, Vekla (Veglia), és Opszara (Osero); melyeknek lakói maig is rómaiaknak neveztetnek.“

Igaz, hogy ezen előadásban az avarok és szlávok egy nemzet gyanánt vannak feltüntetve, s megvallom, hogy ha e tárgyról szerzőnknek csak ezen fejezetét olvassuk, alaposnak gondolhatjuk azon ellene irodalmunkban is emelt vádat, hogy ő az avarokat szlávoknak tartotta ¹⁾. Vélekedésem szerint azonban Konstantin császár főntebbi helyéből a monda, még pedig a legnagyobb hihetőséggel szláv monda zamatja annyira kiérzik, hogy legkisebbé sem kételkedhetünk, miszerint a kérdéses tévedés, melyet szerzőnk a mondát híven másolva elkövetett, csak a monda gyarlóságának tulajdonítható, melynek, miután az avarok önálló uralma már mintegy másfél századdal előbb meg volt semmisítve, s helyöket leginkább szláv népek foglalták el, igen könnyű volt e tévedésbe esni. Azt ugyanis épen nem merném állítani, hogy Konstantin császárnak az avarok

¹⁾ Wenzel Gusztáv, *Eszmetöredékek a magyarok eredetéről. Új Magyar Múzeum 185°, I. köt. 494. l.*

és szlávok nemzetiségi különbözéséről tudomása ne lett volna; miután Attilát, mint föntebb látók, avarok királyának írja; azt pedig föltennünk sem lehet, hogy a tudós császár, ki, hogy egyebet mellőzsek, Priszkosz történetíratát még egész terjedelmében olvasta, Attilát és népét szlávoknak hihette volna. Csakugyan alább maga is elismeri e két nemzet közti különbséget, midőn, mint mindjárt látni fogjuk, az avaroknak Dalmatiában még az ő korában is kiismerhető maradványairól szól. És ha látjuk, hogy szerzőnk mindjárt a következő 30-dik fejezetben, melyben Dalmatiának az avarok által s később ezektől a horvátok által történt elfoglaltatását a föntebbi mondával lényegben ugyan egyezőleg, de jóval terjedelmesebben és saját fölfogása szerint saját szavaival adja elő, az avarokat soha többé szlávoknak nem nevezi: nem természetesen találjuk-e azon föntebbi állításomat, hogy az avarok szlávósága csupán a szláv monda gyarlósága, melyet a császár utánmond és közvetlenül nem czáfol ugyan meg, de a melytől, ugyane tárgyat még egyszer bővebben előadva, a maga előadásában menten marad, miből világos, hogy ő e tévedést nem osztotta s az avarokat szlávoknak nem tartotta.

Hogy ezt kimutathassam, kénytelen vagyok a 30-dik fejezet ide vonatkozó részét, habár némi ismétlés nélkül nem eshetik is, szóról szóra közleni. *

„Hajdan, — mond a császár, — Delmatia Dürrakhión (a mai Durazzo) szomszédságától, tudniilik Antibarisztól (a mai Antivaritól) kezdődött, és Isztria hegyeiig s széltében a Danubiosz folyóig terjedt. S ezen egész vidék a rómaiak birodalma alatt vala, s ezen tartomány a többi nyugoti tartományoknál jelesebb volt, mielőtt a szklavin népek által elfoglaltatott ezen módon. Van egy város Aszpalathoszhoz közel Szalóna nevezetű, Dioklétianosz császár műve. De maga Aszpalathosz is Dioklétianosz által alapítottatott, s ott voltak császári palotái. — S országa nagyjai és a nép nagy tömege Szalónában lakának. S ezen város egész Delmatiának feje vala. Öszszegyülének tehát minden esztendőben Delmatia többi városaiból a lovag katonák s mintegy ezeren Szalónából küldetének el s örködének a Danubiosz folyónál az avarok miatt. Mert az avarok a Danubiosz folyón túl tanyáznak, a hol

most a turkok vannak, kik pusztai életet élnek ¹⁾. S az évenként oda menő delmatiaiak gyakran láták túl a folyón a barmokat és embereket. S egyszer jónak láták, hogy keljenek át, s járjanak utána, kik azok a kik ott élnek. Átkelvén tehát, az avaroknak csak nejeit és gyermekeit találták, a férfiak és fiatalság hadjáraton lévén. Rögtön megrohanván tehát rabokká tették őket, s szerencsésen visszatértek, elhurcolván zsákmányukat Szalónába. S a mint aztán az avarok visszatértek a hadjáratból s a rajtok történt szerencsétlenséget megtudták, fölindulának, de nem tudák, honnan jött rájuk ezen csapás. Legjobbnek tarták tehát lesni az alkalmat s abból tudni meg az egészet. Miután tehát az örcsapat szokás szerint kiküldetett Szalónából, s nem azok hanem mások valának, ezek is ugyanazon tervet koholták. Átkelvén hát ellenök, de összegyülekezve s nem mint előbb elszéledezve bukkanván rájuk, nem csak semmire nem mehettek, hanem a legirtózatossabban jártak. Mert egy részök leöletett, a többi élve került kézre, s egy sem menekült meg amazok kezeiből. S kikérdezvén őket, kik és honnan valók s megtudván, hogy tőlök szenvedték az említett csapást, s még lakhelyök minéműségéről is tudakozódván, s azt úgy hallomásból megszeretvén, az életben levőket kötözve tarták, s öltönyeiket, mint azok viselték, magokra vevék, s aztán lovaikra ülven s a lobogót és a többi jeleket, melyeket azok magokkal hoztak, kezeikbe véve mind seregestől megindulának és Szalóna ellen nyomulának. S mint-hogy utána járva az időt is tudták, mikor szokott visszatérni a Danubiosztól az őrsereg, (ez pedig? a szent nagy-szombat vala) ugyanaz nap menének ök is. S a sereg nagyobb része, midőn már közel érkezett, elrejtőzék, hanem ezerig való, kik a delmatinok lovain és öltönyeiben voltak, előre nyomulának. S a városbeliek megismérvén jeleiket és öltözetüket, de különben is azon nap levén szokásuk visszaérkezni, megnyiták

¹⁾ *Ἐνθα ἀρτίως εἰσὶν οἱ Τοῦρκοι, νομάδα βίον ζῶντες.* — Konstantín atyja Böles León császár is hadműtani munkájában őseinket a többi szkütha népekkel együtt „munkátlanul pusztailag élőknek“ jellemzi. Lásd *Joannis Mevsi Operum Vol. VI. Florentiae 1745. fol. 795.*

a kapukat és nagy örömmel fogadák őket, S azok mihelyt beléptek, a kapukat azonnal elfoglalák s jel által a dolgot a seregnek tudtára adván, összesietni s együtt berontani ügyekezének. Leölik tehát mind a városbelieket, s ettől fogva uraivá lőnek Dalmatia egész tartományának és megtelepedének benne. Csupán a tenger melléki városok nem adák meg magokat nekik, hanem a rómaiak birtokában maradának, minthogy élelmöket a tengerről szerzik. Látván tehát az avarok, hogy a föld gyönyörű, megtelepedének benne.“

„A khrobátok, — folytatja szerzőnk, arra térve át, miként került szláv kézre Dalmatia, — akkor Bagibareian túl laktak, a hol most a belo-khrobátok vannak. Egy nemzetség ezekből kivályn, tudniillik öt testvér: Klúkász, Lobelosz, Koszentsész, Mukhló és Khrobatosz, s két leánytestvérök Túga és Búga, népökkel együtt Dalmatiába jöttek s az avarokat találták ezen föld lakóiu. Néhány esztendeig hadakozván tehát egymással a khrobátok vőnek erőt, s az avarok egy részét leölik, a többieket pedig alattvalóikká lenni kényszeríték. S vannak még most is Khrobatiában az avarok közül, s kiismerszenek, hogy avarok. A többi khrobátok pedig Frankia mellett maradának, s most belokhrobátoknak azaz fejei khrobátoknak nevezetnek, s tulajdon fejedelmök van. Alattvalói Ottónak, Frankia és Saxia nagy királyának és keresztetlenek s a turkokkal sógorságot és barátságot kötnek.“

Érdekes ránk nézve ezen legutóbbi adat, a mennyiben némi világot vet a pogány szlávoknak a pogány magyarokkal a X-dik század első felében folytatott barátságos viszonyáról, melyet a németek ellenében a történetirat bizonyossága szerint többször tettelesen is kitüntettek. A mi pedig a horvátok ősi telepét illeti, *Bagibareian* igen hihetőleg a hajdan *Babie-Goré*-nek is nevezett Karpát hegylánczot kell értenünk, melynek egy része Árva vármegye legéjszakibb részén maig is *Babagora* nevet visel, s így a belokhrobátok honát hazánk szomszédságában a Karpátoktól éjszakra helyezhetjük. Mikor történt Dalmatiának avar kézre jutása, melyet az avarok nagy hódító fejedelme, a Kr. u. 565-től 601-ig uralkodott hatalmas Baján idejére vélhetünk legalaposabban helyezni, s mikor költöztek a horvátok Dalmatiába, szer-

zönk nem határozza meg eléggé pontosan, mind két eseményt, mint alább (31. fejt.) látni fogjuk, egyszerűen Heraclius császár idejében (Kr. u. 610—641.) mondván történetnek minden bővebb időmeghatározás nélkül; mi bizonyítja, hogy ez események idejét, mit forrásaink elégtelensége miatt mi sem vagyunk képesek meghatározni, maga a császár sem tudta pontosan.

„S a Delmatiába jött khrobátok közül, — folytatja szerzőnk, — egy rész külön vált és elfoglalta Illúrikont és Pannoniát. Ezeknek is vala önálló fejedelmök, a ki követeket küldött Khrobátia fejedelméhez barátságból.“

Ezen második, önálló horvát fejedelemségen nem érthetünk mást mint azon Dráva és Száva melléki s így a régi Pannonia és Illiricum egy részét magában foglaló tartományt, melynek fejedelme őseink bejövetelekor Brászláv volt ¹⁾, s melyet a magyarok a Dunántúl elfoglalása után egész az Ádriai tengerig nyomulva meghódítottak ²⁾, mely Szlavónia név alatt említetik íróiuknál, törvényczikkeinkben és okleveleinkben egészen a múlt századig, mikor eredeti nevét a rá régibb korban teljességgel nem vonatkozott Horvátország (Croatia) nevezettel váltotta föl ³⁾. Igen helyesen mondja a császár, hogy ezen pannoniai (dráva-száva-melléki) horvátok-

¹⁾ Említi Brászlávot 884-re, „qui in id tempus regnum inter Dravo et Savo flumina tenuit“ az *Annales Fuldenses, Pertznel Monum. Germ. Hist. I. köt. 405. l.*; említi 892-re is, mint ki Arnulf német királylyal Szvatoplug ellen harczolt, hozzá tévén, hogy Arnulfnak a bolgár királyhoz küldött követei Zventibald (Szvatoplug) lesei miatt szárazon nem utazhatván „de regno Brazlavonis per fluvium Odogra usque ad Gulpam (a Kulpáig), deinde per fluentes Save fluminis“ hajón utaztak Bolgárországba; említi őt ugyanezen évkönyv 896-ra is e szavakkal: „Imperator Pannoniam cum urbe Paludarum (ez a mai Moosburg Klagenfurt közelében) tuendam Brazlavoni duci suo in id tempus commendavit“ *U. o. 408. és 412. l.* — Ez éven túl sem Brászlávról sem ezen őseink által elfoglalt tartomány más valamely fejedelméről többé nincs emlékezet.

²⁾ *Anonymus Belae Regis Notarius XLIII. fejt.*

³⁾ Jelesen megvitatatta és kétségtelenül bebizonyította ezt Gyurikovies György *Tud. Gyűjt. 1836. V. köt.*, utána *Podhrádczky József, Szlavóniáról. Budán. 1837.* és *Fejér György, Croatiae et Slavoniae cum Regno Hungariae nexus et relationes. Budae 1839,* legújabbban pedig

nak „*vala*“ fejedelmök ; mert az ő korában ezen tartomány a magyar földhöz lévén csatolva, e fejedelemség már nem létezett.

Beszélvén ez után a császár a dalmatiai horvátok frank iga alá kerüléséről, mely oly kegyetlen volt, hogy a frankok „a horvátok csecsemő gyermekeit is leöldösve az ebeknek vetették“ s előadván, hogy a fölkelte horvátok a frankok hadaival hét esztendeig harczolván végre diadalmaskodtak és függetlenségüket kivívták, és a keresztyénséget fölvettek, országukat ekként írja le : „Fölosztatott országuk tizenegy zupaniára (zsupánságra), melyek is : Khlebiana (ma Hlivno, vagy Livno Herczegovinában), Tzentzena (a mai Zettina folyó melléke Dalmatiában), Emota (ma Imota e folyótól délre), Pleba (ma Plieva Bosnyákországban), Pesenta (Lucius szerint ez a knimi püspökséghez tartozott), a tengermellék (szlávul az úgy nevezett Primorie), Brebera (ma Bribir Buccari és Zeng közt), Nóna (Dalmatiában), Tnéna (a latin Tinninium, a mai Knin szintén Dalmatiában), és Nina (mely ma e néven ismeretlen és Lucius szerint talán Nónának egy része volt). És bánjok (ó βοάρος ἀντών) bírja Kribasát, Litzát és Gutzékát (a mai Korbova, Lika és talán Ottochacz vidékét a mai horvát határörvidéken). Így fekszik az említett Khrobatia.“

Előadván ez után a többi szláv tartományoknak u. m. Diokleianak Durazzótól Cattaróig, Terbuniának, a mai Trebigne vidékének, Cattarótól Raguzáig, Zakhumiának Raguzától a Narenta folyóig, Paganiának a Narentától a Zettina folyóig terjedő fekvését, ismét így határozza meg Horvátországot : „A Zentina folyótól kezdődik Khrobatia tartománya és nyúlik a tenger mellett Isztria határáig, tudniillik Albnun váráig ; a hegyek felé egy kissé be is nyúlik Isztria tartományába, Tzentina és Khlebena felé pedig Szerblia földével szomszéd.“ Tisztán látjuk e leírásból, mi volt Horváthország a X-dik század közepén, s hogy annak határai az őseink által a IX-dik század végén elfoglalt Száva s Dráva közére épen nem, de még a Kulpa mellékére is aligha terjedtek.

ugyancsak Gyurikovics, *De situ et ambitu Slavoniae et Croatiae. Pestini: 1844.* czimű munkáikban.

A következő 31-dik fejezetben a császár ismét a horvátokról beszél. „A khrobátok, mond, kik most Delmatiában laknak, a kereszteleetlen s fejéreknek is nevezett khrobátoktól származnak, kik Turkián túl Frankia szomszédságában laknak és a kereszteleetlen szkláv szerblekkel határosok. A khrobat név szkláv nyelven annyit tesz mint nagy földet bírók. S a khrobátok Hérakleiosz római császárhoz menekültek volt, még mielőtt a szerblek ugyanazon Hérakleiosz császárhoz menekültek, azon alkalommal, midőn az avarok megtámadták és kiűzték onnan a rómaiakat, kiket Diokletianosz császár Rómából vitt és telepített oda; miért is rómaiaknak nevezettek, minthogy római gyarmatosok voltak ezen tartományokban, tudniillik a most úgy nevezett Khrobatiában és Szerbliában. Ezen rómaiak az avarok által kiűzetvén Hérakleiosz római császár idejében, országuk pusztán álla. Hérakleiosz császár rendeletéből tehát a khrobátok az avarokat megtámadván és onnan kiűzvé, Hérakleiosz császár parancsára az avarok azon földre telepedének, melyen most is laknak.“

Beszélvén ezután a horvátok megkeresztelkedéséről, s ezen alkalommal a római pápának esküvel tett fogadásukról, hogy soha más nemzeteket haddal nem támadnak meg, s fejtegetvén, hogy a horvátok fejedelme elejétől fogva a római birodalom és nem a bolgár fejedelem alattvalója, a horvátokról szóló tudósítását ekként végzi: a keresztelkedett Khrobatiában ezen népes városok vannak: Nóna, Belogradon (a tengermelléki Bielogrod = Fejérvár, ma Zara vecchia), Belitzein (ma hihetőleg Belina), Szkordona (ma Szkradin), Khlébena (ma Hlivno vagy Livno), Sztolpon (ma Sztulbo Livno vidékén), Tenén (ma Knin), Kori (ma Karin), és Klabóka (hihetőleg a mai Klapác az Unna forrásához közel“).

„A keresztelkedett Khrobatia kiállít lovasságot hatvanezerig, gyalogságot százezerig, dereglyét nyolczvanig, ladikot százig valót. A dereglyéken van negyven, a ladikokon húsz, a kisebb ladikokon tíz-tíz ember. Ezen nagy hadereje és sok népe Khrobatiának Kraszemér fejedelmig vala, hanem annak halála után, miután fia Miroszthlabosz négy évig uralkodott s Tribunia bán által megöletett, sok meghasonlás és viszátkodás történvén az ország-

ban, megfogyott a khrobátok országának mind lovassága mind gyalogsága, mind dereglyéi, mind ladikjai. Most van harmincz dereglyéje, vannak nagy és kis ladikjai, van lovassága és gyalogsága.“

A császár, mint látjuk, a horvátok haderejének az ő korában igen is alászállott állapotját a IX-dik század közepén élt hatalmas Krescimir fejedelem halála után kitört zavaroknak tulajdonítja; ha azonban meggondoljuk, hogy a magyarok beköltözése nem sokára ezután bekövetkezett, hogy őseink ezen század vége felé a névtelen jegyző tanúsága szerint egész Horvátországot meghódoltatták, Spalató városát bevették, a horvát nemesek fiait magokkal túsokul vitték, s ez után a Kulpa mellékét, a Száva és Dráva közét, Zágráb, Pozsega és Vukovár erősségeivel együtt elfoglalták ¹⁾; a horvátok hanyatlásának sokkal természetesebb okául a magyar állodalom alakulását s felsőségének az Ádriai tengerig terjedését tartjuk.

„Nagy Khrobatia, — veti utána szerzőnk, — mely fejérnek is nevezetik, mai napig is keresztelethen, valamint az azzal szomszéd szerblek is. S kevesebb lovasságot és gyalogságot állít ki mint a keresztelethett Khrobatia, minthogy folytonosan rabolják a frankok, turkok és patzinakiták. De nincsenek sem dereglyéi, sem ladikjai, sem kereskedő hajói, minthogy távol esik a tengertől. Mert onnan a tenger harmincz napi járó föld. S azon tenger, melyhez harmincz nap alatt érnek, az úgy nevezett Fekete tenger.“

Beszél ez után a császár a szerbekről és országukról (32. fej.), kik „azon keresztelethen s fejéreknek is nevezett szerblektől származnak, kik Turkián túl a nálok Voiki (*Bóixi*) néven nevezett helyen laknak, s kikkel szomszéd Frankia és a nagy, keresztelethen s fejérnek is nevezett Khrobatia.“ Elmondván ezután, hogy a szerbek egyik része fejedelmök egyik fiával miként folyamodott Heraclius császárhoz, s ez által miként telepítettett előbb Thesszalónika tartományába, azután mostani lakhelyére, t. i. Szerbliába, Paganiába, Zakh lumiába, Terbuniába és a Kanaliták földére, mely tartományok az ava-

¹⁾ *Anonymus Belae Regis Notarius, XLII. XLIII. fej.*

rok által el voltak pusztítva, miután a szerbek nevét a latin *servus* szótól származtatva szolgának hibásan értelmezte, s megemlítette, hogy a szerbek Heraclius császár korától fogva a császári birodalom s nem a bolgár fejedelem alattvalói, részletes adatokat közöl a szerb fejedelmek leszármazásáról, országuk viszontagságairól, különösen a bolgárokkal folytatott háborúikról. Ezen a régi szerb történetre nézve igen becses adatok közül azonban bennünket magyarokat csak a következő hely érdekel: „Az után hogy León úr (Bölcs León) uralkodott, az akkori dürrakhioni hadvezér León Rhabdukhosz, Paganiába ment, melyet az akkori szerb fejedelem elfoglalt, hogy találkozzék és értekezzék azon fejedelemmel Péetroszszal valami szolgálat és ügy felől. Irigykedvén e miatt Mikhael a zakhlumok fejedelme, azt üzené Szümeónnak a bulgárok fejedelmének, hogy a római császár ajándékokkal csábítja Péetrosz fejedelmet, hogy a turkokat vegye maga mellé s üssön be Bulgariába. Azon alkalommal csakugyan csata is volt Akhelósznál a rómaiak és bulgárok között.“ Ezen legutóbbi adat után, minthogy az Akhelósz folyó melletti csata 917-ben aug. 20-dikán történt, ez eseményt ezen évre tehetjük: de hogy valóban ez volt-e a byzanti udvar célja a szerb fejedelemmel és a magyarokkal, biztosan el nem határozhatjuk; bár a következő, melyet szerzőnk alább emlit, hogy tudniillik a fölingerrült Simeon Pétert országában elfogatta s bilincsből Bulgariába vitette, annyit bizonyít, hogy ő e vádat komolyan hitte. A magyarok ez ügybe avatkozásáról azonban történeti forrásaink mélyen hallgatnak.

Szerbia után külön fejezetekben írja le a császár a szintén szerb eredetű, de külön fejedelmek alatt élt zakhlumok (Khlum, hegy-mögöttiek), terbuniaták (Trebigne vidékiek a mai Herzegovinában), diokletianok (ezek a X-dik században már elpusztult Dioclea város vidékét lakták a mai Csernagorában), és pagánok (mely név szerzőnk szerint szlávul keresztelent, azaz pogányt jelent) vagy arentánok (Narenta folyó mellékiek) tartományait (33—36. fej.). S ezzel áttér a bennünket közelebről érdeklő besenyőkre, kikről szóló előadását (37. fej.) szóról szóra fogom közleni.

Ἰστέον ὅτι οἱ Παρζιανῆται

„Tudni kell, hogy a pa-

τὸ ἀπ' ἀρχῆς εἰς τὸν ποταμὸν Ἀτὴλ τὴν αὐτῶν εἶχον κατοικήσιν, ὁμοίως δὲ καὶ εἰς τὸν ποταμὸν Γεήχ, ἔχοντες τοὺς τε Μαζάρους συνοροῦντας καὶ τοὺς ἐπονομαζομένους Οὐζ. πρὸ ἐτῶν δὲ πενήκοντα οἱ λεγόμενοι Οὐζ μετὰ τῶν Χαζάρων ὁμοιοήσαντες καὶ πόλεμον συμβαλόντες πρὸς τοὺς Πατζινακίτας ἕπερ-ίσχυσαν, καὶ ἀπὸ τῆς ἰδίας χώρας αὐτοὺς ἐξεδίωξαν, καὶ κατέσχον αὐτὴν μέχρι τῆς σήμερον οἱ λεγόμενοι Οὐζοι. οἱ δὲ Πατζινακίται φυγόντες περιήρχοντο ἀναψηλαφῶντες τόπον εἰς τὴν αὐτῶν κατασκήρῳσιν· καταλαβόντες δὲ τὴν σήμερον παρ' αὐτῶν κρατουμένην γῆν καὶ εὐρόντες τοὺς Τούρκους οἰκοῦντας ἐν αὐτῇ, πολέμον τρόπον τούτου νικήσαντες καὶ ἐκβαλόντες ἐξεδίωξαν αὐτοὺς καὶ κατεσκήρῳσαν ἐν αὐτῇ, καὶ δεσπόζουσι τῆς τοιαύτης χώρας, ὡς εἴρηται, μέχρι τῆς σήμερον ἔτη πενήκοντα πέντε.

Az *Atil* és *Jeik* folyóknak a Volga, tatárul ma is *Etel*, és *Jaik* vagy Ural folyókkal azonságát, mint közönségesen ismert dolgot, csak egyszerüen megemlítvén, a *mazar* nemzeti névre észrevételelem az, hogy e név alatt egyenesen a *magyarok* értendők, kiknek telepjét, mielőtt mai hazánkba indultak, honi évkönyveink is a Közép-Volga mellékére helyezik, hol még a XIII-dik század első felében az úgynevezett Nagy-Magyarország (Magna Hungaria) létezett. Mert azon változtatás, melyet a múlt századokban némelyek a szövegen önkényesen teendőknek vélték, hogy tudniillik a *mazar* név helyett *khazart* olvassanak, mit az által vélték indokolhatni, hogy szerzünk

tzinakiták elejétől fogva az *Atél* (*Atil*) valamint a *Gyeikh* (*Jeik* vagy *Jaik*) folyó mellett laktak, határosok levén velök a mazarok és az úgy nevezett úzok. S ez előtt ötven esztendővel a mondott úzok a khazarokkal egyetértvén és hadat indítván a patzinakiták ellen, erőt vőnek rajtok és kiűzék őket tulajdon országukból, és azt mai napig az említett úzok birják. S a patzinakiták bujdosva járának-kelének keresvén helyet, melyen megtelepedjenek. S elérvén a mai nap általok bírt földet s azon a turkokat találván lakosokúl, őket háborúban legyőzvének és kivervén kiűzék, és megtelepedének benne, s urai ezen földnek, mint mondám, mai napig ötvenöt esztendeje.“

mindjárt egy pár sorral alább az úzoknak a khazarokkal való szövetségéről szól, a kéziratok által legkevesebbé sem igazolható, hogy a *mazar* leírás másolási hiba volna be nem bizonyítható s így e változtatás teljességgel el nem fogadható. Igaz hogy a császár a mazarok és turkok azaz Árpád magyarjainak ugyanazonságát nem említi: de ebből nézetem szerint nem lehet Wenzellel biztosan következtetnünk, hogy ő ezen általa „kétféle néven nevezett nép ethnographiai azonságáról mit sem tud“*), inkább csak azt mondhatnók, hogy mit sem mond. Itt ugyanis ő a *mazar* nevet csak mellesleg hozza föl, s nagyon könnyen föltehető, hogy ő a magyar névnek az általa használt turk nevezettel azonságát megemlíteni már csak azért is mellőzhette, mert korában az közönségesen ismert dolog volt; a hol pedig őseink, az általa úgy nevezett turkok, történeteiről tüzetesen szól, ott ő nem megy vissza azon régibb múltra, midőn őseink a Volgán túl tanyáztak, hanem történeteiket újabb telepökön Lebedián kezdi, hova őket már az úzoktól nyomott besenyők szorították. Azon nehézséget, hogy a császár szerint őseinket Lebediában se nem magyaroknak, se nem turkoknak, hanem szabaroknak nevezték, alább az illető helyen fogom tüzetesen tárgyalni.

A mi pedig a császár időszámítását illeti, hogy az kézfoghatólag hibás, első pillanatra beláthatjuk. A besenyőknek az úzok és khazarok által a Volga és Jajk mellékéről történt kiszorítását ugyanis ezelőtt *ötven*, a magyaroknak a besenyők általi elűzését pedig, mi itt világosan etelközi lakásukra értendő s az előbbi esemény után több évvel történt, ez előtt ötvenöt esztendővel, azaz ha fölteszszük, hogy e fejezetet is 949-ben írta, 894-ben állítja történetnek. Ezen utóbbi teljességgel nem biztos évszámítás az, melynek alapján nemzetünknek mai hazánkba telepedését történetíróink közül többen, mint Horváth Mihály, Jerney és mások Kr. u. 894-re, vagy mint Katona, Fessler és Péczely 895-re állapítják meg. Én azonban e kétségtelenül hibás évszámítást alapúl el nem fogadhatván, miután az alább tárgyalandó bolgár-magyar háború idejét

*) Wenzel Gusztáv, *Eszmetöredékek a magyarok eredetéről. Új Magyar Museum, 1859, I. köt. 491. l.*

s őseinknek erre rögtön következett kiszoríttatását. Etelközből Kr. u. 888-ban történtnek bizonyítottam: beköltözésöket a nyugoti íróból vett erősségekkel is 889-re tartottam és tartom helyezendőnek.

Ezután szerzünk a besenyők országát és állodalmi szerkezetét ekként írja le.

Ἰστίον ὅτι πᾶσα ἡ Πατζι-
νακία εἰς θέματα ὀκτῶ διαιρεῖ-
ται, ἔχουσα καὶ μεγάλους ἄρ-
χοντας τοσοῦτους. τὰ δὲ θέματά
εἰσι ταῦτα. ὄνομα τοῦ πρώτου
θέματος Ἡρητήμ, τοῦ δευτέρου
Τζούρ, τοῦ τρίτου Γύλα, τοῦ
τετάρτου Κουλπέη, τοῦ πέμπτου
Χαροβόη, τοῦ ἕκτου Ταλμάτ,
τοῦ ἑβδόμου Χοπόν, τοῦ ὄγδόου
Τζοπόν. κατὰ δὲ τὸν καιρὸν ὄν
ἀπὸ τῶν ἰδίων τόπων οἱ Πα-
τζινακῖται ἐξεδιώχθησαν, εἶχον
ἄρχοντας εἰς μὲν τὸ θέμα Ἡρ-
τήμ τὸν Μαίτζαν, εἰς δὲ τὸ
Τζούρ τὸν Κούελ, εἰς δὲ τὸ
Γύλα τὸν Κουρκοῦταν, εἰς δὲ
τὸ Κουλπέη τὸν Ἰπαόν, εἰς δὲ
τὸ Χαροβόη τὸν Καϊδούμ, εἰς
δὲ τὸ θέμα Ταλμάτ τὸν Κώσταν,
εἰς τὸ Χοπόν τὸν Γιαζή, εἰς δὲ
τὸ θέμα Τζοπόν τὸν Βατάν.
μετὰ δὲ θάνατον αὐτῶν διεδέ-
ξαντο τὰς ἄρχας οἱ τούτων ἐξά-
δελφοί. νόμος γὰρ ἐν αὐτοῖς καὶ
τύπος ἐμράτῃσε παλαιὸς μὴ ἔχειν
ἐξουσίαν πρὸς παῖδας ἢ ἀδελ-
φούς αὐτῶν μεταπέμπειν τὰ ἀξι-
ώματα, ἀλλ' ἀρκεῖσθαι μόνον
τοῖς κεκτημένοις τὸ καὶ μέχρι
ζωῆς ἄρχειν αὐτούς, μετὰ δὲ
θάνατον προχειρίζεσθαι ἢ ἐξά-

„Tudni kell, hogy az
egész Patzinakia nyolcz tar-
tományra van osztva, s ugyan-
annyi nagy fejedelme van. A
tartományok ezek: az első
tartomány neve *Értém*, a má-
sodiké *Súr*, a harmadiké
Gyula, a negyediké *Kulpeé*,
az ötödiké *Kharovoé*, a ható-
diké *Talmat*, a hetediké *Kho-
pon*, a nyolczadiké *Csopon*. S
azon alkalommal, midőn a pa-
tzinakiták saját lakhelyeikből
kiűzettek, fejedelmeik valá-
nak *Értém* tartományában
Maisa, *Súrban Kuel*, *Gyulá-
ban Kurkut*, *Kulpeében Ipa*,
Kharovoében Kaidum, *Tal-
mat* tartományában *Kószta*,
Khoponban Gyász, *Csopon*
tartományában pedig *Vata*. S
azok halála után a fejedele-
ségekben unokatestvéreik kö-
vetkezének. Mert közöttök
törvény és régi megöröködött
szokás, hogy ne legyen sza-
bad gyermekeikre vagy test-
véreikre szállítani a méltósá-
gokat, hanem hogy a kik azo-
kat viselik, elégedjenek meg
hogy éltek fogytáig uralkod-
nak, haláluk után pedig vagy

δελφον αὐτῶν ἢ ἐξαδέλφων παῖδας, πρὸς τὸ μὴ καθ' ὅλου εἰς ἓν μέρος γενεᾶς διατρέχειν τὸ ἀξίωμα, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς ἐκπλαγίους καὶ κληρονομεῖν καὶ ἀπειδέχασθαι τὴν τιμὴν. ἀπὸ ξένης δὲ γενεᾶς οὐχ ὑπεισέρχεται τις καὶ γίγνεται ἄρχων. τὰ δὲ ὀκτῶ θέματα διαιρεῖται εἰς τεσσαράκοντα μέρη, καὶ ἔχουσι καὶ ἐλάττωας ἄρχοντας.

Ἰστέον ὅτι αἱ τέσσαρες τῶν Πατζιναικῶν γενεαί, ἦγον τὸ θέμα Κουαρτζιτζὸν καὶ τὸ θέμα Συρονκαλή καὶ τὸ θέμα Βοροτάλια, καὶ τὸ θέμα Βουλαιζοσπόν, κῆνται πέρα τοῦ Δανάπρεως ποταμοῦ, πρὸς τὰ ἀνατολικώτερα καὶ βορειότερα μέρη ἀναβλέποντα, πρὸς τε Οὐζιαν καὶ Χαζαριαν καὶ Ἀλανιαν καὶ τὴν Χερσῶνα καὶ τὰ λοιπὰ κλίματα. αἱ δὲ ἄλλαι τέσσαρες γενεαὶ κῆνται ἐνθεν τοῦ Δανάπρεως ποταμοῦ, πρὸς τὰ δυτικώτερα καὶ ἀρκτικώτερα μέρη· τουτέστι τὸ θέμα Γιαζιχοπὸν πλησιάζει τῇ Βουλγαρίᾳ, τὸ δὲ θέμα τοῦ κάτω Γύλα πλησιάζει τῇ Τουρκίᾳ, τὸ δὲ θέμα Χαροβὸν πλησιάζει τῇ Ῥωσίᾳ τὸ δὲ θέμα Ἰαβδιερτιμ πλησιάζει τοῖς ὑποφόροις χωρίοις χάρας τῆς Ῥωσίας, τοῖς τε Οὐλτινίοις καὶ Δερβλενίοις καὶ Λενζενίοις καὶ τοῖς λοιποῖς Σκλά-

unokatestvérök vagy unokatestvéreik fiai léptessenek elő, ne hogy folyvást a nemzetség egy részén szálljon végig a méltóság, hanem az oldalágiak is részesüljenek és következzenek a tisztségben. Idegen nemzetségből azonban senki be nem csúszik s nem lesz fejedelmé. S a nyolcz tartomány negyven részre van osztva s vannak kisebb fejedelmeik is.“

„S tudni kell, hogy a patzinakiták négy nemzetsége tud niillik Kuarcsi-Súr tartománya, Szúrú-Kalpeé tartománya, Boro-Talmat tartománya és Búka-Csoszpon (helyesen Csopon) tartománya túl fekszik a Danaprisz folyón, a keletibb és éjszakibb részek: Úzia, Khazaria, Alania, Kherszón és a többi tartományok felé. A másik négy nemzetség pedig innen fekszik a Danaprisz folyón a nyugotibb és éjszakibb részek felé: tudniillik Gyászi-Khopon tartománya szomszéd Bulgáriával, Alsó-Gyula tartománya szomszéd Turkiával, Kharovoé tartománya szomszéd Rószsiával, Jabdi-Ertim tartománya szomszéd a Rószia országnak adózó tartományokkal az ultinokkal, a derbleninokkal, a lenzeninokkal, és a többi szklávokkal.

βοις. ἀπόκισται δὲ ἡ Πατζινακία ἐκ μὲν Οὐζίας καὶ Χαζαρίας ὁδὸν ἡμερῶν πέντε, ἐκ δὲ Ἀλανίας ἡμερῶν ἕξ, ἀπὸ δὲ Μορδίας ὁδὸν ἡμερῶν δέκα, ἀπὸ δὲ Ῥωσίας ὁδὸν ἡμέρας μιᾶς, ἀπὸ δὲ Τουρκίας ὁδὸν ἡμερῶν τεσσάρων, ἀπὸ δὲ Βουλγαρίας ὁδὸν ἡμέρας ἡμισυ καὶ εἰς Χερσῶνα μὲν ἐστὶν ἔγγιστα, εἰς δὲ τὴν Βόσπορον πλησιέστερον.

S Patzinakia Úziától és Khazariától öt napi, Alaniától hat napi, Mordiótól (azaz a mordvinok földétől) tíz napi, Rósziótól egy napi, Turkiától négy napi, Bulgáriától fél napi távolságra esik; és Kherszónnal tőzsomszéd, s a Boszporoszhoz is közel van.“

A mi a besenyő nemzetségek itt elősorolt neveit illeti, szükségtelennek tartom ez úttal azok részletes fejtegetésébe ereszkedni, miután Jerney ellenében, ki ezen neveket az egy Gyula kivételével hadi foglalatosság, — működés — vagy fegyverneműtől vetteknek képzelte s *Elő-csapat*, *Jász-csapat*, *Harczi-sor*, *Vár-ótalma*, *Kár-óvó*, *Hadi-érem* és *Szűrő-kopás* értelműekké ferdítette *), ez állítás alaptalanságát kimutatva, e nevekről „A X-dik századi besenyőkről“ című cikkemben bőven értekeztem s a görög íszövegnek megfelelő hangoztatásom alaposágát lehetőleg bizonyítottam **). Csak annyit említek e fejtegetés eredményéből, hogy e nemzetségeknek közül némelyek hazánkban, hova besenyő telcepek több ízben költöztek az Árpád-vezérek és királyok korában, s hova menekült a mongolok rohama elől e nemzet nagy része Kötény vagy Kötöny (Kuthen) fejedelmökkel, s hol a besenyők maradékai részint kún név alatt, melyen szintén emlegetik őket hazai írónk, részint kiváltságaikkal együtt eredeti besenyő vagy kún nevöket elvesztve mai napig is élnek, mint helynevek maig is fönmaradtak és élnek, és pedig épen oly vidékeken élnek, melyeket okleveleink az Árpád-házi királyok korából egyenesen besenyők telepeinek hirdetnek. Így például a Vág mellett Pozsony vármegye szélén s Nyitra vármegye határán, mely vidéken, mint Jerney oklevelekkel bebizonyította, a Nyitra, Bars, Komárom megyei és csallóközi besenyők a ré-

*) Jerney, *Keleti Utazása II. köt. 76—78. l.*

***) *Új Magyar Múzeum 1853. I. köt. 601—613. l.*

gibb századokban egy külön nagyobb csapatot alkottak, a Nyitra vármegyei *Pecsenéd*től mintegy két mérföldre fekszenek Nagy-*Súr*, Valta-*Súr* és Vára-*Súr* szomszéd faluk; ugyancsak Pozsony megyében találunk még Hegy-*Súr* és Pinte-*Súr* nevű helységeket; létezik továbbá Nyitrában a Bars megyei *Besenyő* helységhez egy mérföldre *Surány* mezőváros, és Aponytól, melyet szintén besenyő nemzetségnévnek fogunk kimutatni, két mérföldre *Suránka* falu, mely helynevekben a besenyő *Súr* nemzetségnévet látjuk fönmaradva. Sőt e nemzetség *Kuarcsi* előnevét is megtaláljuk Pozsony megyében a Csallóközben egymás mellett eső tizenkét *Karcsa* helység nevében, melyekhez közel *Várkony* falu a *vár-kún* nemzeti névre emlékeztet, az ezzel szomszéd Padány falu pedig egy 1265-diki oklevél tanúsága szerint szintén besenyők telepe volt. — Egy másik besenyő nemzetség a *Khopon*, Gyászi-*Khopon* nevét találjuk fönrtva a Nyitra vármegyei *Apony* vára, Nagy- és Kis-*Apony* helységek nevében, valamint egy harmadik a *Csopon* nemzetségnévet is föltaláljuk a Vág mellett épen a Pozsony megyei három *Súr* szomszédságában Felső-, Közép- és Alsó-*Csőpöny* helységek, továbbá a Fejér vármegyei *Soponya* helység nevében, mely utóbbinak vidékén a XIII-dik és XIV-dik században okleveleink tanúsága szerint igen terjedelmes besenyő telepek léteztek ¹⁾. Hogy e neveket ily nagy számban s épen az egykor besenyők által lakott vidékeken maig is élőknek mutathatjuk ki, valamint szerzőnk adatainak hitelességét úgy a görög leírásnak megfelelő olvasásunk helyességét a legvilágosábban bizonyítja. — Az *Értém*, összetétellel *Jabdi-Ertim* és egy alább következő helyen *Jabdi-Érti* nemzetségre nézve még meg kell jegyeznünk, hogy azon állítását, miszerint ezen nemzetség lakhelye a mai *Erdély* volt volna, mit Schlözer csupán némi hangzashasonlat által félrevezetve állított ²⁾, s mely tételből ő és követői azon merész következtetést húzták, hogy Erdély a vezérek korában nem tartozott a magyar birodalomhoz, sőt azután is más-

¹⁾ A besenyők hazánkbeli régi telepeit oklevelek nyomán Jensen ismertette meg *Jerney, Keleti Útazás I. köt. 244—251. l.*

²⁾ *Schlözer, Kritische Sammlung zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen II. rész 247. l.*

fél századig a benne dúló besenyők miatt „*dubiae possessionis solum*“ volt, s csak a bevándorolt szászok vitézsége által tartatott volna meg a magyar koronának ¹⁾, teljességgel el nem fogadhatjuk. Mert ha nem soroljuk is elő az ezen állítás ellen hazai krónikáinkból, okleveleinkből, valamint a székely krónikából tömegestül fölhozható adatokat, magából Konstantín császár szavaiból is tisztán kiténik, hogy ezen tartomány nem a mai Erdélyben feküdt. Szerinte ugyanis Jabdi-*Ertím* tartománya az oroszoknak adózó szláv népségekkel volt szomszéd, úgymint a *vltinok*kal, kiknek nevét a mai *Volhynia* tartománynevben ismerhetjük föl, a *dervleninok*kal, kiket az orosz Nestor mint erdei lakosokat a szláv *derevo* (fa) szótól származtatott nevékön *Derevliane* néven említ, lakásukat Kiovs és a Pripecs folyó közé helyezvén ²⁾, és a *lenzeninok*kal, kiknek nevében a *lengyel* nemzeti nevet gyaníthatjuk rejleni. Ezen meghatározás után a besenyő *Értém* tartományt a Dnieper és máramarosi havasok közé, a Szereth, Prúth, Dnieszter és Bug folyók felső vidékére kell helyoznünk, és így azt Erdélylyel épen nem azonosíthatjuk. — Konstantín világos szavai szerint csakugyan nem is ezen *Értém*, hanem a Gyula tartomány volt határos Turkiával azaz Magyarországgal. Ezen Gyula tartomány pedig Erdélytől keletre terült, mint bizonyítja a Moldva éjszaki részén Bajától délre feküdt hajdan virágzó *Gyula* város, mely a török uralom korszakában annyira elpusztult, hogy Bandin Márk püspök 1646-ban moldvai körútjában egyházának már csak alapját láthatta, s melynek helyén ma *Dzsulest* (Gyulafalva) oláh falu áll ³⁾.

Megjegyzendőnek tartom még, hogy a IX-dik század végén élt s Konstantinnál egyenként elősorolt besenyő nemzetségejedelmek nevei közül egypár hazánkban, mint helynév szintén fönmaradt, mint a *Maisa* név épen a mongolok elől menekült kúnok vagy besenyők által telepített Kis-Kúnságban, és a *Vata* név, mely honi évkönyveinkben a XI-dik századi pogány fölkelésben is nagy szerepet játszik, a *Bél-Vata* és Va-

¹⁾ U. ott 455 l.

²⁾ *Nestors Russische Annalen von A. L. Schlözer II. köt. 83. l.*

³⁾ *Gegő Elek, a moldvai magyar telepekről 139. l. Has. Jerney Keleti Utazása I. köt. 72. és 76. l.*

jas-Vata szomszéd faluk nevében Pozsony vármegyében, hol a besenyő nemzetségnevek több rendbeli emlékét mutattuk ki.

Bár csak rövid vázlatban is élénk terjeszti itt a császár a besenyők államszerkezetét, mely a törzs-rendszeren alapúlt, s melyben a központosítás, mit őseink Árpád vezérré emelésével a hadügyekre nézve oly szerencsésen megkezdettek, teljesen hiányzott. Ezen sokfejűségnek s a vele kimaradhatatlanul járó meghasonlásnak és belviszálynak tulajdoníthatjuk, hogy a besenyők, kikkel a X-dik században őseink nem mérközhettek, kiket a császár keleti Európa leghatalmasabb nemzetének rajzol, alig egy pár század múlva a történet színpadáról mint önálló nemzet végképen letűnnek, míg a nála egykor gyengébb magyarság a vérszerződés által egységes nemzeti testté forrva, s országos intézményeinek Szent István által végrehajtott átalakításával az európai polgárisúltság ösvényére térítve, ezredév viharaival daczoló alkotmányának védpajzsa alatt nemzei létét maig föntarthatta.

Ἰστίον οὐ κατὰ τὸν καιρὸν, ὃν οἱ Πατινακίται ἀπὸ τῆς ἰδίας χώρας ἐξεδιώχθησαν, θελήσει τινὲς ἐξ αὐτῶν καὶ οἰκεία γνώμη ἐναπέμειναν ἐκείσε καὶ τοῖς λεγόμενοις Οὐζοῖς συνώκησαν, καὶ μέχρι τοῦ νῦν εἰσὶν ἐν αὐτοῖς, ἔχοντες τοιαῦτα γνωρίσματα ὥστε διαχωρίζεσθαι αὐτοῖς καὶ νοεῖσθαι τίνες τε ἦσαν καὶ πῶς αὐτοὺς ἀποσπασθῆναι τῶν ἰδίων συνέβη. τὰ γὰρ ἰμάτια αὐτῶν εἰσι κόντετρα μέχρι γονάτων καὶ τὰ μανίκια ἀπὸ τῶν βραχιόνων ἀποκεκομμένα, ὡς δηθεν ἐκ τούτου δεικνύντες ὅτι ἀπὸ τῶν ἰδίων καὶ ὁμοφύλων ἀπεκόπησαν.

„Tudni kell, — így folytatja szerzőnk, — hogy azon alkalommal, midőn a patzinakíták saját országukból kiűzetek, közölök némelyek akarva s önszántukból ott maradának, és a mondott úzokkal együtt lakának, és mai napig is közöttök vannak, s oly jeleket viselnek, hogy meg lehet őket azoktól különböztetni és megtudhatni, miként történt feleiktől elszakztatásuk. Mert öltönyeik térdig érő rövidek s azoknak ujjai el vagnak vágva, mintegy ez által mutatván ki, hogy feleiktől és rokonaiktól el vannak vágva.“

Ezen adat annyiban érdekes ránk nézve, a mennyiben látjuk belőle, hogy a besenyők a keleti népek s kétségtelenül

öscink eredeti viseletével is egyezőleg, térden alól érő hosszú öltönyt viseltek.

Ἰστίον ὅτι ἐνθεν τοῦ Δανά-
πρεος ποταμοῦ πρὸς τὸ ἀπο-
βλέπον μέρος τὴν Βουλγαρίαν
εἰς τὰ περάματα τοῦ αὐτοῦ πο-
ταμοῦ εἰσὶν ἐρημόκαστρα. κάσ-
τρον πρῶτον τὸ ὀνομασθὲν παρὰ
τῶν Παιζινικιῶν Ἄσπρον διὰ
τὸ τοὺς λίθους αὐτοῦ φαίνεσθαι
καταλευκούς, κάστρον δεύτε-
ρον τὸ Τουγγᾶται, κάστρον τρί-
τον τὸ Κρακνακάται, κάστρον
τέταρτον τὸ Σαλμακάται, κά-
στρον πέμπτον τὸ Σακακάται,
κάστρον ἕκτον Γαιονκάται. ἐν
αὐτοῖς δὲ τοῖς παλαιοκάστρον
κτίσμασιν εὐρίσκονται καὶ ἐκκλη-
σίων γρωρίσματα τινα καὶ σταυ-
ροὶ λαξευτοὶ εἰς λίθους πορί-
ρους. ὅθεν καὶ τινες παράδοσιν
ἔχουσιν ὡς Ῥωμαῖοὶ ποτε τὰς
κατοικίας εἶχον ἐκεῖσε.

Az itt a görög többes szám *αι* végzetével előforduló *γᾶται* és *κάται* szavakban, melyek e kétségtelenül összetétellel alkotott besenyő várnevekben, mint az összetett magyar Újvár, Óvár, Vörösvár stb. nevekben a *vár* névnek megfelelő második alkatrészt tesszik, lehetetlen a magyar *gát* szóra nem ismernünk, mely ezen révek mellett épült várakra igen helyesen alkalmazható volt, s mely mint helynév a Bereg megyében a Szernye mocsár mellett fekvő *Gát*, a Verőczében a Dráva partján eső *Gát*, a Mosonyban a Lajta mellett fekvő *Gáta*, továbbá a Pest megyében egymás mellett eső több *Káta* nevezetű helységekben honunkban is fönmaradt. A *Túngát-ai* névben egyébiránt a magyar *Tó-gáta* vagy *Tó-gát*, a *Szalma-kát-ai* névben pedig a magyar Halma- vagy *Halom-gát* nevet gyaníthatjuk rejleni; minthogy a görög kiejtésben az előlelt kemény hehezet (h) a sziszegő sz hanggal legközelebb

„Tudni kell, — folytatja szerzőnk, — hogy a Dana-prisz folyón innen a Bulgária felé néző részen ugyanezen folyó révénél pusztá várak vannak. Az első várat a patzinakiták *Fejérnek* nevezik, minthogy kövei fejérlenek, a második vár *Túngátai*, a harmadik vár *Kraknakátai*, a negyedik vár *Szalmakátai*, az ötödik vár *Szakakátai*, a hatodik vár *Gyaiúkátai*. Ezen régi várak épületei közt találatnak némi egyházak nyomai és homokköbe metszett kereszttek. A honnan némelyeknél azon hagyomány létezik, hogy ott valaha rómaiak lakoztak.

rokonságban van és váltakozik. — Nem csekély bizonyosságai ezen a magyar nyelvből megfejthető helynevek azon több történetíróink, különösen Jerney által bővebben fejtegetett és megvitatott állításnak, hogy a besenyő nemzet, kiket honi forrásaink kún, a szláv források *polovez* (palóc) néven emlegetnek, magyar nyelvű népség volt ¹⁾.

Ἰστίον ὅτι Κάγκαρ ὀνομάζονται οἱ Πατζινάκται, ἀλλ' οὐχὶ πάντες, πλὴν ὁ τῶν τριῶν θεμάτων λαός, τοῦ Ἰαβδιηρτί, καὶ τοῦ Κουαρσιτζιζοῦρ καὶ τοῦ Χαβουξίγγυλά, ὡς ἀκροειότεροι καὶ εὐγενέστεροι τῶν λοιπῶν. τοῦτο γὰρ δηλοῖ ἡ τοῦ Κάγκαρ προσηγορία.

„Tudni kell, — így végzi a császár a besenyőkről szóló tudósítását, — hogy *Kánkar*-nak neveztetnek a patzinakiták, de nem mind, hanem csak a három tartomány, a *Jabdi-Érti*, a *Kuarcsi-Súr* és a *Havasi-Gyula* népe, mint a többieknél vitézebbek és nemesebbek: mert ezt jelenti a *kánger* nevezet.“

E *kanger* nevezetet, Jerney ellenében, ki azt *kan-kar*, azaz erős kar-nak magyarázta ²⁾, én hajlandóbb vagyok a *kán*, *khán* (fejedelem) és *kar* vagy *gar* szavak összetételének tartani, mely utóbbi szó a magyar „*karok* és *rendek*“ valamint a tisztí *kar*, orvosi *kar* stb. kifejezésekben, mint gyűjtő értelmű szó nyelvünkben maig is él, a régi korban pedig a besenyők *kánger* névén kívül számos keleti nemzet nevében mint például a magyarok *Hungarus* (hún-vagy khún-gar), a tatár *neugarok*, a kelet-ázsiai *dzungárok* s az Indiából eredt czigányok *singar* nevében hihetőleg a magyar *kar* főtebb említett érte,mével egyezőleg tűnik föl. — Hunfalvy Pál e névre nézve azon észrevételt teszi, hogy az különösen a finn *szankar* (vitéz, nemes) szóval egyezik ³⁾; de szintén egyezni látszik az a mai moldvai *csángók* nevével is, kiket a csiki székelly krónika a XI-dik századi eseményekről szólva *csangaur* néven említ ⁴⁾, kik Moldvában ma is épen azon vidéken lak-

¹⁾ Jerney, *Kel. Utazása I. k. 72. és 268. l.*

²⁾ *Ugganö u. o. 80. l.*

³⁾ *Új Magyar Museum 1853. I. köt. 613. l.*

⁴⁾ Stephanus Sandour cum Csangorum Duce certare coepit --

nak, hol az említett három besenyő tartomány egyike a *Havasi-Gyula* terület. — Ezen tartomány magyar nyelvből megfejtethető neve, mely a moldvai Gyula (mai Dzsulest) vidékére igen helyesen alkalmazható, a besenyők magyarnyelvűségének ismét egy újabb bizonyítványa.

A besenyők után szól a császár a magyarokról, még pedig történetirodalmunk megbecsülhetetlen nyereségére sokkal részletesebben mint a besenyőkről. Ügykezni fogok három fejezetre terjedő tudósítását híven fordítani, s mennyire tanulmányaim után tehetem, részletesen fölvilágosítani.

A 38-dik fejezetben, melynek czime „a turkok nemzetének eredetéről s honnan származnak“, nemzetünknek Lebediában a khazarok szomszédságában laktától fogva mai honunkba költözéig történt viszontagságait ekként adja elő:

Ὅτι τὸ τῶν Τούρκων ἔθνος πλησίον τῆς Χαζαρίας τὸ παλαιὸν τὴν κατοικίῃσιν ἐποιεῖτο εἰς τὸν τόπον τὸν ἐπονομαζόμενον Λεβεδία ἀπὸ τῆς τοῦ πρώτου βοεβόδου αὐτῶν ἐπωνυμίας, ὅς τις βοεβόδος τὸ μὲν τῆς κλήσεως ὄνομα Λεβεδίας προσαγορεύετο, τὸ δὲ τῆς ἀξίας, ὡς καὶ οἱ λοιποὶ μετ' αὐτὸν, βοεβόδος ἐκαλεῖτο. Ἐν τούτῳ οὖν τῷ τόπῳ τῷ προῤῥηθέντι Λεβεδία πόταμός ἐστι ῥέων Χιδμάς, ὁ καὶ Χιγγλὸς ἐπονομαζόμενος.

„A turkok nemzete régen Khazariához közel szerzett magának lakást azon helyen, mely Lebediának nevezetett első vajdájok nevérol, mely vajdát tulajdon nevéen Lebediásznak neveztek, méltósága szerint pedig, miként az utána való többieket is *), vajdának hívtak. Ezen helyen tehát, az említett Lebediában foly a Khidmász folyó, melyet Khingülúsznak is neveznek.“

Ha a császár e szavait figyelmesen vizsgáljuk, tisztán kiténik belőlök, hogy ő itt nem a magyarok eredeti, ősi hazájáról, hanem oly újabb telepéről szól, melyet szerinte a magyarok első vajdájának *Lebediásznak* nevérol neveztek *Lebe-*

— Mikou cum 200 armatis adveniens expulit Csangauros. *A nemes székelj nemzet constitutiói. Pest. 1818. 287. l.*

*) Bandurius latin fordításában hibásan áll „reliqui ejus successores“: mert az eredetiben nem utódokról, hanem a Lebediász után rangban következő többi vajdákról van szó,

diának. Ezen Lebediász vajda pedig, mint szerzőnkől alább látni fogjuk, Árpáddal egy korban élt, s így azt kell következtetnünk, hogy ő ezen telepet, melyben a magyar nemzet az Árpáddal együtt élt Lebediász fővajdával megszállott, nem tartotta a magyarok ősi honának. Miből ismét következik, hogy neki, bár e helyen nem megy is vissza a magyarok Volga melléki ősi honára, melyet a fentebbi fejezetben már különben is említett, mondván, hogy a Volga és Ural folyók mellett tanyázott besenyőkkel a mazarok szomszédok voltak, őseink e régibb honáról volt tudomása.

A mi *Lebediász* nevét illeti, ki szerzőnk szerint a hét nemzetség egyesülése előtt a magyarok első vajdája volt, föltaláljuk e nevet Béla király névtelen jegyzőjének *Előd*jében, kit ő csakugyan a szerinte vezérré emelt Álmos után mindjárt első helyen említ *). S hogy Előd Árpád vezérré választatása előtt, mint alább szerzőnk bővebben kifejti, a legtekintélyesebb férfiú volt, igazolja nem csak a névtelen jegyző idézett helye, hanem valamennyi hazai krónikánk: Kézai, Thuróczi, a budai és pozsonyi krónika is, melyek a magyar hét kapitány közül Árpád után mindjárt első helyen Szabolcsot, Előd fiát, említik. Hogyan alakúlhatott az Előd név a görög írónál *Lebediász*-szá, könnyen megfejtethjük, ha tudjuk, hogy őseink az *Előd* nevet *Eleüd*-nek s ezt *Eleved*-nek hangzóink változásainak törvényei szerint épen úgy ejthették és bizonyosan ejtették is, mint a hogy az *elő*, szójárásilag ma is *elell*, szó helyett a régen általánosan ma már ritkábban használt *elevé-t*, a *Havas-elő* név helyett *Havas-eleve* vagy *Havas-elve* kiejtést használták; miszerint az *Előd* és *Eleved* kiejtés épen úgy viszonylik egymáshoz, mint az *elő*, a XII-dik századi halotti beszédben még *eleve* szavunk, az *eleven*-hez. A görög császár már az *Eleved* névből az előhangzó *e-t* elhagyva s a *Leved*-et görög végzettel megtoldva alkotta a *Levediasz* (*Λεβεδίας*) nevet. Vajjon azonban szerzőnk szerint *Előd* vagy *Eleved* nevéből nyerte-e azon vidék, melyen őseink Etelközbe jövetelök előtt tanyáztak, a *Lebedia* nevet, oly kérdés, melyet határozottan igenelni nem lehetünk hajlandók, s e két név egyez-

*) *Anonymus Belae Regis Notarius, VI. fej.*

tetését a hangzáshasonlat után a császár által alkotott szószármaztatásnak tulajdoníthatjuk. Hogy ugyanis *Lebedián* a Dnieper keleti partján fekvő Nagy- és Kis-*Lepedika* vidéke, azaz a krími félszigettől éjszakra terülő síkság értendő, arra nézve Jerneyvel, ki e nevet a magyar *lap* vagy *lep* gyökből eredeti *) teljesen egyet érthetünk, s így e nevet, mely a *Lepedika* helynévben maig is él, nyelvünkben helyesebben származtathatjuk, s a magyarok által e síkságon tányázott rokon nyelvű besenyők vagy kúnok által föntartottnak hihetjük. Hogy *Lebedián* csakugyan ezen vidék, az úgy nevezett *Lepedika* sivatag (Steppe) értendő, s azt a Charkovtól éjszaknyugotra eső mai *Lebedin* város vidékére nem tehetjük, kitetszik onnan, hogy *Lebedia* a khazarok országával oly közvetlen szomszéd volt, hogy, mint alább látni fogjuk, őseink három évi itt laktát a császár „a khazarokkal együtt lakásnak“ nevezhette; mit a Krímtől több mint 60 geographiai mérföldre eső *Lebedin*-re, vagy a Don felső részén még sokkal távolabb fekvő *Lebedián* városra épen nem alkalmazhatunk. Még kétségtelenebb bizonyosságot ad erre nézve maga szerzőnk, midőn *Lebediában* folyó viznek írja a *Khidmáoszt* más néven *Khingülost*. Ezen folyót Jerney a Molocsna mocsárba s ebből az Azovi tengerbe szakadó csekély *Csinhul* patakban véli fölfeledezettnek, s a *Khidmász* nevet is a *Csinhul* még csekélyebb *Takmak* nevű mellékpatakjában maig is szintén élőnek állítja, e két nevet ily épen nem helyeselhető betűcserélgetéssel: *Khidma* = *Dikma* = *Takmak*, egynek állítván **). Én azonban sokkal természetesebbnek s helyesebbnek tartom régibb történetnyomozóink: Pray, Katona, Engel, Fessler, Budai s Horváth István azon nézetét, hogy a kérdéses *Khingülost* folyó nem más mint a Nikolajewnél a Bugba szakadó *Ingul*, melylyel párhuzamosan foly a Kherzon fölött a Dnieperbe szakadó *Ingulecz*. S így én *Lebedián* az alsó Dnieper mind két partján a mai *Lepedika* helység és *Ingul* folyó vidékén terülő s az egykori khazar földdel közvetlenül érintkező síkságot vélem értendőnek.

*) *Jerney, Kel. Ut. II. k. 80. S1. l.*

***) *Ugyanó u. o. 4. 53. és 75. l.*

Mennyire tévedt e hely meghatározásában báró Hammer-Purgstall József, ki azt állítván, hogy a *Khidmász* leírás a másolók hibája s a *d* betű helyett *l* és így *Khilmász* olvasandó, s e nevet a Volgán túl Viatka város vidékén létező *Kilmas* (valószággal a Kámába szakadó *Kliasma*) folyóval azonosítván, Lebediát a Volgán túl helyezi ¹⁾, östörténetünk derék nyomozója Fejér György már 1839-ben alaposan kimutatta és bebizonyította ²⁾. Dankovszky szójátékát pedig, ki a *Khidmász* névből *Kimász*-t csinált, s ezt a Kaukáz fölötti *Kumává* erőszakolván, Lebediát a Kaukáz fölött terülő síkságra helyezte ³⁾, komolyan czáfolandónak sem tarthatjuk.

Ὅνκ ἐλέγοντο δὲ τῶ τότε
χρόνῳ Τοῦρκοι, ἀλλὰ Σαβαρ-
τοιάσφαλοι ἔκ τινος αἰτίας ἐπω-
ρομάζοντο.

„S nem nevezék őket —
mond szerzőnk a magyarok-
ról, — az akkori időben tur-
koknak, hanem valami okon
Szabartoiaszfaloi vala nevök.“

Ez véleményem szerint Konstantin munkájának legnehezebben magyarázható helye, melyet történetvizsgálóinknak annyi és oly különféle fejtegetés után sem sikerült mindeddig tisztába hozni. — Pázmándy Sámuel magyar nyelvből akarván e nevet értelmezni, azt *Szabartosfalviára* fordíti, mi szerinte zavart falut (mixtum pagum) jelentene ⁴⁾. Hasonló eljárást követ Keresztúri József, midőn e nevet a magyar *szabad csoportos felek* szavakból véli alakúlnak ⁵⁾. Úgy látszik, hogy Keresztúri értelmezését követi Fessler, midőn e névben a magyar *szabados* (frey, unbeherrscht) és *feles* (gleich) szavakat gyaníttja rejleni. Ő azonban nem ragaszkodik határozottan

¹⁾ B. Hammer-Purgstall József. A magyarok eredeti lakhelyéről. *Magyar tud. társ. évkönyvei*, III. köt. 134. s köv. l.

²⁾ Fejér György, *Reflexiones in scriptores novos rerum Hungaricarum historico-criticae* Budae. 1839. 11—14. l.

³⁾ Dankovszky, *Hungaræ constitutionis origines, gentis incunabula et diversæ sedes*. Posenii. 1825. 10. l.

⁴⁾ *Samuelis Pázmándy Schediasmata praeludialia cogitationum conjecturalium circa originem sedesque antiquas et linguam Vhro-Magarum populorum*. Pestini. 1786. 104. l.

⁵⁾ *Josephi Aloysii Keresztúri Dissertationes Historico-Criticae*. Pestini. 1814. *Dissert. de Hungarorum adventu* 25. l.

e véleményéhez, melyet utána kitünő jogtörténetírónk Bartal György minden bővebb vizsgálat nélkül elfogad, őseink e nevet egyenesen *szabados felek* nek magyarázván és használván ¹⁾; sőt maga Fessler teszi azon ellenvetést, hogy Konstantín talán így írta e nevet: *Σαβαρ, τουττισι ασφαλοι* (Sabar, das ist: die Festen, Standhaften, Tapfern) ²⁾, és így ő már az *ασφαλοι* szónak görögségét, habár csak gyanításképen is, elismeri. Báró Hammer-Purgstall, Horváth István és Jerney e név első *Σαβαρτοι* részét az utána következő *ασφαλοι* (tutus, munitus,) szóval egyértelműnek veszik, s azt a Justinus és Plinius által emlegetett s a Kaukáztól délre éjszaki Mesopotamiában feküdt *Zabaortene, Zapauortene, Zaorportenosz* hegyen épült erősség nevével hozzák kapcsolatba, s a két utóbbi ezen kérdéses nemzeti nevet ezen erősség (szerintők *zánár*) nevéből *zánártói*-nek értelmezi ³⁾. Mások e nevet a magyar nyelv segélye nélkül is megfejtetőnek vélik, mint Pray, ki azt a *sabir* és *evthalita* nemzetnevek összetételéből véli elrontottnak ⁴⁾, és Kiss Bálint, ki e név utolsó részét a chaldaei *sephalim* vagy *asphalim*-nak veszi s így az egészet „megaláztatott szabariták“-nak értelmezi ⁵⁾. Dankovszky e név első részében a byzanti írók által már az V-dik századtól fogva emlegetett *szabér* vagy *szabír* nevet ismeri föl, miben egyetért vele b. Hammer-Purgstall is, s azt a magyar *zánár* főnévvel vagy *zánárt*, szerinte ma összehúzva *zárt*, melléknévvel azonosítván s a görög *ασφαλης* (tutus, munitus) szó által magyarázottnak vélvén azt hiszi, hogy az eredeti szöveg ezen helyen az értetlen másolók által meg van rontva s a helyes *Σαβαρ ητοι ασφαλοι* (*zánárt, zárt* azaz *biztosak*) olvasás visszaállítandó, mit b. Hammer-Purgstall helyeselve elfogad ⁶⁾. Legújabban Kállay

¹⁾ Bartal, *Commentarii ad historiam status jurisque publici Hungariae. I. köt. 136. l.*

²⁾ Fessler, *Die Geschichten der Ungern und ihren Landsassen. I. köt. 237. l.*

³⁾ B. Hammer-Purgstall. *e. h. 136. l.* — Horváth István. Lásd Jerney, *Magyar nyelvkincsek Árpádék korszakából I. köt. 159. l.*

⁴⁾ Pray, *Annales Veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum 306. l.*

⁵⁾ Kiss Bálint, *Magyar régiségek 219. l.*

⁶⁾ Dankovszky, *Hung. constit. origines 16—71. s köv. l. és A ma-*

Ferencz is azt vitatja, hogy e névben a húnok *szabír* neve rejlik, és *sabartan* vagy *sabirtan* olvasást ajánl „a hozzátetett *asphales*-sel, — mint magát kifejezi, — nem sokat gondolva“ *). Mind e vélemények és magyarázatok a bizonyos eredményt, kétségtelen meggyőződést ohajtó vizsgálot ki nem elégíthetik; s ha részemről elfogadhatónak vallom is, hogy e névben a húnok *szabír* neve rejlik, ha bizonyosnak elismerhetem is, hogy az *ασφαλοι* szó (a X-dik századi romlott görög nyelvben a helyes *ασφάλεις* helyett) valódi görög szó és *fölfordíthatatlan, biztos, erős* értelmű: mindazáltal, miután nyelvészeti ismereteim szűk körénél fogva a *szabír* névnek ezen utóbbi szóval való értelmi egyeztetését nem bizonyíthatom, Dankovszky szójátékát pedig, miszerint a *szabír* név nem egyéb mint a magyar *závár* vagy *závárt* s ez ismét annyi mint *ασφάλης*, el nem fogadhatom, Dankovszkynak különben úgyesnek tetsző szövegigazítását sem ismerhetem igazolhatónak. S inkább mintsem elődeimet ez igen is sikamlós nyelvészkedési térre kövessem s az eredeti szövegnek netalán újabb szintén képzelhető kiigazítását hozzam javaslatba, őszintén bevallom magamról, hogy ha Kállay szerint e név talán nem is marad „mindig aenigmának,“ rám nézve eddigi tanulmányaim mellett valóban oly rejtvény, melynek megfejtésére magamat elégtelennék érzem. Annyit azonban Konstantín előadása után bizonyosnak állíthatok, hogy e nevet, melyet szerinte őseink csak Lebediában laktokban, mint látni fogjuk, csak három évig viseltek, s melyet ugyancsak szerzőnk szerint a Lebediából Persia felé szakadt magyar töredék népség még a X-dik század közepén is viselt, nem magok adták magoknak, s e névről a császár nem magyaroktól nyert tudomást; mert ezen esetben föl sem tehetjük, hogy ez elnevezés okáról is ne értesült s kénytelen lett volna azt írni, hogy őseinket „bizonyos oknál fogva“ nevezték így. S miután, mint alább bővebben ki fogom fejteni, Konstantínnak ezen egész östörténetünkre

gyar nemzet maradéki ősi lakóhelyekben. Pozsony, 1826. 16—18. l. — Hammer-Purgstall, e. h. 135. l.

*) Kállay Ferencz. A magyarok régi *szabir* nevééről. *Új Magyar Múzeum* 185°/₁. II. köt. CLIV. CLXI. l.

vonatkozó fejezete a khazar forrásból eredés bélyegét kézzelfoghatólag magán viseli : úgy hiszem aligha csalatkozom, ha azt gyanítom, hogy e nevet Lebediában lakó őseinkkel valamint a Kaukáz mellé vonult töredék magyarsággal is szoros összeköttetésben élt khazarok ruházták a magyarokra s adták a császárnak tudomására.

Καὶ οἱ μὲν Τοῦρκοι γεναὶ ὑπῆρχον ἐπὶ τὰ ἀρχοῦντα δὲ εἰς αὐτοὺς εἴτε ἴδιον εἴτε ἀλλοτρίον ποτε οὐκ ἐκτίσαντο, ἀλλ' ὑπῆρχον ἐν αὐτοῖς βοέβοδοι τινες, ἃν πρῶτος βοέβοδος ἦν ὁ προῦρηθεὶς Λεβεδίας. συνώκησαν δὲ μετὰ τῶν Χαζάρων ἐνιαυτοῦς τρεῖς, συμμαχοῦντες τοῖς Χαζárois ἐν πᾶσιν αὐτῶν πολέμοις.

„S a turkok hét nemzetségből állottak, s fejedelmök sem belföldi sem idegen soha nem volt, hanem bizonyos vajdák voltak közöttök, kik közül első vajda volt az elébb említett Lebediász. S együtt laktak a khazarokkal három esztendeig, szövetségeseik levén a khazaroknak minden háborúikban.“

A mi ezen előadást illeti, hogy őseink hét nemzetségre voltak oszolva egyhangúlag hirdetik hazai forrásaink, mint Béla király névtelen jegyzője, ki hét fejedelmi személyről, hét magyarról, Kézai, Thúróczi s más krónikáink, kik szintén hét magyarról és hét kapitányról, mint a hét magyar nemzetség fejéről emlékeznek ¹⁾. E főnököket a császár *voivod* (*βοέβοδοι*) azaz *vajda* néven emlegeti. Nem vitatkozván a fölött, mennyiben szláv vagy nem szláv eredetű e méltóságnevezet, annyit el kell ismernünk, hogy a Konstantín *voivod* leírása és kiejtése nem a magyaros *vajda* hanem a szláv *voivod*, *voivoda* czímnévnék felel meg, s Jerney vélekedését igen erőszakoltnak kell nyilvánítunk, ki szerint e nevet a császár a magyar *bajvéd* szóból alkotta volna, mely összetett szó nyelvünkben valamint most nem létezik, úgy soha sem létezett ²⁾. Megjegyzendőnek vélem azonban, hogy nézetem szerint őseink hét nemzetségfőnöke ezen szláv hangzású *voivod* czímet nem

¹⁾ *Anonymus Belae Regis Notarius*, VI. s több fej., *Kézai, Chron. II. könyv I. fej. 4—11. §. Thúróczi, Chron. II. rész. 1—11. fej., Chron. Budense, Podhradczky kiad. 31—43. l.*

²⁾ *Jerney, Keleti Útasa II. köt. 83. 84. l.*

viselte, ezt a császár nem is állítja; hanem csak azon méltóság kifejezésére, melyet ezen főnökök viseltek s melyet sem uralkodói sem fejedelmi hatalomnak nem nevezhetett, használja a császár az előtte ismeretes szláv *voivod* szót az utána vetett *τιρας* (holni bizonyos) szóval mintegy erősebben kifejezvé, hogy ezen főnökök olyanfélék, olyan méltóságúak valának, mint a szláv népeknél közönségesen ismert *voivodák*.

A magyaroknak a khazarokkal való viszonyát illetőleg pedig, hogy t. i. őseink ezekkel „három esztendeig laktak együtt,” meg kell jegyeznem, hogy az eredeti szöveg e helyét legelsőben Thunmann nyilvánította gyanúsának, ki is a „három év” leírást minden legkisebb bizonyítás nélkül a másolók tévedésének tartván s a császár által alább előszámlálendő eseményeket e rövid idő alatt történeteknek elhinni nem akarván, a három év alatt csupán saját hozzávetése után 203 évet vélt e helyen olvasandónak ¹⁾). Schlözer, nemzetünk elfogúlt vak gyűlölője, ezen hozzávetést „igen szerencsés hozzávetésnek sőt több mint hozzávetésnek” állítva, örvend hogy őseinket, kiket Árpád korában „Madjaren-Orde” czímen emleget, nem 3 hanem 203 éven keresztül (körülbelül 680-tól fogva 883-ig) a khazar khán vazalljainak kürtölheti ²⁾). Thunmann vélekedését, ki maga még csak valószínűségről beszél, Schlözer után mint kétségtelen bizonyosságú tény, fogadják el Engel, Gustermann és követőik egész a legújabb korban Büdingerig, ki a magyar nemzetet a khazarok alattvalójának a mily alaptalanul épen oly fenhangon hirdeti ³⁾). Mennyi önkény és elfogultság van ezen állításban, s mily csekély és ingatag alapra, t. i. Thunmannak maga által sem igazolt, de senki által sem igazolható hozzávetésére építve!, melyet csak ő maga képzelt helyesnek és szükségesnek, de a melyet sem a szöveg kézíratai nem igazolnak, sem a történettudomány nem támogat, mint a mely egy szóval sem emlékezik őseinknek ezen kép-

¹⁾ Thunmann, *Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker. Leipzig 1774. 116. és 141. l.*

²⁾ Schlözer, *Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. — Göttingen. 1796. 167. 168. l.* Thunmann és követőit igen helyesen róvja meg a szöveg ezen önkényes változtatásáért Fessler, *e. h. I. köt. 244. l.*

³⁾ Büdinger *Max, Oesterr. Geschichte. I. köt. 214. l.*

zelt két százados európai életéről. A mily joggal tehetett Thunmann a 3 év helyébe 203-at, épen azon jogon és alapon, t. i. tulajdon tetszése és önkénye után, olvas Dankovszky a három év helyett 300-at, ki egyébiránt azt állítja, hogy a magyarok a Kuma partján lakva 300 esztendeig, azaz az V-dik század elejétől a IX-dik század elejéig — mi azonban épen négy századot tesz, — voltak a khazarok szövetségesei ¹⁾. S mily szándékosan ferdítik el Schlözer és szellemtársai Konstantin szavainak, a khazar-magyar viszony ezen egyetlen forrásának, értelmét, ki világosan szövetségről és nem alattvalóságról szól, s kinek mindjárt alább következő előadása a legvilágosabb bizonyosság, hogy őseink a khazaroknak soha alattvalói nem voltak! Hogy ők a nekik nem tetsző névtelen jegyzőnek azon adatát, mely szerint a magyarok a Volgán-túlról Kr. u. 884-ben indultak meg ²⁾, mi mind Konstantinnal mind az őseink bejövetelét 889-re tevő nyugoti írakkal oly szépen egyeztethető, mint képzeletök szerint mesés koholmányt félre vetik, az ő lelkiismeretlen eljárásuk mellett nagyon is megfogható, a történettudományi bírálat előtt se nem igazolható, se nem menthető. Konstantin szövegét önkény szerint változtatva, hazai legrégebbi forrásaink adatait pedig egyszerűen félrevetve s ostoba meséknek rágalmazva, csinálják Schlözer-irányú tudós jóakaróink nemzetünk őstörténetét, mint azt elfogúlt elméjük merész képzelődése a gyűlölet sötét színezetében ecsetelheti.

Ὁ δὲ χαγάνος ἄρχων Χαζαρίας διὰ τὴν αὐτῶν ἀνδρίας καὶ συμμαχίαν τῷ πρώτῳ βοεβόδῳ τῶν Τούρκων Λεβεδία ἐπονομαζομένην γυναῖκα δέδωκε πρὸς γάμον Χαζάραν ἐγγένη, διὰ τὸ τῆς ἀνδρίας αὐτοῦ περιφρημον καὶ τὸ τοῦ γένους περιφανές, ὅπως ἐξ αὐτοῦ τεκνώσῃ ὁ δὲ Λεβεδίας ἐκείνος ἐκ τιῶς τύχης μετὰ

„S Khazaria fejedelme a khagán, a turkok vitézségéért és szövetségéért Lebediász nevezetű első vajdájoknak egy nemesszületésű khazar nőt adott nejül, vitézségének nagy híre és nemzetiségének fénye miatt, hogy az tőle gyermekeket szülne : azonban úgy történt, hogy

¹⁾ Dankovszky, *Hung. constitutionis origines*. 69. 70. l.

²⁾ *Anonymus Belae Regis Notarius VII. fej.*

τῆς ἀντὶς Χαζάρου οὐκ ἐπαί-
δοποίησεν.

azon Lebediásznak ezen kha-
zar nőtől nem született gyer-
meke.“

A mi a magyarok khazar alattvalóságát hirdető tudósok innen vont azon következtetését illeti, hogy őseinknek tovább kellett három évnél a khazarok mellett lakni, minthogy Előd ezen házasságának terméketlensége három év alatt ki sem tűnhetett volna : erre nézve igen könnyű a czáfolat. Konstantín császár ugyanis itt csak azt adja tudtunkra, miről ő e házasság után egyiránt értesítve lehetett, akár három évig, akár háromszáz évig, akár három napig laktak volna is együtt a magyarok a khazarokkal, hogy t. i. Elődnek e házasságból gyermeke nem született, s világos hogy ezen előadásból őseink lebediai lakásának hosszabb vagy rövidebb tartamára következtetést húzni teljes lehetetlenség. Előd egyébiránt, a magyarság legtekintélyesebb főnöke Lebediában, már idős ember lehetett ; mert névtelen jegyzőnk szerint, a honfoglalás-kor, mely e házasság után csak néhány év múlva történt, fia Szabolcs már mint tekintélyes hadvezér működött *). Ezen házasságot minden esetben politikai érdekből keletkezettnek tekinthetjük, mint a mely által t. i. a khazar khán a vele szövetséges magyarok legelső emberét birodalma érdekeihez szorosabban csatolni s a két nemzet közötti összeköttetést szilárdítani szándékozott. — Ezen khazar-magyar szövetség (συμμαχία) három esztendejét, alapúl névtelen jegyzőnk azon adatát véve, mely szerint őseink a Volgán-túlról Kr. u. 884-ben indultak meg, 884—887-re határozhatjuk s így ezen egymástól oly távol élt két író a legszebben egyeztetethetjük.

Οἱ δὲ Πατζινακίται οἱ πρό-
τερον Κάγγαρο ἐπονομαζόμενοι
(τοῦτο γὰρ τὸ Κάγγαρο ὄνομα
ἐπ' ἐνγενεῖα καὶ ἀνδρία ἐλέγετο
παρ' αὐτοῖς) πρὸς Χαζάρους
οὖν οὗτοι κινήσαντες πόλεμον
καὶ ἤττηθέντες τὴν οἰκίαν γῆν
καταλείψαι καὶ τὴν τῶν Τούρ-

„S a főntebb Kángarnak
nevezett patzinakiták (mert
ezen Kángar név nemes és
vitéz voltukért ragadt rájok)
a khazarok ellen háborút in-
dítván és meggyőzetvén, sa-
ját földüket elhagyni s a tur-
kok földét megszállani kény-

*) Ugyanö XXI. s több fejt.

κων κατοικῆσαι κειτηναγκάσθησαν. ἀναμεταξὺ δὲ τῶν Τούρκων συναφθέντος πολέμου καὶ τῶν Πατζινακιτῶν τῶν τηρικ-αῦτα Κάγγαρ ἐπονομαζομένων, τὸ τῶν Τούρκων φασσάτον ἡτήθη καὶ εἰς δύο διηρέθη μέρη καὶ τὸ μὲν ἐν μέρος πρὸς ἀνατολὴν εἰς τὸ τῆς Περσίδος μέρος κατώκησεν, οἱ καὶ μέχρι τοῦ νῦν κατὰ τὴν τῶν Τούρκων ἀρχαίαν ἐπωνυμίαν καλοῦνται Σαβαροτσιάσφαλοι τὸ δὲ ἕτερον μέρος εἰς τὸ δυτικὸν κατώκησε μέρος, ἅμα καὶ τῷ βοιβόδῳ αὐτῶν καὶ ἀρχηγῷ Ασβεδία, εἰς τόπους τοὺς ἐπονομαζομένους Ἀτελκούζου, ἐν οἷς τόποις τὸ νῦν τῶν Πατζινακιτῶν ἔθνος κατοίκει.

A nélkül hogy most mindjárt Atelkuzu (Atel-köz) nevének fejtegetésébe s fekvésének meghatározásába bocsátkoznám, miket alább maga szerzőnk bővebben föl fog világosítani, a keletre vonúlt magyarok lakkelyére nézve megjegyzendőnek tartom, hogy azt nem Persiába, mint némelyek magyarázták, hanem a Kaukáz hegyláncztól éjszakra kell helyoznünk ¹⁾. Mert azon kívül, hogy nem gondolhatunk okot, mely ez elszakadt magyarságot a Kaukázon keresztül való fáradalmas átvonulásra bírhatta vagy kényszeríthette volna, ettől éjszakra való telepedésök bizonyosságául hozható föl a XI-dik században élt Szkülaksz byzanti író tanúsága, kinek szavait Theodorosz Gaza tartotta fön, miszerint t. i. „a turkok húnféle nép s a Kaukáz hegyektől éjszakra laknak, s Pannoniában az Isztrosz mellett is laknak turkok kiktől León császár — mint ugyanő alább idézi, — a bulgárok ellen segítséget kapott“ ²⁾.

¹⁾ A szöveg szavai: *εἰς τὸ τῆς Περσίδος μέρος* nem jelentik betű szerinti értelemben Persia részét, hanem Persia tájékát, vidékét, mely értelemben a *μέρος* (rész) szót szerzőnk munkájában több helyen találjuk.

²⁾ Σκύλαξ . . . Τούρκους ἔθνος οὐνικὸν εἶναι φησίν, οἰκεῖν θὲ

telenítették. S háború ütven ki a turkok és az akkor Kán-garnak nevezett patzinakiták közt, a turkok serege meggyőzött és két részre szakadt: s egy részök keletre Perszisz felé telepedett meg, kik a turkok régi nevéen mai napig is Szabartoiaszfaloi néven neveztetnek; a másik rész pedig nyugot felé telepedett meg első vajdájokkal és fővezérökkel Lebediászszal, az Atelkuzu (Atel-köz) nevezetű helyekre, mely helyeken most a patzinakiták nemzete lakik.“

A Kaukázttól éjszakra volnának tehát nyomozandók ezen elszakadt magyarok maradványai, miként ezt már több tudósaink tették is, a nélkül azonban, hogy biztos eredményre juthattak volna, miután e hihetőleg nem nagy számú magyarságot egy ezredév viszontagságai a török-tatár népek közt elvegyítve, nemzetiségökből kivetköztették.

*Ὀλίγον δὲ χρόνον διαδο-
μόντος ὁ χαγάνος ἐκείνος ἄρχων
Χαζαρίας τοῖς Τούρκοις ἐμή-
νυσε τοῦ πρὸς αὐτὸν ἀποσταλῆ-
ναι χελένδια τὸν πρῶτον ἀντῶν
βοέβοδον. ὁ Λεβεδίας τοῖνυν πρὸς
τὸν χαγάνον Χαζαρίας ἀφικό-
μενος ἀνηρώτα τὴν αἰτίαν δι'
ἣν ἐλθεῖν πρὸς αὐτὸν μετεπέμ-
ψατο. ὁ δὲ χαγάνος εἶπε πρὸς
αὐτὸν ὅτι διὰ τοῦτό σε προσε-
καλεσάμεθα, ἵνα ἐπειδὴ εὐγενής.
καὶ φρόνιμος καὶ ἠδρειωμένος
ὑπάρχεις καὶ πρῶτος τῶν Τούρ-
κων, ἄρχοντά σε τοῦ ἔθνους σου
προβαλώμεθα, καὶ ἵνα ὑπέιχης
τῷ λόγῳ αἰὶ τῆ προστάξει ἡμῶν.
Ὁ δὲ ἀποκριθεὶς πρὸς τὸν χα-
γάνον ἀντέφησεν ὅτι τὴν περὶ
ἐμέ σου σχέσιν τε καὶ προαίρεσιν
μεγάλως ἐναποδέχομαι, καὶ τὴν
εὐχαριστίαν ὁμολογῶ σοι προσ-
ήκουσαν. ἐπεὶ δὲ ἀδυνάτως ἔχω
πρὸς τὴν τοιαύτην ἀρχήν, ὑπα-
κοῦσαι οὐ δύναμαι, ἀλλὰ μάλ-*

„Kevés idő múltával, — folytatja szerzőnk az Atelközbe vonúlt magyarok történetét, — ama khagán Khazaria fejedelme izene a turkoknak, hogy küldjék hozzá ladikon első vajdájokat. Lebediász tehát Khazaria khagánjához elmenvén kérdezé az okot, melyért őt magához hívatta. S a khagán mondta neki: azért hívatunk, hogy miután nemes származású, értelmes, vitéz és a turkok közt első ember vagy, téged nemzetednek fejedelmévé emeljünk, s hogy a mi szavunknak és rendeletünknek engedelmeskedjél. S ő a khagánnak válaszulva mondta: irántam való jó indulatod és megkülönböztetésedet nagyra veszem, és illő köszönetemet nyilvánítom előtted: de miután tehetetlen vagyok

*τὰ προσάρκτικα τῶν Κανκασίων ὄρων. — Καὶ ἐν Παννονίᾳ Τούρ-
κους τῷ Ἰστροῦ προσοίκους ἱστορεῖ Σκύλαξ. Theodorus Gaza, De ori-
gine Turcorum. Corpus Script. Hist. Byzant. XXIII. köt. 120. l. — Legelő-
ször idézte e helyet Dankovszky, Hung. constit. origines. Posonii. 1825. 3. l.;
ő azonban hibásan következteti e szavakból, hogy nemzetünk lebe-
diai szerinte legelső ősi telepe a Kaukáz hegy fölötti lapályon a Kuma
mellékén volt volna.*

λον ἔστιν ἕτερος ἀπ' ἐμοῦ βοέ-
 βοδος, λεγόμενος Σαλπούτζης
 καὶ υἱὸν κεκτημένος ὀνόματι Ἀρ-
 παδῆν ἐκ τούτων μᾶλλον εἶτε
 ἐκείνος Σαλμούτζης εἶτε ὁ υἱὸς
 αὐτοῦ Ἀρπαδῆς ἵνα γένηται ἄρ-
 χων καὶ ἔστιν ὑπὸ τοῦ λόγου
 ἡμῶν. ἐν τούτῳ οὖν τῷ λόγῳ
 ἀρεσθεῖς ὁ χαράνος ἐκείνος δέ-
 δωκεν ἀνθρώπους αὐτοῦ μετ' αὐ-
 τοῦ καὶ εἰς τοὺς Τούρκους ἀπέ-
 στειλεν, οἳ καὶ συλλαλήσαντες
 περὶ τούτου μετὰ τῶν Τούρκων,
 μᾶλλον οἱ Τούρκοι τὸν Ἀρπαδῆ
 γενέσθαι προέκριναν ἄρχοντα
 ἢπερ Σαλμούτζη τὸν αὐτοῦ πα-
 τέρα, ὡς ἀξιολογώτερον ὄντα καὶ
 περισπούδαστον ἔν τε φρονήσει
 καὶ βουλῇ καὶ ἀνδρίᾳ καὶ ἰκα-
 νὸν πρὸς τὴν τοιαύτην ἀρχὴν
 ὄν καὶ ἄρχοντα κατὰ τὸ τῶν
 Χαζάρων ἔθος καὶ ζάκωνον πε-
 ποιήμασι, σηκώσαντες αὐτὸν εἰς
 σκοντάριον. πρὸ δὲ τοῦ Ἀρπαδῆ
 τούτου ἄρχοντα ἕτερον οἱ Τούρ-
 κοὶ οὐκ ἐκτίσαντο πώποτε ἐξ
 οὗ καὶ μέχρι τῆς σήμερον ἐκ
 τῆς τούτου γενεᾶς ἄρχων Τουρ-
 κίας καθίσταται.

ily fejedelemségre, nem áll-
 hatok rá, hanem van kivü-
 löttem egy más vajda Szal-
 mutzész (Álmos) nevezetű,
 kinek Arpadész (Árpád) nevű
 fia is van; inkább ezek kö-
 zül akár Szalmutzész akár fia
 Arpadész legyen hát a feje-
 delem s függjön a ti szava-
 toktól. Megtetszvéen ezen be-
 széd a khagánnak, embere-
 ket ada mellé s vele együtt
 a turkokhoz küldé, kik is a
 turkokkal ez iránt értekez-
 vén, a turkok jobbnak tar-
 tották, hogy Arpadész legyen
 fejedelem mint atyja Szal-
 mutzész, mint tekintélyesebb,
 mind észre, mind tanácsra,
 mind vitészségre nézve igen
 jeles, és ily fejedelemségre
 alkalmas férfiú; kit is a kha-
 zarok szokása és törvénye
 szerint fejedelemmé tettek,
 fölemelvén őt paizsra. Ezen
 Arpadész előtt más fejedel-
 mők a turkoknak soha nem
 volt, s ettől fogva maig is
 ennek nemzetségéből tétetik
 Turkia fejedelme.“

Árpád etelközi fejedelemmé választatása azon pont,
 melyre nézve szerzőnket Béla király névtelen jegyzőjével, ki
 Álmost őseink által még ősi honukból megindulásuk előtt áll-
 lítja elválasztott fejedelemnek, teljességgel meg nem egyez-
 tetthetjük. Vannak írónk, mint például Fessler, kik, hogy
 Konstantínnak annyira mennyire igazat adjanak, a névtelen
 jegyző hitelességét is e pontra nézve megmentsék, azt vitat-
 ják, hogy Álmos fiával Árpáddal együtt Kiovon át már mai

hazánkba bevonult, s a vezérségét fiának Árpádnak Ungvárt át is adta, míg a magyarok másik része Előd vajdával még mindig Lebediában tanyázott; honnan a besenyők által kiszorítottván Etelközbe vonult, s itt a khazar khán tanácsára a már Ungvárt vezérré választatott Árpádot fejévé választotta s paizsra emelte. Ez után történt volna a bolgár-magyar háború (Fessler szerint 890-ben), ez után az ungvári magyarok segítsége Arnulf részére Szvatoplug ellen 892-ben, s e közben az etelközi magyarság kiveretése a besenyők és bolgárok által, s mind ezek után a honfoglalásnak a névtelen jegyző által részletesen előadott története. Mennyi zavar, mennyi képtelenség, mennyi önkényes állítás, csak azért, hogy a lehetetlen, t. i. e két író eltérő előadásának egyeztetése lehetővé s hihetővé legyen varázsolván. Nem vitatva mily hibás az elsorolt események időszaki rendbe állítása, mit fejtegetésem folytán alább bővebben lesz módomban kitüntetni, a magyarság ezen képzelt kettős állami külön élete ellen csak azon egy ellenvetést hozom föl, hogyan lehetett volna Előd Ungvár meghódítása után is Lebediában a magyarok vajdája? s hogyan utazhatott volna Etelközből a khazar khánhoz? ha névtelen jegyzőnknek hitelt adunk, ki Elődöt az Almossal együtt hazánkba bevonult nemzetségfőnökök közt említi, sőt fiát Szabolcsot is mindjárt a honfoglalás kezdetén a Tiszán túl egyik hadvezérül szerepelteti. S annyi ideig, 885-től 892-ig, Fessler szerint a honbalépéstől fogva a morva háborúig s az ez után kezdődött honfoglalásig hogyan tarthatta volna magát föl Almos és fia Árpád a nemzet nagyobb részével együtt a beregi s ungi hegyek vidékén, legfeljebb a Bodrogközig, meddig Fessler Árpád ángvári birodalmát éveken át terjeszti?

Nézetem szerint Álmos vagy Árpád fejedelemmé választását illetőleg vagy Konstantínnak vagy a névtelen jegyzőnek nincs igaza, s a történetvizsgálónak föladata és kötelessége, minden részrehajlás és elfogultság nélkül bírálva megadataikat s azokat más hiteles forrásokkal egybevetve egyiknek vagy másiknak szolgáltatni igazságot. E vizsgálat eredménye teljes meggyőződéseim szerint Konstantín részére üt ki kedvezőleg, s én bármennyire becsülöm különben a névtelen jegyzőnek a honfoglalás és megtelepedés korára tartozó igen

becses adatait, legkevésbé sem kétkedem kimondani, hogy azon állítása, miszerint Álmos még az ősi honban az összes nemzet fővezére volt, s Árpád csak Ungvárt vette át tőle a főhatalmat, a szigorú bíráló előtt meg nem állhat. Nem kívánok nagy súlyt helyezni arra, hogy Konstantin Árpáddal csaknem egykorú volt s így ő könnyebben és hitelesebben lehetett e tárgyra nézve értesülve mint a nála legalább is egy századdal később élt névtelen jegyző, hanem azt tekintem döntő bizonyoságnak, hogy jegyzőnkön kívül a világon semmi más forrás nincs, mely Álmos fővezérségéről szólana, hanem ellenkezőleg a legkülönbözőbb s egymástól teljesen független források a magyarok első vezérének Árpádot és nem Álmost hirdetik. Így például szerzőnkön kívül a X-dik századi Georgiosz Monakhosz és León Grammatikosz hyzanti írók kiknek éviratai Kr. u. a 945-dik éven végződnek, Árpádot már a bolgár-magyar háború idejében (Kr. u. 888-ban), őseinknek még etelközi laktokban, mielőtt mai honunkba léptek volna, a magyarok fejéül ismerik ¹⁾. Árpádot és nem Álmost írják a magyarok első kapitányának valamennyi hazai krónikáink szerkesztői, kik közül a legrégebb korú, a XIII-dik századi Kézai is, késztelenül régibb forrásokból dolgozott s illetőleg másolt, sőt Kézain kívül a többiek, mint Thuróczi, a budai és pozsonyi krónika azt is följegyezték Álmosról, hogy mielőtt mai honunkba léphetett volna, Erdélyben (in patria Erdeelu), mely néven én a szintén erdős Moldvát, az egykori Etelköz egy részét vélem értendőnek, megöletett. Árpádot hirdeti a magyarok első vezérének a régi székely krónika is, mely szerint Árpád, még mielőtt Munkácshoz ért volna, a Ruthenia szélén elébe ment székely követeknek bizonyos köre metszett alaptörvényeket adott által. S csakugyan első fejedelmeink és királyaink az oklevelekben, történetíróinknál és a közéletben a legrégebb időtől a mai napig mindig Árpád és soha nem Álmos házából és véréből valóknak neveztetnek.

¹⁾ *Corpus Script. Hist. Byzantinae. Theophanes continuatus, Joannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus. Ex recensione Immanuelis Bekkeri. Bonnae 1838. 854. l. — Leonis Grammatici Chronographia Bonnae 1842. 266. s.*

Ezek így állván, ha névtelen jegyzőnket menteni akarnók is azon ellene legelsőben általam fölhozott vád ellenében, hogy ő Árpádnak Ungvárt történt vezérré emeltetését csak azért költötte, hogy szerencsétlen szószármaztatását, miszerint a *Hungarus* nevezet *Hung-vár*-tól eredne s Árpád vitézei innen neveztetek volna *Hunguari* néven, igazolhassa; legfeljebb is csak azzal mentegethetnök, hogy ő netalán az ő korában az ősi-honról és kiköltözésről létezett hagyomány vagy valamely Álmost dicsőítő hősköltemény által félrevezetve írta ezen adatot; melyet nézetem szerint költőink, Álmost a zsidók Mózséséhez hasonlítva, igen szépen fölhasználhatnak ugyan a költészetben, de nekünk a történettudományban az eszme minden szépsége mellett is mint nem igazat határozottan vissza kell vetnünk.

Μετά δέ τινας χρόνους τοῖς Τούρκοις ἐπιπεσόντες οἱ Πατζινακίται κατεδίωξαν αὐτοὺς μετὰ τοῦ ἀρχοντος αὐτῶν Ἀρπαδῆ· οἱ οὖν Τούρκοι τραπέντες καὶ πρὸς κατοίκησιν γῆν ἐπιζητοῦντες, ἐλθόντες ἀπεδίωξαν οὗτοι τοὺς τὴν μεγάλην Μοραβίαν κατοικοῦντας, καὶ εἰς τὴν γῆν αὐτῶν κατασκήνωσαν, εἰς ἣν νῦν οἱ Τοῦρκοι μέχρι τῆς σήμερον κατοικοῦσι καὶ ἔκτοτε πόλεμον οἱ Τούρκοι μετὰ τῶν Πατζινακίτων οὐκ ἐποίησαν. εἰς δὲ τὸ κατασκηνοῦσαν τὸ προρρήθην ἔθνος τῶν Τούρκων πρὸς τὴν ἀνατολὴν εἰς τὰ τῆς Περσίδος μέρη μέχρι τοῦ νῦν πραγματευτὰς ἀποστέλλουσι οὗτοι οἱ πρὸς τὸ δυτικὸν μέρος οἰκοῦντες προειρημένοι Τούρκοι, καὶ βλέπουσιν αὐτούς, καὶ ἀποκρίσεις παρ' αὐτῶν πρὸς αὐτοὺς πολλάκις ἀποκομίζουσιν.

„Bizonyos idő múlva a patzinakíták megrohanván a turkokat kiűzék őket fejedelmökkel Arpadésszel együtt. A turkok tehát megfordulván és szállásul földet keresvén, Nagy-Moraviába menve annak lakosait kiűzék, és földjökre telepedének, melyen a turkok mai napig is lakoznak; s ettől fogva a turkok nem folytattak háborút a patzinakítákkal. A turkoknak azon főntebb említett nemzetéhez pedig, mely keletre Perszisz felé telepedett, mai napig ügyvivőket küldöznek ezen nyugot felé lakó említett turkok és meglátogatják őket és gyakran hoznak tőlök választ magokhoz.“

A magyarok Etelközből történt kiverettetését szerzőnk

szokása szerint még többször ismételvén és bővebben tárgyalván, észrevételeimet ez eseményre nézve alábbra tartom föl, s most sietek azon mindjárt erre következő soraihoz, melyekben a magyarok ekkori azaz etelközi hazáját oly világosan meghatározza, hogy ennek hol voltáról, mi iránt íróink közül többen Konstantín előadását félreértve vagy kellő összefüggésben nem olvasva oly tetemes tévedésben voltak, a legcsekélyebb kétség sem foroghat föl.

Ὅτι ὁ τῶν Πατριναιτικῶν τόπος, ἐν ᾧ τῷ τότε καιρῷ κατήκησαν οἱ Τοῦρκοι, παλεῖται κατὰ τὴν ἐπωνυμίαν τῶν ἐκεῖσε ὄντων ποταμῶν· οἱ δὲ ποταμοὶ εἰσιν οὗτοι, ποταμὸς πρῶτος ὁ καλούμενος Βαρούχ, ποταμὸς δεύτερος ὁ καλούμενος Κουβοῦ, ποταμὸς τρίτος ὁ καλούμενος Τροῦλλος, ποταμὸς τέταρτος ὁ καλούμενος Βροῦτος, ποταμὸς πέμπτος ὁ καλούμενος Σέρετος.

„A patzinakiták lakhelye (azaz a besenyők X-dik századi hazája), melyben akkori alkalommal (azaz mikor a besenyők őseinket kiverték) a turkok lakoztak, az ottani folyók nevérol neveztetik. S a folyók ezek: első folyó az úgy nevezett *Barukh*, második folyó az úgy nevezett *Kubu*, harmadik folyó az úgy nevezett *Trüllosz*, negyedik folyó az úgy nevezett *Brútosz*, ötödik folyó az úgy nevezett *Szeretosz*.“

Ezen öt folyó nevét kell tehát megfejtenuk, s a legpontosabban fogjuk ismerni azon területet, melyet szerzőnk *Atelkuzu* (Atel-közö, alább Etelközö) név alatt mint őseinknek Lebedia utáni hazáját emleget. Hogy a két legutolsó folyó, a *Szeretosz* és *Brútosz*, nem más mint a mai *Szeret* és *Prúth*, minden kétségen kívül áll s közönségesen el van ismerve; hogy pedig a *Trüllosz* a Dnieszterrel egy, történetnyomozóink előtt szintén ismeretes; e folyót ugyanis, mely a régi korban már *Tyras* név alatt van emlegetve, a törökök ez ősrégi néven mai napig is *Turlu*-nak nevezik, miből képezte Konstantín a görögös hangzású *Trüllosz* nevet. Még csak a *Kubu* és *Barukh* nevek megfejtése hiányzik. Ha e folyókat a Szeret, Prúth és Dniesztertől keleti irányban nyomozzuk, mert az eddig fölsímt három folyó sorban következtéről vehetjük észre, hogy a császár e folyókat, úgy a mint egymás után kö-

vetkeznek, még pedig a mi eljárásunkkal ellenkező irányban, keletről nyugotnak sorolja elő, nem lesz nehéz e két folyót is fölsímnünk. A *Kubu* ugyanis nem más, mint az említett három folyóval egyenközüleg folyó mai *Bug*, melynek *Bug* neve a *Kub* vagy utánhangzóval *Kubu* névvel épen oly viszonyban áll, mint a milyenben a nyelvünkben maig is egymás mellett élő és divatozó *gör* és *rög*, *kürt* és *türk*, *köp* és *pök* szavaink egymáshoz állanak. Jerney ugyan, bizonyosan azon régiebb íróinknál általánosan elterjedt, de, mint látni fogjuk, nem eléggé pontos meghatározást tartva szeme előtt, hogy a kérdéses Etelköz nem egyéb mint a mai Moldva és Besszarabia — mit írónk is csak azért állíthattak, mert az öt folyó közül csak a Szeretet, Prúthot és Dniesztert ismerték, — a *Kubut* nem a Dnieszteren túl keresi, mint a folyóknak ő általa is észrevett sorban következése útasít bennünket, hanem azon innen a Besszarabiában eredő és Bendernél a Dnieszterbe szakadó *Buk* nevű csekély mellékfolyóban vagyis inkább patakban véli azt fölfedezettnek : azonban e víz oly csekély, hogy a Szeret, Prúth és Dniester mellett, melyeknek s a még kérdéses két folyónak közeit kell Etelköz alatt értenünk, számba sem jöhet. S ha Jerney a *Kubu* névnek *Bukra* változhatását s e két névugyanazóságát elfogadja és vitatja, épen azon jögon elismerhető a *Bug* név *Kubu*-ra változtatásának jogosultsága is. De maga a *Bug* folyó fekvése is, mely az előbbi hárommal egyenközüleg foly éjszokról a Fekete tengerbe s így amazokkal valóságos *közt* képez, igazolja a mi megfejtésünket, melyet az is támogat, hogy a *Bugot* az említett három folyótól a Konstántín által kijelölt irányban a Dniester után sorban következve találjuk. — Legnehezebb a *Barukh* folyónak meghatározása, melyet, eddig következetesen és sikerrel használt eljárásunkat követve, a már megtalált négy folyótól keletre kell nyomoznunk ; legnehezebb pedig azért, mert e tájon ma ezen névnek megfelelő folyót nem találunk. Jerney e nevet szokása szerint elferdítve írottnak állítván, mi legkényelmesebb mód a nevek csűrése-csavarása által a nekünk tetsző véleményt minden legkisebb bizonyítás nélkül valószínűnek hirdetni, e folyót nem határozottan ugyan hanem valószínűséggel a Podoliában létező s a Janpol városánál a Dnieszterbe szakadó

„némi *Rushava* folyóval“ azonosítja eképen : „ha a *Rushava* név végtagja (végső szótagja) előre tétetik, *Varusha* vagy görög írásmóddal *Barucha* jö ki, mi a föntebbi Baruch-al szépen megegyez“ ¹⁾. Azonban, ha e folyó ellen azon föntebbi nehézséget nem gördithetnök is, hogy e folyó vagyis inkább patlak az eddig említett derék folyók mellett tekintetbe sem vehető s azokkal közt épen nem képez : Jerney eljárását ezen név megfejtése körül lehetetlen határozottan nem kárhoztatnunk. Ha ugyanis a tulajdon nevekben az egymással netalán fölcserélhető betűk átváltozásán kívül még a szótagok önkényes megcserélését is megengedjük : ezer meg ezer egészen különböző személy és helyneveket mintegy varázsütésre egyszerre azonosíthatunk. De tiltakoznunk kell Jerney képzelt görög helyesírása ellen is ; mert a *Varusha* szó görög leírásában a *b* ugyan helyesen állhatna a *v* hang kifejezésére de már az *s* hang kifejezésére a *χ* betűt, mely a latin okleveleinkben a *cs* hangzását képviselő *ch*val teljességgel nem azonos s nem egyéb a hangzón végződő szavak után tájzsolásilag ma is hangzó *s* régente kiirt utólehelt *h*-nál, a görög írók soha sem használták, s Konstantín sem használhatta volna, mert ő az *s* hangra, mint ezt Álmos *Σαλμοὺτς-ης* nevében eddig is láttuk s alább még többször fogjuk látni, az összetett *τς* betűket használja. Én tehát a *Rushava* megfejtésben meg nem nyugodhatván, a *Barúkh* helyesen ejtve *Barúh* folyó alatt a régi íróknál *Borysthenes* név alatt ismert Dniepert vélem értendőnek, s a *Barúh* nevet e folyó ősrégi de még a X-dik században is élt barbár nevének gondolom, melyből a görögök, kiknek a régi korban e folyó mellett virágzó gyarmataik voltak, a *σθενης* (erős, sebes=rapi-dus) melléknévvel a *Borysthenes* nevet alkották ²⁾. Támogatja ezen vélekedésemet azon körülmény, hogy a Dnieper folyó, mely az eddig megfejtett négy folyón túl csakugyan keletre fekszik és folyásával amazokkal valódi közt képez, mint föntebb látók, a besenyők X-dik századi honában folyt,

¹⁾ Jerney, *Keleti Útazása I. k. 14. 15. l.*

²⁾ Már *Bonfini* észrevelte a *Borysthenes* névben az utóbbi görög szót, de szokása szerint mindent, e nevet is, görög-római mythologia segélyével akarván megfejteni, azt *Boreae robur*-nak értelmezi *I. tis I. könyv. 8. l.*

mely hont ők szerzőnk szerint a magyaroktól foglaltak el; miből következtethetjük, hogy őseink ezen előbbeni honának, Etelköznek, a Dnieperig ki kellett terjedni. Épen ezen körülmény bírta rá Budai Ézsaiást, hogy ő a név minden bővebb fejtegetése nélkül ezen kérdéses *Baráh* folyót Dniepernek, a régi Borysthenesnek magyarázza ¹⁾. — Ha talán valaki e megfejtés ellen azon ellenvetést tenné, hogy a Dnieper Danaprisz görög nevét szerzőnk föntebb, mint látók, használja s munkájában többször is használja, s így nem hihető, hogy ez egy helyen azt más idegen néven említette volna: ezt azzal czáfolhatom meg, hogy ő a Dnieszter görög Danasztrisz nevét folyvást használja munkájában, s ez egy helyen mégis, hol a folyamok neveit úgy adja, mint azokat az ő korában a besenyők országában nevezték, a Dniesztert nem Danasztrisznek, hanem az idegen Trullosz, törökül maig is Turlu, néven említette.

A föntebbiek után bizonyosnak állíthatom, hogy Etelközt az említett öt folyó köze alkotta, s egyszerűen fölmenthetőnek hiszem magamat azon kötelesség alól, hogy azon tudósok vélekedéseit hosszasan rendre czáfoljam, kik Konstantín Atelkuzuját az említett öt folyó közöttől különböző térnek gondolták, s azt, mint Lehrberg, Klaproth és utánok b. Hammer-Purgstall az Atel és Uzu (Volga és Dnieper) közt keresik; mit természetesen csak úgy tehetnek, ha szövegünk *Ἀτελκοῦζου*-ját, valamint az alább előjövendő *Ἐτελ καὶ Κοῦζοῦ* leírást, önkényesen a másoló hibájából származottnak keresztelve mind két helyen *Ἀτελ* vagy *Ἐτελ καὶ Οὐζοῦ* olvasást erőltetnek ránk, mire valamint a codexekben, melyeknek leírásán változtatni igen könnyű és kényelmes de a hiba kétségtelen bizonyossága nélkül igen kényes és teljességgel nem szabados dolog, legkisebb alap, úgy e szavak helyes értelmezése végett, mint alább bebizonyítom, semmi szükség nincs ²⁾.

¹⁾ *Budai Ézsaiás, Magyarország históriája. Harmadik kiadás. I. köt. 11. l.*

²⁾ *Lehrberg, Untersuchungen über alte Geschichte Russlands. 414. l. — Klaproth, Tableau histor. géogr. du Caucase 280 l. — B. Hammer-Purgstall, a magyarok eredeti lakföldéről. Magyar Tud. Társaság Évkönyvei III. köt. 132. l.*

Épen ily tévedésben van Cassel is, ki Etelközt egyenesen a Volga folyó mellékére helyezi, mint a melyet a tatárok maig is kiválólag *Idel*, (Etel azaz folyó) néven neveznek ¹⁾. Őket ugyanis ezen vélekedésre, melynek képtelenségei, hogy t. i. a keletről az úzok által nyomott besenyők őseinket Lebediából vissza kelet felé a Volgán-túlra nyomták volna, s a magyarok ezen Volgán-túli Etelközből vettek volna részt az Al-Duna mellett a bolgárok elleni háborúban, s a besenyők által Etelközből ismét a Volgán-túlról szorítottak volna mai hazánkba, a napnál világosabbak, csak azon tévedésök vezethette, hogy Konstantín ezen helyét a föntebbiekkel összefüggésben nem olvasván, s azt hogy ő itt szokása szerint ismétél, mit Etelközre nézve még többször is tapasztalhatunk, figyelembe nem vevén, Etelközt és az öt folyó közötti tért két különböző helynek tartották, s így nemzetünknek Lebedián és Etelközön kívül még egy újabb szerintök már harmadik ideiglenes honát képzeltek és hirdettek. Nem hagyhatjuk e mellett szó nélkül azok vélekedését sem, kik Etelközt a kellőnél szűkebb térre, a Szeret, Prúth és Dnieszter közé azaz a mai Moldva- és Besszarabiára szorítják, mint Fessler, ki az *Atel*, *Etel* általában folyót jelentő nevet minden alap és bizonyság nélkül a Duna nevének állítván, Etelközt a Szeret, a Duna torkolata és Dnieszter közötti térre határozza ²⁾, mely kiterjedést tulajdonit annak csekély eltéréssel legújabbban Jerney is az etelközi folyók neveinek általunk már föntebb tárgyalt fejtegetése közben.

A következő „a kabarok nemzetéről“ című 39-dik fejezetben a császár ezen khazar fajú népségnek a magyarokhoz való csatlakozását és viszonyát ekként írja le :

Ἰστίον ὅτι οἱ λεγόμενοι Κάβαροι ἀπὸ τῆς τῶν Χαζάρων γενεᾶς ὑπῆρχον καὶ δὴ συμβῆσαν τινα παρ' αὐτῶν ἀποστασίαν γενέσθαι πρὸς τὴν ἀρχὴν

„Tudni kell, hogy az úgy nevezett kabarok a khazarok nemzetségéből származtak. Ugyanis részükéről valami pártütés történt kormányuk ellen,

¹⁾ Cassel, *Magyarische Alterthümer*. 139—143. l.

²⁾ Fessler, *Gesch. der Ungern*. I. köt. 247. l.

αὐτῶν, καὶ πολέμου ἐμφυλίου
καθιστάντος ἢ πρώτῃ ἀρχῇ αὐ-
τῶν ὑπερίσχυσει, καὶ οἱ μὲν ἐξ
αὐτῶν ἀπεσφάγησαν, οἱ δὲ ἐξέ-
φυγον καὶ ἤλθον καὶ κατεσκή-
ρωσαν μετὰ τῶν Τούρκων εἰς
τὴν τῶν Πατζιναικῶν γῆν, καὶ
ἀλλήλοις συνεφιλιώθησαν, καὶ
Κάβαροι τινες ὠνομάσθησαν.

s bellháború támadván, előbbi
kormányuk lett győztes, s egy
részök leületett, más részök ki-
bujdosott s a turkokhoz ment,
s velök együtt megtelepedett
a patzinakiták földére (azaz
a besenyők X-dik századi ho-
nában, Etelközben) és meg-
barátkoztak egymással és
holmi kabaroknak nevezet-
tek *).

Világos szerzőnk e szavaiból, hogy ezen khazar eredetű
kabarok csatlakozása őseinkhez Etelközben történt, mert ez
értendő a besenyők földén, a hol t. i. szerzőnk idejében a be-
senyők laktak, s nem kételkedhetünk, hogy azt 887. vagy
888-ra helyezzük, meddig t. i. őseink ezen téren tanyáztak.
S egyszersmind bizonyosága e hely azon föntebb igazolt állítá-
sunknak, hogy a magyarok a khazar khánnak alattvalói épen
nem voltak : mert ezen esetben a besenyőktől különben is fe-
nyegedett s Lebediából már kiszorított magyarok a fölöttök
felsőségi hatalmat gyakorló khazar khán megvert s megszö-

*) A szöveg ezen szavainak értelméből: καὶ Κάβαροι τινες
ὠνομάσθησαν bátorkodtam én, minthogy a τινες szó a magyar
„holmi“ kifejezésnek felel meg, a kabar nevet Jerney ellenében, ki
azt *Kel. Utaz. I. köt. 85. l.* földíratí névnek állítja s a mai Moldva
alsó részén a *kohurui* vagy *kovarlui* kerületben létező régi kővártól
származtatja, némely régibb szónyomozóinkkal együtt a *kóbor* szó-
val hozni összeköttetésbe, mint, a mely nevezet ezen honukból ki-
bujdosott s a magyarok közt előharczosokul használt nemzetségre
igen is alkalmazható. *Új Magyar Museum 185¹/₂. I. köt. 833. l.* —
Legújabbban *b. Czoernig, Ethnographie der Oester. Monarchie* című
nagy munkájában *II. kötet. 55. l.* Pray ellenében ki (Dissert. V.
96. l.) a kabarok nevét a hasonló nevű vallásfelekezettől, és Katona
ellenében ki (Hist. Crit. Ducum 82. l.) e nevet Attilának honi kró-
nikáinkban emlegetett *Chaba* (Csaba) fiától származtatja, azon véle-
kedést tartja legtermészetesebbnek, hogy Cabari = Abari, mint
Chuni = Unni; mit azzal is támogat, hogy a khazaroknak mint az
avaroknak szintűgy voltak khagánjai és tudunjai. Szerinte tehát
kabarok = avarok = általános névvel kúnok.

kött lázadó alattvalóit ugyan hogy fogadhatták volna kebelökbe? Árpád a magyaroknak Etelközben a khán tanácsára s emberei jelenlétében de szerzőnk szerint is a nemzet szabad akaratjából választott fővezére ezt igen is megtehetette: de mint a khán vazalljának ezt tennie sem joga sem tanácsos nem lett volna.

Ὅθεν καὶ τὴν τῶν Χαζάρων γλῶσσαν ἀντοῖς τοῖς Τούρκοις ἐδίδαξαν, καὶ μέχρι τοῦ νῦν τὴν αὐτὴν διάλεκτον ἔχουσι. ἔχουσι δὲ καὶ τὴν τῶν Τούρκων ἑτέραν γλῶτταν.

„A honnan a khazarok nyelvére is megtanították azon turkokat, és maig is ugyanazon szójárást használják (t. i. a kabarok): de tudják a turkok másik nyelvét is.“

Ez Konstantín munkájának egyik legnehezebb magyarázatú helye, s hihetőleg azért olyan, mert a tárgyhoz, melyről szól, maga sem értett, a khazar és magyar nyelv közötti különbözést és viszonyt maga sem ismerte. Ha azonban azon adatát, miszerint a magyarok az ő korában Kr. u. 950. körül a khazarok nyelvét s ezek viszont a magyarokét beszélték, mit ő bizonyosan nem maga költött, hanem az illető felek egyikétől vagy másikatól hallott, történeti igazságnak elfogadjuk, mit nem tenni semmi alapos okunk nem lehet: e tényt sehogy másképp ki nem magyarázhatjuk, mint ha azt hiszszük, hogy a khazar és magyar nyelv egymástól csak szójárásilag különbözött. Mert föltéve, de meg nem engedve, hogy a magyar és khazar két önálló külön nyelv lett volna, nem tarthatnók-e méltán hihetetlennek, hogy őseink az idegen khazar nyelvet s ezek viszont a magyart mintegy hatvan év alatt megtanulták volna: midőn látjuk, hogy a magyar nemzet mai hazánkban szláv, oláh s német elemtől környezve ezek nyelvét s viszont ezek a mienket csaknem ezer év alatt sem sajátították el.

Szerzőnknek a kabarokról szóló tudósítását számos történetvizsgálónk egyeztette, s nézetem szerint igen helyesen egyeztette, Béla király névtelen jegyzőjének előadásával, ki szerint a magyarok által szorongatott kiovi ruthén vezér segítségére sietett kúnok, miután az oroszokkal együtt a magyarok ellenében csatát vesztek, s miután az oroszok Kio

megvívását bevárni nem akarva a magyarokkal szerződésre léptek, hét vezérök alatt önszántokból a magyarokhoz csatlakoztak, s némely önkénytesen vállalkozó orosz csapatokkal együtt mai hazánkba telepedtek *). Nevezetes eltérésre találunk azonban a két írónál a csatlakozás idejére és helyére nézve. Konstantín szerint ez esemény Etelközben s így még az előtt történt, mielőtt őseink Etelközből kiszorítva új hont keresni megindultak, a névtelen jegyző szerint pedig Kiovfalai alatt, hová nézetem szerint őseink Etelközből a besenyők által kelet, a bolgárok által dél felől megtámadva vonultak. Ezen feljül a névtelen jegyző, jóllehet a *kozár* nevet ismerte s az Árpád bejövetelekor számos, Körös és Tisza közt tanyázó kozárokról emlékezik **), ezen Kiovfalai alatt a magyarokhoz csatlakozott vitézeket *kún* (Cumani) néven emlegeti s khazar eredetükről semmit sem mond. Melyiket kell e két tudósítás közül hitelre méltóbbnak tartanunk? Hogy Konstantín előadását khazar forrásból vette, igen hihető, s föl sem lehet tennünk, hogy ő, ki ezen eseményhez oly közel korban élt, a kabarok khazar eredetére nézve hamisan lett volna értesülve, annival kevesebbé mert rólok a magyarok által is volt tudomása; a mennyiben, mint mindjárt látni fogjuk, azt is tudta, hogy az ő korában a kabarok három nemzetségének mai honunkban egy fejedelme volt, s így ő, ha netalán a khazar tudósítás félrevezette, e nép eredetéről egyenesen magyarok által is értesülhetett volna. E szerint a khazar eredetre nézve neki méltán hitelt adhatunk, s névtelen jegyzőnknek ennek elhallgatásáért akként igazolhatjuk, hogy ő majdnem két századdal később élvén, vagy nem bírt tiszta tudomással e tárgyra nézve, vagy, a mi hihetőbb, azért nevezte őket kúnoknak, mert ezen általános nevezet őseink által minden a magyarral vér- és nyelvrokon népekre s így a khazarféle kabarokra is alkalmaztatott. Csakugyan Árpád korára, a névtelen jegyző föntebb idézett egyetlen adatát kivéve, sem évkönyveink sem okleveleink a khazar vagy kabar névnek legkisebb emlékét sem tartották fön; s így azt kell hinnünk, hogy ha e nevek a magyar állam

*) *Anonymus Belae Regis Notarius VIII. IX. X. fej.*

***) *Gentes, qui dicuntur Cozar. Ugyanő XI. fej.*

első századában még életben voltak is, már jegyzőnk korában feledékenységre mentek, s helyettök az életben a *kún* nevezett vett erőt, melyen emlegetik krónikáink a XI-dik században hazánkba többször beütött besenyőket is. Sokkal nehezebb e csatlakozás helyére nézve a két eltérő előadást egymással összehangzásba hozni s ellenkezések okát igazolni. — Meggyőződésem szerint a névtelen jegyző valamint őseink régi honáról, kivándorlásáról, úgy a honfoglalásról szóló adatait főképen a nemzeti hagyomány után írta össze, mely már az ő korában, a keresztyénség befolyása következtében, tetemesen vesztetett elevenségéből. Ő e hézagosságot hagyomány után nem tud semmit a magyaroknak a khazarok mellett Lebediában laktáról, nem tud semmit Etelközről s a bolgár-magyar háborúról, sőt kétségtelenül nemzeti dicsőségünk iránt bal fölfogásból származott féltékenységből és kíméletből mélyen hallgat arról is, hogy őseinket a velünk rokon besenyők tulnyomó ereje kényszerítette előbb-előbb nyomulni mai hazánk felé; miről pedig bizonyos, hogy tudomása volt, mert midőn nemzetünk emberhús-evéséről és vérivásáról beszélő némely történetírókról emlékezik, az általa nagyon is ismert és fölhasznált Regino krónikájának épen azon lapjára czéloz, melyben az, ezen nemzetünkre könnyen megfogható ellenszenvből, ráfogott vad szokás mellett, épen a besenyők általi nyomtatásról is emlékezik *). Ő Álmost, kit a hét vezérrel még az ősi honban választat fővezérré, egyenesen vezeti a Don folyón, Sudzsán, Kiovon, Lodoméron és Halicson át mai hazánkba; mit Konstantin részletesebb adatai után, melyeket a besenyők nyomásáról szintén emlékező Regino s más egykorú források is támogatnak, lehetetlen történeti valóságul elfogadnunk. Így természetes, hogy ő nemzetünk vándorlásának folyamáról részint eléggé részletes ismerettel nem bírván, (mert hogy Konstantin munkáját nem ismerte, kétségtelen), részint arról mit ebben nemzetünkre nézve megszegényítőnek képzelt, még csak szólani sem akarván, a kabarok vagy szerinte kúnok csatlakozását e vándorlásuk azon pontjához kö-

*) Regino, *Chron. Pertznel Monum. Germ. hist. I. köt. 600. l.* — Has. *Anonymus Belae Regis Notarius. I. fej.*

tötte, melyről a nemzeti hagyomány dicsőítőleg emlékezett. E pont Kio városának vívása, melyről egyedül a jegyzőnk által föntartott magyar hagyomány emlékezik ugyan, de a melyet csupán azért félrevetendőnek nem tarthatunk; annyi-
val kevesbbé, minthogy az orosz történetírás atyja Nestor is említi, hogy a magyarok Kio alatt vonultak mai hazánkba. „888—898. évben vonulának el, — mond ő, — a magyarok (Ugry) Kijev mellett egy hegyen túlra, melyet most magyar hegynek hívnak: a Dnieper mellé jövének és sátrakba szállának, mert úgy utazának mint a poloveczok (palóczok, az orosz írónál a besenyők). Kelet felől jövének, s nagy hegyen nyomultak keresztül, melyet most magyar hegynek (gory Ugorskija) hívnak (t. i. a Karpáton). S elkezdének az ott élő volochok és szlovének (bolgárok és szlávok) ellen harczolni; mert ott előbb szlovének ülének, s volochok foglalták el a szlovén földet. Azután a magyarok elkergették a volochokat, s együtt ülének a szlovénekkal, kiket magok alá vetettek, s ettől fogva azon földet magyar földnek (Magyarországnak) nevezik“ *). Kétségtelen e szerint, hogy a magyarok mai hazánkban vonultok közben Kio alatt a Dnieper partján sátoroztak, s bajos volna föltennünk, hogy az oroszok ezen legalább is egy pár százezer fegyverest számláló nemzetet cselédeivel, barmaival, szívesen látott vendégekül fogadták s barátságosan tárták volna föl előttök országukat; hanem igen természetesnek kell hinnünk, hogy a honát vesztett magyarságnak fegyverrel kellett utat nyitni a szláv tartományokon keresztül. Így én a magyaroknak Kio alatt vívott szerencsés csatájában s a városnak erre következett megszállásában s az oroszoknak a győztesekkel tett egyezkedésében semmi hihetlent nem látok, ha szinte mind erről az orosz Nestor szóval

*) *Nestors Russische Annalen von A. L. Schlözer III. küt. 107. l.* — Ebben ugyanő vagy másolói ez esemény elébe a 6396—6406. (Kr. u. 888—898.) éveket írja; de ez csak azt jelenti, hogy Nestor ez évekre semmi más emlékezetes eseményt nem tudott, s igen hihető, hogy ő ez esemény idejét az első 888-nak megfelelő évszámmal jegyezte; a mint hogy más forrásainkkal összevetve, a bolgár-magyar háborút s őseinknek Kio alá vonulását csakugyan ezen évre kell helyeznünk.

sem emlékezik is ; mert ő ezt épen azon igen természetes indokból hallgathatta el, a melyből a mi jegyzőnk a magyaroknak a besenyők általi veretését említeni is mellőzi. Kioy alatt történt a hazánkba vándorolt önkénytes oroszoknak Árpád táborához csatlakozása ; s jegyzőnk a kúnok csatlakozását is, melyről tökéletesen pontos ismerete a hagyomány után aligha lehetett, a legtermészetesebben ide helyezendőknek gondolhatta. — Úgy hiszem, hogy mind ezek után az elfogulatlan vizsgáló nem találhat elegendő okot arra, hogy e pontra nézve a csaknem egykorú Konstantin császár tudósítását a névtelen jegyzőnknel főtartott magyar hagyománynál alaposabbnak és pontosabbnak ne ítélje.

Konstantin khazar kabarjainak és névtelen jegyzőnk kúnjainak ugyanazosságát magából ez utóbbinak előadásából bizonyíthatjuk. Azon földön ugyanis, melyen jegyzőnk szerint az Árpáddal bejött kúnok megtelepedtek, több oly helynevet találunk, melyek mind megannyi élő bizonyosságai annak, hogy e vidékeken valaha khazar, magyaros kiejtéssel *kozár* nevet viselő népség lakott. Így például a Mátra vidékén, hol jegyzőnk szerint Ed és Edömér kún vezérek telepedtek meg, Nógrád megyében *Kozár* és *Kozárd* nevű, s Baranyában, hol a kún Ödö vezér hódított s székhelyéül Székcső várát építtette, Nagy-*Kozár*, Kis-*Kozár* és Rác-*Kozár* nevű helységeket találunk. S hogy ezen kúnok vagy khazar eredetű kabarak nyelve a magyarokétól csak szójárásilag különbözött, onnan következtethetjük, hogy az általok megszállott tájakon a Mátra mellékén Heves-, Nógrád- és Gömörben, Borsodban a Bikk hegység körül, hol a kún Böngyér és Acsád foglaltak szállást s fiaik Bors és Örs-úr várakat építettek, valamint Baranyában és a kún Ketel által megszállott Csallóközben, maig is többé-kevesebb tisztán fennmaradt szójárás divatozik, melyet közönségesen *palóc*z név alá foglalhatunk *). Ha e telepítvények alkotói idegen nemzetiségűek voltak volna, mire a történettudomány legkisebb bizonyosságot

*) Az Árpáddal bejött kúnok telepeiről *Anonymus Belae Regis Notarius* alkalmilag több helyen emlékezik, mint péld. XV. XXXI. XXXII. és XLVII. fejt.

sem nyújt, ezen egymástól oly távol eső vidékeken külön magyar szójárás alakultát s ezredéven át fönmaradtát lehetetlen volna megfejtenünk. Hogy egyébiránt a kúnok, besenyők és khazarok a magyarral egyazon népcsalád tagjai voltak, már maga a *pálcz* nevezet is bizonyítja, melyet az Árpáddal bejött kúnok, vagy Konstantín szerint khazar kabarok legtekintélyesebb tömege a Mátra mellékén kétségtelenül szláv szomszédaitól kapott, s melylyel a szlávok épen azon besenyőket szokták nevezni, kiket a mi hazai krónikáink viszont kún néven emlegetnek.

A kabarokról szóló s föntebb megszakasztott előadását szerzőnk így végezi :

Διὰ δὲ τὸ εἰς τοὺς πολέμους ἰσχυροτέρους καὶ ἀνδρομότερους δείκνυσθαι τῶν ὀκτῶ γενεῶν καὶ προεξάρχειν τοῦ πολέμου προεκρίθησαν πρώται γενεαί. εἰς δὲ ἔστιν ἄρχων ἐν αὐτοῖς, ἦγονν ἐν ταῖς τρισὶ γενεαῖς τῶν Καβάρων, ὅστις καὶ μέγρι τῆς σήμερον ἔστι.

„S mivel a háborúkban a nyolcz nemzetség erősebbjeinek és vitézbbjeinek mutatkoztak, a háborúban előljárni is nemzetségeik elsőnek választattak. S egy fejedelem van köztök, tudniillik a kabarok három nemzetségében, ki mai napig is van.“

Az első pontra nézve meg kell jegyezmem, hogy az nagyon is magán viseli az ön nemzetének kedvező khazar tudósítás s így részrehajlás bélyegét. Mert, hogy a kabarok a csatákban előljárókul, mintegy előhadúl szolgáltak, koránt sem a magyarokét fölülmúló erejöknek vagy vitézségöknek kell tulajdonítunk, hanem, jogtörténetünk ősz bajnoka Bartal György igen is alapos bizonyítása nyomán, azon valamint a húnoknál és avaroknál úgy a magyaroknál is századokról századokra átszállott törvényes szokásból kell kimagyaroznunk, mely szerint ők fegyverrel meghódított alattvalóikat, vagy a nemzetbe egyezkedés és önkényes hódolat útján befogadott idegen elemeket a csatákban előharczolásra kötelezték *). A második pont pedig világosan kimutatja, hogy a kabarok a magyarokat számra s így erőre meg sem közelíthették, mert

*) *Bartal, Commentarii I. köt. 77. 78., 95—98. 111. és 144. l. — Has. Új Magyar Muzéum 185¹/₂ I. köt. 410. l.*

szerzőnk tanúsága szerint a három kabar nemzetségnek, bizonyosan mint számra nézve összesen sem tetemesnek, a X-dik század közepén csak egy fejedelme, ellenben a hét magyar nemzetségnek, mint mindjárt látni fogjuk, az Árpád véreből származott nagy fejedelmen kívül hét külön fejedelme, azaz nemzetségfőnöke vagy hadnagya volt. Igen természetes tehát, hogy a magyar haderőt a kabarokénál ez arányban hétszerte nagyobbnak számíthatjuk, mely arányban találhatjuk maig is körülbelül a palóc, — régi kún — szójárás követőit hazánk többi magyar ajkú lakosaihoz.

Ezután „a kabarok és turkok nemzetségeiről“ című 40-dik fejezetben mindjárt név szerint elősorolja a császár a hét magyar s nyolczadik kabar nemzetséget, melyeknek neveit, ha ő gondosan ki nem kérdező és munkájába híven föl nem jegyzé vala, honi forrásaink e részbeni teljes hallgatása mellett, örök feleldség boritaná.

Πρώτη ἢ παρὰ τῶν Χαζάρων ἀποσπαθειῖσα αὕτη ἢ προσηθείσα τῶν Καβάρων γενεά, δεύτερα τοῦ Νέκη, τρίτη τοῦ Μεγέρη, τετάρτη τοῦ Κορτιγερμάτου, πέμπτη τοῦ Ταριάνου, ἕκτη Γενάχ, ἑβδόμη Καρή, ὀγδόη Κασή.

„Első nemzetség ezen a khazaroktól elszakadt föntebb említett kabarok nemzetsége; második a *Nyék*, harmadik a *Megyer*, negyedik a *Kürt-gyermat* (gyarmat), ötödik a *Tarján* nemzetsége, hatodik *Gyenáh* (Gyenő, Jenő) hetedik *Kara*, nyolczadik *Kaza*.“

Miután én „a hét magyar nemzetségről“ ezelőtt hét évvel irt terjedelmes cikkemben, Jerney azon alaptalan állítása ellenében, miszerint e nevek a kürt-alakban táborozó magyar hadosztályoknak az emberi test tagjaitól vett értelmes elnevezései voltak, s *Nyaka*, *Mejj-ere*, *Kürt-gyomra*, *Tarja*, *Könyök*, *Karja*, *Keze* hadosztályok, igazán nemzetségek, léteztek volna *), e neveket a legnagyobb részletességgel fejtegettem és igazoltam, s e nemzetségnevek élő emlékeit hazánk helyneveiben kimutattam : hogy jelen értekezésemben különben is sok helyt mellőzhetetlen ismétléseimet kevesbítsem, fölmenthetőnek tartom magamat e nevek bővebb fejtegetésétől,

*) Jerney, *Keleti Útazása I. köt. 80—88. l.*

olvasóimat említett értekezésemre útasítva ¹⁾). Azt azonban nem hagyhatom itt érintetlenül, hogy e hely latin fordításának ezen kétes értelmű szavai: „Prima a Chazaris avulsa haec Cabarorum gens est, quam dixi, secunda Nece, tertia Megere stb.“, valamint Stritternek roppant botlása, ki a kabarak lázadása, legyőzetése s a magyarokhoz menekülése után újra hét más kazarféle nemzetséget csatlakoztat őseinkhez ²⁾ vitték az eredetit nem olvasó több régibb történetvizsgálóinkat azon tévedésre, hogy az itt elszámlált nyolcz nemzetséget mind kabarnak azaz khazar eredetűnek véljék, s más külön nyolcz magyar nemzetségről beszéljenek. Még tovább ment e tévevésben, melybe hihetőleg Pray által vezetett, a „Histoire d' Attila“ minden magyar által különben méltán tisztelettel említendő írója Thierry Amadé, ki azt állítván, hogy a magyar törzsek Etelközben csaknem teljesen megsemmisítettek, megmentetésöket ezen hozzájok csatlakozott nyolcz khazar törzsnek tulajdonítja, s azt hiszi, hogy ezen képzelt nyolcz kozár nemzetség a magyarok fölött némi felsőségi jogot gyakorolt, s nemzetünk *magyar* nevét is ezen uralkodó khazarok egyik törzsétől a *Megyer*-től nyerte volna ³⁾). Miután ezen tévedés alapját kézzelfoghatólag kimutattam, az arra épített következtetéseket hosszasan czáfolni fölöslegesnek tartva, folytatam a császár további előadását.

Καὶ οὕτως ἀλλήλοις συναφθέντες περὶ τῶν Τούρκων οἱ Κάβαροι εἰς τῶν Παζινακικῶν κατώκησαν γῆν. μετὰ δὲ ταῦτα παρὰ Λέοντος τοῦ φιλοχρίστου καὶ αὐοιδίμου βασιλέως προσκληθέντες διπέρασαν, καὶ τὸν Συμειῶν πολέμησαντες κατὰ κρά-

„S egymással így megegyezvén, a kabarak a turkokkal együtt a patzinakták földére (azaz Etelközbe) szállottak. S ez után a Khrisztoszt szerető dicső León császár által fölszólíttatva átkelelének (t. i. a Duna vizén),

¹⁾ *Új Magyar Múzeum* 185 $\frac{1}{2}$. I. köt. 830—844. l.

²⁾ Post id vero tempus septem aliae gentes similiter a Chazaris discessione facta ad Turcos concesserunt. *Stritter Memoria popularum. Tom. III. 572. l.* — Ezt Konstantín soha nem mondta, csak Stritter képzelte; *Kállay* pedig utána elhitte. *Kozár-magyar kapcsolatok. Új Magyar Múzeum* 185 $\frac{1}{2}$ II. köt. 218. l.

³⁾ *Thierry, Histoire d' Attila et ses successeurs. II. köt. 213. 214 l.*

τος αὐτὸν ἤτησαν, καὶ ἐξελάσαντες μέχρι τῆς Πρεσθλάβου διήλθον ἀποκλείσαντες αὐτὸν εἰς τὸ κάστρον τὸ λεγόμενον Μονδράγα, καὶ εἰς τὴν ἰδίαν χώραν ὑπέστρεψαν τῷ δὲ τότε καιρῷ τὸν Λιούντινα τὸν υἱὸν τοῦ Ἀρπαδῆ εἶχον ἄρχοντα. μετὰ δὲ τὸ πάλιν τὸν Συμεὼν μετὰ τοῦ βασιλέως τῶν Ῥωμαίων εἰρηνεύσθαι καὶ λαβεῖν ἄδειαν, διεπέμψατο πρὸς τοὺς Πατζινακίτας, καὶ μετ' αὐτῶν ὁμοφώνησε τοῦ καταπολεμῆσαι καὶ ἀφανίσαι τοὺς Τούρκους. καὶ ὅτι οἱ Τούρκοι πρὸς ταξείδιον ἀπῆλθον, οἱ Πατζινακίται μετὰ τοῦ Συμεὼν ἦλθον κατὰ τῶν Τούρκων, καὶ τὰς αὐτῶν φαμίλιας παντελῶς ἐξηγάμισαν, καὶ τοὺς εἰς φύλαξιν τῆς χώρας αὐτῶν Τούρκους ἀπεκίσε κακινκίως ἀπεδίωξαν. οἱ δὲ Τούρκοι ὑποστρέψαντες καὶ τὴν χώραν αὐτῶν οὕτως εὐρόντες ἔρημον καὶ κατηφανισμένην, κατεσκήνωσαν εἰς τὴν γῆν εἰς ἣν καὶ σήμερον κατοικοῦσι, τὴν ἐπορομαζομένην κατὰ τὴν ἀνωτέρω, ὡς εἴρηται, τῶν ποταμῶν ἐπωνυμίαν.

és Szümeönt megtámadván erősen megverék, s előnyomúlva Preszthlabonig (a mai Presztova szorosig a Balkán hegylánczban) szaguldoztak, berekesztvén őt az úgy nevezett Mundraga várba, és saját országukba visszatérének. Ezen alkalommal Liunti*), Arpadész fia, volt vezérok. Miután azonban Szümeón a rómaiak császárával újra megbékélt és bátorságban érezte magát, a patzinakitákhoz küldte és azokkal szerződött, hogy támadják és semmisítsék meg a turkokat. S midőn a turkok hadjáratra kimentek, a patzinakiták Szümeóonnal a turkok ellen menének, és családjaikat tökéletesen megsemmisíték, és az országuk őrzésére hátra hagyott turkokat csúfúl kiverék. S a turkok megtérvén, és országukat ily pusztának és földültnek találván, megtelepedének azon földön, melyen mai napig lakoznak, mely, a szerint, a mint föntebb mondva van, a folyók nevei szerint neveztetik.“

Ezen legutóbbi pont helyes magyarázata nézetem szerint csak ez lehet, hogy őseink valamint előbbi hazájokat

*) Szerzőnk szövegében ez egyetlen egyszer említett név tárgyasetben fordul elő τὸν Λιούντινα alakban, minek alanyesete Liuntín-nak vehető. — A latin fordításban hibásan áll Liuntica.

Etelközt a folyók szerint nevezték, melyeket főntebb a császár egyenként is megnevezett, úgy e szokásokat, mely pusztai életmódjokkal annyira megegyezett, mai hazánkba jöve-
telök után is megtartották. Igen helyesen jegyzette meg, erre nézve Bartal György, hogy a magyarok, jöllehet már Árpád korában részint az itt talált és elfoglalt részint az általok újon épített várakban, később kifejlett vármegyei rendszerünk alapját megvetették, még is ázsiai szokásukat követve jobb szerették lakásaikat a folyók, erdők, hegyek, szóval a vidék természetes fölosztása és jelleme szerint nevezni ¹⁾. Így alakultak a folyók neveitől a népünknel maig is igen kedvelt és használt Temesköz, Körösköz, Bodrogeköz, Szamosköz, Muraköz, Rábaköz, Csallóköz, Csilizköz, Sárköz, Dunamellék, Tiszamellék, Érmellék, Vág-, Garammellék, Balatonmellék, Orbászág, Bosznaszág, (a Verbász és Boszna folyók mellett), valamint az erdőktől a Nyírség, Bakonyság, Szilágyság, Cserhát, Erdőhát, Erdély, továbbá a vidék jellemző tulajdonságaitól a Mezőség, Sárrét, Hegyalja stb. tájékevek.

A mi pedig a bolgár-magyar háború részletes fejtegetését illeti, miután azt, hogy e háború Kr. u. 888-ban, s ennek következtében őseinknek Kiovon át mai hazánkba vonulása 889-ben történt, a X-dik századi byzanti íróknak e háborúra vonatkozó bővebb adatai után, melyeket valamint szerzőnk főntebb közlött előadásával, úgy névtelen jegyzőnk, az orosz Nestor, és a nyugoti évkönyveknek a magyarok bejövételéről szóló tudósításával összevetettem, egy külön értekezésben tárgyaltam: jelenleg e cikkemre egyszerűen hivatkozni elégnek gondolom ²⁾.

Ὁ δὲ τόπος ἐν ᾧ πρότερον οἱ Τοῦρκοι ὑπῆρχον, ὀνομάζεται κατὰ τὴν ἐπωνυμίαν τοῦ ἐκεῖσε διερχομένου ποταμοῦ Ἐτέλ καὶ Κουζού, ἐν ᾧ ἀρτίως οἱ Πατζινάκται κατοικοῦσιν.

„Azon hely pedig, melyben a turkok előbb, (t. i. mielőtt Etelközből) kiverettek), lakának, az ott keresztülmenő folyóvíz nevérol Etel és Kuzu-nak neveztetik, mely-

¹⁾ Bartal, *Comment. I.* köt. 129. l.

²⁾ A bolgár-magyar háború DCCCLXXXVIII-ban. *Új Magyar Múzeum* 185 ¹/₂ I. köt. 515—532. l.

ben jelenleg a patzinakíták laknak.“

Ismét és ismét magyarázza e szavakkal szerzőnk a magyarok mai hazánk előtti honának elnevezését és hol fekvését. Homályosok volnának magokban e szavak, ha őseink e honáról szerzőnk már föntebb, szokása szerint, többször nem szólt volna; ha a föntebbi fejezetben e hont *Atelkuzu*-nak (azaz *Atel*-vagy *Etel*-köznek), nem nevezte s ugyanott világosan értésünkre nem adta volna, hogy ezen őseinktől a besenyők által elfoglalt hon a Szeret, Prúth, Dnieszter, Búg és Dnieper folyók mellékén feküdt, s ha e szerint ő maga nem adott volna kulcsot kezünkbe e rejtélyeseknek tetsző szavak megfejtésére. Aföntebbi adatok figyelembe vétele után azonban szerintem kétségtelen, hogy itt szerzőnk nem akar egyebet, mint a már egyszer említett és meghatározott *Atelkuzu* nevezetet nyelvészetileg megfejteni. S miután tudjuk, hogy *Atel*, vagy *Etel* eredetileg folyót jelent, s bár később kiválólág a roppant Volga folyó nevéül használtatott is, a tatárok a Káma folyót maig is Dzsolman *Idel*, az Uralt vagy Jajkot Jajk *Idel*, a Dont Tana *Idel* néven nevezik maig is ¹⁾; miután továbbá a *κοιζού* szóban a magyar *köz* (utánhangzóval régen *közö*) szóra könnyű ismernünk, mely az *atel* (folyó) szóval összetéve épen úgy képezi az *Ἀτελκοῦζον*-t mint a *sár* és *tó* szavakkal a maig is élő *Sárköz* és *Tóköz* vidékneveket: nem lehet legkisebb kétségünk sem, hogy e név a folyót jelentő *Etel* szóból, mely az őskorban nyelvünkben is meg volt, sőt a Békés megyei Körös-melléki *Edeles* puszta és a Borsod megyei Boldva-melléki *Edelény* mezőváros neveiben hazánkban ma is él, és a *köz* szóból alakult. Úgy látszik azonban, hogy a görög császár a magyar *köz* szó értelmét nem tudta, mert ez esetben magyarázata sokkal világosabb és értelmesebb fogott lenni.

Azon tudósok, kik, mint látók, *Etelköz*t a Volga és Uzu vagy Dnieper közé helyezik, s az *Ἀτελκοῦζον* leírást *Ἀτέλ καὶ Οὔζον*-ra hitték változtatandónak, természetesen itt is kénytelenek azt vitatni, hogy szövegünk *Ἐτέλ καὶ Κοιζού*-ja hasonlóan *Ἐτέλ καὶ Οὔζον*-nak olvasandó; tehát míg amott a szó-

¹⁾ Cassel, *Magyarische Alterthümer*. 140—142. l.

vegbe egy pár betűt toldanak, emitt belőle egyet kivetnek. Mivel azonban a görög szöveg e szerint változtatott szavai a megelőzőkkel összekötve a görög nyelv szóffüzési szabályai-
val ellenkeznének : b. Hammer-Purgstall József még több változtatást ajánl a szövegen, hogy t. i. e helyet így olvassuk : *ὁ δὲ τόπος — — ὀνομάζεται κατὰ τὴν ἐπωνυμίαν τοῖν ἐκεῖσε διερχομένοιν ποταμοῖν Ἐτέλ καὶ Κουζού* ¹⁾, mit elfogadnunk a föntebbiek után teljességgel nem lehet.

Οἱ δὲ Τοῦρκοι παρὰ τῶν Πατρίων διωχθέντες ἦλθον καὶ κατοικήσωσαν εἰς τὴν γῆν, εἰς ἣν νῦν οἰκοῦσιν. ἐν αὐτῷ δὲ τῷ τόπῳ παλαιὰ τινὲ ἔστι γνωρίσματα καὶ πρῶτον μὲν ἐστὶν ἡ τοῦ βασιλέως Τραϊανοῦ γέφυρα κατὰ τὴν τῆς Τουρκίας ἀρχὴν, ἔπειτα δὲ καὶ Βελάγραδα ἀπὸ τριῶν ἡμερῶν τῆς αὐτῆς γεφύρας, ἐν ἣ καὶ πύργος ἐστὶ τοῦ ἀγίου καὶ μεγάλου Κωνσταντίνου τοῦ βασιλέως καὶ πάλιν κατὰ τὴν τοῦ ποταμοῦ ἐκδρομὴν ἐστὶ τὸ Σέρμιον ἐκεῖνο τὸ λεγόμενον, ἀπὸ τῆς Βελεγραδάδας ὁδὸν ἔχον ἡμερῶν δύο, καὶ ἀπὸ τῶν ἐκεῖσε ἡ μεγάλη Μοραβία ἡ ἀβάπτιστος, ἣν καὶ ἐξήλειψαν οἱ Τοῦρκοι, ἣς ἔρχε τὸ πρῶτον ὁ Σφενδοπλόκος. ταῦτα μὲν τὰ κατὰ τὸν Ἰστορ ποταμὸν γνωρίσματά τε καὶ ἐπων-

„Sa turkok, — folytatja a császár, — a patzinakitáktól kiűzetvén megindulának, és megtelepedének azon földre, melyen most laknak. Azon helyen vannak némi régi emlékek : első Traianosz császár hidja Turkia kezdeténél ²⁾, azután Belagrada, (Belgrád = Nándor-Fejérvár) három napi járó földre azon hidtől, melyben a szent nagy Konstantinosz császár tornya is van ; s ismét a folyó mentében van az úgy nevezett Szermion (a latin Sirmium) Belegradától két napi járásra ³⁾; s ezeken túl a kereszteleetlen nagy Moravia, melyet a turkok megsemmisítettek, s melyen előbb Szfendiplokosz (Szetipolk, Szvatoplug) uralkodott. Ezek az Isztrosz melléki emlékek

¹⁾ *Magyar Tudós Társaság évkönyvei. III. köt. 132. l.*

²⁾ E híd romjai a régi Turrus Severini romja mellett épült mai Turnu de Severinul nevű falu közelében, Orsovától délre mintegy két mérföldre, ma is láthatók.

³⁾ A régi Sirmium a Száva mellett a mai Mitrovicz mezővárosnál feküdt. — Szerzőnk elmulasztotta a Szávát itt név szerint megemlíteni, bár, mint alább látni fogjuk, e folyót ismerte.

μία· τὰ δὲ ἀνώτερα τούτων, ἐν ᾗ ἔστιν ἡ πᾶρα τῆς Τουρκίας κατασκήνωσις, ἀρτίως ὀνομάζουσι κατὰ τὰς τῶν ἐκείσε ὄντων ποταμῶν ἐπωνυμίας. οἱ δὲ ποταμοὶ εἰσιν οὔτοι, ποταμὸς πρῶτος ὁ Τιμήσης, ποταμὸς δεύτερος Τούτης, ποταμὸς τρίτος ὁ Μορήσης, τέταρτος ὁ Κρίσος, καὶ πάλιν ἕταρος ποταμὸς ὁ Τίτζα.

és nevezetek. Az ezeknél föntebb eső tájakat, a hol van az egész Turkia szállása, most az ott folyó vizek neviről nevezik. S a folyók ezek : első folyó a *Timészész*, második folyó a *Tútész*, harmadik folyó a *Morészész*, negyedik a *Kriszosz*, és ismét másik folyó a *Titza*.⁴

Hazánk e folyónak neveiben a görög *ης* vagy *ος* végzet elvetésével a *Temes*, *Maros*, *Körös* vagy népien *Kerezs* (névtelen jegyzőnknel is még *fluuius Cris*) és *Tisza* neveit első pillanatra fölismerjük ; csak a másodikul említett *Tútész*, a görög végzet elvetése után *Tút*, folyó nevét nem találhatjuk föl ma hazánkban. Minthogy azonban a császár e folyókat, mint látjuk, a Dunától éjszak felé sorjában számlálja elő, s így azt a *Temes* és *Maros* közt kell keresnünk, hol a *Begén* kívül más nevezetesebb folyó nincs : nem kétkedem a *Tutész* nevet a *Bege* elavúlt régi nevének tartani ; jóllehet e folyó e néven, tudtomra legalább, sem írónknál sem okleveleinkben nem említették, sőt róla már névtelen jegyzőnk is *Bege* néven emlékezik *).

Πλησιάζουσι δὲ τοῖς Τούρκοις πρὸς μὲν τὸ ἀνατολικὸν μέρος οἱ Βούλγαροι, ἐν ᾗ καὶ διαχωρίζει αὐτοὺς ὁ Ἰστρος ὁ καὶ Δανούβιος λεγόμενος ποταμὸς, πρὸς δὲ τὸ βορειὸν οἱ Πατζινακῖται, πρὸς δὲ τὸ δυτικώτερον οἱ Φράγγοι, πρὸς δὲ τὸ μεσημβρινὸν οἱ Χρώβατοι.

„Szomszédok a turkokkal kelet felé a bulgárok, a hol őket az *Isztrosz* folyó választja el, mely *Danubiosz*-nak is neveztetik, éjszak felé a patzinakíták, nyugot felé a frankok, dél felé pedig a khrobátok.“

Hogy e meghatározás valamint a besenyőket illetőleg, kik helyesebben kelet felé és éjszakra csak hazánk kelet-éj-

*) *Partes Beguey* (begei részek, Bege melléke). *Anonymus Belae Regis Notarius. XLIV. fejt.*

szaki részén voltak szomszédaink, úgy a bolgárokra nézve sem eléggé pontos, könnyen észrevehetjük : de a középkori geographiai ismeretek csekélysége mellett szerzőnknek, ki hazánkat saját tapasztalásából nem ismerhette, épen oly könnyen elnézhetjük.

Αἰ δὲ ὀκτῶ γενεαὶ τῶν Τούρκων αὐταὶ πρὸς τοὺς οἰκτίους, ἄρχοντα; οὐχ ἐπηκούουσιν, ἀλλ' ὁμόνοιαν ἔχουσιν εἰς τοὺς ποταμοὺς, εἰς οἷον μέρος προβάλλει πόλεμος, συναγωνίζεσθαι μετὰ πάσης φροντίδος τε καὶ σπουδῆς.

„S a turkok ezen nyolcz nemzetsége nem alattvalói saját fejedelmeiknek, hanem szerződésben vannak, hogy a folyok szerint, a melyik részén háború talál kiütni, egymást egész készséggel és buzgósággal segítik.“

E szavak nézetem szerint csak azon eddig is említett s alább még bővebben bizonyítandó állítasomat támogatják, hogy a magyar állodalom a X-dik században nem egyeduralmi alapon hanem a nemzetségek szövetségén alapúlt. Szerzőnk világosan értésünkre adja e szavaival, hogy a nemzetségek külön főnökei nem gyakoroltak nemzetségek tagjai fölött fejedelmi hatalmat. Nézetem szerint ők nemzetségek kormányát nem saját tetszésök hanem csak a törvénynyé vált ősi szokások szerint vezethették, saját nemzetségek elébe törvényeket nem szabhattak, az egész nemzetet illető közügyekben önállóan nem intézkedhettek ; tehát egyik nemzetség fejedelme vagy hadnagya sem indíthatott háborút, nem köthetett békét s nem szerződhetett a külnemzetekkel. Hogy ugyanis a törvényhozás joga e korban a nemzet közgyűlését illette, régi krónikáink számos helyei bizonyítják; hogy pedig a nemzet közügyei s a külfölddeli viszonyok fölötti határozást a nemzet Árpádnak és utódainak, valamint az ő tanácsát képző nemzetségfőnököknek és főtisztviselőknek nem adta át, ugyancsak krónikáinkból bizonyítható, melyek szerint a hírnök a magyarokat, mielőtt keresztyénekké lettek volna, e szavakkal szólította táborba : „Isten és a magyar nép szava, hogy ez s ez napon kiki fegyveresen itt s itt pontosan megjelenjen, a község tanácsát és parancsát meghallani“ *). Miből természetesen következik,

*) *Kézai, Chron. I. könyv 2. fejt. 1. §., Chron. Budense Podhradcsky kiadása 14, l., Thuróczi, Chron. I. rész. 10. fejt.*

hogy valamint Árpád és utódai az egész nemzet, úgy a külön nemzetségfőnökök saját nemzetségek ügyeinek intézésében a nemzeti közgyűlés akaratától függöttek, s csak az ez által hozott törvények örei, a nemzeti végzések végrehajtói, s hogy e tisztöknek megfelelhessenek, az Árpád véréből való fejedelmek az egész ország, a törzsfőnökök a nemzetségek haderejének vezérei és parancsnokai voltak. Így vélem én helyesen magyarázandónak a császár e szavait, hogy „a nyolcz nemzetség nem alattvalója saját fejedelmeinek.“

E szavak után így folytatja a császár :

Ἔχουσι δὲ κεφαλὴν πρῶ-
την τὸν ἄρχοντα ἀπὸ τῆς γε-
νεᾶς τοῦ Ἀρπαδῆ κατὰ ἀκο-
λουθίαν, καὶ δύο ἐτέρουσ, τὸν
τε γυλᾶν καὶ τὸν κερκᾶν, οἵτι-
νες ἔχουσι τάξιν κριτοῦ ἔχει
δὲ ἐκάστη γενεὰ ἄρχοντα.

Ἰστίον ὅτι ὁ γυλᾶς καὶ ὁ
κερκᾶν οὐκ εἰσὶν ὀνόματα κν-
ρια ἀλλὰ ἀξιώματα.

„S első fejük az Arpa-
dész nemzetéből fejede-
lem következés szerint ¹⁾, és
két másik, a gülász és a kar-
khász, kik bírói tisztet vi-
selnek. S van mindegyik
nemzetségnek fejedelme.

S tudni kell, hogy gülász
és karkhász nem tulajdon név,
hanem méltóság.“

Ezen méltóságnevek közül az elsőt a γυλᾶς-t tudósaink nagy többsége a magyar *gyűlés* szóval egynek veszi ²⁾, mely állításra őket kétségtelenül hazai krónikáink azon adata vezetete, miszerint a Scythiából kiköltöző húnok egy bírót (rec-
tor) választottak, kinek ítéletét, ha hibázott, a *gyűlés* (commu-
nitas) megsemmisíthette, mely szokás krónikáink szerint a magyaroknál is egészen Gyeics, Taks fia, idejéig fönállott. Ezt kétségtelennek tartva tisztelt jogtudósunk Bartal György határozottan kimondja ítéletét, hogy a császár midőn e nevet

¹⁾ A latin fordítás után, mely a *πρότῃ κεφαλῇ* szavakat, „pri-
mus dux exercitus“-nak adja, hibásan értelmezi e szavakat *Kérék-
gyátó Árpád* így : Tudni kell, hogy náluk (a magyaroknál), első ve-
zére a seregnek mindig egyik vezér Árpád nemzedékéből“. *Magyaror-
szág művelődésének története I. köt. 233. l.*

²⁾ Schwarz Gottfried, *De Samuele rege* 45. l., Fessler e. h. 274. l.
Podhradczky Kézaira tett jegyzeteiben e. h., Horváth Mihály, Magy. tört. I.
köt. 18. l. Horváth István, a szlavinokról 89. l., Bartal, Comment. I. köt. 133.
l., Jerney, Kel. Út. I. köt. 136. l. stb.

személyes hivatalnévnek magyarázta, tévedésben volt, ez ítéletét azzal is támogatván, hogy a császár több férfiút megemlít, kik a karkhász (szerinte kár-khán) méltóságot viselték, de mint a magasabb gyűlász hivatal viselőjét senkit sem nevez meg ¹⁾. Azonban, ha látjuk, hogy a régi székely krónika a székelyek közt a pogány korszakban nagy és kis *gyulákat* emleget ²⁾; ha meggondoljuk, hogy ezen eredetileg méltóságnév Erdélyben Töhötömnök krónikáinkban *Gyula* néven emlegetett utódaira nézve személynévvé változott, épen úgy mint az avaroknál a khán (*Xayáros*) nevezet; s ha ezek nyomán meggyőződünk, hogy a *gyula* méltóságnév nemzetünk közt valósággal létezett: lehetetlen a császárt, kinek udvarában más byzanti források szerint 943—948-ig az öt évi béke kezeseiül magyar tűszok tartózkodtak, kinek udvarában épen Magyarország karkhásza Bules, valamint egy *Gyula* (*Γυλάς*) nevezetű főnök, lihetőleg Töhötöm unokája az erdélyi *Gyula*, keresztyénségre tért ³⁾, ki nemzetünkkel diplomáciai összeköttetésben állott, azzal vádolnunk, hogy ezen név értelmezésében tévedésbe esett.

A *gyula* név értelmét magyar nyelvből ügyekezett megfejtteni Szlemenics Pál, ki azt hibásan *gyilász*-nak olvasván, s a szerint *gyil* gyökből származó *gyilok* szavunkkal hozván összeköttetésbe, azt hiszi, hogy a *gyilász* fővesztő ügyekben ítélő vérbíró, a *kárkhász* (szerinte *kár-khán*) pedig kártérítő bíró volt volna ⁴⁾. E vélemény alapjával együtt mindjárt összedől, mihelyt tekintetbe vesszük, hogy *gyilok* szavunk nem *gyil* magyar gyökből származott, hanem a német *Dolch* magyaros kiejtése, mit bizonyít az, hogy régibb nyelvenlékeinkben *gyolk* és *gyolkost* olvasunk az újabb *gyilok* és *gyilkos* kiejtés helyett. — Kállay a *gyula* nevet a *gula* vagy *gulya* ösvilági pásztor-időszaki szóval azonosnak veszi, s szerinte, kinek az őskorban több marhája (*gulyája*) volt, az mint előkelőbb s tekintélyesebb parancsolt is; az ő vélekedése szerint

¹⁾ Bartal, Comment. e. h.

²⁾ A nemes székely nemzet constitutiói. Pest, 1818. 282. 283. l.

³⁾ Georgius Cedrenus, bonni kiadás II. köt. 328. l.

⁴⁾ Szlemenics Pál, Törvényeink története az Árpádok alatt. Magyar Tud Társaság évkönyvei. VI. köt. 47. l.

a *gyula* eredetileg nem is bíró hanem a közjövendelmek fölügyelője s a *tárkán*-nak (tárnoknak), miként ő szerzőnk *καρχᾶς*-át magyarázza, ellenőre volt s csak később foglalkozott az igazság kiszolgáltatásával ¹⁾). Mennyire erőltetett e különben is minden bizonyítás nélküli magyarázat, egy tekintetre észrevehetjük; mennyiben gondolni sem lehet, hogy azon főember, kinek sok marhája, gulyája volt, magát barmai csordájával egy néven *gulyá*-nak nevezte vagy neveztetni engedte volna. Én ezen igen is sikamlós nyelvészkedési tέρre cseszkedni nem akarva, csak annyit tartok a *gyula* névre nézve mintegy figyelemgerjesztésül megjegyzendőnek: vajjon a székelyföldi *duló* hivatalnév, mely ott 1848-ig életben volt, nem ezen ősrégi bírói hivatalnév átalakulása-e?

A másik bírói hivatalnév megfejtésére nézve, melyet a császár *καρχᾶς*-nak irt és hangoztatott ²⁾), szintén nem érthetünk egyet Kállayval, ki azt a turk nemzeteknél divatozott *Tárkán* s a magyar *tárnok* méltóságnévvel, mely utóbbi nem is bírói hivatal volt, egynek állítja ³⁾). De nem fogadhatjuk el tudósainknak csaknem öszhangzó s így már tekintélyre emelkedett véleményét sem, mely szerint e név *kár-khán*, s jelentése kártérítő, kárbíró volna; mert valamint szövegünk *καρχᾶς* leírása, úgy az ezen bírói tisztnek megfelelő *horkaz* hivatalnév a székely krónikában ⁴⁾) annyit kétségtelenné tesz előttünk, hogy e nevezet nem a magyar *kár* és a magyar nyelvben különben is idegen *khán* szavakból alakult. Azért én e véleményt, melyet 1852-ben „a hét magyar nemzetségről“ című értekezésemben magam is követtem ⁵⁾), de már 1854-beu

¹⁾ Kállay Ferencz, Gylas és Charchan nevek jelentése. *Új Magyar Múzeum*, 185°/₁ II. köt. CCLXXV. l. — A *kárkhán*, *tárkán* és *tárnok* nevek azonságát már Fessler kezdte gyanitva állítani, *Gesch. d. Ung.* I. köt. 274. l.

²⁾ Ezen szó szerzőnknel hétszer jön elő, egyszer tárgysetben *τὸν καρχᾶν*, háromszor alanysetben *ὁ καρχᾶς*, *τὸ καρχᾶς* a (*kharkhász* név) s egy helyt hibásan *ὁ καρχᾶν*, és háromszor birtoksetben *τοῦ καρχᾶ*, minek nem *καρχᾶν*, hanem *καρχᾶς* alanyset felel meg.

³⁾ Kállay e. h. CCLXXVII. s köv. l.

⁴⁾ A nemes székely nemzet constitútiói e. h.

⁵⁾ *Új Magyar Múzeum* 185°/₂. I. köt. 829. l.

épen a székelly krónika *horkaz*-a által figyelemzette magából Konztántín leírásából tarthatatlannak nyilvánítottam ¹⁾, el nem fogadhatván, bár e név értelmét megfejteni nem tudom is, a szöveghez híven *karkhász*-nak olvasom, s hajlandó vagyok hinni, hogy annak valódi helyes *harkász* kiejtését a székelly krónikatartotta fön.

Áttér ezután szerzönk az Árpád családjának előszámlálására, melyre vonatkozó adatai annyival becsesebbek, minél kevesebbet tudhatnánk e tárgyról a császár tudósítása nélkül összes eddig ismert forrásainkból, melyek a X-dik század közepéig Árpád maradékai közül egyedül fiát Zsoltot és unokáját Taksot ismerik.

Ἰστέον ὅτι ὁ Ἀρπαδῆς ὁ μέγας Τουρκίας ἄρχων ἐποίησε τέσσαρας υἱούς, πρῶτον μὲν Ταρκατζοῦν, δεύτερον τὸν Ἰελεχ, τρίτον τὸν Ἰουτοτζάν, τέταρτον τὸν Ζαλιάν.

„Tudni kell, mond a császár, — hogy Árpadesznak, Turkia nagy fejedelmének, négy fia volt, első *Tarkat-zúsz*, második *Jeleh*, harmadik *Jutotzúsz*, negyedik *Zal-túsz*.“

E négy névből, ha az *as*, *ovs* görög végzetet elvetjük, s a *τζ* összetett betűket *s*-nek hangoztatjuk, *Tarkas*, *Jeleh*, *Jutos* és *Zsalt* vagy *Zsolt* magyaros hangzású nevek tünnek elő. Jerney e nevek értelmezését megkísértve, az elsőt *Torkos*-nak, a másodikat *Jeles*-nek, a harmadikat *Jutos*-nak azaz *Útós*-nek, a negyediket *Solt*-nak magyarázza, mely legutóbbi név szerinte aligha nem szólót, szóst, beszédest jelent, s így ő mind a négy nevet „mind annyi jelentő tiszta magyar névnek“ hirdeti ²⁾. Azonban előttem több mint kétséges, hogy a *Tarkas* név *torkos*-t jelentene; a *Jeleh* név *Jelessé* változtatása pedig, miután a görög *χ* betű soha *s* vagy *cs* hangot nem képvisel, világos tévedés; mert szerzönk helyesírási szabályai szerint a magyar *Jeles* névnek csak *Ἰελετζής* leírás felelhetne meg; a *Jutos* névnek pedig, mely az Árpád nemzetsége által bírt Sz.-Fejérvár vidékén a Veszprém vármegyei *Jutas* hely-

¹⁾ Az 1533-diki székelly krónika védelme. *Új Magyar Museum* 1854. II. köt. 460. l.

²⁾ Jerney, *Keleti Útazása* I. k. 135. l.

ségben maig is él, az *ütös* szóval, valamint *Zsolt*-nak, melyet *Solt* vár, vármegye és város neve tartott fön, a magyar szó igazán *szav* gyökkel semmi összeköttetése sem képzelhető ; s így Jerney értelmezését teljességgel nem fogadhatjuk el. — Nem mellőzhetem e pontnál azon észrevételt, hogy miután szerzőnk fűntebb a bolgár-magyar háborúról szólván Árpádnak *Liuntin* nevű fiát említi, itt pedig, hol Árpád valamennyi fiát elősorolja, e nevet nem említi, nem lehet egyebet gondolnunk, mint hogy e név a négy fiú közül egyiknek vagy másiknak idegen elnevezése, vagy másik neve ; hogy azonban melyikre vonatkozott, nem határozhatjuk meg, valamint a hasonló hangzason kívül semmi más alapunk nem lévén, e nevet több tudósunkkal *Leventére* értelmezni sem lehetünk hajlandók.

Ἰστίον ὅτι ὁ πρῶτος υἱὸς τοῦ Ἀρπαδῆ ὁ Ταρκατζούδης ἐποίησεν υἱὸν τὸν Τεβέλη, ὁ δὲ δεῦτερος υἱὸς ὁ Ἰέλεχ ἐποίησεν υἱὸν τὸν Ἐζέλεχ, ὁ δὲ τρίτος υἱὸς ὁ Ἰουτοτζᾶς ἐποίησεν υἱὸν τὸν Φαλίτζιν τὸν νυνὶ ἄρχοντα, ὁ δὲ τέταρτος υἱὸς Ζαλιᾶς ἐποίησεν υἱὸν Ταξίν.

Ἰστίον ὅτι πάντες οἱ υἱοὶ τοῦ Ἀρπαδα ἐτελεύτησαν, οἱ δὲ ἕγγονοι αὐτοῦ ὁ τε Φαλῆς καὶ Τασῆς καὶ ὁ ἐξάδελφος αὐτῶν ὁ Τάξις ζῶσιν.

Árpád itt említett négy unokája közül az elsőnek nevét Jerney *Tévely*-re magyarosítja ; holott a görög *Τεβελῆς* leírás az ης végzet elvetése után, a β a v hangot fejezvé ki, *Tevel*-nek felel meg, mely mint helynév épen az Árpád család dunántúli birtokában a Veszprém megyei Nagy- és Ádáz-*Tevel* s a Tolna megyei *Tevel* helységekből maig is él. A második *Ἐζέλεχ* nevét Jerney *Aszályos*-ra vagy *Eszelős*-re fordíti, holott e név, a ζ dz-nek hangozván s így cz hangot képviselvén, a χ pedig csak utóleheletül lévén tekintendő, helyesen *Edzeleh* vagy *Etzeleh* olvasást ad, s vélekedésem szerint nem egyéb mint Attila magyaros *Ethel* vagy *Eczel* nevének s így emléké-

„Tudni kell, hogy Árpádész első fia Tarkatzús nemzette *Tebelészt*, második fia Jekeh nemzette *Edzeléht*, harmadik fia Jutotzász nemzette *Falitziszt* a mostani fejedelmet, negyedik fia Zal-tászs nemzette *Taksziszt*.”

„Tudni kell, hogy Árpád fiai mind meghaltak, hanem unokái *Falész* és *Taszész* és unokatestvérök *Takszisz* élnek.”

nek Árpád családjában megújítása. A harmadik *Φαλίτζις* nevet Jerney *Vállas*-nak értelmezi, miben szintén nem érthetünk vele egyet, mert e név az *ις* végzet elvetésével *Falis* vagy *Valis* nevet ad; a negyediket pedig *Τάξις*-t, kiből mint Zsolt fiában krónikáink *Takson*-ára ismerhetett volna, s kinek eredeti *Taks* nevét az *ις* végzet elvetése után szerzőnknel találjuk föl, *Tokos*-ra magyarázza *). Legkétesebb e nevek közül a harmadik helyes hangoztatásának eltalálása, s midőn én *Vál*-ra magyarázom, s e nevet, mint már többeket is kimutatam, az Árpád birtokát alkotó Buda- és Fejérvártól nem igen távol eső Fejér vármegyei *Vál* mezőváros nevében hiszem fönmaradottnak: ezt csak azért tehetem, mert a *Φαλίτζις* nevet a *Φαλις* névvel, kit szerzőnk szintén Árpád unokájául még mint élőt említ, egynek tartom, s e két név alatt ugyanazon személyt hiszem értendőnek. Annyival inkább bártorkodom ezt föltenni, mert Zsolt fiának *Taks*nak nevét is az élők közt újra s így csakugyan kétszer találjuk említve, mely eljárás szerint, miután *Falitzisz* is mint mostani fejedelem az élők közé tartozott, ha *Falész*-től különböző személy volt volna, nevének a *Falészé* mellett valamint *Taks*nak természetesen kétszer kellene említve lenni. A kérdéses két név közül már az elsőt, mint különben sem magyarosan hangzót, a másolók tévedéséből hiszem származottnak, s az utóbbit tartom eredetinek és helyesnek, melynek a görög végzet elvetése után *Fál* vagy *Vál* kiejtés felel meg. — Árpádnak még egy élő unokáját említi a császár az említett négyen kívül *Τασής*-t, kinek nevét a Duna mellett, a Zsolt és *Taks* nevét örökítő *Solt* és *Takson* helységek közt fekvő *Tass* falu tartotta fön.

Egy igen nevezetes, mind eddig kellően tisztába nem hozott, s azért a legnagyobb figyelmet érdemlő adat fordul elő szerzőnk utóbbi soraiban mintegy mellesleg oda vetve, s ez az, hogy Árpád harmadik fiának *Jutos*nak fiát, *Falitzisz*-t (és nem *Phalitzin*-t, mint íróink a görög tárgyeset *ν* ragját figyelembe nem véve írják) szerintünk *Vál*-t, a császár azon időben, midőn sorait írta (Kr. u. 949. táján) „mostani fejedelem“-

*) *Ugyanő u. o.*

nek nevezi. Régibb történetnyomozóink, mint Pray, Katona s utánok többen, valamint Árpád fia Liuntin úgy unokája Falitzisz *ἄρχων*-ságát, mely mindkét tárgyról egyedül szerzőnk emlékezik, úgy magyarázzák, hogy ezek e méltóságot vagy csak mint helyettesek ideiglenesen viselték, vagy csak az ország egy részét kormányozták, vagy csak egyszerűen hadvezérek voltak. Azonban Liuntinra nézve magából szerzőnk szavaiból kitetszik, hogy ő a bolgár-magyar háború idejében s így mindjárt Árpádnak Etelközben történt fölemeltetése után nem az összes nemzet fejedelme hanem a bolgár földet dúló magyar hadsereg feje vagyis vezére volt. Előadván ugyanis a császár, hogy a magyarok Bolgárországot földülták, Simeont egy várba rekesztették, s országukba visszatértek, e szavak után rögtön mondja, hogy „ezen alkalommal“ (*τῷ τότε καιρῷ*) azaz a bolgár-magyar háborúban, Liuntin, Árpád fia, volt fejedelmök (*ἄρχων*) azaz hadvezérok. Ellenben Falitziszra vagy Válra nézve, kit szerzőnk „a mostani fejedelemnek“ mond, ily ideiglenes hadvezérséget nem alkalmazhatunk. Azért őt többen íróink közül elismerik ugyan fejedelemnek (*ἄρχων*-nak), hanem úgy vélekednek, hogy ő nem az összes nemzet fejedelme, mint Árpád és fia Zsolt, hanem csak törzsfőnök azaz egy nemzetség külön fejedelme volt, milyenek szerzőnk tanúsága szerint mind a hét magyar nemzetségben mind a kabarok közt, hasonlóan *ἄρχων* néven említve, csakugyan léteztek. Fölhozzák erre nézve erősségül, hogy Konstantín Árpádot, a nemzet fejedelmét, Magyarország nagy fejedelmének (*ὁ μέγας Τουρκίας ἄρχων*) nevezi, s így e két méltóságot egymástól megkülönbözteti; s minthogy a császár Vált nem nagy fejedelemnek mondja, ezért őt Árpád hatalmának örököséül Zsolt után el nem ismerik; hanem honi krónikáinkkal és a külföldi hagiographusokkal együtt, kik Taks fiát Gyeicset Magyarország negyedik vezérének említik, Zsolt után egyenesen Taksot vitatják a fővezérségben következettnek. Azonban ha áll is, hogy a császár az imént tárgyalt sorokban Árpádot Magyarország nagy fejedelmének, Falitziszt vagy Vált pedig egyszerűen fejedelemnek nevezi: viszont az is áll, hogy ugyanő néhány sorral föntebb a nemzet fővezérét vagy fejedelmét is egyszerűen csak *ἄρχων*-nak írja e szavaiban: „első fejök (a

magyaroknak) az Árpád nemzetségéből való fejedelem“ (ἄρχων) és „van minden nemzetségnek is fejedelme“ (ἄρχων); és így a nagy (μέγας) jelző elmaradása épen nem bizonyítja, hogy Vál Kr. u. 949. körül nemzetünk fővezére, nagy fejedelem, nem lehetett volna. Anyival kevésbé bizonyítható ez szerzőnkől, mivel ha krónikáink és ezek nyomán írónk csaknem közérteleme szerint Zsolt után hazánk nagy fejedelméül valósággal fia Taks következett, hogyan történhetett volna az, hogy a császár Vált, mint csak nemzetség-főnököt, vagy csak a hadsereg vezérét, a mostani fejedelemnek nevezi, Taksot pedig, kit név szerint kétszer is említ, nem csak hogy nagy fejedelemnek nem, de még csak fejedelemnek, nemzetségfőnöknek sem ismeri? Igen helyesen jegyzi meg erre Szalay László, hogy Konstantín világos szavai nem engedik meg, miszerint Falitzinban (szerintem Válban) Taks távollétében helyettesét s az ország kormányzóját lássuk „s a görög császárról bajos volna föltenni, hogy névről sem ismerte a magyarok fővezérét, kikkel csak imént állott harcban, s kiknek követői, úgy szólván, azon pillanatban tértek tőle vissza az országba, midőn munkájának kérdéses helyét ír“¹⁾. De hogyan is vádolhatnók azzal, hogy hazánk s különösen az Árpád család viszonyait nem eléggé ismerte, azon császárt, kinek udvarában nem csak Gyula és Bulcs, amaz Erdély vezére, ez Magyarország karkháza s így rangban harmadik főnöke, hanem, mint alább látni fogjuk, az Árpád család egyik tagja, Árpád unokájának Tevelnek fia Termas is megfordult, s Bulcs-csal együtt, kiről más forrásainkból tudjuk, hogy ott megkezesztelkedett a patriciussá emeltetett, a császárnak vendégbarátjává (φίλος) lett.

Legújabbban Kerékgyártó Árpád ezen ellenvetéssel lép föl Vál fővezérsége ellen: „Elég-e annak elhívésére Konstantín tekintélye, hogy Zsolt után nem fia Takson, hanem ennek unokatestvére Falitzin lett fővezér; holott nem csak a legrégibb hazai éviratok, hanem ezekkel egyezőleg a külföldi krónikák is ellenkezőt bizonyítanak?“²⁾ E kérdésre a

¹⁾ Szalay László, *Magyarország története I. köt.* 33. l.

²⁾ Kerékgyártó Árpád, *Magyarország művelődésének története I. köt.* 190. l.

legnyiltabb őszinteséggel válaszolhatom, hogy ha az ellenkező be volna bizonyítva, nem hogy Konstantín császár de a világ bármely írójának tekintélyére sem szabad lenne hajtunk : úgy de e kérdésben, a mennyire én a hazai és külföldi krónikákat ismerem, ezek által az ellenkező, hogy épen akkor, midőn a császár e sorokat írta, valósággal Taks volt Magyarország fővezére, teljességgel nincs bebizonyítva. Mert hogy hazai krónikáink, melyek mind a keresztyén korból valók és így közel sem egykorúak, valamint szerzőnkön kívül más külföldi források, mely utóbbiak a negyven évig kormányzott Zsoltot sem említik soha név szerint, Válról mit sem tudnak, s hogy ennek következtében némely szent-életírók és századokkal később szerkesztett krónikáink Taksot Magyarország harmadik, Gyeicsét negyedik fővezérének számítják, még nem döntő bizonyosság arra, hogy Zsolt és Taks közt a fővezérséget Vál nem vitelhette. Összes bel- és külföldi forrásaink közül ugyanis melyik bizonyítja be kétségtelenül, hogy a X-dik század közepe táján Zsolt mely évben évezte s Taks mikor kezd e vinni Magyarország kormányát? Igaz hogy névtelen jegyzőnk ezt mondja : „Zsolt vezér, fiát Taksont vezérré és uralkodóvá tette egész Magyarország fölött, s maga Zsolt vezér fia uralkodásának harmad évében a test tömlöczéből a minden élők útjára költözött“ *), s így ő szerinte már Zsolt halála előtt két évvel fia Taks kormányzott volna : de szerintem jegyzőnk e szavai, melyekben az ő korabeli trónöröködési és előre-fölvatási fogalmak a vezérek korára vive nagyon is kirívók, az egykorú császár minden legkisebb elfogultság vagy képzelhető mellékezel nélkül közlött adata ellenében bizonyosságul épen nem vehetők ; midőn látjuk, hogy a császár Taksot nagyon is ismeri, de nem hogy atyja Zsolt halála előtt, melyet szintén csak a császár szavai után hozzávetőleg határozhatunk 949-re, hanem annak halála után sem ismeri fejedelemnek, hanem Tevellel, Eczelelhel, Tassal együtt egyszerűen csak Árpád unokájának említi.

Azért is én, bár minden más adat hiányában Vál kor-

*) *Anonymus Belae Regis Notarius LVII. fejt.*

mányzásának sem kezdetét sem végét meg nem határozhatom, bár tetteiről minden forrásaink mélyen hallgatnak, annyit szerzőnk után bizonyosnak merek állítani, hogy Zsolt halála után Kr. u. 949. körül, ha csak rövid ideig is, — miből magyarázható némileg, hogy később-kori krónikáink róla mit sem tudnak, — Vál és nem Taks volt Magyarország fővezére, s csak azon esetben tartanám elvetendőnek a császár tudósítását, ha az ellenkezőről kétségtelenül hiteles bizonyságok után meg lehetnének győződve.

Mielőtt még szerzőnk szövegén tovább haladnék, nem mellőzhetem el, hogy Kerékgyártó Árpádnak, s általában mind azoknak, kik a byzanti történetírókat használják vagy használni akarják, szívére ne kössem, hogy azok használhatatlan latin fordításaival, őstörténetünkben annyi félreértés és tévedés forrásaival, ne elégedjenek meg, hanem tanulmányozzák magát az eredetit, mielőtt annak szavaira valamit építenének. Valóban engem, ki a Falitzisz és Falész (nem Phalitzin és Phale) neveket egy személy nevének s Válnak magyaráztam, s Vált Konstántin világos szavai szerint Árpád unokájának mondtam, igen különösen lepett meg, midőn Kerékgyártónak különben sok tekintetben méltán elismerést érdemlő munkájában ellenem a latin fordítás szavait láttam idézve, melyek engem meggyőzzenek, hogy Falitzisz és Falész két külön személy, még pedig az első Árpád *unokája*, a második pedig *kisunokája* volt *). A latin fordítás szavai szerint: „Omnes Arpade filii mortui sunt, superstitibus tantum eorum nepotibus Phale et Thase, cum *patrueli* eorum Taxi“ az igaz, méltó oka volna engem Kerékgyártónak megróni, s magam is pillanatig zavarban voltam, míg az eredeti szöveget kikeresve könnyebbült szívvel nem olvastam: πάντες οἱ υἱοὶ τοῦ Ἀρπαδῆ ἐπελευτήσαν, οἱ δὲ ἑγγόροι αὐτοῦ (nepotes ejus, s nem mint a rossz latin fordításban áll eorum) ὁ τε Φαλῆς καὶ ὁ Τασῆς καὶ ὁ ἐξάδελφος αὐτῶν (azok unokatestvére s nem patruelis eorum) ὁ Τάξις ζῶσιν; mely szavakból a napnál világosabb, hogy Vál is, Tas is, Taks is, mind a három Árpádnak unokája s egyik sem volt kisunokája. Ezt Katona már a múlt században a

*) Kerékgyártó Árpád e. h. 189. l.

rossz latin fordítás mellett mintegy a setétben tapogatózva kezdte sejteni, de a fordítás hínárjából, az eredetit nem olvasván, nem bírt kibontakozni *).

Ἰστίον ὅτι ἐτελεύτησεν ὁ Τεβέλης, καὶ ἔστιν ὁ υἱὸς αὐτοῦ ὁ Τερματζούς, ὁ ἀρχίως ἀνελευθών, φίλος μετὰ τοῦ Βουλτζοῦ τοῦ τρίτου ἀρχοντος καὶ καρχᾶ Τουρκίας.

„Tudni kell, hogy meghalt Tebelész (Tevel), s van Termatzúsz (Termas) nevű fia, ki minap tért vissza (t. i. Konstantinápolyból) s vendégbarátunk Bultzúszszal (Bulcsal) Turkia harmadik fejedelmével és karkhászával.“

Bulcsról, kit mint a nemzet bíróját a hazai krónikáinkban föntartott hagyomány Vér-Bulcsnak is nevez, a XI-dik századi Szkülitzész és Kedrénosz byzanti írók után tudjuk, hogy Konstantin udvarában megkeresztelkedett, azonban hitét meg nem tartva később is dülta a szomszéd tartományokat, míg nem az augsburgi csata után 955-ben fölakasztatott **). Termasról, Árpád kis unokájáról, ki Bulcsal együtt járt a császárnál, s kit azzal együtt a császár vendégbarátjának (φίλος) nevez, mely czím e korban a császári udvarral jó viszonyban álló nemzetek szivesen látott követeit, vagy képviselőit, a császári asztal kitüntetéssel fogadott vendégeit illette, egyedül szerzőnk emlékezik, ki azonban sem egyik sem másik megkeresztelkedéséről nem szól. S így csak gyanítanunk lehet, de elhatározni nem merjük, vajjon ezen alkalommal a byzanti udvarban Árpád egyik kisunokája a keresztyénséget, ha csak külsőleg is mint Bulcs, nem vette-e föl?

Ἰστίον ὅτι ὁ Βουλτζοῦς ὁ καρχᾶς υἱὸς ἐστὶ τοῦ Καλῆ τοῦ καρχᾶ, καὶ ὅτι τὸ μὲν Καλῆ ἐστὶν ὄνομα κύριον, τὸ δὲ καρχᾶς ἐστὶν ἀξίωμα, ὡσπερ καὶ τὸ γυλάς, ὃ ἐστὶ μείζον τοῦ καρχᾶ.

„Tudni kell, hogy Bulcs a karkhász fia Kálésznek a karkhásznak, és hogy Kálész (Kál) tulajdon név, karkhász szó pedig méltóságnév valamin a gülász is, mely nagyobb a karkhásznál.“

*) Katona, *Hist. Critica Ducum.* 475. l.

***) Georgius Cedrenus, *Corp. Script. Hist. Byzantinae. Bonnae, 1838.* II. köt. 328. l.

Megjegyezvén erre, hogy a székely krónika is a gyulát a harkásznál elébbvalónak írja, még azon észrevételt tehetjük, hogy azon adatból, miszerint Bulcsnak atyja Kál is harkász volt, némi nyomát láthatjuk azon a vérségi kormányrendszerrel igen is egyeztethető intézménynek, hogy a méltóságok, valamint Árpád családjában a fővezérség, fíról fira szállottak; mit a nemzetségek hadnagyaira nézve, névtelen jegyzőnk, ki az első hét magyar vezér nevét jegyezte föl, későbbi krónikáinkkal összevetve, melyekben a honfoglaló hét vezérül ezek fiai vagy unokái neveztetnek, már régebben megkísértettem kimutatni *).

Ezzel bevégezvén szerzünk a magyarokról szóló tüzetes előadását, ezen túl csak alkalmilag emlékezik néhányszor nemzetünkről.

Mindjárt a következő 41-dik fejezetben, mely Moraviáról (a nagy morva birodalomról) szól, beszélvén a hatalmas Szfendiplokosz (Szvatoplug) fejedelemről és három fiáról, s előadván a haldokló apának fiaihoz intézett s egyotértésre intő beszédét, az egyes és összefogott vesszőszálakról szóló közönségesen ismért példával együtt, ezt mondja :

Μετὰ δὲ τὴν τελευταίην τοῦ αὐτοῦ Σφενδοπλόκου ἕνα χρόνον ἐν εἰρήνῃ διατελέσαντες, εἰριδος καὶ στάσεως ἐν αὐτοῖς ἐμπεσοῦσης καὶ πρὸς ἀλλήλους ἐμφύλιον πόλεμον ποιήσαντες, ἐλθόντες οἱ Τούρκοι τούτους παντελῶς ἐξωλόθρευσαν, καὶ ἐκράτησαν τὴν αὐτῶν χώραν, εἰς ἣν καὶ ἀρτίως οἰκοῦσι. καὶ οἱ ὑπολιφθέντες τοῦ λαοῦ διεσκορπίσθησαν προφυγόντες εἰς τὰ παρακείμενα ἔθνη, εἰς τε τοὺς Βουλγάρους καὶ Τούρκους καὶ Χρωβάτους καὶ εἰς τὰ λοιπὰ ἔθνη.

„S ugyanazon Szfendoplokosznak halála után egy esztendőt békében töltvén, s azután per és viszály támadván közöttök, s egymás ellen belháborút folytatván (Szvatoplug fiai), a turkok rájok menvén őket teljességgel kiirtották, és elfoglalták országukat, melyben ma is lakoznak. S a mi a népből megmaradt, elszéledezett s a többi szomszéd nemzetekhez, a bulgárokhoz, a turkokhoz, a khrobátokhoz és a többi nemzetekhez menekülvén.“

*) A hét magyar nemzetségről. *Új Magyar. Muz.* 1857/2. I. k. 829. l.

Szerzünk e szavai kétségtelenül nem a morva birodalom végmegsemmisítésére, mely csakugyan őseink által 906. körül történt *), hanem a Szvatoplug birtokához tartozott dunántúli részek meghódítására vonatkoznak, mit más forrásainkkal összevetve csakugyan a Szvatoplug halála (894) után mindjárt következő évekre kell helyeznünk.

A következő 42-dik fejezetben a tartományok fekvéséről és kiterjedéséről szóló előadásában a császár, miután Thessaloniké távolságát a Dunáig nevezetesen Belgrádig nyolcz napi járó földre határozta, így folytatja :

Και κατοικοῦσι μὲν οἱ Τοῦρκοι πέραθεν τοῦ Δανούβειου ποταμοῦ εἰς τὴν τῆς Μοραβίας γῆν, ἀλλὰ καὶ ἔνθεν μέσον τοῦ Δανούβειου καὶ τοῦ Σάβα ποταμοῦ. ἀπὸ δὲ κάτωθεν τῶν μερῶν Δανούβειου ποταμοῦ τῆς Δίστρας ἀντίπερα ἢ Πατζινανία παρέργεται.

„S a turkok túl a Dunán laknak a Moravia földén, hanem laknak innen is a Danubisz (Duna) és a Szába (Száva) folyó közt. A Danubisz folyó alsó részzeitől fogva pedig Disztrával (a mai Szilisztriával) szemben Patzinkia (a besenyők országa) terül.“

Világos ez adatból, hogy a Duna és Száva között fekvő Szeremséget a honfoglaláskor őseink megszállották, s e vidéken a X-dik század közepén magyarok laktak. Innen fejthetjük meg, hogy a Duna, Száva és Dráva közt fekvő Szerém, Valkó, Veröcze és Posega vármegyék, mint föntebb is említettük, egész a múlt századig drávántúli vagy szeremi kerület alatt Magyarország ötödik kerületét s annak valódi kiegészítő részét alkották. Azon adatot pedig, hogy a besenyők földe az Al-Duna mellékén Szilisztriával szemben kezdődött, szintén használhatjuk Magyarország kiterjedésének meghatározására a X-dik század közepén. Miután ugyanis szerzünk a besenyők országáról föntebb (37 fej.) azt mondja, hogy az Magyarországtól négy napi távolra esik, s igen természetesen látszik, hogy ő e távolságot a Duna mentében számí-

*) Dümmler, Über die südöstlichen Marken des fränkischen Reiches. *Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen*, X. Band. 67. lap.

ította, mert Erdély felől csak a székelyföldi hegyek választották el a két országot, s miután Szilisztriatól Traján hidjáig Orsova közelében, melyet föntebb (40. fej.) a császár hazánk kezdetéhez helyez, a távolság körülbelül felényi mint Thessalonikétől Belgrádig s így csakugyan négy napi gyalogútnak felel meg, hazánk kiterjedését az Al-Duna felé e korban a mai Orsován és Turnu-Severinen túl nem határozhatjuk.

Ez után munkája hátralevő részében, mely a keleti tartományok leírásában sok becses földrajzi és történeti adatot tartalmaz, s a byzanti birodalom belügyeire több rendbeli intézmények, törvények és szokások eredetét fejtegetve érdekes világot vet, csak egyetlen egy helyen (52. fej.) szól még a császár öseinkről, midőn t. i. a császári ladikról, annak főkormányosairól, s különösen a vitéz Mikhael Barkalászról beszél „ki előbb Eusztathiosz hajóhadparancsnok és patricius hajóhadában első kormányos vala, midőn a turkokat átszállította és megtámadta Szümeónt Bulgária fejedelmét.“

Οὔτος οὖν ὁ Συμεὼν ὁ ἄρχων Βουλγαρίας μαθὼν τὴν τοῦ πλωίμου πρὸς τὸν ποταμὸν ἄφιξιν, καὶ ὅτι μέλλει τὸ πλωίμον τοὺς Τούρκους κατ' αὐτοῦ περᾶσαι, ἐποίησε λέσας ἤτοι πλοκάς ἰσχυράς πάνν καὶ στερεμνίους, ὥστε μὴ δύνασθαι τοὺς Τούρκους ἀντιπερᾶν δι' ἣν ἐπίνοιαν καὶ ἐκολούθησαν οἱ Τούρκοι τὸ πρῶτον περᾶσαι. ὁ οὖν προῤῥήθεις Μιχαήλ ὁ Βαρκαλᾶς μετὰ καὶ ἄλλων δύο πλωίμων ἀναλαβόμενοι τὰ σκουτάρια καὶ σπαθία αὐτῶν, ἀνδρείω καὶ ῥωμαλέω ὁρμήματι ἐκπηδήσαντες τοῦ χελανδίου κατέκοψαν τὰς λέσας ἤτοι τοὺς πλοκοὺς, καὶ ἤνοιξαν τὸν πόρον Τούρκοις. τοῦτον οὖν τὸν Βαρκαλᾶν οἱ Τούρκοι ἰδόντες

„Ezen Szümeón Bulgária fejedelme tehát, — mond a császár, — megtudván a hajóhadnak a folyóhoz érkezését, s hogy a hajóhad azon akarja átszállítani a turkokat, nagyon erős és kemény köteleket csináltatott, hogy a turkok ne kelhessenek át, mely gondoskodása által a turkok először meg is gátoltattak a kiszállításban. Az említett Mikhael Barkalász hát és két más hajóslegény paizst és kardot ragadván, vitéz és hősi rohammal kiugorván a csolnakkból, elvágta a köteleket s útat nyitottak a turkoknak. Látván tehát a turkok ezen Barkalászt, és vitézségét nagyon csudálván, hogy a két

καὶ τὸ ἀνδρεῖον αὐτοῦ ὑπερ- legény előtt járva maga vágta
θανάσαντες, ὅτι μόνος τῶν δύο el elsőben a kötelet, magasz-
προπορευόμενος πλωτῶν πρώ- talva mondák : ezt illetné
τος κατέκοψε τὸν πλοκόν, θαν- meg, hogy patriciussá nevez-
μάσαντες εἶπον ὅτι τοῦτον ἔπρε- tessék és a hajóhad feje le-
πειν ὀνομάζεσθαι πατρίκιον καὶ gyen.“
εἶναι κεφαλὴν τοῦ πλωτῆμον.

Világos bizonyosága e hely annak, mennyire méltányol-
ták őseink az érdemet, s mily nagyra becsülték a személyes
bátorságot és magát feláldozni kész elszántságot.

Konstantin császár másik munkája, melyben csak né-
hány helyen alkalmilag emlékezik ugyan őseinkről, de mely-
nek e helyei figyelmünket méltán megérdemlik, azon terje-
delmes könyve, mely közönségesen „de cerimoniis aulae
Byzantinae“ czim alatt ismeretes. Azon becses régi codex,
melyben maradt fön a tudós császár e munkája, a múlt szá-
zad első felében csekély áron került Uffenbach Zacharias
Konrád frankfurti tanácsos kezére, s ennek halála után a lip-
csei városi könyvtárba jutott, melynek egyik nevezetességét
teszi. A könyv gazdagon aranyzott bőrfedelének mindkét
lapján látható magyar királyi czimer bizonyítja, hogy egykor
é kézirát Mátyás királyunk budai könyvtárának kincsei közé
tartozott. E kézirátból kezdte e munkát kiadni Leich Keresz-
tély András lipcsei tanár 1745-ben; mielőtt azonban az első
kötetnek sok akadálylyal járt nyomtatását bevégezhetne volna,
1750-ben elhalt. A félbeszakadt munkát Reiske János Jakob
folytatta és fejezte be két kötetben 1754-ben, ki a görög szö-
veget a latin fordítás mellett igen tanulságos folytonos jegy-
zetekkel kísért. Ezen első s egyetlen kiadás után, magát a
codex szövegét s Reiske még kiadatlan jegyzeteit is hasz-
nálva eszközölte e munka második kiadását Niebuhr, a Cor-
pus Scriptorum Historiae Byzantinae című gyűjteményben
(II. kötet. Bonnae. 1829.), kinek kiadását használok és
idézem.

E munka nemzetünket illető legnevezetesebb pontját a
II-dik könyv 48-dik fejezetében találjuk, mely a külnemze-
tekhez intézett császári levelek czimeit a legpontosabban

adja. Elsorolván itt a császár, a római pápán s az arab khalfán kezdve, mind azon európai, ázsiai és afrikai fejedelmeket, kikkel a byzanti udvar diplomatiái összeköttetésben állt, a khazar khán és az oroszok fejedelme után, kik közül az elsőhöz a levelek három aranyat, a másodikhoz két aranyat nyomó függő pecséttel voltak küldendők, a magyarok- és besenyőkhöz intézendő levelek czímeit ekként írta le :

*Εἰς τοὺς ἄρχοντας τῶν
Τούρκων. βούλλα χρυσεῖ δισολ-
δία. „γράμματα Κωνσταντίνου
καὶ Ῥωμανοῦ τῶν φιλοχριστιαν
βασιλέων Ῥωμαίων πρὸς τοὺς ἄρ-
χοντας τῶν Τούρκων,“ εἰς τοὺς
ἄρχοντας τῶν Πατζινακίων.
βούλλα χρυσεῖ δισολδία. „γράμ-
ματα Κωνσταντίνου καὶ Ῥωμα-
νοῦ τῶν φιλοχριστιαν βασιλέων
Ῥωμαίων πρὸς τοὺς ἄρχοντας
τῶν Πατζινακίων.“*

„A turkok fejedelmeihez, két aranyat nyomó arany pecséttel: *Konsztántínosz és Románosz Khrisztoszt szerető római császárok levele a turkok fejedelmeihez.* — A patzinakíták fejedelmeihez, két aranyat nyomó arany pecséttel: *Konsztántínosz és Románosz Khrisztoszt szerető római császárok levele a patzinakíták fejedelmeihez*“ (*).

Ha látjuk, hogy minden e fejezetben elősorolt nemzetek és állodalmak közül egyedül a magyarok és besenyők azok, kiknek nem fejedelméhez hanem fejedelmeihez czímezte Konstantín fiával együtt és így 945—960. között a császári leveleket, kiről pedig csak nem tehetjük föl, hogy ne tudta volna, kik képviselik e nemzeteket a nemzetközi viszonyokban: nem azt kell-e természetesen következtetnünk, hogy e két nemzetnél a kormány nem egyeduralmi hanem szövetséges vérségi azaz törzsszerkezeti volt? S ha a besenyőkre nézve, kiknél a nemzet fölségi jogának képviselése soha elenyésztkig egy személyben öszpontosítva nem volt, hanem folyvást a szövetséges nemzetségi kormányrendszer divatozott, Konstantín hitelességét senki még kétségbe nem vonta: vajjon tehetjük-e ezt a X-dik századi magyar államszerkezetre nézve is; habár honi forrásaink közül a névtelen jegyző Árpádot és vezér utódait, több kifejezéseiben, melyek-

*) *Constantinus Porphyrog. De Cerimoniis Aulae Byzantinae. II. könyv. 48. fejt. Bonni kiadás I. köt. 691. l.*

ben korának nézeteit és intézményeit a múltba helytelenül viszi vissza, valóságos fölségi jogokat gyakorló monarchák gyanánt tünteti is föl, s régibb történettudósaink egész serege az ő szavai által félrevezetve nemzetünk közt a monarchiai kormányformát nem Szent István, hanem már Árpád idejében megalapítottnak hirdeti is? Én e kérdésre nézve az egykorú s teljes hitelű államférfiú ezen s főntebb is fejtegetett más tanubizonyságát teljesen döntő erejűnek ismerem, s a magyar és besenyő nemzet kormánya között csak azon különbséget gondolom a X-dik században, hogy az etelközi vérszerződés által a nemzetségek köz egyetértéssel Árpádra és maradékaira ruházták örök időre az összes nemzeti haderő parancsnokságát, mi által a külön nemzetségek összetartását szilárddá tették s a nemzeti test egységét biztosították: míg a besenyőknél a nyolcz külön nemzetség hadainak fővezérsége egy családban állandósítva s így a katonai összpontosítás megszilárdítva nem volt.

Nevezetes még ránk nézve e munkának azon helye, hol a császár a Románosz által Kr. u. 935-ben Longobardia ellen intézett hadsereg erejét előszámlálván, az e hadjáratban részt vett idegen lovasok közt a magyarokat is, még pedig mindnyája közt a legnagyobb számmal említi.

Διὰ τῶν χαρακιωτῶν τῶν ἑθνικῶν τῆς μεγάλης ἑταιρείας ἄνδρες λά'. τῆς μέσης ἑταιρείας ἄνδρες μς'. Φαοράνοι ἄνδρες μέ'. Χαζαροι μς'. ἀπὸ τῶν βασιλικῶν ἄνδρες οα'. ἀπὸ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐν τῇ πόλει ἄνδρες λε'. ἀπὸ τῶν νέων αἰχμαλώτων οθ'. Μουσουλινοὶ ἄνδρες ια'. Πανορμίται ἄνδρες ιη'. Τοῦρκοι ἄνδρες πδ'. Ἀρμένιοι οὐ ἀπὸ βουλῆς ἐξελεθόντες σὺν τῶν μαγγαναρίων ἄδρες λς'. ὁμοῦ καβαλλάριοι ἄνδρες, ανηγ'.

„Idegen vitézek valának a nagy hetairiából 31-en, a közép hetairiából 46-an, farganok 45-en, khazarok a császári palotaörök közül 75 en, a városbeli hadosztályból 35 en, az új foglyok közül 79-en, muszulinok (musseli arabok) 14-en, panormiták 18-an, turkok 84-en, arménok, kik önkénytesen jöttek, a gépészekkel együtt 36-an, összesen lovasok 1453-an“*).

*) Ugyanő u. o. II. könyv. 41. fejj. 660. 661. l.

Látjuk ez adatból, hogy őseink, kik a byzanti írók tanúsága szerint épen az előbbi 934-diki évben dúltak egészen Konstantinápolyig s Románosz Lekapénosz császárral gazdag váltságért kötöttek békét, mindjárt a következő évben mily készséggel vállalkoztak a császár szolgálatában a távol itáliai hadjáratra önkénytesekül, hol dicsőség- és kalandszomjuk kielégítésére alkalmat reménylhettek.

Hogy pedig a magyarok nem csak mint önkénytesek vállalkoztak a császári seregben egy vagy más hadjáratra, hanem az idegenekből alkotott császári testőrségben, az úgy nevezett hetairiában, is a császár személye körül s így kitünő megtiszteltetésben és tetemes zsold mellett szolgáltak, kiteszik szerzőnk egy másik helyéből, hol a húsvétkor tíz napig tartatni szokott császári lakomák rendét s a naponként meghívandó vendégek számát részletesen előadván, a hetedik napi lakoma leírása közben mondja :

Ἐν δὲ ταῖς κάτω τραπέζαις συγκαλοῦνται τριβουνοὶ βικάριοι, οἱ ἐθνικοὶ τῆς ἑταιρείας, εἶον Τοῦρκοι, Χαζάρεις καὶ λοιποὶ, τὸν ἀριθμὸν ἑπτά... Az alsóbb asztalokhoz meghívtnak a hetairiabeli idegen altisztek, t. i. a türkok, khazarok s a többiek, szám szerint ötvennégyen....

εἰσάγονται δὲ... οἱ ἐθνικοὶ μετὰ τῶν ἀντῶν καρδιῶν. S az idegenek saját dolmányaikban vezetettek be.“ *)

Abból, hogy a császár ez alkalommal az összes hetairiából név szerint csak a magyarokat és khazarokat, még pedig őseinket elől emeli ki, bizonyosnak tarthatjuk, hogy ezen két nemzet fiai alkották a császári testőrség díszét és erejét. Igazolja ezt a magyarokra nézve a X-dik századi Luitprand is, ki előadván, hogy kétszáz magyar 966. táján egészen Konstantinápoly közeléig dúlt, de vigyázatlanul vonulván vissza negyven közölök a hegyszorosok közt fogásba esett, ezt veti utána : „ezeket most Nicephorus császár (968. júliusban) a börtönből kivévén s igen drága öltönyökkel díszesítvén testőrcivé és védőivé tette, magával vivén Assziriába“ **).

*) Ugyanő u. o. II. könyv. 52. fejt. 772. l.

***) Luitprand's Legatio 45. fejt. Pertznél Monum. Germ. Hist. III. köt. 357. l.

Még egy helyét kell e munkának megemlítenem, melyben a császár a „turk (magyar) fürdőről azaz szkütha csergáról“ emlékezik. A minsurator (római mensurator és mensor) hadjáratkori kötelességeiről beszélvén, kinek tisztét magyarul leghelyesebben szállásmesterinek nevezhetnők, egyebek közt ezt mondja :

*Χρὴ ἐπιγέρισθαι τὸν μιν-
σινάτωρα . . . λουτρὸν Τούρ-
κουον, ἤγουν Σκυθικὸν τζεργά,
μετὰ κινστέρινης δεσματινης ἀ-
πὸ ἀδημίου.*

„Tartozik a minsurator vinni (t. i. hadjáratkor a császár számára) turk fürdőt azaz szkütha csergát, vörös kordovából készült bőrmedenczével“ *).

Reiske e helyre tett jegyzetében Abumasar egy helyéből (Du Cange-nál *τζέργη* szó alatt) azt következteti, hogy ezen turk fürdő vagy scytha cserga nem egyéb volt fürdésre használt bőrsátornál, melyben Hérodotosz bizonyítása szerint a szküthák magokat ekként szokták izzasztani: „sátrak alá bujnak, s azután kendermagot szórnak a tüztől izzó kövekre, s az, a mint rávetik, füstölög és oly nagy gőzt csinál, hogy azt semmi hellénféle izzasztó fürdő fölül nem múlja. S a szküthák örvendvén az izzasztónak ujjonganak. S ez nekik fürdő helyett van, mert testöket vízzel teljességgel nem mosák **). Látjuk Hérodotosz szavaiban a gőzfürdő ősrégi eredetét, hogy azonban a császár „turk fürdőt“ használva nem gőzfürdővel élt, világosan kitűnik onnan, hogy fürdése közben bőrmedenczére és így vízre volt szüksége. Hogy azonban Reiskének igaza volt, midőn a turk fürdőt vagy csergát sátornak magyarázta, bizonyítja a nyelvünkben még a múlt századokban is élt s a Szenci Molnár Albert szótárában *guba*, *gubaszövet*-nek értelmezett *cserge* szó, mely cserge-sátor alakban XVII-dik századi emlékiróinknál s ha nem csatlakozom Mikes Kelemen leveleiben is előfordúl; mire nyelvészeink figyelmét fölhívni bátorodom.

Ezek Konstantín császár nemzetünk történetére vonatkozó adatai, s miután azokat részletesen fejtegettem, nincs egyéb teendőm, mint azok forrásait nyomozni, s e források

*) *Constantinus Porphyrog. e. h. Appendix ad librum. 466. l.*

***) *Herodoti Musae IV. könyv 73. fej.*

hitelessége szerint ez adatok becsét megállapítani, hogy így szerzőnknek az öt történeti forrásaink közt megillető helyet, mely iránt tudósaink véleményei eddig oly eltérők voltak, kijelölhessük.

Konstántín császár munkájának a magyar történetre vonatkozó adatait egyiránt használták és használják történettudományunk mind hazai mind külföldi mivelői, s így az egykorú császár hitele általánosabb elismerésben részesült, mint őstörténetünk legelső s legbecsesebb forrásáé, Béla király névtelen jegyzőjéé, kinek korát tudósaink I. Bélától IV. Bélaig s így a XI-dik századtól a XIII-dik század közepéig különféleképen határozzák, s kinek munkáját a nemzetünk ellen oly elfogúlt Schlözer nyomán járó német tudósok, mint a legújabb korban Dümmler és Büdinger, koholmánynak, ámtítási szándékkal írt „Tendenz-Roman“-nak ócsárolják, s egyedül azon adatait használják hitelesekül, melyek az ő nézeteiknek kedveznek. Mind e mellett is Konstántín adatai hitelességének mértékére nézve, történetíróinknál, a szerint mint azok forrásairól vélekednek, több vagy kevesebb különbözést találhatunk.

Katona annyival nagyobb hitelre méltónak tartja a császárnak nemzetünk történeteiről szóló adatait, minél közelebb élt szerzőnk ez események idejéhez ¹⁾. Bartal György szerint Konstántín adatai nem csak nem ellenkeznek névtelen jegyzőnkkel, mint ez némelyeknek igen hibás vélekedése, hanem épen annak tekintélyét erősbitik. Szerinte azonban Böles Leó és Konstántín hitelességére nézve a magyar dolgokat illetőleg különbséget kell tennünk; a mennyiben amaz közlel, maga által tudott, sőt szemmel látott dolgokat ad elő s így magyarázatra sem szorul, ez legtöbb dolgot hallomásból másoktól vett, mik közül semmi sincs ugyan az igaz alatt, de kevés, mit betű szerint lehetne venni ²⁾. Szalay László, mint a Vál fővezérségére tett észrevételéből látók, a császár ez adatának hitelessége s általában a magyar dolgokban jól értesültsége mellett nyilatkozik ³⁾. Jerney öt „nagy hitelű írónak“ vallja,

¹⁾ Katona, *Hist. Crit. Decum.* 4. l.

²⁾ Bartal, *Comment.* I. köt. 47. l.

³⁾ Szalay, *Magyarors. tört.* I. köt. 33. l.

„ki csalhatatlan forrásból tudhatta a magyar nemzet messze keletről jötte közben előgördült viszontaságokat“ ¹⁾. Sokkal kedvezőtlenebb színben tünteti őt föl Wenzel Gusztáv. Szerinte „Konstántin munkája nem annyira történeti, mint politikai és statistikai tartalmú. Történetet ex professo írni a tudós császárnak esze ágában sem volt, s innen megfogható, hogy a szoros értelembeni történeti anyagot tekintve semmi egészet, hanem egyedül töredékeket foglal magában, melyeket, a hogy a jó szerencse épen engedte (?) tudomásul vett és följegyzett. Kitetszik ebből, hogy a munka egyetemes hitele nem terjed annyira, mikép minden egyes tudósítását már azért, mivel ő beszél, non plus ultrának lehetne mondani.“ Megróván ezután, s nézetem szerint is helyesen róván meg azon nagy nevű külföldi történetírókat, „kik a magyar régi dolgokat a byzantinusok névszerint Constantinus Porphyry. tudósításaik szerint szeretik kizárólag megítélni“, így Hammer-Purgstallt is, ki a magyar őstörténet írását egyedül ezek után kísértette meg, s elfogúltaknak nyilvánítván azon „újabb szláv szellemű historikusokat, kik valahányszor a magyar őstörténet jön szóba, Schlözer nyomán erőnek erejével Constantinus Porphyrogennetához ragaszkodnak, úgy hogy rajta kívül semmi más főképp magyar nemzeti kútfőt hitelesnek elismerni nem akarnak,“ s megemlítvén, hogy a császár a szláv népek iránt részvétet és rokonszenvet mutat s kedvező s aránylag kimerítő tudósítást nyújt róluk, a hún-scytha népeket ellenben más színben írja le, például hozván föl az igen hiányosan tárgyalt khazar történetet : döntő nyilatkozatát ekként adja : „A magyarok legrégebb történetéről is csak igen hiányos adatokat közöl a görög császár. Ez iránti elbeszélésének egyoldalú tökéletlenségéből látható, hogy ismereteit nem meríthette közvetlen őseinktől, hogy második kézből például szláv közbenjárók által vette“ ²⁾. Hasonlóan szláv-orosz forrásra viszi vissza Konstántin tudósítását, azonban csak Lebediaszt illetőleg, Kállay Ferencz is, kinek nézete szerint „a császárnak Lebe-

¹⁾ *Jerney Keleti Utazása 11. l.*

²⁾ Wenzel Gusztáv, *Eszmetöredékek a magyarok eredetéről. Új Magyar Múzeum 1859/1. I. köt. 492. l.*

diast illető közlései félreértésen alapúlnak, azaz szláv-orosz kereskedők s Konstantinápolyt gyakran látogató szláv-orosz követek s utazók szájából került ki az egész közlés, melynek alapja különben is nyelvészeti és topographiai úton csak szláv-orosz történetekben kereshető¹⁾. E szláv forrásról szóló véleményhez járúl legújabbán Kerékgyártó Árpád is, bár ő mellesleg az én ellenkező s egyenesen magyaroktól vett közlésekre vonatkozó vélekedésemet is megemlíti²⁾.

Min alapúlhat e vélemény, hogy Konstantín a magyar dolgokról szóló tudósítását szláv közlés után jegyzette föl, nem vagyok képes elhatározni, mert én ugyan a császár egész munkájában egyetlen oly adatot sem találtam, melyre az én nézetem szerint e véleményt alapítani lehetne; gyanítom azonban, hogy említett tudósainkat e vélekedésre azon egy pár szláv eredetű és hangzású szó vezette, mely a császárnak a magyarok lebediai és etelközi életéről szóló előadásában előfordúl. Ezek a *voivod* (βοεβόδος) és *zakon* (ζάκων) szavak, mely utóbbi Bandurius magyarázata szerint illyr és így szláv szó, s írott és nem-írott törvényt azaz szokást jelent. Ha megengedjük is, hogy e két szó valódi szláv szó, mit Jerney teljességgel nem akar elismerni, a *voivod* szót mint láttuk *bajvéd*-nek értelmezvén, a *zakon* szót pedig a magyar *szok* többől származtatván és *szokás* értelműnek magyarázván³⁾: még ebből véleményem szerint épen nem következik, hogy azon egész előadás, melyben e két szláv szó előfordúl, szlávok szájából került volna ki; valamint ha egy magyar író valamely esemény leírásában egy-két francia vagy német szót találna használni: abból teljességgel nem következtethetnők, hogy ő azon eseményt francia vagy német elbeszélő előadása után írta le. A *voivod* (vajda) és *szakon* szavak hihetőleg nem is voltak kizárólag a szlávok sajátjai, használhatták azokat más épen nem szláv népek is, s ismeretes lehetett mindegyik a görög császár előtt a nélkül, hogy azt szlávoktól kellett volna hallania; az utóbbi szót legalább használja a császár a besenyők-

¹⁾ Kállay Ferencz, Magyar és kozár kapcsolatok. U. o. 185 $\frac{1}{2}$ II. köt. 219. l.

²⁾ Kerékgyártó Árpád, Magyarország mevelődésének története I köt. 5. l.

³⁾ Jerney, Keleti Utazása I. köt. 78. 79. l.

höz küldendő császári követek eljárásáról szóló útatisításában is (8. fejt.), mondván hogy a besenyők „a császári követnek esküt tesznek az ő szokásaik (törvényeik szerint“ (*хазяръ ꙗко ꙗзакъ ѿвѣрѣ*); már pedig ez útatisítást a császár szláv közbenjárók, útazók kereskedők előadása után csakugyan nem írta. A *Lebedia* névhez hasonlító mai dél-oroszországi helynevek sem nyomnak e kérdésben semmit, mert azon tért, hol e nevek előfordultak, szerzünk korában a szlávok még nem bírták, s így szerzünk *Lebedia* tartománya, valamint az akkor még nem szlávok által bírt vidékeken találtató hasonló régi nevek, nem szláv eredetűek, s abból, hogy a császár *Lebedia* tartományról beszél, mely ma az orosz birodalomban esik, nem következik, hogy ezen tartományt illető közlései szláv előadásból vannak merítve.

Én tehát az említett véleménytalaposnak el nem ismerhetvén, annyival inkább is elvetendőnek tartom; mert az ellenkező, hogy t. i. Konstantín ránk vonatkozó tudósítását nem szláv közbenjárók által vette, magából ezen tudósítás tartalmából kitűnik. A magyarokról tüzetesen szóló 38. 39. és 40-dik fejezet közöl ugyanis a két első, melyben a császár őseinknek mai hazánkba költözésök előtti múltját, lebediai, és etelközi lakásukat, a khazarokkal való viszonyukat, a besenyők által szenvedett vereségeiket, és a kabaroknak hozzájuk csatlakozását írja le, a khazar forrásból eredés bélyegét több helyt mintegy homlokán viseli. Helyesen jegyzette meg már Cassel, ki igen hihetőnek tartja, hogy Konstantín császár a magyar dolgokról szóló adatait khazar forrás után írta, miszerint az, „hogy e tudósítások nem magoktól a magyaroktól kerültek, kitészik azon meglehetősen megvető hangból, melylyel azok a magyaroknak a khazarokhoz és besenyőkhöz való viszonyát emlegetik“¹⁾. Még világosabban kifejzei e véleményt báró Czoernig, ki a császár azon adatát, mely szerint a khazar khán ajánlotta Elődnek (*Lebediasnak*) a fejedelemséget, a khazar tudósító dicsekvésének rója föl hibául, miután a magyarok már ekkor Etelközben khazar felsőség alatt többé nem voltak²⁾. Hogy a besenyők általi kétszeri kiveretést,

¹⁾ Cassel, *Magyarische Alterthümer* 138. I.

²⁾ B. Czoernig, *Ethnographie der oesterreichischen Monarchie* II. köt. 53. I.

valamint Árpád vezérré választatásának részleteit a császár nem magyaroktól vette, nézetem szerint is kétségtelenül bizonyos, mert a magyar tudósító az etelközi vereségét lehetetlen, hogy oly csaknem teljes megsemmisítés színében rajzolta volna, mint szerzőnknel olvassuk, miután az valósággal nem is volt oly döntő csapás, mely a nemzet erejét megtörte volna, s Árpád választatását elbeszélve, a túlságos fontossággal emlegetett khazar befolyásról bizonyosan nem így nyilatkozott s a vérszerződésről kétségtelenül megemlékezett volna. Itt tehát világos, hogy a császárt az események színezésében csak khazar, s talán a besenyőkkel való viszonyainkat illetőleg, besenyő tudósítás vezette, mely két nemzettel, mint munkájának több általunk tárgyalt helye is bizonyítja, a byzanti udvar a legszorosabb diplomatai összeköttetésben állott. A kabarokról szóló azon adat pedig, hogy a kabarok nemzetsége vitézségéért lett volna a magyar nemzetségek fölébe mint előharczos első nemzetségül emelve, mit föntebb maga helyén alaptalannak mutattunk ki, a legkézzelfoghatóbban elárúlja, hogy a saját nemzetét magasztaló khazar tudósító szájából kerülhetett. A 40-dik fejezet pedig, mely a magyar nemzetségek neveit, a bolgár-magyar háború részleteit, az etelközi vereséget, őseink mai hazánkba vonulását, e hon határainak leírását, a magyar államszerkezet némi vázlatát s Árpád családjának részletes leszármaztatását tartalmazza, a besenyők túlzottan rajzolt diadalát kivéve, mire a besenyő tudósítás lehetett befolyással, egyedül csak magyar forrásból kerülhetett. Hogyan lehettek volna képesek szláv-orosz követek, utazók, kereskedők a nemzet beléletét illető adatokat ily részletes pontossággal elbeszélni, s az Árpád-család élő és elhalt tagjait egyenként elsorolni?

S vajjon a tudnivágyó, s mint munkájából láthatjuk, a részletekig kutatni szerető császárnak mi oka lehetett volna a magyarok múltjáról és jelenéről épen szlávoktól, például oroszoktól, szerezni tudósítást? kik őseinket a tartományaikon való keresztülvonuláskor, — mi e munka írása előtt mintegy hatvan évvel történt, — csak felületesen ismerhették, s velök mai hazánkban a vezérek korában a történettudomány tanúsága szerint semmi közelebbi összeköttetésben nem

állottak. Hogy szorúlhatott volna utazók-, kereskedőkre e tudósításokért, s miért alázta volna meg hozzájuk magát azon byzanti császár, kinek udvarában épen a munkája írását megelőző években, a 943-tól 948-ig tartott béke kezeseitől magyar főemberek öt évig tartózkodtak, ki Bulcsót a nemzet bíróját, s Gyulát, egyik nemzetség fejedelmét keresztyénségre térítette, kinek testőrségében császári asztalához is méltatott magyar előkelő vitézek szolgáltak, s kinek udvarában, mint fön-
tebb tárgyaltuk, Árpád egyik kis unokája is megfordult, s ki őseinkkel, mint tudjuk, diplomatai összeköttetésben állott? — Csak e körülmények teszik meg fejthetővé, hogy ő a X-dik századi Magyarországról, mint részletes fejtegetéseinkben bizonyítottuk, ily hiteles adatokat írhatott.

Wenzel Gusztáv ez adatokat töredékeknek, s igen hiányosoknak, a császár elbeszélését egyoldalú tökéletlenségnek jellemzi : mit lehetetlen Konstantín iránti elfogultságnak nem tulajdonítanunk. Mert ha bár el kell is ismernünk, hogy Konstantín ex professo koránt sem akart magyar históriát írni, hogy bizonyosan igen sokat elmellőzött leírni, mit őseinkről tudhatott és tudott, — így például Gyula és Bulcsu konstantinápolyi megkeresztelkedését is más byzanti íróban olvassuk, — ha bizonyos is, hogy az ő fölfogása elüt a nemzeti hagyományainkat használó nemzeti szellemű krónikásainkétól, a mi igen is természetes : de más oldalról be kell vallanunk, hogy azon kevés is, mit nemzetünknek az őshonból hazánkba telepedéséig töltött életéről ír, oly roppant sok mind ahhoz képest, a mit e korszakra nézve minden eddig ismert bel- és külföldi forrásokból meríthetünk, hogy, ha a császár ez adatait nem bírónk, ismeretünk e korról nem csak hiányos, hanem úgy szólván semmi sem volna; és vizsgálódásunk eredményéből úgy hiszem bizonyítottnak állíthatom, miszerint a császár nemzetünk múltjára vonatkozó adatainak valóságát, ha netalán némi részben nemzeti büszkeségünknek vagy kedvencz eszméinknek nem kedveznek is, — kétségbe vonnunk alaposan többé nem lehet. S hogyan vádolhatnók egyoldalúsággal Konstantín császárt, ki nemzetünk iránt valamint rokon úgy ellenszenvet legkevesbé sem tanúsít, s valamint hazai krónikásaink saját nemzetünknek kedvező fölfogásától, úgy a nyu-

goti évkönyvek ellenünk oly igen tanúsított elfogultságától egyiránt távol van ?

Konstántín előadásának épen az nézetem szerint legfőbb érdeme, hogy őt abban semmi politikai vagy vallásos érdek, semmi előre maga elébe kítűzött irányeszme, semmi rokon- vagy ellenszenv nem vezette : hanem adta azt, a mit egyik vagy másik nemzet múltjáról hitelt érdemlő elbeszélőktől hallott, egyszerűen, szépítés vagy elferdítés, fény vagy homály nélkül. S, miután ő nemzetünk múltjáról oly adatokat szolgáltat, melyek hazai krónikáinkkal s más külföldi forrásaikkal, kivéven a névtelen jegyzőnek a szigorú bírálatot ki nem állható egy pár adatát, nem ellenkeznek, sőt azok hiányos adatait kiegészítik és támogatják ; s miután az általa elbeszélte események valódiságát, ha ezekről honi krónikáink részint hallgatnak, részint némi eltéréssel nyilatkoznak is, el nem ismernünk lehetetlen : őt oly hitelű írónak tartom, kinek adatait, természetesen mindig a bírálat alkalmazásával, mire honi forrásaink használásában épen oly műlhatatlan szükség van, a honfoglalást megelőzőtt vándorlások s a magyar állodalom X-dik századi életének megírásában nemzetünk történetírója teljességgel nem mellőzheti, hanem, hazai forrásaikkal, a nyugoti évkönyvekkel és az orosz Nestorral egyeztetve, a legjobb sikerrel használhatja. S valamint méltán róvta meg Wenzel Gusztáv azon idegen történetírokat, kik nemzetünk őstörténetét csak idegen, például byzanti forrásokból szeretnék kizárólag megírni : épen úgy egyoldalúsággal és elfogultsággal vádolhatnók azon magyar történetírót, ki Konstántín császár egyik vagy másik ránk vonatkozó adatát, mind a mellett hogy azt alaptalanak nem bizonyíthatná, csak azért tartaná elvetendőnek, mert a császár fölfogása oly annyira elüt az előttünk más kútfők után ismeretes ősmagyar nemzeti szellem nyilatkozataitól.

KIVONAT.

NAGY IVÁN L. T.

ILY CZÍMŰ SZÉKFOGLALÓ ELŐADÁSÁBÓL:

„ADATOK A MAGYAR CZÍMERTANHOZ.”

A czímertan segéd társa a történet-tudománynak, nem csak azért, mert a család-történetben a vérségi összeköttetésekre tesz figyelmessé, és gyakran valamely tárgy korának és tulajdonosának meghatározását eszközölheti, de főleg azért is, mert a legrégebb kortól kezdve pecsétekre is használtatván, hitelesség tekintetében az okmányok megbírálását is elősegíti.

Irodalmunk eme szakból önálló művet fel nem mutathat; sőt ez ideig nálunk e tan tisztán magyar történelmi és jogi szempontból művelőket sem talált. Mert Párizzpápai Fer. *Ars Heraldicáját* (Kolosz. 1695.) ilyennek nem tekinthetjük. Pálma Fer. Károly *„Heraldicæ Regni Hung. Specimen“* (Bécs, 1766.) című munkája csak kísérlet, és adatok hiányában a nemzeti czímerészetre nézve igen szűkkörű, sőt alig kiterjeszkedő.

A czímertan egyik ágára a pecséttanra (sphragistica) nézve útat tört a *„Cerographia Hungariæ“* (N. Szombat 1734.) szerzője, és ennél meg jelesebbet nyújtott Pray György, *Syntagma hist. de Sigillis Regum et Reginarum Hung.* (Buda, 1805.) című munkája által. De ezek közül az első az anya- és társországok és törvényhatóságok, a másik pedig a királyok és királynék pecséteiről értekezvén, az általános magyar czímertannak csak egyes részeit képezhetik. Ilyen körülmények közt voltak azt állítók, hogy czímertanunk nincs. Megírva ugyan nincs. De hogy a czímerészlet nálunk is bizonyos nemzeti jelleggel bírt, s azt legalább a XVI. XVII. századig fentartotta, azt e tekintetben tett nyomozásokból kimutathatjuk.

A magyar czímertan megírásában az idegen munkákat épen nem használhatjuk; mert erre biztos kútfőül csupán eredeti czímeres okleveleink, hiteles pecsét-nyomatok használhatók.

A czímertan — tudományos meghatározás szerint — azon szabályok és jogok előadása, melyek a czímerekre vonatkoznak. A szabályok a czímerek alakjáról, részeiről, felosztásáról, színeiről, udvarairól és ábráiról, és ezek jelentéseiről értekeznek, a jogok pedig azoknak szerzési módját és használatát tárgyalják.

A magyar általános czímertan két fő részre osztható, az első a hivatalos és testületi, a másik rész a nemzeti czímerészlettel foglalkozik. Amaz tárgyánál fogva tartalmazza a pecsétant is; emennek tárgyául egyedül a nemességi czímerek szolgálnak.

Szerző ez alkalommal csupán ez utóbbit választá értekezése tárgyául.

A magyaroknál a czímer-viselet a nemzet eredetével egykorú. És eleintén a czímer, mint valamely hősi tettnek, vagy hadi erénynek jelképe, a vitézek paizsait és zászlókat díszíté. Ennek bizonyítására szerző Kézai Simon és Béla névtelen jegyzője krónikájából idézett. Amaz szerint Etele hún királynak zászlóján a koronás toroly (sas keselyű) volt látható; és e zászlót a magyarok Gejse vezér koráig használták. A névtelen szerint *Lél*, valamint *Szoard* és *Kadocsa* vezéreknek is czímeres zászlóik voltak; és hadba menvén, ezt magasan lobogtaták: „*elevato vexillo sui signi*“ mond a krónika, és másutt ismét: *elevatis vexillis signiferis* fordul elő.

E néhány adat után ítélve is, rosziúl vélekedtek azon tudósaink, kik azt állíták, hogy a magyar czímerészet a XI. XII. században dívott tornákról vette eredetét, és nálunk csak a XIV. században jött szokásba; mely vélemény ellen már Pálma is tiltakozott, és utána Mancini is; mi ellen egyébiránt a magyar czímereknek az idegen nemzetektől különbözö jellege is hangosan nyilatkozik.

Azonban a czímerek eleinte öseinknél csak egyediek, vagy személyiek voltak. És nem volt általános szokásban azoknak az utódok általi használata; főleg ha ezek magok is czímerre méltó jeles tettekkel dicsekedhettek. E gyakorlat tartott azon korig, míg a czímereknek osztogatása a fejedelmi jogok közé nem soroztatott. E kort ugyan pontosan történeteinkben meg nem határozhatjuk, mert ámbár gyökeres magyar nemzetségek részére csak Zsigmond királytól (1398. óta) bírnunk czímeres levelet felmutatni, de kétségtelen adat van arra is, hogy azt már az Árpádházi királyok is szoktak volt osztogatni. Így Imre király a Blagay nemzetség egyik ősének Ursini Istvánnak a még atyja által adományozott Vodicsa földről és czímeréről 1197-ben oklevelet adván ki, abban a czímer következőleg iratik le: „*Arma etiam seu insignia ipsius Domini et patris nostri et nostra, Scutum, et desuper galeam, de summitate ipsius, Leonis anteriorem medietatem, cum pedibus anterioribus ungula aurea rapacia, ac coronam auream in capite gestantem. Banderium etiam quemadmodum per singula ipsa arma, et banderium superius tenore praesentium a propriative pictura denotat lucide, ex deliberatione Praelatorum et Baronum de maturo consilio, auctoritate et plena potestate regia concessim us*“ etc.

Ez okmány is tanúsítja a czímereknek zászlókon használását, mi a zászlós uraknál a banderiumokra nézve megkülönböztetésül szükségés is volt. És a zászlókra alkalmazás dívott ezután is a legújabb korig, a nemesi fölkelési zászlóknál, és vagyonosb nemes család-tagok temetési szertartásánál az úgy nevezett gyász-lobogókon. Nevezetes fontosságúnak bélyegzé még értekező ezen cím er-level szövegét az ország vagy az Árpádház czímerének meghatározására nézve is, azon okból, mert ez utóbbról némely tudósaink (Horvát István s utána

mások) a százados hagyományokkal ellenkező véleményt feszegettek, és épen ez okmányra is hivatkozva; holott értekező szerint épen ez is ellenök szól. Azonban erre szerző jelenleg ki nem térhetvén, e tárgyról részletesen és külön óhajt más alkalommal értekezni.

Imre királynak érintett czímerlevele után Zsigmond király koráig egy czímerlevelet sem találunk, (mert néhány koholtat ide nem számíthatunk). Ebből azt lehetne következtetni, hogy a czímeradás Zsigmond koráig nem tartozott a királyi jogokhoz; mert a Zsigmond előtti korból is vannak nemesítő királyi kiváltság-levelek, mikre több példát hozott fel értekező; de ezekben czímer-adásról szó sincsen. És más részről még is e korról már látszik, hogy a címerek hagyományképen nemzetségi tulajdonná vagy örökséggé kezdtek fejlődni, oly módon, hogy az utódok valamely jeles ősüknek vitéz tettét czímerökbe fülvevén, azt ivadékról ivadékra használák, ámbár róla királyi oklevelet nem bírtak. Így a *Rajcsányi* család őse *Koros* 1130-ban; a *Fáy*-ak őse *Rugacs* 1241-ben; az *Irínyiek* ősei *Vid* és *László* 1278-ban nyertek azon tettekért adománylevelet, melyeknek jelképét később, vagy tán már akkor is a család czímerébe iktatta, holott az érintett okmányokban címerről szó sincsen. És ha netalán — mint szokás volt — később királyi oklevélben is megadatott a nemzetségnek, a czímer, az még is ellentetésül nem szolgálhat, mert az bizonyos, hogy ama jelképezett tettek korában arról oklevél nem kelt.

A czímer-viseletnek ezen szabad gyakorlatára bizonyítékul felhozta szerző, hogy ezen szokásból fejthető meg az is, miszerint vannak régi gyökeres nemzetségeink, melyek czímerrel igen, — de czímeres királyi levéllel soha sem bírtak, milyenekül a *Barcsay*, a *Kabos*, s ezzel egy törzsből eredt *Mikola*, *Gyerőffy* kihalt, és most is virágzó *Kemény* családok látszanak lenni. És hogy nemes nemzetségeink Zsigmond kora előtt is éltek czímerekkel, mutatják *István* nádornak 1311-ik évből, valamint *Szepesi Jakab* országbírónak 1378-ból, *Kont Miklós* nádornak 1363-ik évből stb. családi czímerrel ellátott pecséteik, mert hogy ezen országnagyoknak czímerleveleik lettek volna, azokat legalább mostanáig nem ismerjük.

Hogy Zsigmond király korában, sőt előbb is a nemes nemzetségek a címereket már szélteben használák, mutatják ismét Zsigmond király czímerleveleinek kitételei, például 1398-ból a *Chertewulghy Döme* részére kiadottban olvasható, hogy a címert adja „*ad instar ceterorum nobilium Regni nostri Hungariae*“ *portandum et ducendum*, mely kifejezés hasonló értelemben Zsigmond, valamint a következő királyok okleveleiben is előfordul.

Ezekből folyólag elmondá ezután értekező, hogy Magyarországbán a czímer mindig a nemességnek jele volt; noha *Verbóczy* tana szerint, mely a törvénykezési rendszer ovatosságában leli megfejtését, a czímer és annak pusztán nyerése a nemességre nézve

törvényes bizonyítékul nem használtathatott. Verbőczy, tanának alapokát abban látszik helyezni, hogy voltak nem nemes nemzetségeknek is címerei. Értekező kétli, hogy Magyarországon ez szokásban lett volna, noha tudja, hogy más és főleg a német szomszédoknál divott. Vannak ugyan nem nemesítő és így pusztán csak címeres leveleink, de az ily címeres levelet nyerő nemzetségek már elődei nemesek voltak, és ez okból nem volt szükség abban a nemességre való hivatkozásra. Ily címeres leveleket számlált elő szerző a legrégebb időből is, névszerint a Garázda, Dersi, Csapy stb. nemzetségeket. Végre pedig annak bizonyítékául, hogy a címér a nemesség jeléül vétetett, folyamodott szerző ismét az oklevelek kitételeihez is, hol a címerről „*in signum verae et perfectae nobilitatis*“ — vagy „*arma seu nobilitatis insignia*“ vagy ismét „*signum verae et indubitatae nobilitatis*“ kifejezéseket találunk.

Ezek után következett volna a magyar címerezészet úgy nevezett alaktana, mely a címerek részeinek és felosztásának történelmét és szabályait is tartalmazza; melynek azonban kellő világosságba helyezésére a szükséges rajzok még el nem készülvén, sőt ilyeneknek, (melyek nem csak címertani, de egyéb történelmi szempontból is érdekesek,) még máshonnan is nyerésére kilátása levén, ezen okból e fejezet felolvasását értekező ez alkalommal elhagyá; miért is ezen értekezést egész terjedelmében az olvasó a Történelmi-tárban veendő.

Folytatólag értekező még a címerek jelentését fejtegeté; megérintvén e téren némely képzelődök azon eljárását, mely szerint a címér-részeknek és ábráknak valamint a történelem adataival, úgy a címertan szokás-szentesítette szabályaival is ellenkező magyarázatokat koholnak. És bár ana kérdésre, vannak-e a címereknek jelentései? — értekező is igennel felel; de egyszersmind megkívánja ezen jelentésnek határkörét is szabni, és ez okból helyes és illetékes címér-magyarázatnak csak azt tarthatni, mely a címérszerzőnek viszonyaival összehangzólag címertani szabatsággal történik, vagy a mely már magában a címérlevélben — nem ellenkezve a történet adataival — benn foglaltatik. De értekező szerint, ily címeres levél igen kevés van. És értekező, ki százakat olvasott el, alig tíz-tizenkettőt talált eleddig. Ilyenek például a Hunyadi Jánosé 1453-ból, a Révay-aké 1521-ből, Dessewffy-eké 1525-ből stb. (Értekező például a Hunyadi-akét olvasta fel magyar fordításban).

Ezen kívül értekező a címér-jelentésnek három fő módját emel ki. Először, midőn a címér-ábra bizonyos történelmi jelenetet, — melyben a címér-szerző szerepelt, — mutat fel, ilyenekül például a *Fáy, Sz. györgy völgyi Bakacs*, stb. címerek szolgálnak.

Második módja a címérjelentésnek, midőn a szerzőnek társadalmi-állása jelképeztetik, például: ha a szerző lovas katona volt, —

lovas vitèz által, ha írással foglalkozó hivatalnok, — író tollal, ha gazda, — búza-kévé-vel stb. jelképeztetik rangja.

Harmadik szintén igen használt módja a czímerek jelentésének az, midõn a czímer-ábra, vagy annak egy része a család nevére vonatkozik. Erre például hozta fel értekezõ, hogy a *Darvas* családnak daru, a *Károly*-aknak karoly (karvaly madár) a *Nádasdiak*nak nádasból felrepülõ kacsa, *Kornis* grófoknak egyszarvú (*unicornis*) van czímereikben.

Legvégül a czímerek szerzésnek történelmi és jogi szempontból tárgyalását szintén csak megemlítõ értekezõ, azt is értekezésének egész terjedelmében közléséhez tartván fel.

AKADEMIAI ÉS OSZTÁLYI TÁRGYALÁSOK.

— A jan. 2. tartott ö s z v e s a k a d e m i a i ü l é s b e n (elnök gr. Desseffy Emil úr) a Fõherceg-General-Kormányzó úrnak Bécsben dec. 30. kelt h. leírata olvastatott, melybõl az akadémia értesült, miszerint a nagy gyûlésbõl dec. 16-kán felterjesztett tudósokat az akadémia levelezõ tagjaivá kinevezni, a külsõ lev. tagok választását megerõsíteni méltóztatott. Sorozatuk így következik:

1. *A nyelv- és széptudományi osztályban* : Bérczy Károly úr Pesten, Engel József úr Kolozsvárt, Lichner Pál úr Pozsonyban, báró Podmaniczky Frigyes, Pompéry János, Salamon Ferencz urak Pesten; — *K ü l s õ k* : Ahlquist Sándor úr Helsingforsban, Ewald Henrik úr Tübingában, Lönnrot Illyés úr Helsingforsban, Renan Ernõ úr Párizsban.

2. *A törvénytudományi osztályban* : *k ü l s õ k* : Savigny Frigyes úr Berlinben, Welcker Károly úr Heidelbergben.

3. *A történelmi osztályban* : Kerkapoly Károly úr Pápán, Ötvös Ágoston úr Károlyfejevárt, Pesty Frigyes úr Temesvárt, Révész Imre úr Debreczenben, Xantus János úr Éjszak-Amerikában.

4. *A matematikai osztályban* : Lutter Ferdinánd úr Pesten.

5. *A természettudományi osztályban* : Benkõ Dániel, és Sauer Ignác urak Pesten.

— Következett az Elnök úr Pozsonyban, jan. 1. a titoknokhoz intézett következõ levelének olvastatása, mely mély hála és örömmel hallgattatott :

„Sietek kegyeddel egy örömdetes hírt közleni. Az Igazgató Tanács rendelkezésébõl az Akadémia érdekében folyamatba tett aláírás megindult. A kalocsai Érsek ö Nagyméltósága levelét épen tegnap vettem, mely csak egy nappal kelt késõbb, mint a hogy ezen fõ úr az

én levelemet vette. Ő Nagyméltósága az akadémiai lak építéséhez 5000, az akadémiai tőke öregbítéséhez 5000 fttal méltóztatott járulni.

Szívem mélyéből mondom, adjon az Isten nekünk sok ily fő papot és hazafit, ki ily módon köszönt be az új esztendőbe, ily igaz örömet nyújt a hazának, és ily példával megye elő!

Az Akademia, mely tudja, mennyire töltik be keblemet irányában a legjobb és legőszintébb kívánatok, osztolni fog örömeiben, hogy ezt épen ma írhattam meg kegyednek.

Vegyük ezt jó előjelenek! Nem kívánhatunk magunknak jobbat, mint hogy nekem minél többször lehessen alkalmam ily híreket közleni a kezdődő esztendőben, és az Akademiának minél többször azon öröme, tölem ilyeket érthetni.

Történtek már több aláírások is. De ezekről hivatalos tudományom még nem levén, nem közölhetem.“

— A nagy gyűlés végzéséhez képest az *Értesítő* a folyó évtől kezdve három egymástól független sorban levén megindítandó, ú. m. külön a nyelv- és széptudományi osztályé Toldy Ferencz szerkesztése mellett, a philosophiai-, törvény- és történet-osztályoké Csengery Antal rtágé mellett, s a matematikai- és természettudományi osztályoké egy, az osztályok által kijelölendő tag gondjai alatt; ez intézkedés az elnökileg meghatározandó árakkal együtt kihirdetett rendeltetett; egyszersmind az előadásokat tartó tagok oda utasítottak, hogy előadásait vagy egész terjedelmökben, vagy kivonatban legfőlebb az előadás utáni nap beadják, melyek is időrendben lesznek az *Értesítő*ben kiadandók, a mennyiben időt kívánó műmelléletek elkészülése azok adását el nem halasztja. Ha valamely akadémiai előadás más organumban adatnék ki a szerző által, annak hol-megjelenése a kivonat végén feljegyzendő. Végre a székkfoglaló beszédek és értekezésekre nézve határozottatott, hogy azok ezentúl az akademia organumaiban jelenjenek meg.

— A philosophiai, törvény- s történettudományi osztályok ülésében január 9. (elnök b. Eötvös József alelnök úr) elébbi határozatot pótlólag a székkfoglalók előbírálata megszüntettetett.

— A titoknok előterjeszté *Nogel István* kertésznek Konstantinápolyban m. é. dec. 10. költ levelét, melyben 20 aranyat ajánl egy magyar ősethnographiai kérdésre; mely tárgy tudósítástétel végett a Történelmi Bizottmányhoz utasítottatott.

— **Előadatok:**

Udvardy Ignác úrnak, a XX. nagy gyűlésen a törvénytudományi osztályba választott lev. tag székkfoglaló értekezése: *A keresztyén elem üdvös befolyásn a polgárisodásra.*

Szalay Ágoston úrnak, azon nagy gyűlésen a történelmi osztályba választott lev. tagnak székkfoglaló értekezése: *Néhány magyar köviratú peccséről.*

Január 16. a mathem. és természett. osztályok ülését megelőzőleg a mélt. Elnök úr, örvendetes tudomásul bejelentette azon gyűjtés eddigi eredményeit, mely az igazgatóság határozata folytán az akadémia épületére és tőkéje szaporítására előki úton megindított.

	az épületre	az alaptőkéhez.
A kalocsai érsek	5000	5000
A győri káptalan	500	—
A kegyesrend	500	—
Gr. Nákó Kálmán	1000	4000
Gr. Apponyi György	1000	2000
Gr. Waldstein János	1000	2000
Ifj. gr. Zichy Ferencz	1000	2000
B. Jósika Sámuel	1000	2000
Wodiáner Albert	1000	4000
Wodiáner Móricz	1000	4000
B. Podmaniczky Frigyes	500	1000
Gr. Bethlen József	500	500
Gorove István	1000	—
Hg. Pálffy Antal	1000	2000
Az esztergami főkáptalan	500	—
Lonovics József	100	—
Gr. Pallavicini Alfonz Lloyd részv.	2100	—
Szalacsy István	200	—
Budai takarékpénztár	2000	—
Gr. Almásy Dénes	2000	2000
A békés-csabaiai	500	—
Láng Ignác	1050	1050

— A philosophiai-, törvény- s történettudományi osztályok ülésében január 23. (elnök b. Eötvös József alelnök úr), az osztályi tárgyak előtt a titoknok a következő új adományokat és alapítványokat jelentette be:

	az épületre	az alaptőkéhez.
Simor János győri püspök	1000	4200
Gr. Gyulai Ferencz es. kir. hadi szertárnagy	900	1000
Rimaszombat városa közs. vál.	1000	1000
Gr. Erdődy Sándor	1000	1000
Gaganetz József eperj. gg. püspök	100	—
Kalocsai főkáptalan	500	525 ú. p.
Nehiba János kalocsai nagyprépost	200	200
Gr. Pálffy Pál	1000	2000
Gr. Pálffy-Daun Ferd. Lipót „	100	100
Sopronyi takarékpénztár	50	—

A pénztárnok által bejelentett összegek:

Bossányi László	52. 52	52. 52
A szombathelyi káptalan	500	—
Girk György pécsi püspök	525	525
Kecskemét városa	2100	2100
B. Bézsán János	1000	2000
Cséry Lajos pesti ügyvéd	—	1000

— Ezek után olvastatott *Dr. Korányi Frigyes* úrnak Nagy-Kállóban jan. 18-kán költ levele, melyben a Kazinczy Ferencz évszázados ünnepe iránti részvét tanúsításául szabolcs fiai közt megnyílt újabb aláírásra tudósítja az akademiát, mely a hazai történelmi irodalom fejlesztésére fordítatni kéretik. Az aláírás 303 ft. és 3 db. aranyat teszen, s abból befizettettek s beküldettek a következő tételek:

Korányi Frigyes	25	
Hubafy Mihály	25	
Veszprémy János	10	
Nagy János	5	
Tóth	2	
T. Nagy Lajos	20	
Ferenczy Lajos	10	
Dr. Bleuer Miklós	3	
Pokora	3	
Schenk Emil	10	
Gencsy Ferenczné	20	
Ózv. Gencsy Sámuelné	5	
Draveczky Mathild	5	
Kállay Ákosné	10	
Hubafy Sándor	10	
Fedák Alajos káplán	1	
Hubert József plébános		1 arany
Nagy István	5	
Dr. Pozsonyi János	5	
Gencsy Irén	5	
Gencsy Zsigmondné	20	
Böszörményi László	20	
Gömöry Pálné	10	
Szunyoghy Albert		2 arany
Kállay Emil	5	
Szabó Sándor	3	
Névtelen	2	
Bónis Sámuelné	5	
Bónis Málvin	3	
Szabó János	10	
Papp Antal	3	
Újhelyi Sándor	5	
Kohn Ábrahám	10	

Az öszlet hova fordítása iránt, tekintettel az aláírók szándékára, a Történelmi Bizottmánytól váratik vélemény.

— E l ő a d á s o k :

Nagy Iván úr, a XX. nagy gyűlés által a történelmi osztályba választott lev. tag, olvasta székfoglalóját: *Adatok a magyar címer-tanhoz.*

Szabó Károly úr, ugyanakkor azon osztályba választott lev. tag, olvasta székfoglalóját: *Biborban született Konstantin cs. munkái magyar történetirodalmi szempontból.*

— Olvastatott *Vandrák András* Itagnak Eperjesen jan. 18. kelt levele, melyben Apelt Metaphysikájának az akademia által magyarra fordíttatását indítványozza. Véleményzés végett a tárgy a philosophiai osztályhoz utaltatott.

— A január 30. tartott akademiai öszves ülésben az Elnök gr. Dessewffy Emil úr a következő újabb adományokat és alapítványokat jelentette be :

	az épületre	az alaptókéhez.
B. Vay Lajos	400	—
Nyitra városa község-tanácsa	200	—
Farkas Imre sz. fejevári püspök	525	525
Karczag város tanácsa	50	50
—————		
Karczag város közbirtokossága	750	750
Gr. Almásy Kálmán	1000	2000
Gr. Erdődy Erzse	525	525
Gr. Széchen Miklós	—	1000
B. Ambrózy György	250	250
B. Sennyey Pál	1000	1000
B. Baldacci Antal	200	—
Gr. Pálffy József	1000	1000
Balassa János ktanácsos	500	2000
Karap Sándor gyűjtése : Csanak József és Szabó Lajos István-gőzhenger-malom-társulati igazgatók	—	1000
Csanak József külön	500	—
A gyűjtő	30. 85.	—
Egyéb adakozók	200. 65.	38. 50
(s így együtt 731 f. 50 és 1038 f. 50 kr.)		
Murányi Ignác temesi birtokos	300	500
Pesty Frigyes, a „Delejtű“ szerkesztőjének gyűjtése	1184. 20.	50
— — úrbéri papirosban	105	—
— — aranyban		1 arany
(Ez öszvegekhez nagyobb tételekkel járúlván: Pesty Frigyes 100 ft., Bersuder Lajos 100 ft., Kövér János 50		

	az épületre	az alaptájkéhez:
és 50 ft., Túry Sámuel ügyv. 80 ft., Janicsáry Ignác 100 ft. stb.)		
Gr. Bethlen Ádám	525	525 ú. p.
Patay József	100	—
Tasner Antal	50	50
Jiringer József pozsonyi polgár	100	400
Győri kölcsönös biztosító társaság	500	—
Zilahi műkedvelő társaság	60	—

— Az osztályok bizottsági üléseikre nézve határozottatott: 1. az elnökséget mindenkor a helyben levő és működő idősb tiszteleti vagy rendes tag viseli; 2. a levelező tagok is meghívandók, kik azokban tanácskozási szavazattal bírnak.

Toldy Ferencz, titoknok.

IGAZÍTÁS:

Szalay Ágoston lev. t. a 48—60 ll. közlött székfoglaló értekezését ekkép kéri pótoltatni illetőleg igazíttatni:

Az 58. lapon ezen hely: „A nap és hold — — használtatott a pecséteken“ következőleg módosítandó: „A nap és hold, mely a B. betű mellett van, nálunk a XIII-dik században csupán csak az e századbeli királyok által, — nemesektől vagy másoktól pedig, a mennyire tapasztalásom terjed, még e korban soha sem, kivéve ha mint mennyei attributum Krisztus urunk vagy a szűz Mária vagy valamely szent mellett előfordúl — használtatott a pecséteken stb.“

A 60. lapon a 27. sorban „genn“ helyett „geñ-nek (értsd: genere) és „Berrethe“ helyett „Beřethe“-nek kell állani.

1.

2.

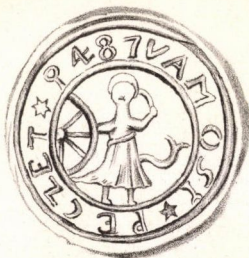
3.

4.

5.

6.

7.

8.

9.

10.

11.

MAGYAR
AKADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

A PHILOSOPHIAI,
TÖRVÉNY- ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
OSZTÁLYOK KÖZLÖNYE.

I. KÖTET.

1860.

II. SZÁM.

TÖRÖKORSZÁG FÖLDBIRTOKI, ADÓÜGYI ÉS
GAZDASÁGI VISZONYAIRÓL.

SZÉKFOGLALÓ ELŐADÁSÚL ELÉTERJESZTÉ FEBR. 13. 1860.
KORIZMICS LÁSZLÓ T. T.

A nagytekintetű Akademia alapszabályainak hódolok, midőn e megtisztelő helyet elfoglalom. Érezve erőmnek csekély voltát, előre is kegyes elnézésért esedezem, s egyszersmind meleg köszönetemet fejezem ki — megválasztatásomért.

Szándékom ezúttal a hazánkkal határos s jövődjére nézve annyira kérdéses Törökország földbirtoki, adóügyi és gazdasági viszonyairól néhány tájékozó szót mondani.

Úgy hívém : érdekelhet bennünket e tárgy, először a *szomszédságnál* fogva, hisz Törökország felé foly felséges Dunánk, mely hivatva van hazánk terményeit a világ piacaira vinni, s hisz ez irányban fekszenek egykori küzdelmeink térei is ; de érdekelhet bennünket e tárgy talán annál fogva is : hogy lássuk miképen áll e tekintetben azon nagyszerű, három világrészben fekvő, némelyek szerint 50, mások szerint 86 ezer □ m.földnyi, s 33—36 millió embertől lakott birodalom, mely egykor, szeretett hazánk fejlődésére, százados harczaival, oly vészes befolyást gyakorolt.

Tárgyamról, részben ama legújabb törökföld birtoki törvénykönyv *) nyomán szólok, mely 1858. ápril hó 21-kén (7-ik Ramazam 1274) jelent meg, s melyből Stambulban létemkor, egy igen becses kivonatot szereztem. E művet, a tan-simat tanácsnak, egy e célra különösen megbízott osztálya dolgozta ki; szerkesztését pedig a tudományosságáról híres Dschewdet effendi — török birodalmi historiograph eszközlé. Használtam továbbá tárgyam érdekében azon adatokat, melyeket Stambulban létemkor jól értesült egyéniségektől gyűjtenem sikerült; végre tekintettel voltam *Ubcini*-nak Törökországáról szóló európai hírű munkájára is.

A török földbirtok, a hódítás korszakában, három részre volt osztva. Egy rész a *mecseteknek adatott*, az istenisztelet, az iskolák, kórházak s t. ef. fentartására; a másik rész felosztott a *győzők közt*, vagy bizonyos föltételek mellett, mint magánbirtok, a régi lakosok kezén hagyattott; a harmadik rész végül az *állam kezében maradt*, mely különben is egyedüli és általános tulajdonosnak tekintették.

Innen három osztálya keletkezett a tulajdonnak, jelesül : *egyházi, földesúri, és álladalmi.*

Az *egyházi* birtokok „Vakf“ név alatt, külön igazgatás és külön törvények alá rendeltettek.

A *földesúri* birtokok közt egy sarkalatos különbség létezett kezdettől fogva a szerint, a mint azok vagy a török győzők közt osztattak fel, vagy az előbbeni tulajdonosok birtokában hagyattak. Az első rendbeliek *dézmás* földeknek nyilatkoztattak (arzi aschriie), azaz a föld jövedelme tizedrészének megfelelő földbérrel voltak terhelve; a másodrendbelieket ellenben *adófizető* földeknek hitták, melyektől adót vagy *kharadj*-ot kelle fizetni. A kharadj ismét kétféle volt. Személyi vagy birtok-adó, mely utóbbi vagy a földre, vagy a föld jövedelmére vettetett.

Ezen megkülönböztetés, mely a jogtudósok egyhangú döntvényei s az uralkodók határozatai által van megszentésítve, Ebou-Sououd effendi főpap (mufti) *fetvájában* a következő alakba van öntve :

*) Kamen Namei Erazi.

Kérdés : A törvény értelmében, mi értetik a dézsma és mi az adózás alá tartozó földek alatt?

Felelet : Mikor a fejedelem (imam) meghódít valamely tartományt, és annak területét elosztja a győzők közt, vagy a törökké lett lakosok birtokában hagyja : nem követel tőlök más adót, mint a tizedet (aschr), azaz : az évi termés egy tizedrészét. — De midőn a régi birtokosok a birtokban meghagyatnak, jöllehet a *hitelenségben* továbbra is megmaradnak : adó alá vettetnek (kharadj). Az *ascher* szónak bizonyos vallásos értelme van, melyet nem lehet alkalmazni hiteleneket illető dolgokban. Az adó vagy a földet, vagy annak termését terheli : első esetben a föld terjedelme szerint állapítatik meg ; másodikban a termékenység arányához mérve, s kiterjedhet a termés nyolczadrészétől annak feléig : s ez a törvénykönyvek értelme szerint, felosztása a földeknek.

Az *álladalmi* földek hajdan kilenczfélék voltak ; ú. m. :

1.) A *kincstári* uradalmak, melyeknek jövedelmei a *miri*-t, vagyis a kincstárt illették.

2.) A használatlan földek és puszták (adiijet).

3.) A szultán magánuradalmi (Khasse humaionn).

4.) A császári jószágok (emlak humaionn), melyek elkobzás vagy törvényes örökösök nélküli kihalásból eredő örökösödés útján szálltak a szultánra.

5.) Az anya-szultánné, a császári vérből származott hercegek s a hercegnők ellátási javai (Khasse selatin).

6.) *Khasse vusera*, vagyis a vezéri hivatalt illető hűbérek.

7.) *Khasse umera*, vagy a kétlófarkú basák hűbérei.

8.) *Arpalygs*, a mir-livas-ok vagyis miniszterek hűbérei ; végül

9.) a katonai hűbérek (ziamet és timárok) a spahik és polgári tisztviselők számára is.

Ezen utolsók képezék a legerősebb osztályt. Eredetöket d' Ohsson a következőleg adja elő :

A hódítás korszakában a birodalom majd minden tartományában hűbériségek állítottak, azon kettős czélból, hogy először a meghódított tartományok védelméről gondoskodva legyen, s hogy továbbá a katonai szolgálatok meg legyenek jutalmazva. A lovag (spahi) egy ily javadalommal ellátva, a

hübéréhez tartozó földekre vetett közadókat a maga részére beszedte, mívelték legyen azon földeket mahumedánusok vagy keresztyének, kik felett egyszersmind úrihatóságot is gyakorolt. A föld tulajdona azoké volt, kik azt munkálták; de midőn azt — gyermekeiken kívül — családjuk valamelyik tagjára ruházták át, az örökösödők nem vehették azt birtokukba a spahi beleegyezése nélkül, s ha annak bizonyos földbért nem fizettek. Ha a birtokos nem hagyott örökösöket hátra, földjeit tartozott a spahi a megholt valamelyik szomszédjának adni. — A spahi, miután a birtok elvesztése büntetésének terhe alatt köteles volt hübérében lakni, engedménykép (iktaa) a föld jövedelmét, azaz : az arra vetett adónak egy részét, vagy egész összegét is kapta; de a földbirtokot nem, mint az állam kezei közt maradt.

A hüberek ilyformán megalkotva, kiterjedésök szerint három osztályra szakadtak : *timárookra*, *ziametekre* és *beylikokra*. Minden hübérnök 3000 asper (török ezüst garas) jövedelem után, egy lovast tartozott állítani. Harmadrendű hübér volt 50 ezer, másodrendű 300, s elsőrendű 200. A timárok a zaimok rendeletére indultak ki; a zaimok a bég parancsnoksága alatt álltak; s a bégek a tartományi basák zászlója alá tartoztak sorakozni. De ezen viszonylagos függés a hüberek birtokosai közt, valamint ezeknek a kormány irányábani engedelmsége leginkább csak képzelt volt; sőt Mahmud szultán trónralépésétől kezdve a legnagyobb része ezen apró hübérnököknek csaknem függetlenné tette magát, kényszerítvén a portát hübéreik örökös joggali birtoklásának elismerésére.

Jóllehet a kormány, vagy jobban mondva a kincstár, nem tartotta fen magának a tulajdon e három nagy osztályának igazgatását, mindazonáltal követelte, hogy a birtokoknak egyedüli tulajdonosául s adományozójául ő tekintessék. A föld művelője, lett legyen muzulman, keresztyén, vagy maga az egyház : csak élethossziglani használója volt a birtoknak; vagy máskép kifejezve, a földhöz csak birtoklási, de nem tulajdonosi joga volt, mert ez osztatlanul a fejedelem kezei közt maradt; sőt ezen tulajdoni jog is névszerinti s föltételes volt, mert valamint a felségi, úgy a föld valódi és általános tulajdona — a korán szerint — az Istené, ki az embereknek

bizonyos részt ad, s bizonyos tulajdonokat egyből vagy másból.

A mi a használatlanul hevert és puszta földeket (adiijet vagy monaet) illeti, melyek a hódításkor nem jöttek osztás alá, vagy a melyek birtokosaik gondatlanságából parlagon maradtak : ezek, azok tulajdonává lettek, kik, a törvény szavai-val élve — azokba *lelket öntöttek*, lettenek legyen azok törökök vagy nem. Mert a ki fát ültet valamely elhagyott földbe, ezen fának tulajdonosa lesz, valamint azon földnek is, mely azt ötláb távolságban környezi.

Megemlítendő, hogy a bagdadi kormánykerület fele az arab Irák a bassorai kikötőig, Anatóliának egyrésze, s európai Törökország némely vidékei még ma is roppant elhagyott térségeket foglalnak magokban, melyeket munkás kezek hiányában nem lehet művelni, s melyek csak munkásokra várnak, hogy dús vetésekkel s a hajdankor leggazdagabb terméseivel legyenek elborítva.

Az említett szervezet fenállott egész Mahmud szultán idejéig, a midőn Törökország közigazgatási és katonai rendszere egészen megváltozott, s a minden névvel nevezett hűbérek, az arpalg-ok, kitartási javak (apanages) stb. mind visszaestek a fejedelemre, ki azokat maga részére kezelte, és egyenesen a civil lista költségei fődözésére és a katonaság zsoldjára és tartására rendelte fordíttatni. . . E szerint a dolgok visszamentek oda, a hol a felosztás korában voltak, csupán a tulajdon három régi osztálya közti viszony nem volt a régi. A földesúri birtokok száma és terjedelme jelentékenyen kevesbedett, ellenben az egyházi javak kitünő arányban növekedtek.

Hogy történt ezen növekedés ? hogyan gazdagodott meg a mecset a magántulajdon rovására ? Ennek kimutatása szükségessé teszi, hogy a *vakf*-ok kérdésének tárgyalásába ereszkedjünk.

A *vakf* vagy *vakuf* egy különös nemét képezi a tulajdonnak, mely nevezet a mecsetnek szentelt és némely kegyes alapítványokra szánt javakat illeti kizárólag. Ellentéte ez a mülk-nek, mely a szabad elidegeníthető és átruházható tulajdont jelenti. Vakfnak elvileg azon földrészt nevezték, mely a

préda törvényes felosztásakor a mecseteknek adatott. Később ugyanazon szó, minden ingó és ingatlan javakat jelentett, melyeket a mecseteknek segélyezés, fentartás, vagy vallásügyi költségek czíme alatt adományoztak. Minden vakf-jószág elidegeníthetlenné nyilvánított, miután annak birtoka — a törvény szavai szerint — az istenre szállott. Ezen elvből ki voltak véve az adó alól, védve az elkobzástól és minden törvényes üldözéstől, semmi jog nem létezhetvén annak ellenében, a ki maga az elve minden jognak!

De ez egyáltalában nem változtatá a törvény azon sarkalatos elvét, miszerint Törökországban a földbirtokoknak csak egy tulajdonosa van, t. i. : az állam; a vakf nem a földből állván, hanem azon jövedelemből, mely a földbérből származik.

Később egy másik osztálya alakult a *vakf*-nak, melynek jövedelmei azon jótékony és közhasznú intézetek alapítása- és fentartására fordítottak, melyek a mecset körül állítottak s az alá rendeltettek, minők a főtanodák, könyvtárak, fürdők, kórházak s t. félek. Ezen alapítványok *köz vagy nyilvános vakf-oknak* neveztetek, s azon elvek szerint kormányoztattak, melyekkel a mecsetek, s ugyanazon jogokkal is éltek.

Végre azon korszakban, midőn az egyéni tulajdon nem volt többé biztos a hatalomnak gyakori zsarolásaitól : keletkezett a *szokásos vakf*-nak szomorú gyakorlata. Így jött létre egy harmadik osztálya a vakf-nak, mely a szokás (aadet) által szentesített azon szerződésből származott, miszerint egy szabad ingatlan birtok tulajdonosa birtokát vakf czim alatt 10—12 vagy 15%-nyi becsár mellett, valamely mecsetnek hagyományozta, továbbra is megtartván birtokát mint örök-bért, melyet a mecset nagylelkűségéből bírt oly feltétel alatt, hogy annak, a kapott — sajátlag kapni kellendett — összeg kamatjához mért évi bért fizessen.

A quasi-alapítónak ez által azon előnye lett, hogy birtokát csekély bérfizetéssel magának és örökösének biztosította, megvédvén azt az elkobozhatástól, meg a hitelezők elfoglalhatásától, s a szomszédok elővételi igényétől is, melyét eladás esetében Törökhonban minden tulajdonos gyakorol

azon ingatlan birtokra nézve, mely az övé mellé esik. Ha meghalt az alapító gyermekek nélkül s életében a birtokról nem rendelkezett, a mihez joga volt, úgy a fenebb idézett fetva értelmében, mely az unokákat is kizárja a nagyatyá örökségéből, ha a nagyatyá túléli a gyermekek atyját, az ingatlan birtok a mecsetre szállott.

A mecset tehát ezen hitbizottmány erejénél fogva oly ember helyzetébe jött, mint a ki valamely ingatlan birtok becsára egy tizedrésznének lefizetése mellett szerzővé lenne, de a mely birtok felett csak az eladó egyenes örökösei kihálása esetében bírna szabad rendelkezési joggal, és a mely után várákozása ideje alatt az általa fizetett összeg 15%-vel egyenlő évi bért kap.

Ebből könnyű megérteni, hogy ezen elidegenítésekben, a tulajdonosok- és mecseteknek kölcsönösen biztosítottak előnyök, melyeknek hátrányait csak az oldalági örökösök és az állam érzék.

Ezen vakf-okat *szokásosoknak* nevezék, megkülönböztetésül a mecseteket illető s a szegények segélyezésére alapított tulajdonképeni vakf-októl, melyek törvényeseknek nevezetnek, minthogy természetök a vallási törvények által van körülírva és megszentesítve.

A tulajdonképeni alapítványok mindegyikének volt egy igazgatója (mutevelly), kit az alapító jelölt ki már az alapítvány-levélben. E felügyelő nevezete, valamint működési köre is, megmaradt a jelenkorig, mert a mutevelly még ma is oly javak gondnoka, melyeknek jövedelme a mecsetet illeti.

Ezen igazgatók fölé nazir-ok vagy felügyelők voltak rendelve, kik évenként legalább egyszer működéseikről számot tartoztak adni. A birodalmi mecsetek felügyelői, a birodalomnak rendszerint első emberei voltak. Például : a nagyvezér jogszerinti felügyelője volt a hódító Selim és Sulejman szultánok mecseteinek ; a sejk ul izlam a Bajazed és Ahmed szultán mecseteinek. E mecsetek közt Ahmed, Sulejman és Bajazed 2—3—400000 piaszter jövedelemmel bírtak ; a Sz. Sofia mecset jövedelme pedig két millióra becsültetett, melynek egy harmada rendszeren a *nazir* keze közt maradt. A *haremein* című vakf-ok a palotai főherélt ellenőrsége alatt

álltak, ki azokból évenként szintén jelentékeny összegeket húzott.

Mahmud szultán véget vetett ezen visszaéléseknek, a főnaziri (főfelügyelői) állomást teremtven, s a vakf-okra nézve egy főigazgatót nevezvén miniszteri ranggal, ki mint ilyen a divánnak tagja. Ugyanekkor egy rendeletet adott, mely szerint az igazgatókat — előleges vizsgálat után — csak a vakfok főigazgatója nevezhette ki. Egy ideig azon is gondolkozott, hogy a vakf-okat az államjavakhoz csatolja, mint tett a timárok- és más katonai hűbérekkel ; azonban a kivitel feletti kétség, vagy a veszélytöli félelem szándékában meggátolták, s a nélkül, hogy érintette volna a mecsetek jószágait, elegendőnek tartotta azokra felügyelni, s a kezelést rendezni, azokat az állam egyenes ellenörködése alá helyezvén. Már egy, 1826. június 30. kihirdetett hattiserif által 15 nappal a janicársók- kiirtása után, eltörülte az elkobzási hivatalt (mukhallefot kalemi), melynek czélja jövőre nézve a szokásos vakf-ok kevesbítése volt.

E két intézkedés behozatala, melyek magokban véve jelesek voltak, de nem tökéletesek, a visszaélések egy részét megszüntette ; de a kincstárt nemcsak nem gazdagította, sőt inkább azt évenként $12\frac{1}{2}$ millio piaszterrel terhelte, mint a melyet az állam, a vakf-ok igazgatására volt kénytelen fordítani, hogy visszaállíthassa a súlyegyent azok bevételei és kiadásai közt.

Ezeket megérintve, ki akarjuk emelni még azon legfőbb elvet, mely a tulajdon és adó dolgában az egész török törvényhozást jellemzi, azaz : hogy nemcsak Törökországban magában, hanem minden mahomedán államban a művelés alatti föld nem tartozik senki tulajdonához ; hogy a föld tulajdoni joga a hódítástól fogva a közkincstárnak tartatott fen oly módon, hogy a föld úgyszólva csak kölcsön vagy bérbe van adva a földművelőnek. Muzelmanok és keresztyének e tekintetben egyenlők a törvény előtt. A törvény nem ad sem az egyiknek, sem a másiknak tulajdoni jogot, csak életfogytiglani birtoklást ; és az adó, mint szintén a dézsma is, melyet adni tartoznak, nem egyéb azon föld bérénel, mely kezeik közt van. A fejedelem, sőt maga a mecset is, daczára a vakf

szabadalmának, e tekintetben ugyanazon helyzetben vannak, melyben a szabad jóság (mülk) birtokosai: az egyik nem rendelkezhetvén a földről sem eladás, sem adományozás, sem örökös engedményezés által, míg a másik kiváltságai nem a földbirtokra magára, hanem csak annak termékére terjednek ki.

Ha e tekintetben még némi kétség léteznék, a következő, a nemzeti könyvtár egyik arab kéziratából közölt kivonat, mely a *Journal asiatique 1844. évi* martiusi folyamában jelent meg, tökéletesen eloszlatná azt. A híven átfordított sorok következőleg hangzanak: „Az első fejedelem a muzelmanoknál, ki az Izlam földjeit jó czélokra és hasznos intézetekre fordította, jelesül iskolákra és kórházakra, *Nureddin el Chehid*, damaskusi szultán volt, és az ő példáját követte *Selaeddin*. Ezen két fejedelem e tekintetben *Ibu abi Asroun* sejk határozatát kérte ki, ki következőleg válaszolt: „Szabados dolog az állam uradalmainak egy részét azok közt elosztani s azok javára fordítani, kiknek elvitázhatlan joguk van az állam jótéteményeire, hogy azok azt biztosabban élvezhessék, de csakis ezen tekintet teheti törvényessé az ilyes alapítványt, mely elvileg rendkívüli és hibás: mert a vakf-nak sarkalatos lényege, a rendelkező elismert tulajdoni joga; már pedig a szultán nem tulajdonos, hanem csak az állam javainak gazdája.“

Igy álltak a török földbirtoki viszonyok a múltban és a legújabb időkig. Tavaly óta, mint mondám, új *codex* létezik, s ennek nevezetesebb határozatait szándékom most a t. Akademiával megismertetni.

Ezen törvénykönyvben a török földbirtok, öt kategóriába van sorozva a következő renddel; ú. m.

I.) A földesúri, vagyis szabad magánbirtok; Erazie memluke, vagy közönségesen „Mülk.“

II.) Álladalmi birtok, Erazii mirije;

III.) Alapítványi birtok, Erazii mevkufé, v. vakf;

IV.) Átengedett birtok, Erazii metruke; végül

V.) Holt birtok, Erazii mervet. . . .

Nézzük e kategóriákat egyenként:

A szabad, magánbirtok fölött, tulajdonosa szabadon ren-

delkezhetik. Azt tehát épen úgy, mint akármely más vagyoni tárgyat előrkítheti; eladhatja, elzálogosíthatja, elajándékozhatja és vallás-alapítványi czélokra is fordíthatja.

Hozzája számítatnak az új codex szerint ma már :

a) oly földek és birtokok is, melyek a falu vagy helység belsőségében fekszenek, a mi nyelvünk szerint tehát az úgynevezett belsőhelyek (intravillanumok) ;

b) oly földek és birtokok, melyek eredetileg az államéi voltak, de ez által később magánbirtokká tettek ;

c) az úgynevezett *dézmás birtokok* (Erazii oschrije), azaz : olyanok, melyek az ország elfoglalásakor *dézsmaadás terhe mellett mahomedán vallású egyéneknek* engedték át ; végül

d) az úgynevezett *kharadj birtokok* (Erazii kharadje), vagyis olyanok, melyek évenként fizetendő s kharadj-nak nevezett béradó mellett vagy az eredeti birtokosoknak, vagy más *nem muzulmán vallású* egyéneknek adattak át.

A kharadj béradó — *kharadje mokussemé*-nek , vagyis az osztás kharadje-nak nevezetik akkor, ha fejében a termésnek bizonyos része, felétől kezdve például, egy tizedéig fizetetik ; ellenben *kharadji mowazaff*-nak, vagyis meghatározott kharadj-nak, ha a föld területéhez mért és állandón kiszabott bérilletőség fizetetik.

E négy osztályba sorozott földbirtok teszi Törökországban ma a szabad magánbirtokot. Hogy a belső helyek is, mint olyanok hozzája soroztattak, az kétségkívül szabadelvű intézkedés a nép érdekében ! Mekkora legyen terjedelme a birtoknak ? azt adatok hiánya miatt közelítőleg se tudom meghatározni.

Az *állami birtok*, kizárólag a kincstáré (Beit-ul-mal). S hozzája tartoznak minden hajdani hűbérek.

Ezen birtok a kormány által magánosoknak szokott kiadati bérben, és pedig minden vallás- és nembeli különbség nélkül. A bérokmány, melylyel ezen kiadás történik, a szultán aláírását bírja, s nevezik azt : *Tapie senedi*-nek.

Ezen okirat erejénél fogva szedi a kincstár az úgynevezett *Taput* ; mely semmi más, mint az örökbérletnek átvételi díja. . . Nevezik e díjt *Tapubil-misst*-nek is, azaz : egyenér-

tékü örökbérdíjnak, annálfogva, mert annak sajátlag a birtok valódi értékét kellene kifejeznie.

Az *alapítványi birtok* (Vakf), melyet természete és rendeltetése szerint már kellőleg ismerünk, az új törvénykönyv nyomán is kétféle :

a) a *tulajdonképeni alapítvány* névszerint az, mely eredetileg szabad magánbirtok (Mülk) volt, s mint ilyen, bizonyos meghatározott vallásjogi formalitások mellett egyházi, vagy más egyéb jó célú intézetek fentartására adományoztatott.

Ezek a szoros értelemben vett vallás-alapítványok, s utánok a föld, valamint annak jövedelme is kizárólag az alapítványé. Ezen okból e birtokok fölött égyesegyedül az egyházi törvények (Sheri) határoznak, teljes kizárásával a világi hatalom-, törvények- és rendeleteknek. Nevezik e birtokot ez okon különösen vallásjogi alapítványnak is (Ewkafi mesch ruje).

b) A *nem-valódi alapítvány ellenben* az, mely eredetileg vagy állami birtok volt, vagy a szultánoktól, vagy pedig az azokkal megajándékozottak által, szultáni engedelem mellett, valamely alapítványnak hagyományoztatott.

A birtokok ezen neme Ewkafi aadié-nek, azaz : hozott alapítványnak hivatik, s úgy tartják, hogy az ilyféle birtok jelenleg a birodalom összes területének $\frac{1}{3}$ -át teheti.

Az alapítványok örve alatt történtek ama számos visszaélések, miket fenebb részletesen már felmutattam, s mik által az illetők, jószágaikat sajátlag csak a kormány elkobozhatóságától kívánták, szentséges ürügy alatt, s meg kell vallani, ügyes móddal biztosítani.

Örökösök hiányában az ilyféle birtok a mecset, vagy más alapítvány birtokában maradt ugyan : minthogy azonban a tulajdonos életében még rendelkezhetett róla, ritkán történt, hogy az csakugyan a mecsetre szállott volna.

Ez ál-alapítványok századokon keresztül ugyanazon kedvezésekben és jogokban részesültek, mint a valódiak. Kizárólag az egyházi törvény (sheri) alatt álltak, s az állam azokat se meg nem adóztathatá, se pedig örökös hiányában másnak át

nem adhatá. Egy szóval, ki voltak a statushatalom befolyása alól teljesen véve.

Terjedelmök- és nagy számuknál fogva természetesen előkelő akadályát képezték mindig az ozman kincstár kívánatos gyarapíthatásának; igen megfogható tehát, ha azok, a török státusférjak és pénzügyérek szemeiben örökös szálfk gyanánt tüntek föl, és hogy megszüntethetősökre különösen az újabb, pénzügyileg megnehezült időkben, szakadatlanul törekedtek.

A tavaly megjelent, s ez úttal ismertetett codexben elégre túltették magokat a törökök, ez alapítványok sérthetlenségén, s merészen elrendelék, hogy ezentúl a *nem tulajdonképeni alapítványokkal* csak úgy rendelkezzzék a statushatalom, mint a többi állambirtokokkal. S kivételt e tekintetben csak némely jó czélú alapítványok javára és csak kevés esetben engedtek olyformán, hogy adás-vevés és öröklés esetekben utánuk az alapítványi czél javára is némi csekély, úgynevezett változási taksák szedethessenek.

E merész rendszabály fontossága a török kincstárra nézve természetesen igen nagy, s azt valóban nem is ok nélkül tekintik a hozott új intézkedések között egyikéül a legjelentékenyebbeknek.

Hogy mily hatást tesz e törvény az ó-török érzelemre, azt természetesen csak úgy tudhatnánk, ha betekinthetnénk az illetők veséjibe; azonban e nélkül is el lehet gondolni, hogy a szultán ez intézkedésének nem örvend a valódi muzulmán. Ki tudja: hogy a legújabban meghiusúlt nagyszerű összeesküvésben is nem-e volt része már ezen újításnak is? Hogy e kérdést mindig *kényesnek* tekintették, mutatja a reformáló Mahmudnak tartózkodása is, ki másrészt elég bátor volt a janitsárokat kiirtani.

Az úgynevezett *átengedett birtokok* (Erazii metruké) categoriájába tartoznak nevezetesen: a közbirtokok s a közhasználatra szolgáló térek, ú. m.: több helység által közösen használt legelők, erdők, továbbá országútak, vásártérek s t. félek.

Végül az ötödik categoriába sorozott s úgynevezett *holt birtokok* (Erazii mervet) azok, melyek senki által elfog-

lalva és mívelve nincsenek. Hozzájuk tartoznak e szerint *minden míveletlen térek* a birodalomban, s ilyen Törökországban mai napig még nem kevés van.

A törvény betűje szerint, a *holtbirtoknak* olyan messzire kell a mívelés alatti földtől feküdnie, a mennyire egy erős mellü embernek hangját többé hallani nem lehet. E távolságot általában félórányira teszik.

Egyéb figyelmet érdemlő nevezetesebb határozatai az új földbirtoki codexnek, melyek egyébiránt csak az államjavarakra, továbbá az ilyekké decretált ál-alapítványokra s az úgynevezett átengedett és holtbirtokokra vonatkoznak, a következők :

„A birtok-szétदारabolás, ellenkezőleg a mi fogalmainkkal — Törökország viszonyaihoz képest, hol tömérdek még az elfoglalni való, igen természetesen — pártoltatik, s e végett a törvény a birtokok nagy felhalmozódását egy személy vagy község kezében, tilalmazza.“ Ellenben :

„Az egyesülés gazdasági czélokra, péld. együttes béreltre, meg van engedve, de ez is csak úgy, hogy minden vállalkozó a közösen felfogottból az őt illető részt, mely neki sors, egyesség, vagy felsőségi határozat által jut, átvegye és maga mívelje. Felváltott használata már a közösen bérelt földnek, olyformán p. o., hogy azt egészben és minden évben más és más mívelje és használja, megengedve nincs.“

„Tíz évi békés birtoklás elegendő arra, hogy a birtoktartó birtokában ne háborgattathassék többé; s kivételt e szabály csak azon esetben szenvedhet, ha a megtámadó jogérvényesen bebizonyítja, hogy a lefolyt 10 év alatt keresetét megindítani akadályozva volt.“

„Mindenkinek szabadságában áll a maga rendjén és során bérelt álladalmi birtokát akár ingyen, akár pénzért, de a felsőbbség tudtával, másra általruházni; sőt felsőbb jóváhagyással szabad a csere is.“

„Eladási jog ellenben Törökországban, mikép a *házak* irányában általában szokásos, az álladalmi földbirtokra nézve nem létezik.“

„Az átengedendő állami birtokrész nagysága nem a terület mértékének (donum) kitételével, hanem csupán csak

puszta megtekintéssel s a fenálló mesgyék kijelölésével határozatlik meg.“

„Álladalmi birtokok a bérlő halálával ingyen, azaz : a *tapu*-nak ismétli lefizetése nélkül szállanak a gyermekekre, s ezeknek hiányában hasonlólag ingyen a megholt bérlő atyja vagy anyjára.“

„Gyermekek és szülék nem-létében a jószág az örökségre igényt tartó rokonokra száll, de ezeknek már le kell fizetni a *tapu*-t, vagyis az örökbéri illetéket. Az öröklés megy a következő renddel, ú. m. :

férfi-testvér ugyanazon atya- és anyától, vagy mégis ugyanazon atyától ;

nő-testvér, a férfi-testvérhez hasonló leszármazással ;

az örökséget hagyónak *unokái* és pedig mind a két nemből egyenlő osztozkodással ;

az örökséget hagyónak *özvegy neje* vagy *férje* ;

a férfi és nőtestvér ugyanazon anyától, egyenlő osztozkodással ;

az örökséget hagyó leányának fiai és leányai, szintén egyenlő osztozással ; végül :

a birtokon levő épületek- és ültetvényekre nézve — a végrendeletileg kijelöltek.

Ha nincsenek egyenes örökösök és hiányoznak minden az örökséghez igényt tartó rokonok is : úgy a jószág a szokásos *tapu*-nak lefizetése mellett, általmegy az elhalt bérlő esetleges bérlőtársára. Vagy ha ilyen se léteznék, úgy átszáll az a helység olyatén új lakosaira, kik földbirtokban leginkább szükölködnek. Ez esetben kiszolgált vagy még szolgálatban álló érdemes katonákra van főleg tekintet.“

Ha meggondoljuk, hogy Törökországban az állami birtokra nézve, örökség és örökségi igényre jogot, az ismertett törvénykönyv megjelenéséig, csak a gyermekek, s ezeknek hiányában az egy atyától származott férfi-testvérek tarthatnak : éreznünk kell azonnal, hogy a fölebbi rendeletek által, az örökösödési jogosultság igen tetemes tágitást nyert ; s látjuk, hogy ezen humanus újításnak világos célja csak az lehet : hogy a családok ragaszkodása és szeretete a földbirtok iránt növeltessék.

Hasonlag egészen újak azon engedmények is, melyek a kiszolgált katonákra nézve adattak. Ezek hasonló örökség átvételekor 5 donumot, vagyis 8000 piket *) , egészen ingyen kapnak.

Ha pedig mindennemű egyenes örökösök s örökséghez igényt tartó személyek hiányoznak, vagy az örökségről lemondanak : úgy a birtok s illetőleg a hagyaték is, az állam rendelkezése alá esik vissza ; mely által az rendesen a legtöbbet ígérőnek szokott átadatni.

„Török tisztviselő, habár egyenes örökös is, hivataloskodása területén se maga, se családja részére, állami birtokot bérbe nem vehet.“

Az átengedett s a *holtbirtokok*at illetőleg, figyelmet érdemelhetnek a következő határozatok :

„Az *átengedett birtokok* sérthetlenség, eladhatlanok. Hozzájuk számíttatnak pedig, mint főlebb már megjegyzém : a községi erdők, a községi és egyéb utak, a vásártérek, a nyári és téli közlegelők, melyek régtől-fogva csak bizonyos helységek által használtatnak. Hasonló közlegelőktől az illető helységek az álladalomnak évi adót fizetnek, mely *Jaibakié* és *kischbakié* név alatt ismeretes.“

„A *holtbirtokokhoz* számíttatnak nevezetesen : a hegyi és bércezi legelők, a kőbányák, s a szabad, elfoglalatlan legelőterek. A föld, a talaj természetesen e birtok után is a státusé ; azonban szabadságában áll mindenkinek, ily birtokot a felsőség engedelmevel, művelési czélokra, és pedig minden díjfizetés nélkül, elfoglalni. Az ily hegyeken és bércezen takarított fa és széna, egészen dézsmamentes. Figyelmet érdemel, hogy az államnak ezen birtokok után, ha egyszer művelés alá vettek is, hasznobért szedni nem szabad soha. Kétségkívül hatalmas felhívása a culturának !“

A szabadság tehát mondhatni Törökországban is, a hegyeken és bércezen honol.

Az úgynevezett szabad legelőktől (otlak) némi csekély taksa szedetik csak az azokat használóktól, *otlakii* név alatt.

*) = 1130 □ öl.

Az ismertetett törvénykönyv „vegyesek“ (Motefarikat) cím alatti fejezetéből ide igtatjuk még a következőket:

„Álladalmi birtokon talált és fölfedezett *ásványok* kizárólag a státuséi.“

„Községi birtokon talált ásvány után $\frac{1}{5}$ -öd rész az államé, a többi a felnyitó- vagy találójé.“

„A sajátképeni alapítványi birtokokon, s az úgynevezett „Mülk“-ön az ásvány azé, a kié a föld.“

„A dézsmás, vagy kharadj földeken talált ásványokból, ha nemes érczek $\frac{1}{5}$ -öd rész a státusé, a többi a föld tulajdonosáé; olvaszthatlan ásvány ellenben egészen a föld birtokosáé.“

Ugyaninnen tanuljuk, hogy:

„Muzulmán kezében levő állami bérföld, nem muzulmán hitű örökösök kezeire át nem mehet; de áll e rendelet ereje megfordítva is.“

„Eladósodott bérlő kezein levő állambirtok, adósságai miatt — el nem vehető, le nem foglalható.“

„Ép oly kevésbé lehet ilyen birtokot, mint tulajdonképeni hitelalapot használni. A hitelező azt csak bizonyos meghatározott időre veheti kezeibe, ideiglenes zálog gyanánt.“

„Állambirtok, alapítványi célra csak úgy fordítható, ha az előbb szultáni pátens által szabad birtokká (Mülk) tétetik.“

„*Tschiftlik* nevezet alatt a törvény oly darab földet ért, mely évenként egy kettősfogatú ökörigával megmunkálható. Terjedelme a földminőség szerint változik; legjobb talajnál: 70—80; középszerűnél 100 s rosznál 130 *donum* annak a mértéke. A *donum* térfogata pedig 40 közép nagyságú lépés négyszögben, tehát 1600 □ lépés. A mi mértékünk szerint 40 lépés tesz 16 ölet; 16-szor 16 öl tesz tehát 256 □ ölet. Ez — térfogata a *donumnak*. Egy *donumnál* kisebb földdarab — *kutá-nak* nevezetik.“

Közönséges értelemben a *tschiftlik* jószágot, gazdaságot jelent, a rajta levő fundus instructussal és épületekkel együtt.

Ha egy ily *tschiftlik* birtokosa örökösök nélkül hal el, a föld visszazáll az államra, az épületeket és egyéb ingóságokat pedig kapják a végrendeletben kijelöltek, kik

ezenfelül a kérdéses jószág irányában bérleti elsőséggel is bírnak.

Ezek íme a török földbirtoki állapotokra vonatkozó legfontosb határozatok! Azok természetesen, csak a sajátképeni törökföldre érvényesek, nem pedig egyáltalában Oláh-, Moldvaország vagy Szerbiára, hol, mint tudjuk, e tekintetben is egészen mások a viszonyok.

Átmegeyek ezek után röviden megérinteni a török adózási és gazdasági állapotokat.

A török állam évi jövedelme Ubicini szerint körülbelül 650—700 millió piaszterre vagyis 150—172 millió frankra megy, és származik e jövedelem a következő forrásokból; ú. m. :

Dézmából	220 millió piaszter,
Földadóból	200 " "
Fejadóból	40 " "
Harminczadból	86 " "
Közzvetett adóból	150 " "
Egyiptom adója	30 " "
Oláhország	2 " "
Moldva	1 " "
Szerbia	2 " "

Összesen : . 731 millió piaszter,

vagyis 168 millió frank. *)

Mint látjuk, ezen 168 m. frankból, vagyis $66\frac{1}{10}$ millió pengő forintból, egy igen kis részt (mintegy 8 millió frankot) fizetnek az adózó tartományok; a hátralevő 160 milliót pedig a tulajdonképeni Törökország fizeti.

Az adó *összegét* illetőleg tehát Törökországnak, de különösen az utóbb említett tartományoknak, nem igen lehetne okuk panaszokra. Mind a mellett a mezőgazdasági állapotok, a földművelés, s az abból fakadó nemzeti jólét, daczára a föld, az éghajlat jelességének s a termények sokféleségének, egyáltalában nem áll a kifejlettségnek valamely elfogadható fokán!

Mielőtt ez elmaradás okainak kijelölésére áttérnék, le-

*) 1 frank = $4\frac{3}{8}$ piaszter; egy piaszter = $5\frac{1}{10}$ p. kr.

gyen szabad az egyes adók és jövedelmi források természete iránt egy kissé részletesebben tájékozni magunkat.

A *tized* tulajdonképen nem adó, hanem oly jövedelem, melyet az állam, mint a fekvő javak tulajdonosa, a haszonbérbe adott földektől vesz. E jövedelem kettős természetű, a minthogy a földművelési ipar termelése is kétféle, jelesen : a föld különféle terményeinek tizede (uchur), és az állattenyésztést terhelő tized (beylik). Mind a kettő természetben fizetendő : az első a föld minden terményeitől ; a másik csak egynémely állatoktól, ú. m. juhok, sertések, méhköpiük s t. félektől. Lovak és szarvasmarháktól tized nem adatik. Megjegyzendő, hogy a természetbeni dézsma csak Rumiliában és ázsiai Törökországban van főleg szokásban ; a többi tartományokban helyette bizonyos meghatározott adót fizetnek, mely azt pótolja.

A *jövedelmi adó* oly teher, melyet minden magánzó ki-puhatható ingatlan, ingó és kereskedelmi vagyona-ra rónak. Ezen adó nem egyenlő : Rumiliában nem hág magasabbra 10%-nél ; Anatolia némely kerületeiben ellenben felrug egész 25%-ig. E különbséget a dézsmaszedésből lehet megmagyarázni.

Miután a jövedelem a már dézsma alá vetett tárgyak, mint gabnafélék, olaj, gyümölcs s nyájak értékéből áll : gyakran megtörténik, hogy ugyanazon tárgyat két különböző adó terheli. Például : 1000 piaszter értéknyi gabnafélénél a kormány először 100 piasztert tized cím alatt, azután 175 piaszter körül mint jövedelmi adót ; míg egy ugyanoly értékű háztól nem vesz többet 175 piaszter jövedelmiadónál. A *vakf*-hoz tartozó ház ki van véve ezen adó alól, minthogy vallásos rendeltetése van.

A jövedelmiadó kivétele, melynek összege, a tartományi főhatóság által határoztatik meg, a helyhatóságok közbejöttével történik, s ezen hatóságok egész Törökországban emlékezetet meghaladó időtől óta léteznek, s ezek szolgáltatják az adót a kormány embereinek át.

Falukon e kivétel az ekék száma után történik ; az ingó és kereskedelmi vagyon megbecslésénél — a köztudomás szolgál alapul.

Egy régi kiváltság erejénél fogva Konstantinápoly és határa, ki van véve a jövedelemadó alól.

A *fejadó* (kharadj) kétféle. Egyik az, melyet egy a portával békében élő azon keresztyén-ország fizet, mely önkéntesen vetette magát alá e hatalomnak. Ily adót fizetnek még ma is Oláhország és Moldva, melynek a lakosok közti kivétele az illető fejedelmekre bízott, kik évenként magok is bizonyos meghatározott összeget fizetnek. A másik rendbeli fejadó az : melyet a szultán közvetlen birtokaiban minden rája, vagyis nem muzulmán alattvaló fizet. Ezek közül minden teljeskorú férfi alá van vetve a Mahmud szultán által 1843-ban, a jövedelem arányához képest 15, 30 és 60 piaszterben megszabott fejadónak. Nők, gyermekek, idegenek, betegek, szegények és minden felekezeti papjai — ki vannak véve ezen adó alól.

A *harminczadi* bevétel (gumruk) a kereskedési cikkekre vonatkozó behozatali és kiviteli adók jövedelméből áll. A behozatal és kivitel az utóbbi időben a porta és különböző európai hatalmak közt kötött kereskedelmi szerződésekben, következőleg van megállapítva :

Törökországba vitt árucikkekért, különbség nélkül, a vámjegyzéki becslés szerint jár 5%, melyből 3% tulajdonképen a bevétel-, s 2% a kivitelért jár.

Törökországban termelt és gyártott árucikkekért 12%, melyből 9% a rendeltetés, 3% a berakodás helyén fizettetik.

Harminczadi főhivatalhelyek az országban : Konstantinápoly, Várna, Salonik, Janina, Skutari (Albániában), Smyrna, Scala-nova, Aleppo, Bagdad, Trebizond és Erzerum.

A közvetett adók hét ágra oszlanak :

a) *Szabadalmak*. Szabadalmi adót a boltok- és raktáraktól fizetnek, azon tárgyak értéke szerint, melyeket azokban árulnak. Maximuma ezen adónak 60, minimuma 10 piaszter havonként.

b) *Bélyeg* (daghma). Ez nem-csak a nyilvános okmányokra, minők a vételi, eladási szerződések, kötelezvények stb. alkalmaztatik, hanem némely Törökországban gyártott tárgyakra is, például : bőrökre, cipőkre stb. Hozzájárul még

ezen adóhoz a pecsétadó is (Kalemie) a kormány által osztogatni szokott engedmények után.

c) *Fogyasztásiadó.* A városok sorompóinál fiztetetik a fogyasztásra szükséges élelmiszerekért, mint gabna, főzelék, hús sat. féléért.

d) *Vám.* Vámot fizetnek a hidaknál, városok kapuinál, azok bezárása után, vagy a hegyszorosokat elzáró sorompóknál.

e) *Sóaknák, halászat.* A sóbányák és némely igen nyereséges halászatok bérbe vannak adva; némelyek egyenesen a fiscus által szedett jövedelmekhez tartoznak, mint például: az orchida és scutári tavakon, az artai öböl csatornáiban és más tengeri partokon üzött halászatért járó jövedelmek.

f) *Kőbányák.* Törökországnak mindenféle bányái vannak: ezüst, réz, vas és ónbányái; de alig egy huszadrésze aknáztatik ki ezen jövedelmiforrásoknak. A legjelentékenyebb bányák, melyek művelés alatt állanak, Kis-Ázsiában a trebizondi és az erzerumi kormánykerületben vannak. Azok bruttó jövedelmét évenként, mintegy 4 millio frankra teszik.

Hogy a kormány és magánosok a bányák irányában mily állást foglalnak el, azt főlebb az új törvénykönyv ide vágó határozataiból már megértettük.

g) *Posta.* A törökországi posták 1840-ben szervezettek. A postai szolgálat kétféle: szárazföldi és vízi (gőzösökön). A szárazföldi postaszállítások, lovas futárok által történnek, kiket régi szokás szerint *tatároknak* neveznek. Az egyszerű levélvitelbér egy órai távolságra 1 para, e szerint Konstantinápolyból Adrianopolig, mely 44 órai távolságot tesz, a levéltaksa egy piaszter s négy para, vagyis közel 6 kr. pgő. A posta fölvesz újságokat, könyveket, kéziratokat is, melyeket azonban, valamint a leveleket, bérmenteni kell stb.

A főlebb elsorolt különféle adók képezik Törökország jövedelmei forrásait. Minthogy ezen adók legnagyobb része természetben szedetik, a kormánynak a kibérlés (iltizam) káros rendszeréhez kelle folyamodni a kezdetben szokásban volt közvetlen kezelés helyett. Egyébiránt a kibérlés II. Mahomed alatt lett behozása óta időkig, számos módosításokon ment keresztül. A kezdetben egy éves haszonbérletek,

II. Mustafa 1695-ben kiadott rendelete által élethossziglan tartó bérletekké változtattak át. Később az élethossziglani bérletből származott előny az éves haszonbérek ellenében oda indította a kormányt, hogy a birodalom minden jövedelmét, ú. m. : a jövedelmiadót, a fejadót, a harminczadot stb. mind hosszú bérbé adta ki. Ezen adónemek mindegyike számos ágra oszlott, melyek külön béreltetek ki, s melyek közül a legjelentékenyebbek a basák és magas rangú államhivatalnokok javára csakhamar az egyedárusságnak egy nemét képezék. Azon időben, midőn a basák hatalma mindenható volt, és a midőn a pénzügyi, közigazgatási és katonai hatalom különválasztása, a mint ma van, nem is gyanítottat; el lehet képzelni, hogy egy ily egyedárusság mily zsarolásokat és visszaéléseket szült, különösen a szerencsétlen rajákra nézve!

De rosszabbak lettek ez állapotok még az örmény-bankároknak (serraf) a bérjóságok árverelésébe történt beavatkozásával. Mert miután az 1695-diki rendelet értelmében, mely még ma is szabályozza a bérleteket, a bérlők kötelesek az egész bérösszeget a kincstárnak előre lefizetni, vagy kellő biztosítékot nyújtani; a basák nagyobb része, hogy vállalkozhasson, az örményekhez kényszerült fordulni pénzért, kik jó haszonért a szükséges összegeket előlegezve, őket azután a nép zsarolásában derekasan gyámolították.

Ezen időtől fogva a birodalom a török főhivatalnokok s a bankárok zsarolásainak lett gazdag forrásává, s az adó a bérlők és uzsorások közt fölmerült többletigérés, uzsora és vetélkedés minden járulékaival súlyosbult a népre; mialatt a törvényes jövedelem csak úgy folyt be az állam kincstárába, mint a nagy rablás által nyert zsákmánynak egy mérsékelt része.

Jobb fejedelmek érezték ugyan e szerencsétlen állapot kárhazottóságát, s azon mindenkép törekedtek is segíteni. *Selim* sultán volt nevezetesen az első, ki a kiáltó visszaéléseket orvosolni, s a kincstári bevételt növelni igyekezett. Utána a jeles *Mahmud*, ki miután a katonai hűbéreket az állam javába olvasztotta, foglalkozott e bajnak orvoslásával. Idevágó rendszabályainak végrehajtása először is Örményországban és Kis-Ázsia némely más tartományaiban kezdetett meg, s

azok néhány évvel előzték meg a gulhani hatti serifet, mely határozottan kimondotta az adókivetésben és az adóbehajtásban megkívántató reform szükségességét, erélyesen megtámadván a régi rendszer visszaéléseit.

Ezen hatti serif következtében történt, hogy az igazságügyi tanács csakhamar összeült, s megvitatta az új adókivetés kérdését. A haszonbér-rendszer alkalmazása mindazonáltal folytatott, s a kormány főbb hivatalnokait épen úgy lehetett látni, mint azelőtt az árveréseknél megjelenni, s vagy saját vagy a bankárok neve alatt vállalkozni.

Megkísértették orvosolni a bajt azzal is : hogy a basák hatalmát a közigazgatási, pénzügyi és katonai hivatalok különválasztásával szűkebb határok közé szorították ; azzal továbbá, hogy külön ügynököket állítottak fel, kik eszközölték a behajtást a haszonbérlők számára, s kik a közigazgatás közvetlen felügyelete alá voltak rendelve ; végül a helyhatóságoknak adtak nagyobb hatalmat, s az adó kivetése és beszedése tartományi tanácsokra ruháztatott.

De daczára mindezen intézkedéseknek : az államot azért folytonosan csalták, a népet sanyargatták, s a kincstár deficitje napról-napra növekedett.

Végre pár év előtt a pénzügyre vonatkozó kérdések megvizsgálására kiküldött bizottmány újra elhatározá : hogy jövőben egy kormányi hivatalnok se jelenhessen meg az árveréseken, és hogy azok, kik más neve alatt bérelnek, mint zsarolók üldöztessenek.

Mit érnek azonban a legjobb törvények is, szigorú végrehajtás nélkül ? S másrészt a kérdés nem is csak ennyiből áll. Nem elég csak megszüntetni a Törökországot megrontó és meggyalázó kupeczkedést. Szükséges volna magát az egész adózási rendszert teljesen átalakítani. Ámde ehhez vajmi kevés a kilátás.

Az adóbehajtás, a török állapotok e legkiáltóbb árnyoldalának megérintésével, átmehetünk ezen ország gazdasági helyzetének rövid jellemzésére.

Nagy e tekintetben is a szegénység, nagy az elmaradottság, ámbár a roppant birodalomnak tömérdek oly gyönyörű részei vannak, melyekre a természet a legvirágzóbb

jólétnek minden föltételeit pazar kezekkel szórta. Nemcsak Európának legszebb részeit foglalja ez magában, hanem Ázsia- és Áfrikából is épen azokat, melyek az ókorban a virágzás és polgárisodás legmagasabb fokán álltak.

Legfőbb terményei a birodalomnak, melyek egyszersmind kiviteli kereskedésének első rangú tényezői: lovak, szarvasmarha, sertés, nyers és készített bőr, dohány, gyapot, déli-növények, szőnyegek, selyem, viasz, festő buzér, timsó, réz és fa. A bevitel tárgyai főleg: vászon, selyemkelmék, posztók, fezek, szücsárúk, tükrök, üvegek, órák, porcellán, papír, érc- és faművek s colonialis áruk.

Legnagyobb kereskedelmi érintkezése Törökországnak Angliával van, azután Ausztriával, Franciaország és Oroszországgal. Az angol üzlet egyébiránt az egész internationalis forgalomnak oroszlány részét tartja markában.

A gazdasági elmaradottságnak okai természetesen számosak, de szerintem talán leginkább a következőkben kereshetők, úgymint: *a)* a természetbeni dézsmában s az adók behajtásának visszaélésekkel teljes módjában; *b)* csinált, jó utak hiányzásában; *c)* a művelés alatti földeknek helyi határozatlanságában; *d)* gazdasági okszerű ismeretek nem-létében; s végül *e)* a munkás kezek nagy szükében.

Elég baj ez egyszerre s együtt. A török államhatalomnak mindenestre óriási feladata leend, ha rajtok diadalmaszkodni akar. Úgy hiszem pedig, hogy e bajok legyőzésétől függ leginkább jövődöbeli sorsa.

A természetbeni dézsmálás hátrányos hatását a gazdasági iparra, nálunk legalább nem szükség fejtegetni többé. Élénk emlékezetben van köztünk a vele-járt szorgalom-zsibbasztás, s örülhetünk, hogy töle földművelésünk megszabadult.

Elképzelhetjük sorvasztó befolyásának mértékét Törökországban, hol az államhatalom, mint fölebb kiemelém, az az államföldek dézsmálását s az adók behajtását, árverés útján szokta bérlőknek átadatni, kik érette az államot rendszeren előre elégitik ki.

Egy-egy ily főbérlő kiveszen azután egy roppant területet, s hogy pénzt minél busásabb nyereséggel hajthassa vissza, albérlőkkel szövetkezik, kik ismét minél többet akar-

ván nyerni, megvesztegetik a végrehajtó politikai tisztviselőt erélyes támogatás fejében — ha az már maga is nem volna a bérlésben, s úgy hajtják azután be, példátlan szigorral és ki-méletlenséggel a szegény földművelőtől s adózótól azt, mit nekik dézsmának és adónak nevezni tetszik.

Nem szükség ez állapotot fejtegetnem tovább. Egymaga elég az arra, hogy a gazdasági szorgalmat csirájában ölje meg. Hozzuk be e szerencsétlen rendszert Európa legszorgalmasabb népénél, s megvagyok győződve, az se lesz gazdasági ipar- és szorgalomra nézve sokkal kitünőbb, az általában lomhának tartott töröknél; ki azonban, mikép illetékes forrásokból értesültem, korántsem irtózik a jutalmazó munkától annyira, mint mi európaiak általában hisszük.

Második nagy baja a török mezőgazdasági termelésnek az : *hogy nincsenek az országban használható utak.* — Stambulban létem alatt láttam, hogy még a főváros legközelebb környezetéből is, lovakon, öszvéreken és szamarakon hordják jobbadán a követ, a fát s az élelmiszereket a piacra, természetesen azért, mert az úttalan hazában a szekéren való szállítás nem gyakorolható.

Ily belső tespedés mellett, hogyan találjon a földművelő ingert *sokat természeteni?* s hogyan hassanak Törökország gyönyörű víziútjai, a tengerek — kellő éltetéssel a termelésre? Legfeljebb is csak azon helyek élvezhetik a kereskedelem jótékonyosságát egész mértékben, melyek szorosan a tengerek partjain fekszenek. Legtöbbjében a birodalom helyeinek, természetes, hogy a termelő csak annyira törekszik termelésével, hogy saját élelmi szükségzeit fedezhesse.

Nem csekély baja a török gazdasági előmenetelnek az is, hogy a földművelőnek evidens, állandó birtoka úgyszólván egyedül csak a ház és helység körüli belsőség, és hogy a többi, mit a határban erejéhez képest művellet alatt tart, számos helyen még, fekvésre nézve, folyvást változik. Azaz : egy és ugyanazon a helyen csak addig szántogat és vetetget a török, míg a föld ereje engedi, aztán pedig megy tovább törni más tért, s a helyett hagyja a régit legelőnek.

Ezen állapot mellett természetesen senki se gondol a

földnek javítására, sőt inkább mindenki zsarolja, a míg csak lehet.

S ámbár ezen eljárás és fosztogatásnak eredete kitünőleg a föld és népesség közti aránytalanságban fekszik, több levén t. i. a föld, a tér, mint a mennyit a létező népesség megművelni tud: nem szenved mégis kétséget, hogy az illetőségek állandósítása ki volna vihető, és hogy általa a művelés nem megvetendő lendületet nyerne. A fölösleges, azontúl is maradhatna rét- és legelőnek. Meggyőződésem szerint, csak a rendes calcaturák behozatala és követése is nagyszerű javítás lenne már a török gazdálkodásban. Hisz a szó teljes értelmében vett *gazda*, még sehol és soha se keletkezett, míg gazdálkodásának tere állandósítva nem lett.

Hiányzanak Törökországban az okszerű *gazdasági ismeretek is* oly teljes és feltűnő mértékben, hogy én például, midőn tavaly Stambulban valék, minden erőlködésem daczára nem tudtam a főváros környezetén találni csak egyetlen gazdaságot is, mely megtekintésre lett volna érdemes; de sőt lehet mondani, egyáltalában nincsen a főváros közelségében semmiféle gazdaság! Öt-hat órányit kellett volna lovagolnom, hogy láthassak egy úgynevezett *chifliket*, melyről egyébiránt mindenki csak azt mondá, hogy rajta semmi sincs látnivaló. Konstantinápoly kertjein és szőlein túl azonnal a sivatag legelőkön vagyunk, melyeken nem látni mást, mint tüskét, bokrot, elpusztult erdőt, ericát, és vízmosásokat!

Ez állapotokkal szemben, valóban kívánatos, hogy az állam által 1846-ban állított *aymama-i*, gazdasági iskola, minél gyorsabban és gazdagabban teremje meg gyümölcsseit, és hogy annak példájára az országban minél több keletkezzék.

De hiányzik Törökországban a gazdasági ismeretek mellett a *szükséges kézierő is* feltűnő mértékben. A némelyek szerint 50, mások szerint 86 ezer □ mföldnyi országban, ugyanis nincsen több népesség 30 – 36 milliónál; egy □ mföldre tehát nem esik több: 400 – 600 főnél. Oly egyenetlenül van továbbá e csekély népesség is felosztva, hogy a birodalom egynémely tartományában, mint p. az Európában fekvő Dobrudzsában, egy □ mföldre csak 100 ember jut.

Ha fontolóra vesszük, hogy e népesség az európai fejlettebb országok népességénél mennyivel csekélyebb : úgy valóban nem igen csudálhatjuk, ha nálunk Európában a gazdasági cultura annyival magasabb, s annyival előbbre áll; sőt, részben legalább, természetesnek kell találnunk, hogy Törökföldön oly sok még a míveletlen terület.

És a népességi fejletlen állapotoknak jobbra fordulását Törökország is egyedül csak az időtől várhatja; attól, mely az embert, ha t. i. okosan él és nem pusztítja maga-magát, folyvást szaporítja.

Azt mondani, hogy csináljon Törökország magának a népes Európa elemeiből nagyszerű telepítvényeket, s pótolja ezek által a kézhiányt, siettesse a nép szaporodását : nagyon könnyű és kényelmes tanács, csak hogy szerintem kevés gyakorlati felfogásra mutat. Fog-e menni, kérdezem, Európából számos keresztyén a muzulmán-népesség közé települönek? és szivesen fogja-e látni a török is, ha országába folyvást több és több gjaur szivárog be? Alig hiszem. Vallás, nemzetiség, szokások és előítéletek, oly hatalmas gátakul szolgálnak e tekintetben, hogy a mesterséges colonisatiótól valamire való eredményt, csak vérmes reményű optimista várhat.

Az előadottak, úgy hiszem, vethetnek némi csekély világot, az egykor hatalmas, de most erősen gyengélkedő Törökország rajzolt viszonyaira.

Össze fogja-e ezen birodalom magát egykoron még szedni, és europai értelemben organisálni? oly kérdés, melyre csak a jövődő felelhet. — Véleményem szerint : fenállhat, ha fenállani engedik, s elbukik, ha sorsára bízzák.

Azok után egyébiránt, a miket láttam, azt hiszem én, hogy maga Törökország járna azzal legjobban, ha az európai keresztyén tartományoktól valami jó móddal meg tudná szabadulni; mert ez esetben békelábra állíthatná erejéhez képest aránytalan költségű seregét, megszűnnének a külhatalmak örökös beavatkozásai, öszpontosíthatná természetes elemeit, mívelhetné és kifejthetné magát saját geniusa szerint, és ez alapokon elvégre még mindig igen tekintélyes birodalom maradna — Ázsiában.

A BÖLCSÉSZET SZÁMÁRA

IGÉNYELT SZABADSÁGRÓL ÉS FÜGGETLENSÉGRÓL.

SZÉKFOGLALÓÚL

felolvasá mart. 19-én 1860.

DANIELIK JÁNOS

TISZT. TAG.

Verulami gróf *Baco* közel háromszáz évvel ezelőtt dicsekedett vele, hogy ő a bölcsezetet az égből a földre hozta le. „Lelkem mélyében meg vagyok győződve — úgy mond — hogy én menyasszonyi ágyat vetettem, melyen az emberi szellem a természettel összeházasodik. . . . Remélem, hogy egy ily völegény és egy ily menyasszony jogos inductio útján tethős hőskét, valódi herculeseket fognak nemzeni, képeseket a syllogismust agyonverni, s minket nyomoraink- és sanyarainkban annyira-mennyire megvigasztalni.“*)

A történet tanúskodik róla, mennyire csalódott a bölcse, lelke mélyében táplált ezen meggyőződésében. Mig elvének folytatói, *Locke* és *Condillac*, a tapasztalati inductio alapján haladva azon bölcsekedői nemzedéket szülték, mely syllogismus-agyonverési buzgóságában a szellemet az egész természetből végképen száműzte: azalatt a völegény jogosultságának, a szellem igazainak ügyvédei, *Cartesius* riadójárja, ennek „gondolkodom, tehát vagyok“ jelszavú lobogója után indulva, a menyasszonyt lassanként elpárologtatták, eszmévé, fogalom-má átszellemítették. — A völegény és menyasszony barátainak ezen kölcsönös saturnusi étvágya láttára megrémülve, többen különféle úton-módon igyekeztek a két félt a felemésztetés veszélyétől megmenteni. Majd a gondolkodás és terj fogalmaként az egyáltalános állag két egyenjogú alkatrészeinek hirdették ki őket, mint *Spinoza*; majd a menyasszony részére önmagában ugyan különvált és független, de az előzetesen megállapított öszhangzathoz (praestabilita harmoniához) képest, a völegény minden mozzanatának megfelelőleg idomuló és módosuló létezési módot követeltek, mint *Leibnitz*; majd végre kétségbeesve a perlekedő két fél ügyébeni eligazodha-

*) Op. Philos.

hatás iránt, egyik félnek úgy mint a másiknak egytől-egyig minden igazait bizonytalanoknak jelenték ki, mint *Hume*.

Bizonyára nem a legszerencsésb kimenetele a bacói frigyestési kísérletnek. Pedig a frigy való, s minden ember annak élő mintája. Mindenünkben a szellem és test együtt képezi azon lényt, melyet embernek hívunk. Nem olyan ugyan e frigy, mely a két, összeházasított fél közti összehangzást illetőleg, mi kívánni-valót sem hagyna fen : egészen véve azonban mégis olyan, hogy abban az ember örömet leli, s bár mindig tökéletesb öszhangzatra vágyik, a frigynek erőszakos széttépését mégis rettegi. Ha tehát e frigy tetteleg való és igaz, honnan van az : hogy azt annyi nagy és tudós észnek a tudományban igazolni, kétségtelen bölcsészeti tanná emelni nem sikerült ? A természet-e azon égény finomságú lény, melyhez durva tapintásunk nem fér, vagy a szellem azon röpke természetű jelenség, mely megállapodó pont hiányában eltűnik, mielőtt azt megleshettük volna ?

Én ki életemnek sokféle elfoglaltatása közben, örömet szenteltem magánosan töltött ifjúsági óráimat a tudás és lét utolsó alapjai feletti elmélkedéseknek, olvasva a bölcsek könyveit, azon tanulságra tettem szert ; miszerint az okok közt, melyek miatt az újkori bölcsészet törekedései semmi kielégítő eredményre nem vezettek, legelső s legkihatóbb az, hogy a bölcselkedő ész számára oly szabadságot és függetlenséget követeltek, milyennel az, említett házasság állapotában nem bír. S e nézetem az, melyet okok erejével támogatva készülök ezen alkalommal kifejteni, midőn a Tekintetes Akadémia kebelében a nekem általa ajánlott tiszteleti széket elfoglalom. S midőn ezt teszem, midőn ezen kényes természetű kérdés tárgyalásába bocsátkozom : eleve is megnyugtatom a Tekintetes Akademiát, hogy tisztelve alapszabályait, a tételből theologiai kérdést nem csinálok. Nem akarom én a viszonyt fejtegetni, melyben a bölcselkedő ész a keresztyén, különösen katolika kinyilatkoztatott hithez áll : feladatam, melynek megoldását megkísértem, kiténtetni : hogy a bölcsészet, midőn mint tudományok tudománya mindent maga elé idéz, hogy mindent megvizsgáljon, s mindenről ítéletet mondjon, részéről is elfogadni, s tiszteletben tartani tartozik azon alapokat, melyekről

maga azon tény, hogy a tudós megszülemlésének perczétől az ismeret-szerzés egész folyama alatt a gondolkodással mindig együtt jelentkeznek, eléggé tanuskodik, hogy a bölcsekedő észről teljességgel nem függ, azokat el- vagy nem-utasítani.

Azt mondják : a bölcsekedő észnek szabadnak kell lennie minden előfeltevéstől, mentnek minden előítélettől, elfogulatlannak minden véleményről. Nincs és nem lehet ő alávetve senkinek és semminek, kivéve önmagát és ítéleteit. Épen azért tiltakoznia kell minden rátukmálás ellen, melyet bármi hatalom a világon, *természet* vagy *társadalom* rá erőszakolni akarna. Senki és semmi ne gyakoroljon rá befolyást, feledje el minden tudományát, hasonlólag a bíróhoz, ki a feleket kihallgatni készül. Más tudományoknak lehet és szabad előfeltevésekből kiindulniok, a bölcsezetnek, miután minden tudásnak utolsó okát akarja adni, ezt tenni nem szabad. Neki általános kételkedésből kell kiindulnia, mely mitsém tart tudottnak, mitsém tart igaznak, valamíg a bölcsekedő ész az ő souverain ítéletét meg nem hozta.

A tan tetszett, s alkalmazásba vétetett. Az eredmény az volt, hogy a mindentől függetlenített bölcsekedő ész mindenmel meghasonlott; s miután az érzéki, értelmi és erkölcsi lét nyilatkozványai semmi bölcseész szavára sem némúlnak és némíttathatnak el, ezek állandó s minden embernek világító szembeötlőségén erőt nem vehetve, az emberiség öntudata által, még csak meg sem czáfolva, elítéltetett; s a tudomány, melynek merész reptét kezdetben annyian bámulták, gúny vagy épen ártatlan mosolygás tárgya lett, mint ez oly állításoknál szokás, miket komoly feleletre méltóknak sem tartunk. Bizonyára nem hibázom, ha állítom, hogy a bölcseész soha, életének egyetlen-egy korszakában sem vesztette el oly nagy mértékben érdekét és hitelét a közvélemény előtt, mint épen napjainkban, midőn már-már végső diadalát készültek megülni. „Úgy látszott — írja egyik előkelő tudósa a bölcseészvilágnak, Hegel rendszerére vonatkozólag — mintha végvahlára csakugyan megtaláltatott volna a törvény, mely a gondolatnak a világ feletti uralmat biztosítani képes, s mely előtt a világ-történetnek alázatos engedelnességgel meghajolnia kell. Alakjánál fogva óriási gondolat-gépezetként tünt fel a

mű, mely a fogalmakat szoros szükségességgel s csupán önjelétől nemzi. . . . Tartalmát tekintve, azon hitet kelthette : mintha az egész tárgyilagos világ, a rendszer alatt meghajolva, kénytelen volna, magát tiszta fogalomká átszellemíteni hagyni, miszerint az egész mindenségből már csak a gondolkodástan, a logika, mint quintessentia maradna fel, s a bölcsészet számára a szellem-világ ezen trónjáról az egyedüli uralkodás minden időkre már biztosítva volna, századunkat pedig mint a tudomány véggyőzelmének, az idők betöltének korát üdvözelnünk és magasztalnunk kellene.“¹⁾

Misem vala természetesebb. Véges, a külső léttel oly sokféleképen összefűzött, működésében tőle nem függő szervekhez és közegekhez kötött, társadalom nélkül ki nem fejlődhető, érzéki jelvek nélkül magát ki nem fejezhető, földi életében a történetnek csak alig észrevehető rövid pontocskájára szorított szellemi tehetségnek, melynek nyomozásaiban minduntalan majd társainak erkölcsi támogatására, majd a kültermesztet mellett bizonyítható tanúságára van szüksége, s melynek mindenekelőtt másoktól tanulnia kell, mielőtt ön s mások mesterévé válnék, — egy ily tehetségnek, mondám, el kell ismernie, s ebben állna legfőbb bölcsesége, hogy számára a szabadság és függetlenség említettem teljes mértékét követelni, annyit tenne : mint alóla minden biztos alapot kihúzni, őt minden támogató és segéd-kartól megfosztani akarni, miszerint az ég és föld között lebegvén, bizonytalan és semmi által fel nem tartott esésében, végre saját és szülöttje, a tudománynak is nyakát szegje.

A kétség nem lehet a tudás kezdete. „Az ész“, úgy mond *Royer-Collard*, „nem ad számot az evidentiáról (szembeötlőségről). Erre az észet kárhoztatni annyit tenne, mint azt megsemmisíteni. Ha az okoskodás nem támaszkodnék elvekre, melyek minden okot megelőznek, az analysisnek (taglatatnak) nem volna vége, a synthesisnek (össztétnek) nem volna kezdete.“²⁾ — Ha minden kétséges, ha minden bi-

¹⁾ *Deutinger*, Das Princip der neueren Philosophie.

²⁾ *Oeuvres de Reid*. Fragments de *Royer-Collard*, à la suite des *Oeuvres de Reid*.

zonytalan : úgy a bizonyos tudásról örökre le kell mondani. A kétség állapota, melybe magát a bölcselkedő helyzeteti, vagy *való*, azaz csakugyan igaz, hogy bizonyosan semmit sem tud, vagy csak *tettetett*, azaz tud, bizonyosan tud, s csak színli magát, mintha mitsem tudna. Ha a kétség *való*, úgy nincs mód abból kivergődni ; mert minden kétség csak a már bizonyossal szemben oszlattathatik el ; ha pedig csak színlett, akkor igen nevetséges ; a bölcsész buvósdit játszik az emberiséggel, mint éretlen gyermekkel, kinek rejtekhelyét tudja, de hogy mulattassa, tetteteti magát és tapogatózódik, mintha egyenesen neki nem mehetne. „Miért van az, — kérdi *Gratry* — hogy a bölcsészek az öntudat azon legszembeötlőbb tanuságtételéből, hogy tudniillik vagyunk s kívülünk más dolgok is vannak, s hogy erről mi bizonyosan tudunk, magoknak oly kibonyolíthatlan és fundamentalis nehézségeket csináltak, miszerint épen e legszembeötlőbb tétel a bölcselkedő ész kinyújtásává válnék, — honnan mondám, hanem, mert függetlenségi mámorukban elvül állíták fel, hogy mindent, még a bizonyosat is be kell bizonyítani, hogy mindenről, még arról is kell kételkedni, a miről nem lehet kételkedni ?“ *)

Úgy hiszem, nem csalódom, ha a bölcsészeti szabadságot és függetlenséget, mint azt főnebb formuláztam, teljesíthetlen kéreménynek mondom, valamíg bebizonyítva és tudva nem lesz : hogy az emberi ész az ismeretek egyedüli tényezője, egyedüli közege, egyedüli forrása ; miután mindaddig, a míg tudniillik áll, hogy vannak más tényezők, más közegek, más források is, a bölcselkedő ész bölcséleti vizsgálataiban mindahhoz utasítva és úgy szólván kötve van, a mi nélkül az ismeretet pusztá ésszel megszerezni nem lehet, s a mi által és a honnan azt neki megszereznie kell. Eddigelé úgy tudtuk, s nem hiszem, hogy tévedünk, hogy a bölcselkedő észnek részint ismeretforrásokat, részint okoskodási irány- és támpontokat kell keresnie és találnia *a tapasztalásban, a tapasztalási és szoros (exact) tudományokban, a nyelvben, a történetben, a társadalmi egyetemes kulturában és közlelkiismeretben*. Ha a bölcselkedők ezt ma másképp tudják ; ha ők az ezekre való

*) Logique.

minden tekintetet, mint őket nem kötelezhető függést, magoktól elutasítanak; és ha mindamellet épen azon bölcselkedők, kik az ész eme szabadságát és függetlenségét a leghangosabban követelték; ha nevezetesen *Fichte* az „én“-t a „nem-én“-nek mégis csak azon képeivel és alakjaival népesíti meg, melyeket előttünk a tér- és időben elterülni, kelni és mozogni látunk; ha *Schelling* a teljes különbségtelenségből a különbözők csak azon seregét fejledezteti, melylyel a világot valósággal megtöltve találjuk; ha *Hegel* tiszta „van“-jának dialektikus mozgalma az ellentétekből egyre csak azon synthesiseket szoritja ki, melyek a világ általunk ismert lényeknek, s ezek viszonyai- és tulajdonainak megfelelnek; ha e bölcsészek mindannyian csak úgy beszélnek szervtelen és szerves, élő és holt testekről, erőmű- és vegytani erőkről stb., miként a többi tudományok, melyek az ész ama kiváltságát nem élvezik; ha, mondom, mindez így van: szabad legyen nekem e bölcseseket szerényen, önérzetök minden megsértése nélkül megkérdezni: ha vajjon azt bizonyítja-e ez, hogy ők, mielőtt bölcselkedni kezdtek, minderről semmit sem tudtak, hanem mindezt előbb eszök által majd az „én“-ben, majd a bevégzett különbségtelenségben, majd végre a tiszta „van“-ban felfedezniük, és napvilágra helyezniük kellett? vagy inkább ellenkezőleg, nem épen azért, mivel róla tudtak, szorították-e bele bölcsészeti teljszarvaikba mindezen tartalmat, hogy midőn a kifejlés ideje megérkezett, parancsukra minden lények belőle egymásután előlépdeljenek? Bizonyára igen feltűnő, hogy ha a bölcsék mindezen dolgokat tisztán előleg fedezték fel: miért van az, hogy mitsem fedeztek fel mindazokból, mik netalán a csillagokban léteznek, mozognak és élnek, de emberek által sohasem láttattak; ellenben megtalálták mindazon lényeket, tüneményeket és törvényeket, melyekről a köztapasztalás tud, a társadalom beszél, a tudományok szólnak; s hogy mit ma például a vegyész még nem tudott, de holnap megfejtend, azt tegnap a bölcsész sem tudta, de holnapután büvszelenczéjében már ő is megtalálta?

Az ész szárnyakra kelhet, gondolatban bejárhatja a nagy mindenséget, pillanat alatt egyik világrészből a másikba teheti át magát, behatolhat a fénykődök azon legtávolabb or-

szágába, melyben a költőként, miként fű a réten miriadnyi világok csiráznak : lénye mindamellet hűvelybe van zárva, melynek kérgén által nem törhet. Csukjátok be a hűvelynek minden nyílásait : élődhetik az azokon egykor behatott fény s ennél előttünezett ismeretek derengő emlékeiből : de ha e nyílások mindig valamennyien mind csukva tartatnak : ő, az értelmi fény az őt környezte éj setétségében még öneszméltre sem ébredt volna fel.

A bölcsek lenézték a tapasztalást, mely őket eszméltre ébreszté, mely elmélkedéseiknek az első és kimeríthetlen tárgyanyagot szolgáltatá. A nézletmód, hogy az észben előleg és lényeg szerint minden ben van, s hogy csupán helyes pillantás az észbe kell hozzá, miszerint ott mindazt meglássuk, mindazt az ő szükségképeni lényében és igazságában megismerjük, mi kivüle csak esetlegesen és látszatkép jelentkezik, — e nézletmód, mondám, napjainkban a bölcészetben túlnyomóvá képezteki magát, és szemlélődőnek (speculativának) nevezetik. E nézletmód szerint tehát az ismereteknek az észből, az ész által, az észbe kellene jöniük, s a bölcselkedő ész feladata csupán abban állna: hogy figyeljen magára, s az összes lét mintaképeit s ezek törvényeit önmagában bizonyára feltalálja; mindaz, mi kivüle állónak látszik, nem levén egyéb, mint viszfénye, visztükre saját benső életének.

E nézletmód *Descartes* híres „gondolkodom, tehát vagyok“, féle elvéből fejlődött ki. A tételt csak meg kellett fordítani : „vagyok, tehát gondolkodom“, vagy a „tehát“ szócskát „mert“-tel felcserélni : „gondolkodom, mert vagyok“, s az eszme-elviség kész volt. Az egyoldalúság, melyet *Baco* a tapasztalati behozás-módszernek kizárólagossá emelése által magának megengedett, s a megsemmisítő zsarnokság, melyet e módszer következetesen alkalmazva, az ember szellemi része felett gyakorolni kezdett, visszahatást idézett elő, fájdalom, hogy ismét azon másik szélsőségben, mely az inductio és tapasztalás végleges elítélésével, épen az agyonverni készült syllogismust juttatá az uralkodó polczra. A syllogismus azonosról azonosra következett, míg az elötételben foglalt azonosok egész sora végleg kimerítve nincsen, miért a bebizonyítás azon módszere, a melyben ezen észlet-alak kizárólag alkal-

maztatik, azonosság módszerének is hívatik. Már, miután a szemlélődő bölcsészek szerint a lét magában véve minden lényben egy s ugyanaz, mert a lét=lét; s miután e lét az „én“-ben közvetlenül mint gondolkozás jelentkezik: következnek, hogy minden lét szükségképen gondolkozás, mindennek szükségképen egy kútfőből, a gondolatból; ezen egy füst alatt eszmény-, való- és alany-tárgyból (ideal-real-, subject-object-ből) erednek, s így a világon semmi kételviségnek, semmi valóságos ellentétnek nincs helye; a mutatkozó ellentétek, például a szellem és anyag, a szabadság és kényszerűség, az igazság és tév, a jó és a rossz, az erény és a bűn, a véges és a végetlen, az egyszerű és az összetett, az eszményi és a való, a szervtelen és a szerves stb. mind csak látszólagosak, melyektől a közönséges, úgynevezett józan ész ugyan nem, de a bölcselkedő igenis menekülni képes, minden ellentétes fogalmakat egy magasabb harmadikba, a kettőnek fensőbb egységébe olvasztván fel. „Ha e dolgokat, mondják e bölcsészek, a helyett, hogy dialektikai szempontból, reálokul tekintjük és fogjuk fel: úgy fogjuk találni, hogy azon tevékenység, mely az értelemben különválasztás által az együvé tartozó meghatározásokat egybefoglalja, a magban is munkás, midőn a benne rejlő, de fejletlen állapotjokban nyugvó erőket mozgásba hozza, s elválasztás és hasonítás által a fejlődő növényben mindig újabb összetételeket állít elő, míg nem a magba zárt összes erő teljesen kimerítve nincsen. A gondolkozó tehetség tehát itél és okoskodik a természetben reál, a lélekben pedig formális módra; és e kettős mozgás mindakét irányban addig folytattatik, valamíg az ellentétezés minden lehetőségei kimerítetttek, a tartalom az alakot s az alak a tartalmat tökéletesen áthatotta, s a mindezt látó ész magát végre egészen azzá ismerte fel, mint a ki mindezen mozgalomnál egyedül volt munkás“.*)

Ha a bölcsészet csupán arra szorítkoznék, hogy a gondolat és ismeret törvényeit fejtse ki és állapítsa meg; ez esetben a syllogismus egycedárussága ellen még nem volna semmi kifogásom, habár jól tudom, hogy a tapasztalati lélektan nél-

*) *Deutinger*, i. m.

kül még e körben sem boldogúlhatni; de miután a bölcsészet azon tudomány, melynek feladata : a lét s róla való lehető tudás utolsó alapjait és legfelsőbb törvényeit is kikutatni, állítanom kell, hogy az, e feladatának megoldásában az inductiót, s az ez által feltételezett különösen tapasztalati és szoros tudományokat nem nélkülözheti.

Az azonosság azon rendszerében, melynek elveit fönebb előadtam, az ész mindenesíttetik; az egy bevégzett auto- és pantheistikus isten. Benne van minden, kivüle nincs semmi. Nem czélom itt a minden-istenítő lét-nézetet tüzetesen czáfolni, csupán annyit jegyzek meg, hogy a logikai egyelviség elméletein belől is azon hibát követi el ama rendszerben a bölcsész, hogy az egyéni relativ emberi észet és gondolkozást az absolut tárgyilagossággal és gondolkozással cseréli fel. Ezen gyarló, véges, korlátolt, ismereteit oly nagy fáradsággal szerző emberi ész csak úgy teszi magát, úgy gondolkodik, s gondolkodva teremt, mintha Isten volna. Pedig ezen emberi ész oly igazán tudja, a mily igazán tudja, hogy valamit tud, miszerint az nincs úgy. Ezen ész nem teszi magát, ezt hasztalan ismétli nekünk a philosoph, hanem téve van, mert ezen értelemben önmagát semmi sem teheti; nem teszi a „nemén“-t sem, hanem azt téve találja. Az öntudat, mely azt mondja neki : nem te vagy az, ki a felhozott példában a magba a csirázó- és fejtő-erőt beleplántáltad; nem te vagy az, ki az ő számára az ég és föld két sarka közt elterülő távolságokból a neki szükséges tápelemeket, a világosságot, levegőt, meleget, nedveket kiszolgáltattad; nem te vagy az, ki benne a tápláló elemek azon titokteljes átváltozását, melyet hasonításnak nevezünk, s melynek alapokát és törvényét nem is ismerjük, végbevitted; az öntudat, mondám, mely mindezt mondja neki, rendületlenül megmarad tagadása mellett, még akkor is, midőn az ellentézés minden lehetőségei kimeríttetek; azaz a növény elérte teljét. Sőt ezen öntudat még azt is értésére adja, hogy azt a magot és mindazt, a mi benne foglaltatik, nem azért ismeri, mivel azt önmagában logikai fogalomként megtalálta, hanem mivel az neki kívülről az érzékek útján bemutatva, s aztán a szaktudósok a tapasztalt jelenségek alapján tett nyomozásai- és vizsgálatának állandó tárgya volt. A tény,

hogy róla többet teljességgel nem tud, mint a mennyit az illető szaktudomány állít, s a lehetetlenség, tudni róla valamit, valamig róla érzékeink útján a tapasztalás bizonyosságot nem tett, mutatja : hogy az ész és természet, a gondolat és lét, a való és az eszmei két különböző dolog, s hogy bármint erőlködjek is a bölcsész, a külvilágot „én“-jébe beleszorítani, a közt, mely a kettőt elválasztja, az öntudatban soha be nem töltheti. Az öntudat ezen éles megkülönböztetése magára az „én“-re, hol a lét és gondolat együttes, is kiterjed, midőn például a léteelt a gondolkozás szükséges előfeltételének, de nem viszont a gondolkozást a lét szükséges attributumának tartja. Igaz : gondolkodom, tehát vagyok ; de nem igaz : van, tehát gondolkodik ; igaz : nem gondolkozhatnám, ha nem volnék ; de nem igaz : nem volna, ha nem gondolkoznék. És bizonyára más dolog magát az „én“-t is vizsgálni az ő létállagában és más gondolkozó, mint állaga egyik tehetségének nyilvánulásaiban. A gondolat belső érzés és öntudat alá esik, azért tudunk róla ; az én létállaga minden érzést halad, s azért nem ismeri senki. Valljon tehát igazság volna az, a mi ellen az öntudat oly állandón és általánosán, mindenkiben és mindenütt tiltakozik ? Ha igen : akkor nincs mód többé, az igazságot a tévelytől megkülönböztetni ; ha csak megfordítva azt nem akarnók elvül felállítani : az az igaz, a mit az öntudat, tudatával ellenkezőnek mond. Világos ebből, hogy a jellemzett bölcsészeti rendszer csak azon esetre számolhatna sikerre, ha az öntudatot, az általános józan észet ehhez képest átídomíthatná : mihez nincs kilátás. Iparkodjék a bölcsész bármint bebizonyítani, hogy a gondolt száz tallér és a bírt száz tallér egy és ugyanazon dolog : ezt neki senki, de még ő maga sem fogja elhinni magának. Trivialis példa, igaz, de felhoztam : mivel Hegel maga is ezzel vesződött legtöbbit ; magára a kereszténységre, s a római költő „impavidum ferient ruinae“-jára is hivatkozott, csakhogy elhitesse hallgatóival : miszerint a bölcsnek odáig kell vinni az önmehtagadást, hogy valósággal egynek tekintse, akár gondolja csak a száz tallért, akár pedig bírja.

A dialectica, mely az ellentétes fogalmakat szembesítve, közös tulajdonaikat egyesítvén, a különbözőket pedig elejt-

vén, egy magasabb fogalomba olvasztja fel, a különbséget, az ellentéteket csak gondolatban mellőzi, de tetteleg meg nem szünteti. Maradnak azok, s az egység mellett a különféleséget alkotják. Az ész nem csupán az azonosságot keresi a különbözőkben, hanem a különbséget is az azonosokban. Különbség nélkül az ismeret lehetetlen volna; minden ismeret csak az által válik határozott ismeretté, mert az ismert tárgyat, dolgot, fogalmat és eszmét minden mástól megkülönbözteti. Valamig áll az ellenmondás és a középnek kizárása elve, és állani fog, valamig az ész ész marad, mindig-mindig lesznek ellentétek, melyeket az ugyanazonság kemenczében a bölcseész nem fog egygyé forrasztani tudni. Ha tehát ellenfelem azt mondja nekem: a lét minden lényben, eltekintve sajátóságaitól, egy és ugyanaz: én sokkal több joggal azt mondhatom neki: minden lényben, tekintve különböző tulajdonait, a lét különböző. Eddigél minden tudományban sarkigazságul állt: hogy a kvalitásokat (minőségeket), egyiket a másikból syllogismus útján lezármaztatni nem lehet; hiszen nem volna minőség, hanem csak mennyiség, mely, mint kisebb a nagyobból szokott, az általános létből mint valami tengerből kisebb-nagyobb részletekben folynek. Minden minőségnél más-más megismerő alap és kútfő kívántatik, melynek alkalmazásánál a gondolkodás-tan csak a vezénylő (regulativ) szerepelőt játsza. Hogy a minden-ugyanazonság elve megállhasson, mindenekelőtt szükséges volt a jó öreg logikát útnak bocsátani, s egy újat alkotni, melynek főelvei ezek: hogy az azonosság annyi mint azonossága az azonosnak a nem-azonossal; hogy minden lény ellenkezője maga magának, hogy minden meghatározás=attributum, tulajdon, tagadás stb. *Hegel* bebizonyítja nekünk: hogy az „*egyvalami*“ annyi mint a „*másvalami*“; mert minden „*másvalami*“ magában tekintve csak úgy „*egyvalami*“, mint az „*egyvalami*“ mással szemben erre nézve „*másvalami*“. *) Világos, hogy egy ily elv mellett igen könnyű az egyik dolgot más dologgá tenni és viszont: és mégis még ezen csudás proteusi elv mellett is, a dialektikai folyamat csak oly önkényes ugrásokkal tartathatik fen folytatólagos tovamo­z­gásá-

*) *Wissenschaft der Logik*. I. B. I. Ab. Etwas und Anderes.

ban, milyeneket a szoros logikai következetesség nem tűr. A mozgalom a legáltalánosabból, a tiszta „van“-ból indul ki, mely teljes tartalmatlanságánál fogva annyi mint a tiszta semmi. A tiszta van = tiszta semmi tehát a kezdet; a kezdet még semmi, de már készül valamivé lenni; a kezdet tehát már nem tiszta semmi, hanem egy semmi, melyből származik valami. E származék a „Werden“ és „Daseyn“ vagyis egy *határozott van*. Hegel tehát a tiszta vanból és tiszta semmiből, összetételkép közvetlenül két más fogalmat hoz ki: tudniillik a levés és meglett-lét fogalmát. Hogy miként? azt ne kérjük. „Die Frage nach dem *wie*, gehört zu den üblen Manieren der Reflexion“, mond a philosoph. Különben a logika megmondaná neki, miszerint a levés fogalma egy másikat feltételez, a tehetségét és tevékenységét. — Ihre Wahrheit ist diese Bewegung des unmittelbaren Verschwindens des Einen in dem Anderen, das Werden“, mondja maga Hegel; mely fogalom azonban a tiszta van-ban és tiszta semmiben ex supposito ben nem foglaltatik.

A tiszta vanban, melyben nincs semmi megkülönböztetni való, mivel tiszta azonosság, nincs semmi, a mi ezt ezen tiszta tétlen állapotjából kimozdíthatná; hiszen, ha volna benne valami, a mi ezt eszközölhetné, már volna benne valami megkülönböztetni való. Képzeljünk egy határ-nélküli ürt, melyben nincs semmi egyéb az ily tiszta vannál, melylyel az megtöltve van; azután gondolatban húzzunk benne különféle vonalakat, s a legegyszerűbb összetételeken kezdve, folytassuk e munkát mindaddig, valamíg a képzelhető idomok sorát végleg ki nem meritettük. Ez ür előttünk álland, megnépesítve minden kigondolható idomokkal, s mi megelégedve felkiálthatunk: íme a bölcsész világa, melyben igaz, hogy minden meghatározás tagadás, mert nem egyéb mint az általános „van“ egy részének mértani figurába foglalása, határvonalok általi elkülönítése: de nincs is aztán benne más, mint épen üres figurák, melyek üres tért, mert tartalmatlan, s épen azért a semmivel azonos vanságot foglalnak és zárnak magokba. *)

*) A „determinatio“, meghatározás, azon értelmének, melyben azt a bölcsészet mindig vette, tudniillik minttulajdont, attributumot, realitást, a physikai korlátozással (Limitation, Begrenzung) felcseré-

Tegyük fel azonban, mint maga a bölcész is elég következetlenül akarja, hogy ezen van mégsem egészen semmi, hanem olyasvalami, a miből lehet valami : mégis mindenképp igaz marad, hogy, ha az általános *van* magában azonos : minden ugyanazon-egy van-, vagy léttartalommal van megtöltve ; ha pedig minden ugyanazon-egy léttartalommal van megtöltve : akkor a lények közötti különbség nem lehet benső, hanem csak külső-alaki ; fenmarad tehát még mindig megoldandó és bobizonyítandó feladatúl a kérdés : ha vajjon az ugyanazon-és egy létnek különféle configurációjából megmagyaráztathatók-e, megfejthetők-e azon határtalan természeti különbségek, melyeket a világ milliárdnyi lényei oly kimeríthetlen s kiapadhatlan termékenységben előtűntetnek ? ha vajjon egy és ugyanazon lét-kűtfő különféle de tisztán mértani idomítása oly hypothesis-e, melyből a szellemi és anyagi világ jelenségei, egy részről a gondolkodás-, szép- és erkölcs-, másrészt az erőmű-, vegy- és élettan, kimagyarázhatók ? Szóval, magában minden ugyanazon-egy dolog-e, csak figurája más ? Vagy ellenkezőleg, miután egy részről a lét minden külön osztályában más törvények uralkodnak ; miután nevezetesen a törvények, melyek a szellem országában otthonosak, azokkal szemközt, melyek az anyagi világot kormányozzák, oly ellentétesek, hogy azokat egy s ugyanazon létállagnak együtt tulajdonítani nem lehet ; miután még magában az anyagvilágban is, hol minden, a mi történik, mozgás által történik, nem minden mozgás az erőműtan törvényeire vitethetik vissza, más felsőbb törvényekre akadván, a mint az erőműtanból a vegytan, s a vegytanból az élettan körébe hatolunk ; más részről pedig, miután tagadhatatlan, hogy a törvény mindig azon erő s állag természetének felel meg, melynek szabályozására rendelve van, különböző törvény tehát különböző erőket s állagokat tesz fel : nem inkább azt kell-e állítanunk : hogy a gyökeresen különböző törvények, gyökeresen különböző erőkre s állagokra mutatnak, s így tel-

lése szolgál alapúl Hegel oly állításainak, mint például : *Es giebt nirgend im Himmel und auf Erden Etwas, was nicht Beides, Seyn und Nichts in sich enthielte*“, stb. A „Nichts“ itt = fizikai korlát, határ.

jes lehetetlen, hogy a világban minden különbségek tisztán mértani körvonalozás szüleményei legyenek ?

A szemléleti bölcsészet pártolói az ész-mindenesítés elvének felállítására azon előfeltevés kényszerítette : hogy minőségileg különböző dolgokat nem lehet megengedni, miután eredetöket másképp megfejteni nem lehetne, mint ugyanannyi öskútfő felállításával, a mennyi külön qualitas létezik. Miután pedig ez az egységi tendenciát oly világosan és elvitázhatlanul tanusító világrenddel ellenkezik, elvül mondották ki, melyben velök a materialista is örömet fog kezét : *hogy minden egyből lett.* Nem lehet tehát igazság az, mit az utolsó általános létalapról közvetett azonosítás útján kihozni nem lehet. E feltevésnél nem lehet nem első pillanatra feltűnő az, hogy benne a bölcsészet végresultatuma, az, a minek megtudása végett tulajdonképen bölcselkedünk, hogy tudniillik mi által s miként lett a világ ? már is mint tisztán álló sarkigazság a bölcsészet kezdetétől tolatik fel. Valóban, ha fel is tesszük, hogy minden egyből lett, még mindig hátra marad a kérdés : mi ez az egy, milyen lény az, oly és annyira meghatározatlan-e, hogy benne teljességgel mitsem lehet megkülönböztetni, vagy pedig olyan, mely különbségeket, a világban létező különböző lényalkatok megannyi csiráit, vagy ha az az „egy“ szellem, azoknak eszköz-mintáit, zárja s foglalja magába ? Valamíg tehát a tétel : minden egyből lett, az által nem igazoltatott, hogy az átmenetel folytonossága a lények egyik osztályából a másikba kimutattaték ; azaz, míg bebizonyítva nincs : mikép a lények onnan a legalsóbb szervtelentől felfelé egész a szellemig, vagy megfordítva a szellemtől a holt anyag legutolsó parányáig, új létkútfő közbejötté nélkül, csupán ugyanazon-egy létalap tartalmának különféle összevetése (combinatiója) által, mely különféle összevetésnek ismét okát kellene adni, melyet a különbségtelen öslétben hiában keresnénk, — hogy tehát minden lények kivétel nélkül, lefelé hanyatlási, vagy felfelé emelkedési rendszerben, mindegy, egyik a másiktól fejlődtek ki ; míg tehát, mondám, mindez bebizonyítva nincs : mindaddig minden ily feltevést önkényes- s épen azért bölcsészietlenné kell nyilatkoztatnunk.

Ha elvitázhatlanul áll egy részről az, hogy vannak lét-

nemek, vannak igazságok, melyeket, bármit tegyünk, egyiket a másiktól lezármatatni, egyiket a másakra visszavinni, egyiket a másikkal közvetíteni képesek nem vagyunk : az esetben más részről nem az a feladatunk, hogy azokon erőszakot tegyünk, s hogy ezt rajtuk elkövethessük, eszünk törvényeit rohanjuk meg. A matematikusok e tekintetben jobb példával mennek elő. Az ösmérhetlen, észbe-, számformulába nem fogható, s azért irrationabilisoknak elnevezett mennyiségeket nem tagadják, hanem daczára annak, hogy egyiket a másikkal nem közvetíthetik, miután valók, egyszerűen megengedik, s mind a kettőt külön tárgyalják. Valamely négy-szögnek oldala például és annak diagonalisa valóságos, és pedig ugyanazon-egy mértani idomban előforduló mennyiségek. S mégis a számok végtelen sorozatában nem találtaik egyetlen-egy oly szám vagy számtöredék sem, mely által ezeknek, egyiknek a másikához arányát kifejezni, s így egyiknek mennyiségéből a másiknak mennyiségére következtetni lehetne. Minden egység, mely által az egyiket calculusba vehetni, már épezért nem alkalmazható a másokra s viszont. *) Ha tehát a bölcész is saját terén ily közvetíthetlen valóságokkal találkozik : az okosság nem azt hozza magával, hogy tagadni akarva azokat, észre törvényeit hamisítsa meg, s maga magát ámitsa el ; hanem igen is, hogy állapotdjék meg titokteljes lényök előtt, s a mit nem egyesíthetett, azt különváló állásában külön fogja fel, és, a mennyire helyes, magyarázza meg.

A lét és lét között, bármily messze esik is egymástól, mindig van némi analogia ; s ennek okát mi is tudjuk adni : azt vallván *Aristotelessel*, hogy misem lett meg, a mi előbb nem gondolatott ; s ennek folytán a szellemi conceptiókat a való világ eszme-, mintaképeiül tartván. Oly viszonyban állanak tehát a lett dolgok az őket concipiált észhez, mint áll a művész eszképe az azt megvalósító műhöz. A mű annál tökéletesb, minél inkább hasonlít ama mintaképhez, vagyis megközelíti, előtinteti, valósítja az eszményt. A kettő közötti hasonlatosság tehát nagy és szembeszökő : de ki fogná állítani,

*) Graty, i. m.

hogyan az azonosság, hogy a művész észconceptiója, a mint az lelkében szellemi ábraként lebegett, ugyanaz az azt megtestesítő művel, a mint ez előttünk a tér- és időben megvalósítva áll? Ha tehát valakinek kedve telik benne, a hirtelen kelő gondolatot villámsebességhez, a nagy szenvedély kitérését viharhoz, a nyugodt kedélyt esendes tóhoz, az ifjúságot virághoz stb. hasonlítani; ha a szeretet és gyűlölség, a rokon- és ellenszenv némi képét a vegytani rokonságban, vagy éppen a világ nehézkedési törvényében képzeletileg fellelni; ha okoskodásának formáit egy növény nevelkedési processusában hiszi visszautkrözdölni: mindez hasonlatnak igen jó lehet, de éppen azért, mivel csak hasonlat, eléggé mutatja, hogy nem azonosság.

Ha valaki netalán azt mondaná: hogy az ész az Isten-ség képe; hogy tehát valamint az Isten elméjében a dolgoknak gondolatjai s eszméi mind benne vannak: úgy kell azoknak az ember elméjében is befoglalattatniok; s hogy valamint az Isten minde dolgokat önmagában gondolja és ismeri: úgy kell, hogy azokat az emberi ész is önmagában feltalálhassa és megismerhesse: az olyat szabad legyen figyelmeztetnem: miszerint ő bölcselkedésében ezen elvből indulva ki, már is egy feltevésből, tudniillik az Isten léte- s lelkünk hozzávaló hasonlatosságából indul ki; mit a követelt szabadság és függetlenség értelmében tennie nem volna szabad. Aztán, ha megengednők is, hogy a dolgok eszméi az emberi észbe mind belefoglalvák, annyit a szemlélődő bölcsnek mégis meg kell engednie, hogy azok az ember lelkében az öntudatta együtt szunnyadnak; s csak miután az öntudat önnön tudatára ébredt, tünedeznek lassanként és egymásután elő, s bizonyára ekkor sem a külről, s a tárgyakról beható világosság nélkül. Az ember tudniillik nem tiszta szellem, hanem compositum, melyben szellem és test egy személybe egyesítvék. Ő öntudatában igen jól megkülönbözteti a két természetet, melynek egyike a physikai kényszer törvényének vagy alávetve, másika szabad elhatározással bír még gondolkozó tehetőségének alkalmazására nézve is; miszerint tudniillik e vagy ama tárgyról gondolkozzék, gondolkozását e vagy ama tárgyról megszakítsa, s figyelmét egy másikra, melyre éppen tetszik, fordíthassa. Ebből következik, hogy gondolkozása

egy részről a test érzékeihez kötve, test által megnehezítve, korlátozva van ; más részről pedig a szabad akarat által különféle, meglehet, még téves irányban is sodortathatik. Az első esetben az érzékek használatát nem nélkülözheti; a másikban pedig azok tanuságtételeiben, melyek mint lett s épen azért el nem hárítható dolgok elmozdíthatatlan szirtként, megannyi intő sphynxek gyanánt állanak lelkiismerete előtt, az eltévedés ösvényéről egyszerűen többször visszaintethetjük. Az ember, mint ezt *Pascal* oly szépen kifejtette, valami közép a semmi és minden között; észrevehetetlen parány az égi testekkel összehasonlítva; végtelen nagyság a legkisebbekhez mérve.*) Lény ezen közepes állapotának felelnek meg ismeretei is; tud valamit, de nem tud mindent. Azért bármit mondjon a szemlélődő bölcész, bölcselkedését, valamint ismereteit a dolgok kezdetével nem is kezdheti, sőt ha minden nem csal, a kezdet titkát megfejteni, megérteni nem is fogja soha. Neki tehát ismereteit a közepén, a való véges dolgokon kell kezdenie, s azokat azután e közép valamiből, a mennyire lehet, mindakét irányban a legszélsőbb végletekig terjesztenie.

A dolgok változhatnak, és változnak is : de nem fogalmaik. Bizonyára ha a vegyész a vizenyből és élelyből vizet készít : a vizeny és élely elváltoznak, s egy harmadikat, a vizet állítják elő : de fogalmuk mindig az marad, a mi volt. Ha a dolgok mind elváltoznának is, az új dolgoknak, melyekre tudniillik elváltoztak, új fogalmak felelnének meg, de a voltakéi mindig azok maradnának. Minden fogalmat azon tulajdonok összesége tesz, melyek nélkül a lény megszűnnék az lenni, a mi. Világos tehát, hogy az észnek minden dolgot, melyről fogalma van, mindig azon tulajdonokkal kell gondolnia, mik azt azzá teszik, a mi; ellenesetben más valamely dolgot gondolt volna, és nem azt, a melynek fogalmáról van szó. Ebből aztán kézzelfoghatólag világos, hogy a való, a mely változik, nem lehet fogalom, mely soha sem változik. Innen van, hogy míg a nemek egyedei változnak : magok a nemek soha ; megsemmisíthetnek, de *mivel fogalmak*, soha el nem változtathatnak. Innen van az is, hogy miután a szemlélődő észnek csupán fogalmakkal van s lehet csak dolga : a neme-

*) Pensées.

ket s tán a fajokat is megközelítheti : de az individuomot, az egyes valót soha el nem éri. E rendszerben tehát be kellene érünk a fogalmak alkatjegyeinek bírásával, az egyed ismeretéről örökre le kellene mondanunk. Az állatról például megtudnók mondani, hogy az élő lelkes test, de hogy ez mint néz ki, milyen az alakja, milyen dolog ez az élő és lelkes test, erről még csak sejtelmünk sem volna.

Ezek után már teljes biztossággal írhatjuk alá az emberiségnek közvetlenül öntudatunk tanuságtételében gyökerező azon hitét, hogy ismereteinket kettős forrásból, tudniillik tapasztalásból és észből merítjük. S itt van helyén azon már fenebb kifejezett állításomra visszatérni : hogy tudniillik a bölcsészet, miután feladata nemcsak a gondolat és ismeret törvényeit megállapítani, hanem a lét s róla való lehető tudás utolsó alapjait és legfőbb törvényeit is kikutatni, — e feladatának megoldásában az inductiót, s az ez által feltételezett különösen tapasztalati és szoros tudományokat nem nélkülözheti. Mielőtt ezen most említett okoskodási módszerről szólanék : szükségesnek tartom előrebocsátani : hogy minden ismeretnek van alakja és van tartalma ; hogy ennélfogva nem elegendő az ismeretek csupán alakhatározó elveit megállapítani ; tárgyhatározó elvek is szükségesek, különben a bölcsészet üres formalismusnál nem vihetné többre. A tárgyhatározó elvek megállapítása a valóságok, erők, okok, célok, lények és állatok tárgyi ismeretét szükségeli ; következésképen az észnek ez elvek megállapításánál önmagán kívül még azon más tényezőktől is kell tanácsot kérnie, melyektől mindama valóságok megismerhetése függ. Miután pedig e megismerhetés, mint már érintém, az érzékektől is függ : következik, hogy *szükségünk van oly okoskodási módszerre is, mely által az ész az egyes érzéki tapasztalás- és jelenségekben a tárgyhatározó közelvekkig felemelkedhessék.* S egy ilyen módszer az említetem inductio, vagy behozási okoskodás, ellentétben a syllogismussal, vagy kihozó okoskodási módszerrel.

Az inductio megfordított syllogismus. A syllogismus az egyetemesből hozza ki a részletest és egylegest, mely amabban már ben van ; az inductio az egyleges- és részletesből az

egyetemesre emelkedik; a syllogismus a törvényből az egyes esetre, az inductió az egyes esetekből a törvényre következtet; ott a szabály már tudva van, itt még csak kerestetik; ott az ítélet mindig elemező, mely csak azt mondja ki, mi az alanyban már benfoglaltatik, itt mindig összetes, mely az alanyhoz mindig egy új jegyet ragaszt (miért is inventio-módszerének is hivatik).

Az inductió két nemét különböztetjük meg, a *tapasztalati* és *észbeli*. A tapasztalati több hasonló észrevett esetből mindenkorra következtet; például: Péter, Pál emberek voltak; de Péter, Pál meghaltak, tehát minden emberek meghalnak. A tapasztalati inductio egymagában a probabilitásnál többre nem viheti, mely is annál erősebb lesz, minél nagyobb számmal állítottak össze a hasonló esetek. Szükségképeni igazságig azonban akkor sem vihetné, ha a valamely körbe eső valamennyi eseteket is mind előszámlálhatná; például: ha a bolygókat mind előszámlálva így okoskodnám: Mercur, Venus stb. a nap körül nyugot-keleti irányban mozognak, tehát minden bolygók ezen irányban mozognak: annyit minden bizonynyal tudnék, hogy az most minden bolygókkal úgy van; de ha vajjon így van-e ez szükségképen, tehát így volt-e és így lesz-e az mindig, azt csak akkor fogom tudni, midőn az észnek sikerült, az egy bizonyos körü jelenségeken uralkodó törvényt, mint állandó jelentkezéseik okát, felfedezni: *a mi is az észbeli inductio dolga*. Bármily sok esetet is hozzon fel valaki, hogy bizonyos jelenségek beálltával ilyen vagy amolyan szokott lenni az idő járása: az ilyen jóslatok még sem fognak bírni az igazság bizonyosságával, mert ismeretlen a törvény, mely ama jelenségeket az idő változásával szükségképen összeköti. Ellenben, hogy a nap, mely ma feljött, holnap is feljövend, azt bizonyossággal tudom, mert ismerem a törvényt, mely e feljövételt szükségkép okozza. A törvény fogalmában tudniillik a tartósság és egyetemesség fogalma már benfoglaltatik. Ennélfogva a törvényt egyetlen-egy esetben, s egyetlen-egy időpontra nézve megismerni annyit tesz, mint azt, az azon körbeli minden tényesetek- s az idő egész tartalmára nézve megismerni. Ha például én egyetlen-egy esetben pontosan kipuhattam, hogy a test esésének első perczében

15 párisi lányni útát tesz hátra ; de a másodikban már 60-at, a harmadikban 135-öt, a negyedikbe 240-et, és így tovább ; s a sebesség ezen növekedését összevetve, úgy találom : hogy az eső testek sebessége az esési idők másod-hatvány arányában nevededik : csak egyetlen-egy esetben fedeztem ugyan fel a törvényt : de a törvény minden esetekre és minden időkre szól. Mindenütt tudniillik, a hol változást látunk, okot kell feltennünk, mely azt létrehozza. Nem történik semmi sem ok nélkül : ez az észnek aprioristicus elve, mely ennél fogva általános érvényességgel bír. S épen ezért nem habozom azt feltenni a teremtés azon legtávolabbi regioiban is, hol a természet-tünemények talán egészen mások azoknál, melyeknek e földön tanúi vagyunk. A törvény egy általános és állandó ok : ha tehát ezt bírom, nem kell többé egyes tapasztalati eseteket gyűjtenem : inkább megfordítva, ebből mint okból, minden esetekre mint okozatokra már előleg következtethetek. Így véve az inductiót, a mint tudniillik ez már nem csupán tényekről tényekre, esetekből esetekre, lett dolgokból lett dolgokra, hanem mindezekből a törvényre következtet, világos, hogy az a tudományban apodixis érvényességével, mert annyi bizonyító erővel bír, mennyivel a causalitas elve, összeköttetésben az ész és tapasztalás azon sarkigazságával : *a nagy mindenségben törvény és rend uralkodnak.*

Megtalálva a törvényt, az inductió ebből az erőre, az erőről a lényegre, az alsóbb rendű törvény-, erő- és lényegből mindig a felsőbbre, vagy mint Newton „Principia philosophiae naturalis mathematicae” című híres munkájában előadja, az összetett dolgokból az egyszerűekre, a mozgásból a mozgató erőre, az okozatból az okra, a részletes okokból az egyetemestre következtet, s e munkát addig folytatja, valámíg a legfelsőbb s legegyetemesebb okot el nem érte. Így fogva fel az inductiót, világos, hogy azt, mint *Macaulay* Baconhoz írt értékezésében mondja, az emberek minden időben használták, habár logikai törvényei máig sincsenek egészen tisztába hozva. A tapasztalásra támaszkodva, s azt az ész aprioristicus elveivel összekötve, az inductió — mint jól veszi észre *Whe-wel*, az átmeneti hidat képezi a bölcsészet két sarkalatos el-
lentéte, a való és gondolat, a tapasztalati és észigazságok, a

lett dolog-és elmélet, az eszme és érzelet, az érzet és észbe-
vétel (reflexio), az alanyi és tárgyilagos, a tartalom és alak
között. *) S miután a természet tárháza s ennek véghetetlen
örök szerzője, az Isten, ismeretileg soha ki nem merítettetik:
a bölcsészet sem fog soha sémmiféle rendszerrel bezárattatni.
Haladni fog korról-korra, és gazdagodni, a mint a többi ado-
mányok is a természet és történet rejtélyeinek újabb meg-
újabb megfejtései által haladnak és gazdagodnak. A bölcsesség
e szerint minden századok hagyományozta öröksége az embe-
riségnek, nem pedig egy, a lánczolatból kilépett bölcsész öt-
leteinek egyedárusi zsákmánya. Mi, kik elődeink megszakadt
munkáját ott fogtuk fel, a hol ők azt abbahagyták, utódinkra
hagyandjuk örökségül, hogy ők meg a mienket ott folytassák,
hol azt egykoron mi megszakítandjuk.

Az észbeli, a bölcsészetben egyedül jogosított inductio
közvetlen feladata levén, a tünemények bizonyos körén ural-
kodó törvényt felfedezni, miután ez matematika alkalmazása
nélkül el nem érhető, tisztán áll, hogy a matematikának a
bölcsészet körében igen jelentékeny szerep jutott osztályrész-
szül. Bizonyára nem alapos ok nélkül történt, hogy a mathe-
matika a természettan minden ágaiba bevitettetett, s napról
napra terjedelmesebben alkalmaztatik. „Cum recentiores, írja
Newton említett művében, phaenomena naturae ad leges ma-
thematicas revocare adgressi sunt, visum est in hoc tractatu
mathesim excolere, quatenus ea ad philosophiam spectat.“
Nincs oly köre a physikai tüneményeknek, melyeknek törvé-
nyét s ez által egységi jellegét meghatározni lehetne azoknak
számítani formulába foglalása nélkül. Geometria mindenütt ta-
láltatik, mondja *Leibnitz*. A világosságnál és színeknél beszél-
lünk számról, vonalokról és sphaerákról; a hangnál szám- és
sphaeráról, magában a zenében, érzet alá eső szempontjából,
számok arányáról. Vannak, kik azt már az élettanba is kezdik
alkalmazni, mint *Carus*, s különösen *Burdach*, kitől a követ-
kező szép theoremát bírjuk: a legtökéletesebb formákban a
gyupont és körület kettős. Nem hiányoznak olyanok sem, kik

*) The Philosophy of the Inductive Sciences, founded upon the
History of the physical Sciences.

alkalmaztatását a lélektanban is remélik, tudván, hogy minden való nem csak minőség, hanem mennyiség és erő is egyszeresmind, a biblia azon mély értelmű tanusága szerint is, hogy az isteni gondviselés mindeneket szárn, súly s mérték szerint rendezett el. Ide tartoznak *Pythagoras*, *Plátó*, sz. *Ágoston* félhomályos sejtelmek: hogy a lélek szám; hogy az egy sphaera öszhangzat. Ekként némileg megfoghatóvá lesz *Pascal* azon állítása, hogy a fejtegető tudományok addig terjednek, a meddig a matematika alkalmaztathatik; és *Keppleré*: hogy a geometria egyörökös az Istennel, az Isten képével az emberbe ment át, s a teremtésnek a formákat adá. Így vélekedhetett *Plátó* is, midőn bölcsészeti iskolája homlokára e szavakat véseté: „Be ne lépjen, a ki nem tudja a geometriát.“¹⁾

Az inductio lenézése, s kiküszöbölése okozta kétségkívül azt, hogy a bölcsészet és természet-tudományok közt a kapocs tágulni kezdett, s végre széttépetett, mi által amaz eléggé elszigetelt helyzetbe jutott. Pedig valamely tudományt elszigeteltségbe hozni annyit tesz, mint azt meddőségre kárhoyztatni. Ha a szemlélődő bölcsész ez elszigeteltséggel nem gondol: ám lássa ő. Részünkről beérjük vele, a tudomány, az emberiség ezen szent tulajdona nevében tiltakozni a tudományokkali azon önkényes bánásmód, az ésszeli azon visszaélés ellen, melyet a bölcsész magának megenged, midőn elhithetvén magával, hogy a természetet és vele a tudományt a priori megalkotni képes, mindkettőt meghamisítja. A természet philosophiája valóságos torzképpé törpült *Schelling* ismeretes művében. S miért? mert a bölcs a természetet s ennek szervezetét tisztán az észzelvből a priori akarta ki erőszakolni. „A vezénylő logikai maximákat valóságos természeti törvényeknek vette; a földtanilag a földre nézve érvényes viszonyokat teremtetaniakká szélesítette ki, mert elhithette magával, hogy azokat bölcsészeti elveiben a priori megtalálta.“²⁾ Ellenben miért sikerült oly nagyszerűn a természet-könyve *Humboldt* Kosmosában? ha nem, mert a bölcs természettudós ismerte a tapasztalás s inductio becsét, s azért nem volt oly parányi eset és

¹⁾ L. *Gratry*, Logique, II. les Sources.

²⁾ *Appelt*, Die Theorie der Induction.

jelenség, melyet eléggé fontosnak nem tartott volna, hogy ahhoz leereszkedjék. Magokat azon lengő elemeket is, melyeknek szeszélyes játéka majdnem minden törvényt kizárni, minden visszavített a törvényre ellenzeni látszott, annál kitartóbban tanulmányozta, minél nehezebb e körben valamilyen megállapodott támpontra szert tenni. Bizonyítják ezt termékeny észlelései a vulkán-vonalak irányáról, a melegségnek a földterületén az egyenhevű, az egyenlő téli meleg- s az egyenlő nyári meleg-vonalak (Isothermen, Isotheren, Isochimenen) határozódása szerinti felosztásáról, a tenger-ömlésekről, a szelek s forgóságuk törvényeiről, a földdelejesség szétterjesztéséről, stb. melyek által a bölcésznek a földi élet titkos kamarájához egy-egy kulccsal többet szolgáltatott.

Kilensni a sokféleben az egységést, a tűnő jelenségekben a maradandót, a történetesben a szükségést, a változóban a törvényt, az okozatban az okot, olykor hosszú észlelet és tanulmányozás, de olykor hirtelen ihlet és sugallat dolga. Heylesen írja *Brassai*: „Ha netalán elébb vagyok logikus társaimnál abban, hogy kész conclusióhoz való praemissák keresésének feladatát igen fontosnak és a logikába valónak elismerem; végeredményben csak oda esem vissza, a hol ők vesztegelnek: t. i. nem biztatom sem magamat, sem olvasóimat azzal, hogy ezen feladat megfejtésének szabatos törvényeit tudnám adni. Mi több, ezt nem is lehet követelni. Miért? Mert az szintűgy ötlet és találmány, mint egy „Olympiai Júpiter“, egy „Transfiguratio“, egy „Macbeth“ tervének megfogalmazása a művész elméjében, sugallat vagy teremtés neme, a melyik inkább tetszik“¹⁾. S a nézet, melyet Brassai itt kifejezett, nem azt bizonyítja, a mit *Baco* állított: midőn inductionalis módszerét magasztalva azon hitét fejezte ki: hogy ennek egyszerű és mindenki által alkalmazásba vehető könnyűségénél fogva ő a *lángészt* a tudományokban örökre nélkülözhetővé tette. S itt adja az inductió feletti elméletünk az eret kezünkbe, melyen át a bölcészlet régióiba az ész- és érzékeken kívül még egy harmadik lelki-tehetség is vállalkozik fénysugarakat szolgáltatni és gyűjteni, újabb megbizonyításául azon igaz-

¹⁾ Logika, lélektani alapokon fejtegetve.

ságnak, hogy a bölcsészetben sem érhetünk czélt egyes elszigetelt tehetségnek, hanem igenis csak valamennyinek együttes alkalmazásával. A képzelő-tehetséget, a phantasiát, a hirtelen ötletek, ihlet, sugallat, s épen ezért a költészet és művészet, a találmányok és felfedezések anyját, illeti a legtöbb esetben a praemissák, az elrejtett kulcsok, a lappangó titkos okok megtalálásának dicsősége és érdeme. Általa, ezen látónoki tehetség által látta a költő és művész a legnagyobb bölcsészeti igazságokat századokkal előbb, semmint azokat a bölcsész nyomozni, okoskodva kifejteni és megbizonyítani elkezdette volna. Általa sejtette a 12-ik századi franciscanus *Roger Baco* az időket, melyekben a vonó marhák gőzerővel pótolatni fognak, a közlekedés pedig villámsebességű leend. Általa látta *Dante* az égi testeket egy központ felé nehézkedni, mielőtt a nehézkedés fogalmát és törvényét *Newton* tudományosan igazolta volna. Ez ötletek, sugallatok, igaz, sok esetben merő sejtelmek, valamint a tudósok nyomozásai is egyszerűnél többször csak eredménytelen kísérletek és tapogatózások: de ha egyszer sikerültek, ha a sejtelmek igazsággá, ellenállhatlan, bizonyos praemissákká váltak, az eredménytelen kísérletek- és tapogatózásokért bőséges kárpótlást nyújtanak. Ezeknek köszöni az emberiség a tudomány körében mindazt, mit a szemlélődő bölcsészet fel nem fedezett, és a tudomány valósággal bír. A természeti tudományoknak már voltak törvénytudósai a legnagyobb testekre, az égi csillagokra, s várnak ilyeneket a legkisebbekre, a parányokra nézve. A végtelen kicsinyek *Kepler*jei, *Newton*jai még nem születtek, de meglehet, majd megjönnek ők is. S ha egyszer a munka, melyet *Franciaország* egy jeles matematikusa (*Cauchy*) már sikerrel megkezdett, bevégezve lesz; ha egyszer a lángész számba vette az atomok formáit, változatosságát és sarkulását, a mitől együtt az anyag erejének kiapadhatlanul termékeny játéka, a melegség és színek, a vonzás és ellökés változatossága függ: vajjon kit fog akkor a bizonytalan kísérletek és tapogatózás vádjá az anyag- és testtan elvei meghatározása dolgában terhelni; a bölcsészt-e, ki ezeket eszében a priori keresi, vagy pedig a természet-tudóst, ki a jelenségekre fektetett calculusa által a természeti való leg-

rejtettebb, legtitkosabb lényegéig hatott? Minden megfejtett természeti talány, volt volna bármily csekély és parányi, s tartozott volna bár a szakismeretek azon legfélreesebb körébe, melyet az általánosságokkal vesződő bölcseész tekintetere sem szokott méltatni, magában mégis mindig egy oly világosság, mely mellett az egyetemes lét összes oeconomiájába egy-egy pillantással többet vehetni. „A ki valamely inductiót, írja ismét *Brassai*, legelsőben tett meg, az nem csak megértetett magával egy rakás tény, hanem a (felfedezett) általános törvényben új, még pedig tárgyias igazságot is talált ki.“

Az eddig mondottakból a bölcseészetre nézve következő két döntő elv, nézetem szerint, tisztán kivethető :

1-ször : a bölcseészetnek nem lehet, nem szabad a kétségből, hanem szükségképen valamely szembeötlő bizonyosságból kell kiindúlnia. Ily szembeötlő bizonyosságot birunk az öntudat azon eredeti tényében, melyben az én önmaga és a külvilág lételet ugyanazon-egy actusban állítja. A bölcseészet, mely az öntudat ezen bizonyítványának kettős tartalmából, az egyiket : tudom, hogy vagyok, elfogadná ; a másikat pedig : tudom, hogy kivülem más is van, el nem fogadná, ok-talanul cselekednék, az öntudatot és lelkiismeretet bölcseészeti tevékenységének egész folyama alatt folyvást ostromolni kényserítettnek, s épen azért ennek részéről folytonos ellenmondással találkozván, soha senkit meg nem győzhetne.

És 2-ször : hogy a bölcseelkedő észnek a tapasztalati igazságokkal, a szak- nevezetesen a szoros tudományok megfejtményeivel *elvszerűleg* ellenkeznie nem szabad ; sőt ellenkezőleg fejtegetéseiben ezek tanúságaira támaszkodni, az azok által derített világosság által magát vezetetteti hagyni ; ha megoldásaiban okoskodás útján velök ellenkezésbe jött, a hiba forrását és okát keresni, szóval rendszerét az összes tapasztalás és tudomány-igazságok talapjára állítani, tehát elismerni köteles : hogy nem az ismereti tárgyak azok, melyeknek az ő ismerő-tehetségéhez, hanem az ő ismerő-tehetsége az, melynek az ismereti tárgyakhoz alkalmazkodnia kell. Az ész ítéljen mindenről, bíráljon meg mindent ; de hogy bírászkodásában alapos itéletet hozzon, mindent el kell követnie, miszerint a per felszerelése a lehetőségig teljes s tökéletes legyen.

S itt ez alkalommal megállapodom; azon függési viszonyoknak kifejtését, melybe a bölcselkedő ész még a nyelv, a társadalmi cultura, a történet és közlelkiismeret irányában áll, magamnak más alkalomra tartom fen.

A DEÁKMONOSTORI XIII. SZÁZADI ROMÁN BASILIKA.

IPOLYI ARNOLD LT.

SZÉKFOGLALÓ ELŐADÁSÁNAK KIVONATA.

Bevezetőleg szóla értekező általában a régiségtan feladatáról és különösen az újabb nemzeti archaeologiai tanulmányok irányáról. Előterjeszté ezen tanulmányainak mintegy programját, kijelölve azok körét és feladatát. Áttért azután a nemzeti régiségtan egyik kitünő tárgyára a monumentalis archaeológiára és statistikára, mint az értekező jelen tanulmányainak s értekezésének sajátlagi és legközelebbi feladatára. Ennek fonalán szól a középkori műemlékek és különösen a mű- s egyházmű-építészet fontosságáról, mint a mely nemben művészetünk sőt művelődésünk legjelentékenyebb és legértékesebb emlékei maradtak fen. Nevezetesen tárgyalja az egyházi műépítészeti idomok s ízlések műtörténeti osztályozását, kezdve az ókeresztyén basilikai ízléstől. Kimutatja, mikép fejlődött ki ezen keresztyén basilikai egyházalak, az antik basilikai építészet elemeiből, mintegy a IV-dik század óta egész a X-dik századig. Továbbá mint alakult át az ókeresztyén egyházépítészet a X—XIII-dik században egy új építészeti ízléssé az úgynevezett román basilikai idomban; mely utóbbinak tárgyánál fogva határozottabb jellemzését s ismertetését előrebocsátja; — röviden érintve még csupán az erre következett későbbi, úgynevezett átmeneti, gót és renaissance műépítészeti ízléseket, áttér kitűzött tárgyának a deákmonostori XIII. századi román basilikánknak tüzetes ismertetésére és leírására.

Ennek előadása több szakaszban tárgyalatik:

Az I. rész a hely történetével foglalkozik.

A II. rész a sajátlagi egyházat tárgyalja.

A III. rész az egyház felett annak mintegy emeletén álló másik egyházosztályáról s monostori épületrészeiről szól.

A IV-dik rész végre az egyház régi falfestmény-maradványainak ösmertetését adja.

Az 1-ső, történeti részben helyiratilag kimuttatatik Deákmonostornak fekvése a Vág mellett, s ezen meg a kis Duna és Dudvág fo-

lyók között. Erre a hely története 1001. óta számos és csak a tatárjárásig is mintegy 20-nál több okirati adat nyomán tárgyalatik. A vizsgálat kitünteti a helynek különféle régibb elnevezéseit, melyek szerint majd Vág, majd Sala földének, majd ismét vági és salai Sz. Mária-egyháznak, végre pedig a XIII-dik század végén már Deákmonostornak és Deákinak neveztetett. A történeti adatok szerint már 1001. Sz. István okirata nyomán a pannónhalmi apátság birtokába jutott. 1090-ben Sz. László okmánya szerint a szerzetnek itt szép gyümölcsös kertjei voltak. Más okiratokból kitűnik, hogy itt régóta több majorsági udvarokkal is úgynevezett grongiákkal bírtak, melyekben valószínűleg az erre kirendelt szerzetesek gazdálkodtak. 1103-ban már fenállott Sz. Mária egyháza is említetik. Ezen egyház 1228. körül újon épült, midőn a főapátságnak itt egyik virágzó fiókmonostora létezett. A helynek jelentékenysége kitűnik vidéke nevezetességéből is. A szomszédjában levő Sellye régóta a Vág átmenet főpontját képezte, hol a Vág kikötője volt és. hidja állott, melyen a Duna bal parti rónának Bécs, Pozsony és Pest közötti egyenes útvonala vezetett át, s hol a vidék más útvonalai is összpontosultak. Más felől okirataink már a XII-dik század óta emlegetik az itteni terjedelmes pogány sirokat, melyek maig is láthatók s nagyszerű pogány köztemetőkre mutatnak, még pedig egykori okíratilag itt nevezett orosz- és palóc-z népségi telepek körében. Míg felettök Taksony nevű falu, mint Taksony fejedelem egykori laka állott régi kiváltságos plébániájával. Mindezen részletek, melyeket számos okirati s egyes krónikai valamint néphagyományos adatok kimutatása kísér, e vidéknek még régibb őskorára is nem csekély világot derítenek, melylyel ezek nyomán e helytörténet részben szinte foglalkozik, úgy tüntetve azt elő, mint egy ős nevezetességű földirati pontot, mely még körülbelül a XIII-dik századon túl is nevezetességét föntartá, midőn itt még két nevezetes várda és két monostor állott.

A II. rész az 1228. körül épült és maig legnagyobb részt eredeti alakjában épen fenálló deákmonostori román basilika leírásával foglalkozik. Előadja alaptervezete részletes kimutatását, valamint benső rendszere jellemzését s értelmezését. Mind a két tekintetben azután párhuzamosan tárgyalatik valamint a külföldi egykorú román basilikai építészet műemlékeivel, úgy különösen és részletesen hazánk e nemű egyházépítményeivel is; kijelöltetnek mindenütt a hasonlatok s eltérések, valamint kiváló sajátosságai is; minélfogva már ezen műemlékeink Árpád-kori egyház-építészetünknek mintegy mintaszerű példányául tekinthető, egyesítve magában a magyar román egyházépítészet egyes sajátosságait, valamint általánosabb jellemző vonásait is. Ezen vizsgálat nyomán összes magyar román egyházi emlékeink vagyis Árpád-korszaki egyházépületeink három csoportra osztályozva állítatnak elő, úgy keletkezésükre, mint hasonlataik- és többé-kevésbé eltérő sajátosságaikra nézve. Összefoglalva ezen vizsgálat ered-

ményét, kitünteti, hogy hazánkban saját román egyházépítészeti irány és műgyakorlat vehető észre, mely különösen az alaptervezet alakításában sokban eltér a külfölditől, a mennyire rendszeren még a nagyobb sőt a művészet teljes diszében ragyogó egyházaink is rendszeren kereszthajó, de sőt szentély vagy is karhely nélkül is alakultak; s mindannyian, úgy a kora, mint a késő román korszakbeliek egymás közt véve, majdnem tökéletesen hasonló s mintegy mintaszerű alaptervezettel bírnak. Hasonlón mint romanismusunk sajátja tűnik fel ezen ízlés későbbi korszakából egyházaink toronyépülete tervezetének izletes és szervezetes alakítása, mint ez úgyszólván az egyháznak belső szerkezetéből szervezeten fejlődik ki. S míg nálunk ez rendszeren közös sajátja majd valamennyi kéttornyú késő román egyházunknak, addig a külföld hasonlóját keresi. E szerint míg az előbbi kereszthajó és karhely nélkül való alakítás által román basilikáink alaptervezetét, némi szegényes rideg egyszerűség jellemzi, még a többnyire dús, sőt olykor pazar ornamentatio mellett is; addig az utóbbi sajátja t. i. a toronyépületnek az egyház egészéből szervezetes kifejtése, már is előnyösen jellemzi műgyakorlatunk fejlődését. Amaz nyilván mintegy veszteglésre, ha nem a régi hagyományos basilikai modorhoz szoros ragaszkodásra mutat. Emez ellenben határozottan czélszerű haladási és műfejlődési elemét jellemzi. Mind a kettő azonban szorosan véve nyilván ugyanazon egy elvnek látszik hódolni, mely körülbelül abban áll: a basilikának legszükségesebb részeit, az oltárhajlékot, a hajót, az előcsarnokot és tornyozatot egy egészbe foglalva a lehető legconpendiosusabban, minden közbenső részletek nélkül egy öntetben s még is díszesen is sőt némi magasztossággal előállítani. S mondhatni, hogy ezen terv kivitele a magyar romanismusnak meglehetősen sikerült is.

A belső rendszert illetőleg megjegyeztetik még, hogy emlékünk annyiban eltér többi román egyházi emlékeink modorától, a mennyire egyszerű támpaival és dongaboltozatával csarnok egyházat is képez; azaz mind a három hajója egyarányú magasságban van átívelve. Holott egyéb románbasilikáink már is hevederes és gerinczes keresztboltozattal, s támpaikkal e szerint előszökő oszloptövekkel alakúlnak, valamint a két alacsonyabb mellékhajó fölé emelkedő magasabb középhajóval bírnak. De ezen eltérést itt megfejtí a következő részben előadott vizsgálat: az egyház boltozata felett levő épületrészekről.

A III-dik rész ugyanis előadja, hogy az egyház boltozata felett egy más hármasszoros osztályú építmény létezik. Azután az e fölől szóló történeti és műtörténeti eddigi adatok tökéletlen leírásai és felszeg magyarázatai kritikájába ereszkedik. Ennek nyomán megállapítja saját véleményét, hogy a deákmonostori basilika úgynevezett kettős egyház volt. Ily kettős egyházaknak a műtörténetből ismeretes összes neveit és magyarázatát előadva, kimutatja az értekezés, hogy egyházunk ezeknek egyik oly kiváló nemét képezi, melynek egyetlen fönlétező emléket a műleírások eddig homályosan épen csak hazánkban sejtették. El-

utasítva az e fölül szóló azon balmagyarázatok, melyek az egyház felett egy egész monostornak összes helyiségeit és lakait gyanítják, a középkori monostorok alkatrészei tüzetes taglalásával hozza ki a vizsgálat azon eredményt, hogy fönt az egyház boltozata fölött a szerzetesek számára létezett külön egyház mellett, még mily más monostori lakok létezhettek.

E mellett tárgyalja még párhuzamban felvilágosításul más hazai monostoraink hasonló építészeti maradványait, s az azokról szóló adatokat, melyek szerint a deákmonostorhoz hasonló templom-fölötti lakok még Pannonhalmán, Dömölkön és Lébényben is léteztek volna. Érinti általában a magyar monostori építészet ezen kiváló sajátossága mellett más nevezetességeit is, úgymint a monostorok mellett sziklabarlangokban művészileg alakított szerzetes cellákat, s a megerősített várdaszerű hegyi kolostorokat, tekintettel a külföld műemlékei köréből ismeretes hasonló építészeti emlékekre.

Az V. részben végre az egyház XIII-dik századi falfestmény-maradványait tárgyalva, előrebocsáttatik az egyházi falfestészet rövid története. Részletesebben elősoroltatnak azon falfestészeti maradványok, melyek a XIII-dik századig a műtörténetből ismeretesek, s általában a külföld román festészeti műkorát jellemzik. Áttér azután a leírás hazai legrégebb falfestmény emlékeink összeállítására s elősorolására, jellemezve különösen azok korát és becsét, hogy ezek s az előbbiek nyomán annál biztosabban kijelölhesse azon helyet, melyet a deákmonostori falfestmények műtörténetünkben elfoglalnak. Ezek után ismerteti a falfestmények helyzetét és tárgyát, részletes taglalásával kimutatva az előállítás jelentését, melyet a középkori egykorú iconographiai adatok előadásával jellemez. Következik alaki, formai és technikai taglalásuk, a rajz és színezet elemzése, a conceptio és technikai kivitel műbecslése; mindebben egyszersmind a hazai és külföldi azonkori falfestményekkel párhuzamos összehasonlításra vonatkozva.

Az értekezéshez műbecsű rajzok mellékelvők, melyek a deákmonostori egyháznak külső kinézését, alaptervét, hossza és szélessége átmetszetét, valamint a falfestmény-maradványok töredékeit színezve, hat külön táblán adják elő. A rajzokat aradi *Lippert József* műépítész hazánkfia, — e nemben a legszakavatottabb művészek egyike, kinek kezéből kerültek ki eddig is a műemlékek fentartására felügyelő bécsi középonti bizottmány kiadásainak e nemű legszebb rajzai, — a hely színén saját fölvételei nyomán mesterileg készíté, s azokat hazafiúilag a magyar t. akademiának felajánlá. (Megjelenik ez értekezés az *Évkönyvekben*).

— Más tárgyalások után *Ipolyi Arnold* l. t. még egy más fölfödését is terjeszté az akadémia elé, mintegy következő szavakkal:

Ismeretes, hogy a középkorban az egyházak kiváló kincsét az ereklyék képezték. Mert ezek nem csupán úgy, mint jelenleg látjuk, egyszerű monstrorium-féle foglalványokba vagy kereszttekbe alkal-

mazva állítottak ki; de legkülönműbb alakítványokba foglalva többnyire az egyházak kincstáraiban őriztettek. Nincs is az egyházi művészi ékszerek közt egy tárgy se, mely alakjára nézve nagyobb változatossággal s értékére nézve nagyobb becsűvel, dúsabb és díszesebb ékítményekkel dicsekedhetnék, mint az ereklyetartók. Majd kisebb sarkophagok, majd házikók, szekrények sat. változatos alakjában a legnemesebb érczekből arany- s ezüstből készülve, zománcz, filigrán munkával, gyöngyökkel és drágakövekkel, gyakran antik metszett gemmákkal, intagliókkal és gemmákkal díszítve voltak; mi által már is a középkori művizsgálatra nézve a legnagyobb érdekekkel bírnak.

Ezen foglaltványoknak azonban egyik legsajátságosabb és ma már legritkább neme volt az, midőn a szentek illető tagjainak csontjai ezeknek megfelelő oly alakba foglaltak, a mely testrészhez tartoztak. Például a kéz- vagy láb-szárcsontok (tibia, manus) ezüst és arany hasonló kéz vagy láb alakba alkalmaztattak. Legbecsesebbek és legnevezetesebbek voltak ismét ezek között a test főbb részei: a koponya-, váll- és ajk-csontok, melyek külön fő- és mellkép alakú szobor alkotmányokba tétettek, s e szerint majd a classicus kifejezéssel hermáknak majd egyszerűn pectorale-, caput- és craniumnak neveztettek.

Az egyházi múarchaeologia ezen utóbbiakat újabban jóformán már csak az egyházak középkori leltári jegyzékeiből ismerte; melyekben közönségesen az egyház kincsei följegyzései közt, nemcsak a kitűnő tiszteletnél, de a műbecsnél, ritkaságnál és a drága foglaltványok értékénél fogva is, ezen nemei az ereklyetartóknak mindig első helyütt neveztettek. Minden nevezetesebb egyház különösen igyekezett a hozzá kiváló viszonyban álló véd- és nemzeti szentek ily kitűnőbb ereklyéi és fő részei megszerzésére, s azoknak fényes művészi foglaltványban előállítására. Így tudjuk például a prágai Sz. Vid egyház XIV-dik századi leltárából, hogy ott egykor Sz. Vid craniuma mellett, még Sz. Adalbert prágai püspök s nemzetiünk apostola valamint Sz. Venczel cseh fejedelem és mások fejcsontjai hasonló hermákba foglalva, gemmákkal és drága kövekkel kirakva őriztettek. Mindennek azonban ott, mint másutt, jelenleg az okirati följegyzéseken kívül majd semmi más nyoma. Midőn nem rég az egyházi múarchaeologia e tárgyának vizsgálatára és nyomozására kiindult, egész Európaszerte nem talált többet két ily emléknél. Az egyik szent Januarius feje Nápolyban, a másik Nagy Károlyé Aachenben. Az utóbbit úgy mint egy más kézfoglaltványt rajzban mutatá be értekező tájékozással. „Mert — úgymond, — immár kimondhatom tisztelt Akademia, hogy mi is két ilyen nagybecsű sőt egyetlen emlékkel és nemzeti kincsűvel bírunk, még pedig Sz. István és Sz. László királyaink craniuma középkori eredeti hermáival! Itt van szerencsém egy szép és tökéletesen hű fényrajzban bemutatnom az utóbbit. Egy tekintetet vetve rá, úgy hiszem, mindenki meggyőződhet róla, hogy a XII—XIV. századi művészetet a leghívebben visszatükrözi. Maga a herma kisebb alakban vétetett

le; ez ezüstből készült, melyet a legdúsabb színezetű s művészi szépségű zománcz ékítmény borít, a fejen a filigránszerű lilium koronában drágakövek ragyognak. Ellenben hátsó része, maga a sajátlagi cranium természetes nagyságában vétetett le, az itt előmutatott második lapon, ezüst horitványával, melyet a keresztben alkalmazott lapon a rajta szemlélhető nevezetes vésvények díszesítenek; közepén Krisztust az akkori dermedt, modoros, de nem minden fenség nélküli alakításban dicsőségében a trónon ülve s áldva ábrázolja. Míg négy felől a négy evangelistai állatjelvény az illetők neveivel látható. Az egész mű magán viseli a kora modoros jellegét. Ha csak az itt előmutatott aacheni Nagy Károly-féle hermával is összehasonlítjuk, a miénk régiségének előnye azonnal feltűnik. Ottan már a haj, a szakál, az öltönyékvények stylizáló iránya, mint az a későbbi művészet sajátja, félreismerhetlen; míg itt a manirirtság, modorosság sajáttsága képezi a fővonást. De ennek taglalásába, valamint bővebb és tüzetes leírásába, kora s ideje megalapításába, valamint általában a tárgynak érdekesebbnél érdekesebb története előadásába akkor ereszkedem, ha majd megfelelőleg kidolgozva a képekkel együtt az akademia elé méltó kiadásul előterjeszthetem. Addig is csupán egyszerűn bemutatni akartam legelől is e helyütt, annál inkább, miután úgy látszik, hogy már is a külföld figyelmét magára vonta e ritka kincs, s félő nehogy ott még hamarabb mintsem itthon ismerjék kiváló nemzeti ereklyénket. Sz. István hermájáról elég legyen annyit mondanom, hogy ez ugyan a múlt században Mária-Terézia által egy új ezüst foglalványgyal cseréltetett fel; de okirati biztos adat nyomán reménylhető, hogy még régi, mint leírása mondja „vésményekkel díszített, s felirásokkal ellátott“ foglalványa is megvan és gondosan őriztetik. Valamint az előbbi a győri székesegyházban, úgy az utóbbi Fehérvárott létezik; mindkét helyütt folyvást nagy tiszteletben tartva ugyan; de mely a foglalványok műbecse és eredeti régisége által más tekintetben is nem kevésbé gyarapúlhat, úgy hogy Győrnek buzgó püspöke már is elhatározta egyháza régi, s e kincscsel talán egykorú gót kápolnájába áthelyezését, melyet legfényesebb eredeti izlésében helyreállítva, s üveg-festvényű ablakokkal ellátva, e kincshez méltón fog fölszereltetni. Sőt táplál még ezenfelül a remény, hogy Sz. Lászlónak a zágrábi székesegyházban őrzött kézfoglalványa rajzát is megszerezhetjük, s ezen nemzeti ereklyénk megismertetését egy összes kiadásban lehet szerencsénk a nemzetnek bemutatnunk.

XÁNTUS JÁNOS LEVELE.

Ipolyi úr előadása után, Szabó József lev. t. engedelmet kért Xántus János hazánkfiának egy hozzá intézett leveléből felolvasni azon helyeket, melyek az akademiát is érdeklík, sőt megérdemlík, hogy az

egész haza előtt ismertessenek meg. Miként tudja van, a múlt nyáron szép állatgyűjtemény érkezett Xántustól a Muzeumhoz és a Természettudományi Társulathoz. Ezekért köszönő levél íratott neki; annak folytán írta jelen levelét:

„Mexikó város, mexikói köztársaság, sept. 8. 1859. A k. m. természettudományi társulat titoknokának dr. Szabó József úrnak Pesten. Tisztelt hazafi! Május 9-ikén Pesten kelt s hozzám intézett levelét pár hét előtt vettem Tepic nevű mexikói városban, de fölötte el levén foglalva akkor, bocsásson meg, hogy csak most válaszolok. Nem szükség említenem, mennyire örültem, hogy a tisztelt társulat némi fontosságot helyez gyűjteményembe, noha a köszönő határozatot sem nem vártam, sem érdemlettem, mert hisz minden magyar kötelessége a hazára gondolni, s ha ily kötelességet híven teljesítünk, — szerintem nem érdem. A köszönő határozatot tehát úgy tekintem, hogy a t. társulat elismerni szíveskedik, miként hazafiúi kötelességemet teljesíteni szándékom és akaratom, s ezen elismerés nagy meglepédesemre, megnyugvásomra szolgált.“

„Gyűjteményeim első szállítmánya máj. 14. indult el Washingtonból és pedig az amerikai posta-gőzössel s Brémáig bérmentesen. Az amerikai szövetség főpostamestere tudósítván szándokomról, a Magyarhonba küldendő gyűjteményeket illetőleg, bérmentes szállítást ajánlott a kormány póstahajóim egész Brémáig, mi önökre nemcsak jelentékeny költségkimézés, de egyúttal gyors kézbejuttatás. Ha a t. társulat, úgy a m. n. Muzeum is e tekintetben egy határozatot hoz, melyben megköszöni az éjszakamerikai szövetség főpostamestere ezen kitüntető szívességét, csak saját érdekeket mozdítják önök elő, mert ő minisztersége kétségkívül örülni fog és pártolását jövőre is kiterjesztendi önökre.“

„Ön tudósítása, hogy a k. m. természettudományi társulat nem bír saját gyűjteményével az elősorolt okok miatt, meglepett; s ezen túl én is a társulat példáját fogom követni, s egész erőmet a m. n. Muzeumra terjeszteni, hogy legalább egy nagy gyűjteményünk legyen. Ha azonban a társulat bármikor azt határozza el, hogy saját gyűjteménye is legyen, úgy természetesen szolgálatom mindig rendelkezésére álland. Addig is a társulatot könyvek, folyóiratok s kikutató expedíciók naplói megküldésével fogom segíteni, melyek jelen állásomnál s összeköttetéseimnél fogva rendelkezésemre állanak, de a melyeket a társulat vagy épen nem, vagy csak nagy anyagi áldozatokkal szerezhetne meg; pedig fölötte fontosak minden szakosztályaira.“

„Én jelenleg egy új fölötte hízelgő ugyan, de nagyon fáradságos kiküldetés vezényletével vagyok megbízva. Az imént meghalozott b. Humboldt Sándor ugyanis évek előtt már megkereste a porosz, azután a francia és angol kormányokat, hogy egykor Mexikóban megkezdett magnetikai észleléseit folytatni, s végered-

ményhez juttatni szíveskedjenek. A nevezett kormányok azonban mitsem tőnek a tárgyban, míg végre Humboldt a múlt évben az észak-amerikai kormányt kérte fel; ez tervét tüstént készséggel elfogadta, s engem bizott meg kivitelével. A Bibortenger partjain, a Csendestenger magasabb szigetein már teljes működésben vannak műszereink, a dagály, apály és árfolyamok kikutatására számítva, s jelenleg a magnetikai állomások létrehozása van még hátra, melyek a Sierra del Madre havasok legmagasabb csúcsaira állítandók fel. Forradalom levén azonban jelenleg Mexicóban, működéseink biztosítása végett utasítva vagyok mindkét mexicói presidenstől engedelmet és katonai protectiót kérni. Ezért vagyok jelenleg Mexiko fővárosában.“

„Európaiak szeretik mondani, hogy Amerika még hátra van a tudományokban, és materialis érdekeknek él. De vegyük csak fel ezen egyetlen esetet, melyet minden európai hatalom visszautasított, noha európai érdek volt, s csak Amerika karolta fel. S ha ön tudni fogja, hogy egyedül műszereink közel 300,000 dollárba kerültek a kormánynak, 5 hajó és közel 800 személy van a vállalatban: némi fogalma leend az áldozatról, melyet az amerikai materialis kormány az európai szellemi életnek hoz, épen akkor, midőn a szellemi Európa új ágyúkat fedez föl.“

„Bocsásson meg, ha ennyire eltérek tárgyamtól, s legyen szabad megjegyeznem, miként állásom tágas körű levén, természetudományi gyűjtéseimet nem hanyagolom el sokoldalú foglalatosságim közt, mit eléggé bizonyít tán, hogy e néhány hónap alatt ismét 1500 madarat gyűjtöttem, s hasonló arányban halakat, csúszómászókat, kagylókat. stb.“

„Kiküldetésem alkalmasint két vagy két és fél évig fog tartani, mikor azután valószínűleg meg fogom hazámat személyesen látogatni. Öszinte honfitársuk

Xántus János.“

Eddig a levél. Jött azonban, monda Szabó úr, néhány hónappal későbbben egy nyomtatvány hozzám, melyből kitetszik, hogy áll buzgó honfitársunk az amerikai tudósok előtt. A philadelphiai természettudományi akadémia értesítőjének 1859. novemberi számából van egy külön lenyomat kezeim között, melyből látjuk, hogy Xántus új gyűjteményét rendezve és önállólag meghatározva küldötte Washingtonba a Smithson-intézet muzeumába azon megjegyzéssel: hogy 4 madárról bizton állíthatja, hogy leírva nincs, hogy egészen új; ezeknek rendszeres nevet adott, s mint új fajokat hozta be a tudományba; a többiről azt mondja, hogy bővebb vizsgálás után hiszi, hogy még több új faj lesz, de az úton nem rendelkezik annyi szakmunkáról, melyeknek segítségével e kérdést tisztán megoldhatná.

Baird úr a washingtoni muzeum ezen osztályának öre ad jelentést a Proceeding-ek ezen számában Xántus gyűjteményéről, azt állítván: hogy 42 fajt küldött, ezek közt új azon négy, melyet Xán-

tus annak határozott meg, s Baird is meghagyta a neveket, de azon fölül van még 3 új faj.

Madarakon kívül egyéb állatokat is gyűjtött, s látni, hogy emlékezetére a tüskönczöknél is behozták a Xántus nevet a faj-elnevezésbe.

Hogy a nagyszerű körülmények-kínálta alkalmat, képességének érvényt szerezni, lelkes honfitársunk ernyedetlenül felhasználja : ezekből fényesen kiderül.

MAGYAR
AKADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

A PHILOSOPHIAI,
TÖRVÉNY- ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
OSZTÁLYOK KÖZLÖNYE.

I. KÖTET.

1860.

III. SZÁM.

A TISZASZABÁLYOZÁS TÖRTÉNETE

ÉS NEMZETGAZDASÁGI FONTOSSÁGA.

Székfoglalóul előadá ápril 2-dikán 1860.

LÓNYAY MENYHÉRT LT.

Midőn első alkalommal van szerencsém a tisztelt Akademia előtt szót emelni, bocsánatot kérek, hogy beszédemben nem szorosán tudományos tárgy előadásával foglalkozom. — Azonban úgy hiszem, a tárgy, melyet választék, tudományos tekintetben is bír annyi érdekléssel, hogy ezen tisztelt Akademia becses figyelmét kiérdemlendő már azért is, mert egy hazai nagyszerű vállalat körül szerzett tapasztalatok eredményeit mutatja fel, oly vállalatéit, melyet hazai erők kezdeményeztek, folytattak, és Isten segélyével sikerteljesen be is végzendőnek. E tárgy a Tizszaszabályozása.

Érzem ugyan, hogy ezen fontos tárgy kellő kifejtésére nem oly szűk tér igényeltetik, mint a mit egy akademiai beszéd megenged — melynek meg vannak az idő és türelem által szabott korlátai — ; s így csak a főbb momentumok érintésére kell szorítkoznom : de felbátorított — e tárgyat itt a tisztelt Akademia előtt hozni szóba — más akademiai példája, hol minden nagyszerű munkálatok, melyek honuk terén fogatosítottak, éber figyelemmel kísértetnek, s a tudomány számára nyert tapasztalatok feljegyeztetnek. Ezen

tárgyról értekezni kötelességérzet rendelé már azért is, mert valljuk meg az igazat, akkor, midőn más, tapasztalatokban és eredményben sokszorta gazdagabb nemzetek a tiszai munkálatokhoz képest kisszerű munkálatok sikerével kérkednek, és azokat sokszoros tudományos vitatások tárgyává teszik: e mind anyagi mind tudományos tekintetben valódiilag nagy szerű eredményt még honfiaink is alig, a külföld pedig éppen nem ismeri.

Végtelen fontos eredményeket mutatott pedig fel a Tiszaszabályozás, mert:

Megmutatta mindenek felett, hogy nemzetünkben van egy józan kitartó, következetes és fáradhatlan, életrevaló társulati munkásság, mely bármely körülmények, gyakran zsidbasztó befolyások között is, a végcél felé lankadatlanul törni képes volt;

Megmutatta, hogy műtani kivitelte illetteg is vannak hazai tehetségeink, melyek bármely nagyszerű vízi vállalattal mérkőzhető vállalatot tervezni, s következetesen kivinni tudnak;

Fontos tapasztalatokkal gazdagítá a vízépítészeti tudományt; s

Végre nemzetgazdasági tekintetben e hazának, — annak legtermékenyebb és legnevezeteseb részében, — mondhatjuk szívében, aránylag nagy, egy kis királysággal felérő tért mentett és mentend meg, és adand át a nemzeti földmívelési iparnak, hogy az idővel a nemzeti készítés és jobblét hathatós tényezőjévé váljék.

Miért adjam képét magyar Tiszánknak, a Tiszának, mely a Kárpátok bércei közt eredve, fél Magyarország és Erdély vizeit magához vevén, keresztül kanyarogja hazánk végtelen síkságát, mindig visszakerengve, mintha megválni nem tudna tőlünk, s végre is a magyar alföld véghatáránál ömlik a hatalmas Dunába, hogy vele egyesülten megérintse azon pontokat, melyek nemzetünk fénykorában — századokon keresztül — a magyar állam kiegészítő részeit képezék.

Miért adjam képét a Tisza völgyének, hisz ismerjük, és szeretjük azt mindnyájan? a tudós történetbuvár ismeri azon fényes és gyakran gyászos napokat, melyeket itt élt nemze-

tünk; a geolog vizsgálta ezen hatalmas alluvium rétegeit; a természettudós növényzeteit; a gazda kimeríthetlen dús mély termő rétegeit; a költő hányszor éneklé lelket-emelőleg szépségeit, melyeket csak mi magyarok tudunk kellőkép felfogni és megérteni? a nyelvész itt vizsgálta a nép között anyanyelvünk tiszta — romlatlan — erőteljes hangzatát. És mi tiszaiak, — kik, miként annyi századon át őseink, — ott születénk, ott éltünk, ott munkáltunk, ott örültünk, és szenvedtünk, ismerjük ezen völgyben Tiszánkat, még mint hegyi folyót, mely zúgva rohan, alig várhatva, hogy megnyíljon előtte a nagy síkság, melyen magához karolja s ölében egyesítse a két testvér haza éjszakon s keleten eredt vizeit. Naménynál a Szamost, Túrta, s a Krasznát, Tokajnál a Bodroggal egyesült Latorczát, Laborczot, Ungot, Ondovát, Topolyt, Kesznyéténél a Sajóval egyesült Hernádot, később a Zagyvát, Körösöket és Marost, hogy mindig növekedve és erősödve egy hatalmas folyammá váljék.

Tiszánk lassú — de mélymedrű — tekervényes folyásával talán a világ legszeszélyesebb folyamához tartozik, mély — s hajózási tekintetben oly — csatornát képez, mely még a legszárazabb nyáron is elegendő vízzel bír; azonban a ki nem ismeri természetét, s csak a nyári csendes időben nézi szerény és nyugodt folyását: alig fogja hinni, hogy — ha sebesen duzzadó árvájával előtör: gyorsan túl hágja partjait; a védgátak elkészülte előtt pedig mint tenger borítá a nagy síkságot, s egy több mint 200 geogr. □ mérföldet tevő termékeny területet tartott szeszélyes uralma alatt.

Milyen volt a Tisza völgye századok előtt: arról biztos adatokkal nem bírunk *), azonban azon meggyőződésben le-

*) Minden régibb leírások — a Tisza völgyét illetőleg — tökéletlenek; annyi azonban bizonyos, hogy évezredet haladó iratokban a Tisza, mint tekervényes folyam, a Tisza völgye, mint árvízjárta mocsárokkal telt térség festetik. 449-dik évben II-ik Theodozius által Attilához küldött követséggel utazott Priscus rhétor így emlékezik róla; sőt Ammianus Marcellinus is leírja, hogy a Tisza csavargós és mocsárokat nevelő folyam: „obliquatis meatibus . . . spatia lata et longa sensim praeterlabens . . . ubi pleraque humidioris soli natura, et incrementis fluminum redundantia, stagnosa, referta salicibus, ideoque in via — nisi perquam gnaris.“ stb.

hettünk, hogy e folyam akkor is vízárral borítá síkságunkat ; de viszont a felsőbb Tisza vidékén — oly téreken — melyeket a Tisza árja minden évben több mint fél öles magasságra borít, — láthatunk úgynevezett bogár-hátra szántott földeket, melyek kétségkívül bizonyítják, hogy ott valaha bízton szántható térek voltak, s az ily helyeken levő több százados tölgyek — a mocsár-tölgy fajból — ezen időt több század előtti-nek gyaníttatják.

Annyi minden esetre bizonyosnak látszik, hogy midőn még hegyes vidékeink nagyobb, úgy szólván, rengeteg erdőkkel voltak borítva : az eső és hóvíz oly gyorsan, mint most — le nem szaladván, az áradások leginkább a felső Tiszánál oly gyakoriak és nagyok nehezen lehettek.

Nem csuda, hogy szegény hazánkban — mely annyi mostoha időket élt; mely folytonos harcok közt — a keleten — a polgárisodás s keresztyénség védbástyája volt ; mely majd két századon keresztül viselte a török jármot, — akkor, midőn más nemzetek a műveltség- és anyagi kifejlődésben gyors lépésekkel haladtak, nem gondolkozhattak komolyan a Tisza árszájai elleni védelem nagyszerű munkájának megindításáról. Első nyomát látjuk e szándéknak VI. Károly német császár s magyar király uralkodása alatt. Az 1722-diki országgyűlésre a Tisza szabályozása iránt tervezet adatott be, mely kapcsolatba volt hozva egy nagyszerű csatornázási tervvel, mely szerint a Tisza felesleges vizei egy részt a Tokajon alúl fekvő Dob helységétől a hajdú városoknak és Debreczennek, — magába véve a Körösök vizét — Csongrádig vezetettek volna le ; más részt kiterjedt a csatornázási terv a Tiszát és Dunát összekötő csatornára, és a Balaton s Fertő tavaknak a Dunába való levezetésére ; de Szirmay állítása szerint *) e

*) Conferret mu'tum ad impediendam exundationem solidorum aggerum, ex utraque ripa in majori ab ea distantia, sicut ad fluvium Padum in Italia cernitur, erectio, et aquarum per canales in adjacentes comitatus aquis carentes abductio. „Possidemus projectum peritorum hydraularum exterorum, hoc fine per Carolum VI. Imperatorem advocatorum, in Comitibus anni 1722 propositum, de Tibiscis derivatione versus civitatem Debreczen infra Tokainum inchoando ex possessione Dob ad oppida haydonicalia majora, inde ad

tervek az országos levéltárban feledékenységnek átadva hevernek. Azonban ezen országgyűlésre beadott tervezet vezetett annyi eredményre, hogy az 1723-diki országgyűlésen hozott törvény 122-dik §-ában meghagyatott a helytartóságnak, hogy az ország felvirágzására külföldi mérnökök által csatornázási stb. terveket készíttessen.

Már ezen idő előtti korból ismerünk egy részletes vízi munkálatot, melyet 1646-ban Rákóczy György velencei és belga mérnökök terve szerint Zemplén megyében készítettett, és egy Tárkánynál a Tiszából kijövő — a Karcsva medrének felhasználásával Tokajig menő hajózható csatorna volt, mely által ott, hol még az előtti években haszonvehetlen ártér terjedt, s még most is nagy részt ingoványok léteznek, kellemes művelhető térek léteztek.*)

A múlt század második felében — különösen Mária Theresia, és József császár idejében — főleg az 1772-diki rendkívüli áradás következtében komolyan gondolkodtak a Tisza szabályozásáról, sőt nyoma van annak is, hogy Hollandból jött vízépítészeti mérnökök részletes terveket és javasla-

„Debreczen, dehinc ad Thur in Körös, seu Crysium, usque ad Csongrád per 24 milliaria. De ejusdem Tibisci versus Jászberény derivatione, ab Ároktó versus Füged ad Bód in fluvium Tarna, inde versus possessiones Eörs, Dozsa, infra Jász-Berény in fluvium Zagyva, inde ad Szolnok usque ad Tibiscum per 8 milliaria. De Danubii Canali ad Tibiscum dirigendo infra Vacium; vel Pesthinum versus Monor, inde declinando ad fluvium Tápio, ad Zagyvam, usque Szolnokinum 15 milliaria. De alio Danubii Canali instituendo infra Kalocsam versus Zombor per fluvium Mostonga Szabadkam versus, inde in Tibiscum per 8 milliaria. De beneficiis per hanc Tibisci et Danubii derivationem procurandis. De lacuum Balaton et Fertő ad Danubium derivatione. De mediis ad ejusmodi canales perficiendos adhibendis. Sed hoc quoque salutare gratiae memoriae regis nostri propositum in Archivio Regni oblivione consepultum haeret.“

*) Ramum Karcsa non fuisse olim paludinosum, ostendit instantia Comitum Melchioris Allaghy privilegium teloniale sibi in fluvio Karcsa a Mathia II. rege anno 1613 concedi supplicantis. Apparet ex eadem regio sales ex Tárkány directo alveo Tokainum per fluvium Karcsa devectos fuisse. Apparet meatum hunc Tibisci adductis ex Belgio et Venetiis hydraulibus per Georgium Rákóczy cum concursu operarum Comitatus anno 1646 ita regulatum fuisse, ut amoenissimi ibi campi fuerint, ubi nunc tristi uligine stagna videntur.

tokat készítettek ; azonban — a Béga- s később a Ferencz-csatornát kivéve — nagyobb szerű munkálatok nem történtek. Még e század elején Torontál megye, az 1816- és 1817-diki rendkívüli árvizek alkalmával is tapasztalt vészes következményeket legalább a vidéken elhárítani akarván, szinte 25 évig dolgoztatott köz erővel azon védtöltéseken, melyeknek segítségével hazánk ezen része a szárazföld legtermékenyebb földművelési vidékévé alakult át.

Az általánosan és egészben létesítendő szabályozási munkálatokra nézve az első alap a feledhetlen emlékű József nádor által vettetett meg, ki a só felemelt árából annyi alapot eszközölt, melyből mind a Duna, mind a Tisza, egy — a magyar helytartó tanácsnak alárendelt, mappatio nevezete alatt ismert — mérnöki hivatal által, igen pontosan és részletesen felméréstett. Ezen nagy munka által oly részletes, pontos, és tökéletes adatok gyűjtettek össze, hogy az azt szemlélő külföldi mérnöki tekintélyek által is a maga nemében olyannak ismertetett el, a milyennel Európa egy folyama sem bír.

Midőn már ezen becses előmunkálatok — több mint 12 évi munkásság után egészen hazai erők által — elkészültek, és alkalmat adtak sok ifjú mérnöki tehetség kiképezésére : közbejött az 1844-diki és 1845-diki rendkívüli árvíz ; a nagy pusztítás, — melyet okozott mindenütt a Tisza mentén, sőt az egész országban is — a Tiszaszabályozás nagyszerű munkájának érelyes megindítása iránti általános óhajást ébreszté fel.

Előbb is történtek ugyan egyes kisebb munkálatok, melyek közt legeredményteljesebb volt — mint említők — a Torontál megye által emelt töltés, és a Tokajon felül fekvő megyék által készített kisszerű, és csak kisebb áradatok ellen védő úgynevezett megyei töltések, s egyes, a só felemelt ár-alapból készített, és rendszerint nem sikerült, átmetszések. Azonban egybehangzó egészbeni folyam-szabályozásról még addig komolyan szó nem volt. Annak munkába vételéről ugyan már az 1799. évi 67 t. cz. s az 1807 : 17. t. czikktől fel az 1840. évi 10. t. cz. és 1844. évi 9. t. czikkig folytonosan intézkedtek a folyók szabályozásáról, sőt 1842. és 1844-ben munkálkodó országos választmányok komolyan

foglalkoztak azzal : mind e mellett a megindításra nézve valóssággal semmi sem történt, mígnem az 1845-diki rendkívüli árvíz után József nádor ezen év június hava 12-dikén a Tiszaszabályozás tárgyában a helytartó tanács néhány tagjaiból és e célra meghívott tiszai birtokosokból álló értekezletet tartott, melyben már akkor a magyar helytartósághoz a közlekedési osztály elnökéül kinevezett Széchenyi István gróf részt vett, és ekkor ezen fontos ügy életbe-léptetését és vezetését — őt oly kitünőleg jellemző erélylyel, fáradhatlan buzgósággal, kitűréssel és gyakorlati tapintattal megindítá.

Csak a ki eleven emlékében tartja hazánk akkori autonomicus megyei életét, azon személyes szabadságot, melyet hazánk birtokosai élveztek, azon kölcsönös respectálását a különböző érdekeknek, azon jogot, melyel mindenki birt az őt érdeklő tárgyakhoz szóllani oly mértékben, minővel egy nemzet alkotmánya sem volt szerencsés bírhatni, ítélteti meg, hogy az egész Tisza völgyét — mely 22 külön törvényhatósághoz tartozott — egy közös nagyszerű munka kiviteléhez rövid hónapok alatt egyesíthetni oly kitünő és gyakorlott tapintatú egyéniség kívántatott, mint gróf Széchenyi, és azon közösségi hazafiúi érzet, s önkormányzati józanság, mely nemzetünknek annyi századon keresztül egyik fő jellemvonásához tartozott.

Miért jellemezzem tovább gróf Széchenyink e téren kifejtett tevékenységét épen ezen tisztelt körben, a magyar tudományos Akademiában, hol annyian vannak még, kik élő tanúi annak, mily erélylyel és tevékenységgel tudott ő a legszentebb hazafiúi érzet által lelkesítve kezdeményezni, a kezdeményezettet nagygyá nevelni, és erősíteni ? Hiszen azt is, hogy nemzetünknek már évtizedek előtt megalapított akademiája — mely még a visszás körülmények súlya alatt is képes volt a szellemi haladás- és nemzeti erősödésért oly kitünő sikerrel működni — neki köszönhetjük.

A végzet hatalma megengedé indítani gr. Széchenyinek e nagyszerű munkát; de az alap, melyre fekteté, erősebb volt, hogysen, midőn már azt tovább nem vezetheté, végkép megszünt volna; és mi, kik, mihelyt lehetett, ismét elfoglalók azon helyet, melyre ő állított, hogy bevégezni segítsük, a mit

kezdeményezett; úgy hisszük, ez által egyszersmind hálánk egy kis részét róvók le iránta, kinek a haza és mindnyájan annyival tartozunk.

Széchenyi elve levén semmit nem erőltetni, de a szabad vitatás által előbb előkészíteni, kifejtteni és érlelni: azzal kezdé működését, hogy kiadta „Eszme-töredékek. különösen a Tiszavölgy rendezését illetőleg“ című munkáját, melynek szellemét illetőleg szabad legyen a következő pár sort idéznem, melyeket most is nem lehet eléggé minden magyarnak emlékébe hozni:

„Hogy Magyarország különös virágzásra emelhető: arról nem kételkedik senki, ki e hont ismeri. De hogy vajon a magyarfaj képes-e, s fogja-e e hont legmagasb virágzásra emelhetni: azon igen sokan kételkednek. Hazudtoljuk meg ezeket, s legyünk meggyőződve, hogy kézfogás, vállvetés s bölcsesség által nincs oly szövevényes körülmény és viszony, mely közt üdülni ne lehetne.“

Egyszersmind azon gyakorlati szempontból indulván ki, hogy annak, a ki valamely ügy lelkiismeretes vezetését magára vállalá, első mulaszthatlan kötelessége megismerkedni a hely színén a létező viszonyokkal, a tényező személyességekkel: azonnal beutazta a Tisza völgyét.

Ezután, hogy az érdekeltek magok hozzászólhassanak, és intézkedhessenek saját ügyeikben: 1846-dik évi január 19-én Pestre hívta össze a már körútja alkalmával az 1840. : X. t. cz. értelmében keletkezett társulatok és érdekelt helyhatóságok képviselőit.

Ezen első gyűlés alkalmával vettetett meg alapja a szabályozásnak. Kimondatott, hogy az 1840. : X. t. cz. értelmében a tiszavölgyi társulat megalakult; az ügyek egységes vezetése végett megválasztatott a központi választmány, és egy tiszai szerződés íratott alá*), melyben meg voltak határozva a jövőbeli működések alapelvei, t. i. hogy a szabá-

*) A Tiszaszabályozás megindítására nézve legfontosabb lépés volt ezen szerződésnek aláírása, mert ez volt a kezdet valóságos első határozott lépése; de nevezetes már azért is, mert ebben ki vannak fejezve azon egészséges gyakorlati és méltányos elvek, me-

lyozási költségek az érdekelt birtokosok által birtok és nyerendő haszon arányában fizettessenek.

1846-ban aug. 3-dikán tartatott Debreczenben a második nagy gyűlés, mely a társulati belsezerkezetet illetőleg a a főbb elveket felállítá, a rendezés részleteit az időre bízá, midőn a társulat a gyakorlati téren szerzett tapasztalatok után biztosabban járhat el; addig is gróf Széchenyit és a központi választmányt hatalmazá fel a rendezési szabályok ideiglenes felállítására.

A központi választmányt Széchenyi S. Patakon hívta össze, hol a társulat technikai, pénzügyi és beligazgatási ügyeinek rendezése dolgoztatott ki.

Ezután augusztus végétől fogva gr. Széchenyi, és a központi választmány a vidéki társulatok megalakításához fogtak; Dobon, T. Füreden, T. Beön, Szentés- és Csongrádon, Szegeden, Ó-Becsén és Tittelben a megalakulást maga Széchenyi eszközölte; Ondova és Topoly vidékén, Bodrogközön, Hegyalján, Felső-Szabolcsban, és Beregben a közp. választmány tagjai jelenlétében hasonlókép megalakultak a vidéki társulatok.

Már 1846-dik év sept. havában a munkálatok tetteleg megkezdettek, gr. Széchenyi szavai szerint az ásó- és kapához a Tisza különböző vonalain legelőbb az alsó-szabolcsi víz-szerkezetben Dobnál nyúltak, mely gát a társulat által, midőn egészen bevégeztetett, ünnepélyesen Széchenyi-gátnak neveztetett.

Az 1847-dik évi márczius 21-dikén Pesten tartott 3-dik nagy gyűlés a belsezerkezetet, technikai vezetést, és pénzkezelést illető kidolgozott szervezetet véglegesen megalapítá.

A társulati belsezerkezet igen egyszerű, az adott viszonyokkal és a dolog természetével megegyező alapokra fektetett.

A társulat egyetemes jogainak gyakorlása a nagy gyűlést illeté, mely állott minden víz-szerkezet 3 küldöttéből és a közp. bizottmányból.

lyekre természetesen és az adott viszonyok szerint a munkát helyezni kellett; ezért mellékletben közlöm e szerződést, az első aláírásokkal egész terjedelmében. (Lásd a Függelékben I. sz. a.

A végrehajtást a közp. választmány vezeté, melyet a közgyűlés 3 évre választott. A nagy gyűlésen kívül a közp. választmány intézkedett mindenben, örködött a vidéki hivatalok felett, szoros kapcsolatban állt az egyes vidéki választmányokkal.

Minden egyes vidéki társulat elnököt és választmányt választott.

A központi választmány mellett működött a közp. hivatal, melynek három osztálya volt: a közp. igazgató a kivitelt, a főmérnök a technikai szakot vezette, a központi könyvtartó a számadások és társulati pénztárak rendes vezetése felett örködött; ennek megfelelőleg voltak alkalmazva minden vidéki társulatnál: igazgató, mérnök és pénztárnok. A főmérnök alá voltak rendelve az egyes társulatok osztálymérnökei, kik kivétel nélkül honfiakból állottak. Az egész feletti ellenörködés és felügyelet a gr. Széchenyi elnöklete alatt álló magyar kir. közlekedési bizottmányt — a helytartóság egyik osztályát — illette.

A szabályozásra nézve a kitünő szorgalmú és alapos tudományú Vásárhelyi Pál terve — ki az 1846-ik év folyta alatt meghalálozott, és kinek helyét ideiglenesen Keczkés főmérnök foglala el — nyert a társulat és a magyar kir. helytartó tanács részéről jóváhagyást; ennek felülvizsgálására és véleményezésére Paleocapa vízépítészeti kitünő tekintély hivatott meg, ki az 1846-dik év nyári hónapjaiban beutazván a Tiszát, egy részletes munkában, melynek czíme: „Vélemény a Tisza völgye rendezéséről“ adta be javaslatát.

Ezen gyűlésen rendeztettek az érdekelttség szerint a víz-szerkezetek, számíttatott ki az összes szabályozási költség, és az érdekeltségek víz-szerkezetenkénti hozzájárulása.

Ily nagyszerű munkára tetemes pénzerő előállításáról kellett gondoskodni. Első alapját képezé a szabályozási költségeknek az ő Felsége által a só felemelt árából — a szabályozási munkálatok egész idejére — évenként megajánlott 100,000 pft., azonkívül különös segélyként az első két évre engedményezett 100,000 forint. Ennek alapján a közgyűlés kölcsönt kívánt kötni, és addig is, míg ez sikerülhet, gr. Széchenyi a báró Rotschild, Arnstein, Eskeles, és Sina házaktól

kölcsönzött 400,000 forintot. Hogy a jövőre nézve gondoskodva legyen : elhatározta a közgyűlés minden hold ártér után 4 év alatt fizetendő 1 forintot, tehát évenként 15 pkr. befizetést követelni, melyről az önkéntes belajstromozás, és az 1840 : X. t. cz. értelme szerint a nádori bíróságok által fejlesztett ártér után az illető birtokosok magokról kötvényeket adtak.

Az ilyképen rendezett társulati működés eredménye volt : az 1846-dik év végével, és 1847 dik év folyta alatt 31,160 $\frac{1}{2}$ folyó öl töltés-, és 4914 folyó öl átmetzésnek 383,176 ft. 27 kr. költséggel történt készítése.

Az 1847-dik év végével Pozsonyban gyűlt össze az országgyűlés. Gr. Széchenyi érezvén szükségét annak, hogy ezen országgyűlés a vizek, különösen a megkezdett Tisza szabályozását előmozdítsa, úgy hitte, hogy erre nézve részint a szabályozást illető újabb kielégítő törvények hozatala, részint elegendő kútforrások megnyitása által legcélszerűbben intézhetőnek ; e czélből írta a tiszai ügyre vonatkozó 2-dik munkáját : „Véleményes jelentés a Tiszaszabályozási ügy rendezéséről,“ melyben előadván az addig történeteket, kijelöli a hibákat és szükségeket, kiemeli, hogy ámbár a tiszavölgyi birtokosság az álladalomtól ajándékot nem kér : de folyamhajózási tekintetben szükséges, hogy az állam is járúljon a munkához, és lehetőssítse, hogy az érdekeltek kedvező kölcsönt köthessenek

Közbejövén az 1848-dik évi európai események : Tiszaszabályozást illető törvény nem hozatott, sőt mind az 1848-dik, mind az 1849-dik év folyta alatt — kevés kivétellel — nyugodtak a szabályozási munkálatok.

Az 1850-dik év kezdete a tiszavölgyi társulatot szomorú állapotban találta. A kir. biztos, a közp. választmány két elnöke, sőt a választmány szinte minden tagjai, és az egész közp. hivatali személyzet — a főmérnök kivételével — a nagyszerű események következtében részint a haza határain túl, részint minden tevékenységi lehetőségétől megfosztva : *)

*) **A Központi bizottmány tagjai :** 1.) *Az országos közlekedési bizottmány részéről :* Gr. Széchenyi István ö n. méltósága. mint az országos közlekedé bizottmány elnöke ; Szentiványi Vincze, helytartósági tanácsos.

minden közp. társulati működés megszűnt. A vidéki társulatok tisztviselői még együtt voltak, de minden munkásságuk legfeljebb a már létesített munkák megőrzésére szorítkozott.

Ily körülmények közt jelentek meg az 1850-dik évi jul. 17-dikéről kelt határozmány, és a jul. 18-dikáról kelt kezelési szabályok, melyek által kimondatott, hogy a Tiszaszabályozási ügyeket ezután a közmunkaminiszteriummal egyenes összeköttetésben levő közp. bizottmány fogja vezetni, és a felügyeletet gyakorolni, meghagyatván a vidéki társulatoknak — majdnein előbbi alapokon — belsejüket. Az akkori rendezés szerint egy ministeri biztos állítottatott a bizottmány élére gr. Szápáry József személyében; a technikai vezetés egy főmérnökre bízott; e helyre Herrich Károly hazánkfia — előbb tiszaszabályozási osztálymérnök — neveztetett, ki 10 éven keresztül ernyedetlen szorgalommal, ügyszeregettel és alapos tudományos ismerettel tölté be ezen eddig minden hazai vállalatok közt legnagyobb szerű s legirigylendőbb mérnöki állomást, melyben a Tisza völgyének mindannyiszor közgyűlésileg is nyilvánított nagyrabecsülését, és őszinte köszönetét méltán kiérdemelte.

Ezen második korszak, mely 1850-dik év második felével kezdődött, és 1857-dik év kezdetéig tartott, — midőn t. i. a központi bizottmány is az oct. 9-dikén 1856-ban történt újabb kormányrendezés értelmé szerint feloszlott, — az újabb felébredt tevékenységnek korszaka. Az első években ugyan a társulati munkásság eredménye lassú volt, de a ré-

2.) *Központi választmány részéről :*

Elnök : Gr. Károlyi György.
 Alelnök : Patay József.
 Almásy Pál.
 Gr. Andrásy Gyula.
 Boronkay Albert.
 Gr. Desseffy Emil.
 Gr. Degenfeld Imre.
 Drevenyák Ferencz.

Erős Lajos.
 Frank Antal.
 Illésy János.
 Lévy Sándor.
 Lónyay Gábor.
 Lónyay Menyhért.
 Gr. Szápáry József.

3.) *Központi hivatal részéről :*

Kovács Lajos. közp. igazgató.
 Kecskés Károly, ideiglenes főmérnök.
 Sasku Károly, közp. segédmérnök.

Reich Antal, ideiglenes közp. pénztárnok.
 Décsey Lajos, társulati ügyvéd.

szenként nyert siker kifejté azon élénk és életrevaló munkásságot, mely az 1855-dik évtől kezdve a mai napig a nagyszerű védmunkák közel bevégezéséhez vezetett.

Az 1850-diki határozmány szerint az állam vállalta magára az átvágásokat s a folyammeder-igazítás költségeit, azon természetes és igazságos elvből indulva ki, hogy a folyamigazítási munkák hajózási szempontból az államot illetik; azonban ezen munkáknál is a kivitel a vidéki társulatok és társulatilag díjazott tiszviselők és mérnökök által hajtatott végre. Továbbá évenként kaptak a társulatok védmunkáik vitelére előlegezéseket, melyek — holdanként és évenként, — a mentesített árterek után egy forintjával lennének visszafizetendők.

Azokban ezen — a nagyszerű munkához képest csekély — egy pár százezer forintnyi előlegezés nagyobb eredményre nem vezethetvén, az egyes társulatok az érdekeltekre évenkénti befizetéseket vetettek ki, melyek segélyével egyes töltésvonalakat — hogy gyorsabban érjenek czélt — vállalkozóknak adtak ki. Ezen eszközök igénybevétele mellett már az 1856-dik év a legeredményteljesebbnek mutatkozott, mire nem kis ösztönül szolgált az 1855-dik évi rendkívüli árvíz, mely az 1830-dik és 1845-dik évi árvizet nagyságára nézve megközelítette.

Ily körülmények közt, midőn a szabályozási munkálat mind inkább sikeresen kezdődött kifejlődni; s a társulati működés — a közp. bizottmány s különösen a technikai osztály erélyes vezetése és ellenörködése mellett — mindenütt nagy eredményeket mutatott: jelent meg 1855-ben egy felsőbb rendelet, mely a Tisza azon mellékfolyóit, — hol már a társulati munkásság kezdett kifejlődni, s hol e vidékek eleitől-fogva a tiszavölgyi társulathoz tartoztak, s annak kiegészítő részét képezik — kiszakítván a közös kapocsból, mindenik az illető egyes helytartósági osztály alá helyzetetett, és így megszűnt azon egység, mely minden ily munkálatok tervezete és kivitelénél annyira kívánatos; különböző kormánytestületek revén át a mellékfolyók szabályozásának vezetését és külön mérnöki hivatalok készítvén a terveket, midőn egyik mellékfolyó szabályozása alig haladt: a másiké — hol a hivatal-

nokok ezen ügy iránt előszeretettel viseltetnek — közmunkaerővel folytattatik.

Még inkább meglepte a Tisza völgye érdekelteit az 1856-dik évi oct. 9-én kelt patens, mely ismét új rendezést állít fel; tehát a vállalat keletkezése óta a harmadikat.

Szabad legyen összehasonlítanom e 3 rendezés főbb eleveit :

A társulat alakulásakor a természetszerű alappal bíró közp. kormányzatot képezte az évi közgyűlés, és az ez által választott közp. választmány, — a mellette működő közp. igazgatóság, — a közp. technikai hivatal-, és közp. számvevőség. A fő felügyeletet a magyar helytartóság közlekedési osztályának elnöke gyakorlá. Itt tehát, mint ezen közp. testület tagjai névsorából — mit fentebb láttunk — kitűnik, azok folytak be az ügy vezetésébe, kiket a közbizalom arra felhívott, és kik birtokaiknál fogva a tiszavölgyi főbb birtokosok, és így a szabályozás legnagyobb érdekeltjei közé tartoztak. A felügyeletet egy a fejedelem által nevezett és a legfőbb kormányzattal egyenes összeköttetésben levő honfi vezette.

Az 1850-dik évi júliusi rendezésnél a közgyűlés, közp. választmány és országos hatóságok teendői egyesültek a cs. k. közp. bizottmányban, az annak élén álló ministeri biztos és főmérnök egyenes érintkezésben voltak a társulatokkal, azokkal egyenesen leveleztek, évenként többször beutazták a társulatokat, megtekinték hely színén a munkálatokat; viszont egyenes összeköttetésben levén a miniszteriummal és a legfőbb vízépítési hivatallal, az ügyek kezelésénél mind fel, mind lefele egyenes hatást gyakorolhattak, és megadák a kivitelnél a szükséges egyöntetűséget, s az idővesztés és akadály nélküli kivitelt e szervezet lehetővé tevő.

Az első alakulásakor megalapított rendszernél az érdekeltek által eszközölt választásból folyó és a leginkább érdekeltekből álló központ, — mely egy részt az államfelügyelet, más részt a nyilvánosság és évi közgyűlés ellenőrzése alatt áll — különösen hazánkban, hol az önkormányzat annyira ki volt fejlődve, s úgy szólván nemzetünk jelleméhez tartozik, természetszerű és hathatós igazgatási eszközt szolgáltatott.

A második az 1850-diki határozvány szerint alakított — központi bizottmány a személyes felelősség és egyéni ügyszeretet által vezetettve egy egészséges organismust képezett.

Az 1856-dik évi harmadik rendezés — mint a bevezetésben mondatik „a tiszaszabályozási munkálatok szoros összefüggése, — jövőre nézve azok vezetésegyységét és felügyeletet illetőleg — különös intézkedést tesz szükségessé, és a Magyarországra, s a szerbbánáti vajdaságra behozott politikai szervezés folytán“ a munkálatok vezetését s a felügyeletet a polit. országos hatóságokra bizza : tehát, — miután a Tisza völgye a kassai, nagyvárad, budai, és temesvári helytartóságokban fekszik — a patens bevezetésében említett egymásközi szoros egybefüggés végett, az 1. §. szerint 4 helytartóság s illetőleg annyi megyei hatóság közt, a hány a Tisza völgyén fekszik, osztatott meg. De a legfőbb vezetés gyakorlása is a belügy-, kereskedelem-, ipar és közmunka ministerium által mindeniknek saját hatásköréhez képest osztatott fel.

Egyedül a műtani ügyekre nézve állított fel saját központi igazgatóság Budán, mely a politikai hatóságok, — tehát 4 helytartóság útján — a kereskedelmi miniszterium alá rendeltetett.

Ezen harmadik rendezés, — mely a Tisza-szabályozás kivitelét 3 miniszteriumra, 4 helytartóságra, és annak minden tiszamenti megyei hatóságaira bizza, — részletesen átalakítá a vidéki társulatok belsejüket, melyek czután consortium nevet nyertek ; ez által VI. technikai osztály állított fel, valóságos építészeti hivatalok, melyekbe beolvadtak az eddigi társulati mérnökök.

Ezen osztályok a következők :

I-ső osztály : Bereg, — T. Ujlaktól Csapig.

II-dik osztály : F. Szabolcs a Bodrogtözzel, — Csaptól Tokajig.

III-dik osztály : A. Szabolcs, — Tokajtól Füredig.

IV-dik osztály : Heves, — Füredtől Csongrádig.

V-dik osztály : Csongrád, — Csongrádtól a Bánáig.

VI-dik osztály : Bács, — le Tittelig.

Ezen 3-dik rendezés — melynek behozatala éveket és sok írásbeli munkát igényelt — eddig csak annyiban válto-

zott, a mennyiben a közmunka-miniszteriumnak múlt nyáron történt felosztásánál fogva a szabályozási munkálat a belügy-miniszterium alá rendeltetett; és így az azzal foglalkozó ministeriumok száma egygyel kevesedett.

Az 1856-dik év végével — midőn a társulatok az 1855-dik évi rendkívüli árvíz következtében elevenen érezték az erélyes és egybehangzó cselekvés szükségét; midőn a kifejtett nagyobb munkásság, melyre az érdekeltek magán pénzügyi ereje elegendőnek nem mutatkozott, — de az újabb rendezés közelgő életbeléptetése iránt érzett aggodalmak is azon általános kívánságot támaszták a társulatokban, miszerint óhajtandó lenne oly hosszú szünet után, ha ismét egy tiszavölgyi nagy gyűlés tartatnék, — a beregi, felső és alsó szabolcsi, és a bodrogekői társulatok elnökei ez iránt folyamodással járultak Magyarország főkormányzójához, Albrecht főherczeg ö Fenségéhez, ki — ezen kérésnek engedve — engedélyezé a közgyűlés összehívását.

Ennélfogva majdnem 10 évi szünet után 1857-dik évi február 23 án ismét megtartatott a tiszavölgyi társulatok nagy gyűlése, melyen megjelentek az akkor fenálló és működő 14 szabályozási társulatok képviselői.

Mindjárt a tanácskozások megkezdésekor mindenkire örvendeztetőleg hatott a főmérnöki előadásból megérteni, hogy a közel múlt 1856-diki munkaév nagyszerű eredményt mutatott, miután ezen év alatt 635,861 köb öl föld mozdíttatott a Tisza völgyén, mely majdnem annyit tett, mint az előbbi 9 évi összes eredmény, és majdnem kétszerre haladá azon földmunka mennyiségét, melyet a 200 millió frank tőkével tervezett suezai csatorna világtársulat egy évi teendőül magának programmírozott, s mihez az egyiptomi kormány a szükséghez képest 25—60 ezer ember munkaerejét ajánlá fel évenként. Ily eredmények mellett — melyeket az eleven és ügyszerető vidéki társulati munkásság előállított — a közgyűlés köszönetet mondott a felosztatott központi bizottmány elnökének és a műtani osztály élén álló főmérnöknek.

A nagy gyűlés tájékoztván magát a még hátralevő nagyszerű teendőkről, s tekintetbe vevén a kivitelhez még szükséges nagy készpénz-áldozatokat, felszámítván az egyes társu-

latok már eddig is nagy terheit : elhatározá egy 15-től 20 millióig terjedhető közös tiszai kölcsön kötését. E célra meghatalmazást adatott ki közös képviselőül választott gr. Andrássy Manó, gr. Dessewffy Emil, Órgróf Pallavicini Alfonz, számára és nekem, — meghatározván azon alapokat és föltételeket, melyekre a kölcsön köttethetik, — azon utasítást adá a meghatalmazottaknak, hogy mihelyt a kölcsön meg lesz alkudva : a tiszai érdekeltek, jóváhagyásuk megadása végett, nagy gyűlésre összehivassanak.

Az 1856-dik évi octoberi patensre nézve a gyűlés a cs. k. Főherczeg főkormányzó ő Fenségéhez az iránt folyamodott: hogy az említett rendelet teljesedésbe léptetése a társulatok meghallgatásával s szerzett tapasztalataik alapján fogantatásittassék, és engedtessek meg, hogy az egy év múlva tartandó nagy gyűlés az új rendezés iránti tapasztalásból merített adatait és nézeteit a kormány elébe terjeszthesse.

Ezen gyűlés nevezetesb végzése volt még : hogy miután az árterekre nézve Ó cs. k. Felsőge által 1854-dik évi febr. 4-dikén kimondott 15 évi adómentesség az alkalmazásban eredmény nélkül maradt : egy küldöttség szerezze össze ezen fontos tárgy iránti adatokat, s véleményét terjeszszse a jövő közgyűlés elébe.

A tiszai közös meghatalmazottak egy évi működés után 1858. évi márczius 11-dikére hívták össze a nagy gyűlést, eljárásukról és a kölcsönügyről jelentést teendők. Az 1857-diki nagy gyűlésből fölterjesztett folyamodásban kifejezték a küldöttek mindazon magasb államszempontokat, melyeknél fogva ily nagyszerű és közérdekű vállalat az állam részéről egyenes segélyezésre méltó ; kifejezé azon várakozását, hogy ha az állam maga olcsó kamatra kölcsönözni nem képes : meg fogja engedni oly alakú kölcsön kötését, mely az adott pénzügyi viszonyok közt legjutányosb lehet az érdekeltekre nézve. Azonban a pénzügyminiszter a meghatalmazottak azon kérelmét, hogy sorsolási alakú kölcsönt köthessenek , egyenesen visszautasítá ; noha már előbb Trieszt városának, a dunai gőzhajózási társaságnak, kevéssel később a vasúti társulatok javára 40 milliót haladó sorsolás alakú kölcsön engedményeztetett. Azon későbbi kérésök, hogy törlesztési kötvények alap-

ján engedtessek meg a kölcsönkötés, — nem helyeseltetvén, elébb a bécsi hitelintézethez, később a bécsi bank hypothecalis osztályához utasítottak a meghatalmazottak. Más kölcsönzési mód megengedve nem levén, köttetett meg a bank igazgatósággal a bank zálogleveleiben, azok 95% két harmadára adandó előleg biztosítása mellett, 8 millió forint erejéig a kölcsön, mely azonban a szükséghez képest 15 millióig kiterjeszthető.

A nagy gyűlés — ámbár e kölcsön egyenes kamatja a 6 $\frac{1}{2}$ száztólit a törlesztési részleten kívül haladja — a kölcsönt elfogadá; azonban gondoskodni kívánt a saját maga terhére vállalt kölcsön czélszerű kezeléséről, és e szerint alkotá „a kölcsönügy iránti szabályokat,“ melyekben a dolog természetéből, az adott viszonyok ismeretéből folyó czélszerű, és a közös cél előmozdítására czélzó szabályok foglaltatnak, és e czélből közös meghatalmazottakat is választott.

Azonban a magas miniszterium által nemcsak ezen szabályok nem hagyattak helyben : sőt a közös meghatalmazottak működése is felfüggesztetvén, adatott egy kölcsöneljárási utasítás, melynél fogva a kölcsönügy, a társulatoknál, az egyes helytartósági osztályok közbejöttével, a bécsi cs. k. közönseges állam-törlesztési alap által kezelendő; és a budai helytartóság alá helyezett cs. k. főfizető hivatal ismét a helytartóság útján áll a kölcsönügyre nézve a társulatokkal összekötetésben; e mellett egy újabb rendelet által a kölcsön kamatainak behajtása a társulati pénztáraktól áttétetett az adóhivatalokhoz.

Az azóta szerzett tapasztalatok azt mutatták : hogy ezen ügy is terhes kölcsön kezelése oly hosszadalmas, miszerint voltak esetek, hogy az egyes társulatok télen kért kölcsönüket akkor vevék, midőn már a munkaév el is múlt; és arra is volt eset, hogy a budai főfizetőhivatalnál levő kész pénze egy társulatnak, a tudósítás elkésése miatt, fél évig is hevert minden kamat nélkül. Az egyes társulatok befizetéseinek kezelésénél és számvitelénél az eddigi egyszerű — a dolog természetéből folyó, megkönnyített — eljárás helyett olyan rendeltetett, mely — miután a társulatok kevés hivatalos személyzettel vannak ellátva — a sok részletnél és írásbeli szaporított

teendőknél fogva nem csekély nehézségeket támasztott. Szabad legyen remélnünk, hogy az érdekeltek, egy újabb nagy gyűlésen, mindezen nehézségeken fognak tudni segíteni.

A kölcsönnek minden esetre azon nagy hatása volt, hogy a társulatok védmunkálataikat az 1858-dik és 1859-dik évben oly nagy erélyvel és szép sikerrel készítették, hogy már a társulatok nagyobb része bevégzé töltései építését.

Ezekben igyekeztem előadni a Tiszaszabályozás eddigi történetét. Most lehető röviden érinteni kívánom a szabályozás műtani igen érdekes és tanulságos részeit; és végre megemlíteni a Tiszaszabályozás nemzetgazdasági fontosságát.

II.

A Tisza bizonyára Európa legsajátságosabb folyamai közé tartozik. Nincs folyam, mely a Tizánál hosszabb és erősb kanyarokat képezzen; mert midőn a huszti mérczétől — tehát azon ponttól, midőn Máramaros megyét elhagyja — egész Titelig, hol a Dunába szakad — a folyamvölgy vonala 341,697 folyó ölet, azaz közel $85\frac{1}{2}$ mérföldet tesz: akkor a szabályozás előtti kanyarok szerint a Tiszameder hosszát mérve 666,016 folyó ölet, azaz $164\frac{1}{2}$ mérföldet kanyarog, s így a völgy hossza a folyam hosszához majdnem úgy áll, mint 1 : 2 höz *).

Alig van vízmeder, mely a folyam hosszához képest oly mélységgel bírna. Mert a midőn a Szamos beszakadásánál Naménynál 61 öl széles meder mellett közép vízmélysége 29', a Bodrog beszakadásánál Tokajnál szélessége 66°, közép mélysége 36', a Sajó beömlésénél kesznyéténél szélessége 80°, közép mélysége 37 láb, a Körösöket Csongrádnál magába véve szélessége 87°, közép mélysége 33', a Marossal egyesülve Szegednél szélessége 97°, közép mélysége 36'; végre Titelnél szélessége 114°, közép mélysége 36'. Hasonló nevezetes tünemény a Ti-

*) Ezen arányok a nevezetesebb pontokon következőleg állanak:

	völgy hossz.	kanyar hossz.		völgy hossz.	kanyar hossz.
Naménynál . . .	54,108	83,824	Csongrádnál . . .	233,876	467,750
Tokajnál . . .	109,251	204,760	Szegednél . . .	265,856	830,445
Kesznyéténél . . .	131,211	248,718	Titelnél . . .	341,697	666,016

szánál annak áradási képessége, mert a legkisebb és legnagyobb vízszín közt következő nagyszerű különbségek léteznek :

Tisza-Újlaknál	14' 5" 5"
Naménynál	27' 0" 9"
Tokajnál	27' 2" 0"
Tisza-Fürednél	19' 11" 9"
Csongrádnál	19' 4" 6"
Szegednél	19' 5" 3"
T. Becsénél	18' 7" 3"

Nem különben nevezetes ily nagy folyamnál az áradási gyorsaság, mert nem ritka dolog, hogy e folyam egy 24 óra alatt Naménynál 9', Tokajnál 4' 3"-t árad, holott hasonló idő alatt a leggyorsabb áradat Csongrádnál 3' 0" és Szegednél 2' 6" tesz, mely gyors áradásnak hasonló gyors apadás felel meg.

A szabályozás megkezdése előtt, midőn a folyam-meder átmetszések által rövidítve nem volt, és töltések nem léteztek : sokkal csekélyebb volt az áradási és apadási gyorsaság, sok helyütt annyi hüvelyk volt, mint a mennyi lábat most mutatott.

A Tiszánál ezen sajátságos tünemények könnyen megfejtethők, ha vizsgáljuk a fő és mellékfolyók természetét. A tiszaszabályozási műtani osztály főnöke Herrich Károly úr, — ki, mint fentebb említém, ezen nagyszerű munkálatot egy évtizeden keresztül oly kitünő sikerrel vezette, állított össze egy igen érdekes niveau-átnézetet a Tiszát és mellékilletőleg, — melyet tudományos tekintetben is folyóit fontosnak tartván, van szerencsém másolatban a tek. Akademiának benyújtani.

Ha e térképen szemléljük a Tiszának esetarányát, Naménytól — hol az első nagy mellékfolyóval egyesül — egészen Titelig, és viszont a mellék főbb folyók viszonylagos esetarányait; továbbá számításba vesszük, hogy nem csak a Tisza, de minden mellékfolyók hány □ mf. hegyes és bérczes terület légköri vizeit viszik hazánk igen kevés eséssel bíró síkságán 160 mfdnyi kanyarokban a Dunáig : meg vannak

fejtve ezen folyam rendkívüli tüneményei, meg van fejtve a rendkívüli árvizek oka.

Míg a Tisza Naményt elhagyja : már nemcsak a máramarosi havasok eső és hó-vizeit hozza magával : de a Szamosmal egyesült Kraszna, Túr és Batár, a szatmári, ugocsai vidék és felső Erdélyország vizeit is egyesíti magában. Innét a folyam a szabolcsi emelkedések miatt éjszaknak folyni kénytelenítettvén, Csaptól Tokajig ismét déli irányt vesz, és ott a Bodrogot képező Latorcza, Szernye, Csaronda, Ung, Laborecz, Ondova, Tapoly hegyi folyókban Bereg, Ung és Zemplén kárpátainak vizeit viszi a tokaji hegy sziklás aljában a kanyargó Tiszába ; Kesznyéténél ismét a Hernáddal egyesült Sajó, Abatj, Sáros, Szepes és Borsod vizeit ; Csongrádnál közép Erdély és Bihar vizeit a Körösökkel egyesült Berettyó és Ér folyamok, és végre Szegednél a déli erdélyi vizeket a Maros egyesíti a Tiszával. Mindezen mellékfolyamok — mint a térképen látható — a Tiszához képest rendkívül nagy eséssel, tehát sebességgel bírnak ; még pedig midőn a Tisza esése minden 100 öltre a legnagyobb vízállás mellett is — az 1845-diki víz szerint T. Ujlaktól Naményig 8'' , Naménytől Tokajig 5'' , Tokajtól T. Füredig 3'' 2'''' , T. Füredtől Szolnokig 1'' 2'''' , Szolnoktól Csongrádig 2'' , Csongrádtól Szegedig 1'' 8'''' , Szegedtől Titelig 1'' 9'''' tett : akkor a Szamos az Ilobai mérczétől beszakadásáig 17'' 3'''' , a Bodrog azon ponttól, midőn a többi vizek beszakadásánál e névvel neveztetik, Tokajig 3'' , a Sajó 32'' , a Sebes-Körös Gyantától torkolatáig 16'' 2'''' , a Maros Vésztőtől a torkolatig 20'' 2'''' esést mutat. A Tisza — mely a huszti mérczénél a tengerszíne fölött 505' 4" 4'' vonalnyira van, — a Dunába ömlésénél még 218' 9" magasságú.

Természetes e szerint, hogy minden tavaszi olvadás, minden nagyobb általános esőzés felduzzasztja a Tiszát ; nagy tél után pedig egyszerre olvadás -- kivált egy langyos déli széllel jövő általános eső után, mely egyszerre hozza le minden mellékfolyók vizeit rendkívüli gyors áradásokat okozhat ; és ismét természetes, hogy míg töltések nem védék a vidéket : a gyors ár a nagy síkság minden alatt fekvő vidékeit — melyek 2,766,678 holdnyi területet tettek — vízzel borí-

totta *); és midőn ezen tért az ár ellepte, ha már a Tisza apadásnak indult is : a vissza folyó víz, kivált az alsóbb vidékeken, hónapokon keresztül táplálta a folyamot, s midőn rendkívüli körülmények jöttek közbe mint tavasszal a Tisza mellékfolyamai területén egyszerre olvadás vagy nagyobb területeni esőzések : az áradat rendkívüli és nagyszerű pusztításokat okozott.

Felismerve a baj okait : a dolog természete szerint meg volt mutatva az orvoslási mód. A feladat volt : egy részt — a hol csak lehetséges — átmetszések által a folyam hosszát rövidíteni, és így az esést nevelvén, ez által sebesebb lefolyást eszközölni; más részt töltések által gátolni, hogy a 200 □ mfdnyi területen a vizek el ne oszolhassanak, s a folyamnak folytonos táplálékául ne szolgálhassanak. Azonban tekintve a gyakran rendkívülieg összegyűjt vizek tömegét : a töltések a partoktól oly távolságra tervezettek, hogy a rendkívüli víztömeg a rendes medren kívül is a két parti töltés közt szabad lefolyást nyerhessen.

Vásárhelyiig a mérnökök többnyire rendkívüli orvoslási eszközökről gondolkoztak, s több tervezetek, — mint p. a Vedresé, és Lammé, oda céloztak, mikép lehetne a Tisza mellékfolyóit p. a Szamost a síkságon keresztül valamely alantabb pontra vezetni? Beszédes ismét a kerecsen-komorói átmetszés által a Tisza éjszakfelé menő folyását kívánván megszüntetni : inkább csak részletes empiricus terveknek mondhatók.

Valóban józan és okadatolt számításon alapúlt tervnek mondható a Vásárhelyié, ki 101 átmetszés által kívánt a főfolyamnak nagyobb esést adni, s viszont a partokon emelendő töltések által a Tisza völgyét áradattól mentesíteni.

Paleocapa véleménye oda járult : a Tiszán kisebb számú de a nagyobb kanyarok átmetszését készíteni el, és partjától mindkét oldalra legalább 200 öl, összesen legalább 400 ölnyi távolságra erős és magas — a legmagasb rendkívüli árvíz színe felett $3\frac{1}{2}$ lábbal magasb — töltéseket emelni. Midőn

*) 1772. 1813. 1816. 1817. 1830. 1844. 1845. 1853. 1855-dik évek az utolsó rendkívüli árvizek idejei.

azonban 1850 után Herrich úr vette át ezen ügy vezetését, és a tervek felülvizsgálata a Tiszát több ízben beutazott kitűnő mérnöki tekintély, és a Tisza szabályozása iránt mindig élénk részvétet tanúsító Pasetti ministeri tanácsos úrra bízott: a ministerium beleegyezésével a két terv előnye egyesítettett, a Paleocapaféle töltéskészítési mód a Vásárhelyi lehető legtöbb átmetszések ásatási munkájával.

Az átmetszési munkák a felső Tiszán nagyobb részben egészen sikerülteknek mondhatók, s a nagyobb esés, de a földrétegek kedvezőbb természete is majdnem minden átmetzést rövid pár év alatt sikerültté tevének. Az alsóbb vidékeken — kevés kivétellel — az átmetszések — ha lassan is — képezik magokat; de minden esetre az árvizek gyorsabb levezetésére már is nagy befolyással vannak.

A Tokajon alúl fekvő átmetszések, de különösen azok, melyek Szolnokon alúl készítettettek, — hogy valódi nagyobb hatást gyakoroljanak, még tetemes költséget fognak igényelni; szükséges azokat a Tisza legkisebb vízszinég mélyíteni, mire a kotrógépek jó szolgálatot tehetnek*), sőt a nevezetesbeknél vízvető művek (Buhnenwerke) által kiképzésüket elősegíteni; mit azonban eddig létesíteni nem lehetett, mert azon évenkénti 2—3 százezer forintnyi dotatio, melyet a m. kormány az átmetszésekre eddig engedményezett, sem a munka nagyszerűségével, sem a töltés-emelés gyors előmenetelével arányban nem állván, ily munkálatok a kívánatok sorába tartoznak.

A fő felügyelő úrnak igen érdekes összeállítását van szerencsém másolatban a tek. Akademiának bemutatni, mely mutatja a Tiszafolyam hosszát, és esését a szabályozás előtt, — az eddig kivitt átmetszések, a Vásárhelyi terve, és végre a Herrich által kiszámított lehető legnagyobb rövidítés szerint.

Ezen kiszámítás alapján mondhatjuk, hogy T. Újlaktól — hol a Tisza a hegyes vidéket elhagyván, elveszti hegyifolyam természetét — a szabályozás előtti állapotban 638.835 ölnyi hosszúságban kanyargott Titelig, a jelenleg már kivitt átmetszések szerint, az átmetszéseken keresztül 474,734 ölet

*) Jelenleg két gőzkotrógép van alkalmazásban.

kell haladnia : tehát a rövidítés 164,101 ölet, azaz 41 mérföldet tesz. A zöld vonal ábrázolja a Vásárhelyi terve szerint 101 átmetszés által létesíthető rövidítést, mi már 243,283 öllel, azaz majd 61 mérfölddel rövidítné a folyam hosszát. Végre a sárga vonal mutatja a Herrich által kiszámított lehető legnagyobb rövidítést, mi 300,888 öl, azaz 75 mf. hosszú vonalt tesz. Ezen érdekes térkép egyszersmind helyről-helyre a meder mélységét, a part magasságát, a legkisebb s legmagasabb vízállásokat nemcsak kijelöli, de számokban is kifejezi.

Azonban úgy hiszem, ha a Tisza átmetszései mind egész kiterjedésben elkészülnének is, és ki is képeznék magokat : folyamigazitásokra mindig szükség leend, mert ezen nyert esésnél is még folyton képződnének idővel új kanyarok.

A Tiszaszabályozásnak a megalapított tervek szerinti kivitele ellen két alaposnak látszó ellenvetés tétellett :

Az első, sok oldalról támasztott ellenvetés volt : ha a Tisza roppant víztömege két töltés közé szoríttatik, mulhatlanul fel fogja medrét iszapolni, és így azon félelmes állapot, mely Hollandban a Rajnánál s Olaszthonban a Pónál szemléltetik, a Tiszánál is elő fog állani, miszerint a töltéseket folyton fog kelleni emelni és erősíteni, és végre a folyam úgyszólván a síkság lakói feje felett fog folyni. Azonban ezen félelmet eloszlatá a tapasztalás, mert 1858-dik évi január 14-dikén, és május 1-jén, az egész 160 mfdnyi vonalon, midőn rendkívüli kis víz volt, egyszerre meghatározatván a folyam medre: azon örvendetes eredmény mutatkozott, hogy — az 1842-dik évi szeptemberi általános meder meghatározáshoz hasonlítva — nemcsak minden előbbi mélységek meg voltak : de — hol az átmetszések már jobban képződtek — a meder általában mélyebbnek találtatott.

A második aggodalom volt az, hogy ha majd a két part nagyobbbrészt két töltés közé leend szorítva : a nagy vizek ezen mesterséges partok közt meg nem férhetvén, a töltések fölébe emelkednek. Az eddig szerzett tapasztalatok azonban itt is ellenkezőt bizonyítottak. Mert, — mint a vízmérczék folytonos kimutatása bizonyítja, — miután az áradatok kénytelenek megférti a töltések közt, segítve az átmetszések által is : sokkal gyorsabban folynak le, s egy áradat lefolyik ad-

dig, míg a másik utána indul, s úgy szólván, egyik áradat habja a másikat utól nem éri, és így össze nem tornyosul; holott előbb az első tavaszi árvíz, midőn p. a Szamos árja jött: a közel magasb Tiszaparról, a fokokon, a mélyebben fekvő teknő-alakú roppant ártérre terült szélyel; s alig hogy ezen ár elmúlván, apadni indult a Tisza: a fokokon vissza kezdett folyni az ártérről a víz, és a Tisza medrét magasan tartá. Ily állapotban kapta p. a Bodrog vagy Sajó árja; s a majdnem telt Tisza ismét könnyen kiáradt, s ismét megtölté 200 □ mfdnyi víztartóját. Innét volt, hogy előbb Szolnok, és különösen Csongrád és Szeged vidékén az árvizek sokszor három hónapig is tartottak, holott már most is, ha gyakrabban s gyorsabban árad: gyorsabban is apad a víz, annyira, hogy mikor a másik ár jő, rendesen már az első lefolyván, kevésé telt medret talál, s abban könnyebben megfér, mint előbb.

De az egész víztömeg kénytelenítettvén a töltések között hagyott téren lefolyni: már ez által is sebesebb lefolyást nyer, és a mint már kezdjük tapasztalni, a folyam medrét szélesbíteni, s általános mélységét nevelni igyekeznek.

Ezen állítást a cs. k. központi műtani felügyelőségnek érdekesen összeállított vízállási táblái — melyek 10 éven át a Tisza mentén 12, és most 31 helyütt jegyeztettek — minden napi eredményt ábrázolólag tagadhatlanul bizonyítják.

Ezen igen érdekes 10 évi vízállási táblák mind a 12 ponton — az év minden napján — mutatják a vízállást, oly részletesen, hogy a néhány hüvelyknyi emelkedés vagy esés rajta szemlélhető; a szabályozás által eszközölt — a folyam egész hosszában érezhető — gyorsabb vízlefolyról, és így a szabályozás már eddigi sikeréről is meggyőzik e táblák első tekintetre a vízépítési tudományban járatlant is. Annyira érdekesnek tartom ezen összeállítást: miszerint méltán tehetné ez tárgyát egy külön akadémiai előadásnak.

Örvendetes nemde a már eddig műtanilag is nyert eredmény? de azért a tiszaszabályozási munkákat messze áll még végeredményétől. Ámbár több mint másfél millió ártér van mentesítve; ámbár a védmunkák — a töltések által — a Tisza völgye nagyobb részén elkészültek; noha számos átmetszés ásatott ki: még igen sok teendő van hátra, és még távol van

azon eredmény, melyet Gr. Széchenyi jövendőlt, miszerint „idővel a Tisza völgye egy termékeny kies kert leend.“

Mert nem elég az, hogy az áradatot zabolázzuk, és így a töltések mindenütt meglegyenek; ez csak az alap, melyre építhetünk, ez után következik a mentesített téren fenmaradt mocsárok- és mélységekben összegyűlt hó és eső-vizek lecsapolása és kiszáritása; és végre valódi kertté a Tisza völgye csak akkor leend, ha a jövő nemzedék a szabályozási munkának a rétöntözési munkálatokkal felteendi koronáját, s eléri azon örvendetes állapotot, miszerint a zablátlan víz, — mely nekünk átok volt — a jövő nemzedéknek egészen hatalmába kerülván, áldásává válhassék.

Némelyek a szabályozási munka sikere felett még most is kételkednek, ezeknek a nagyobb árvizek idejében történt töltés-szakadások szolgálnak állításaik indokául. Azonban az ily szakadások még eddig ott jöttek csak elő, hol még a nem régen épített töltések nem ülepedtek s így nem erősödtek meg kellőkép, vagy hol nagy szelek alkalmával a habverések a töltéseket elszaggatták; tehát ha a töltések megülepednek, az előtérben tett fűzesekkel ültetések megerősödnek és a töltéstest meggyepesedik: ily veszély valószínűsége mindinkább csekélyebb lesz. De e bajon jól alkotott és kezelt gáttörvények is segíthetnek. Hogy a jelenleg létező gáttörvény nem minden részeiben felel meg a czélnak, s a létező viszonyokhoz kellőleg nem alkalmazott: azt az utóbbi évek tapasztalata bizonyítja. Elég legyen e helyen azt kiemelni, hogy midőn a régi gyakorlat szerint minden árveszély esetében, úgy mint a tűzveszénél, minden közel fekvő helység előljárósága köteles volt kellő számban, és díj nélkül a közveszély elhárítására azonnal közre munkálni: az új gáttörvény szerint előbb a rendesen messze fekvő politikai hatóságot, a megyefőnökséget és szolgabírói hivatalt kell felkérni segélyért, és ez csak kész pénz fizetés mellett rendelheti ki a segélyt.

Lehetnek rendkívüli körülmények, melyek a legbiztosabbnak látszó számítást is megghiúsítják; így a még eddig tapasztalt legmagasb árvíz felett fél öllel emelt töltések sem fognak rendkívüli esetben elegendőknek találtatni, kivált ha a bérczeken mindinkább tapasztalható erdőpusztítások még in-

kább elharapóznak, vagy nagy jégtorlások támadnak. Azonban az emberi ész és a tapasztalat mind inkább halad előre; minden bajnak fellelik orvoslási módját. Úgy hiszem, nincs oly áldozat, melyet egykor az anyagilag megerősödött Tisza völgye saját biztossága végett hozni képes ne lenne.

Nevezetes előmeneteleket tesz a vízépítészeti tudomány is, többek közt 1856-ik évben Május hóban a Loire, Rhone és Saône rendkívüli pusztító árvizei folytán III. Napoleon a vész helyszínén oly intézkedéseket tett, melyek a vízépítészeti védművei előállításában új irányt adhatnak; ezen eszme lényegileg nem más, mint a folyamok szabályozását a baj eredeténél kezdeni, azaz, a víztömeget az által szabályozni, hogy mind azon völgyek nyílásánál, melyek a hó és esővizeket nagyobb bérczterületekről lehozzák, építtessenek olcsó keresztművekből álló zárgáták, melyeknek segítségével azon víztömeg, mely most egyszerre lerohan, tavakat képezve, több napokra osztatnék fel. *)

Minden egyes ponton eddig teljesített munkákat részletesen felmutatni és elősorolni, előadásom korlátai nem engedik: de hogy nyoma legyen erőfeszítéssel szerzett eddigi eredményeknek; hogy az, ki tudni kívánja részletesen, milyen stádiumban volt a szabályozás ezen század 6-dik tizedének kezdetén, azt Akademiánk könyvtárában fellelhesse: van szerencsém benyújtani 14 abroszon a Tisza völgye részletes térképét, melyen az 1860-dik évi állapotnak megfelelőleg minden kész töltésvonalak és átmenetések be vannak jelölve.

E szerint még hátra van töltésezési munkából: a bal parton Tisza-Becstől a Szamosig, és Naménytől Sz. Mártonig, a jobb parton Adonytól egy részt Csapig, és az összes Latorcza munkálatok; lentebb a balparton Rakamaztól T. Lökig a jobb parton Szederkénytől Halászig; még lentebb a balparton az örvény-abádi öböl, és a bal s jobb parton a szolnok-csongrádi vonal; továbbá a Csány és Algyő közti hézag, e mel-

*) Az 1857-dik évi februáriusban tartott tiszavölgyi nagy gyűlésre beadott főmérnöki jelentésnek ide vonatkozó szavai a II. alatti függelékben foglaltatnak.

lett a petrovszello-földvári árterek, s a határörvidékiek még mentesítendők.

Az eddig mentesített területek :

	hold
Az I-ső vízépítészeti osztályban	70,009
II-dik „ „ osztályban Bodrogközön	185,000
„ „ „ Felső Szabolcsban	100,000
A III-dik „ „ osztályban Alsó Szabolcsban	331,980
„ „ „ Berettyó vidékén	81,365
„ „ „ Taktaközön	41,336
A dobi Polder mentesített	10,000
Dob-Urkumi ártér	817
A IV-ik vízépítészeti osztályban Jász-Kisérnél	147,379
„ „ „ Török Sz. Miklósnál	29,000
Az V-ik osztályban T. Mindszent vidékén	20,000
„ „ „ Mindszent Apafalva	84,901
„ „ „ Csongrád vidékén	4,566
A VI-ik „ „ osztályban jobb parton	11,000
„ „ „ bács-torontáli, még a régibb töltések által mentesített tér	388,600
	összesen : 1,706,102 h.

Ehez nincsen számítva a csongrádi — már félig mentesített 30,000 holdnyi terület.

A belcsatornázási és lecsapolási munkálatok már több helyütt megkezdettek, s a töltések mentében tiltók épülnek. Lehet mondani, a töltés előtti tér az egész Tisza mentén mindenütt füzesekkel ültetetik be, hogy az árvizek alkalmával a habverés hatalma — a töltések ezen rongáló ellensége végkép megtöressék.

Még vessünk egy futó pillanatot az eddigi munkaeredményre, a mennyire azt a kéznél levő adatok után összeállíthattam. Ezen már eddig teljesített munkaeredmény adhat csak némi fogalmat a vállalat nagyszerűségéről, az eddig eszközölt eredményről, és ez igazolandja leginkább a beszéd elején mondott azon állítást, hogy van nemzetünkben egy kitűró és következetes társulati munkásság élénk érzete, mely nagyot teremteni már eddig is képes volt.

Készült munka 1850-dik évig.

Töltés munka az új osztályok szerint :

Társulatok nevei	Töltés a jobb	a balpar- ton	összesen	kőb-ölben	kerülő.ftba.
	folyó öleken	f. öleken			
I. oszt. : Bereg-Ugocsa	29,727	" "	29,727	136,894	211,079
II. " Bodrogköz-Felső- Szabolcs	62,466½	42,054	104,520½	542,561	1,408,334
III. " Alsó Szabolcs	4,896	58,964	73,360	486,132	1,344,951
IV. " Heves 3 társulat	44,530	27,128	71,658	510,339	1,266,648
V. " Csongrád	33,360	44,274	77,634	598,732	1,188,425
VI. " Bács	15,328	4,201	19,529	210,977	381,941
összesen :	199,807½	176,621	376,428½	2,485,635	5,801,378

Átmetszési munka az új osztályok szerint.

Társulatok nevei	átmetszés hossza	kőbirtalma	került	rövidített a folyan
	folyó ölben	kőölben	osztrák fo- rintba	folyó ölben
I. Osztály : Bereg-Ugocsa	3.542	42.894	146.743	18.383
II. " Bodrogköz-Felső- Szabolcs	4.782	61.424	169.574	24.575
III. " Alsó Szabolcs	8.092	98.554	321.087	31.806
IV. " Heves 3 társulat	9.394	153.827	551.848	56.642
V. " Csongrád "	4.691½	56.473	348.392	13.888½
VII. " Bács "	9.778	131.261	453.434	21.470
összesen :	40.279½	544.432	1,991.078	166.765½

Tehát végeredménykép látunk :

	Hossz. folyó ölben	kőbirtalom kőölben	került	
			forintba	krba
Töltés munka 94 mértföldre	376.428½	2,485.635	5,801.378	25
Átmetszési munka "	40.279½	544.432	1,991.078	18
összesen :	416.708	3,030,067	7,792.456	43

De nem kell elfelednünk, hogy a mellékfolyókon tett még azon munkálatok is, melyek akkor tétettek, midőn még a tiszai társulatokkal kapcsolatban és egy vezetés alatt voltak, kimaradtak a fentebbi összegekből. Ilyeneknek tudjuk az Ondovait, s Topyait, hol 26,740 öl hosszú töltés készült 116,757 öl kőb tartalommal, és a társulati csatorna 6,228 folyó öl 39,668 öl kőb tartalommal; a Körös-Berettyónál 9,600 folyó öl töltés a csatornákkal 56,303 öl kőb tartalommal; a torontáli régiebb időkben készült töltések itt számításba nincsenek véve.

Annyi bizonyos, hogy összevéve a Tisza és mellékfolyói szabályozására : eddig — a régi munkákat nem számítva — legalább 3¹/₂ millió köb öl föld mozdíttatott, közel 10 millió forint költséggel. Azonban a főmérnöki 1857-diki jelentés után — a torontáli munkákat kivéve — minden töltésezési munkálatok

	5,912,000
a ezélszerü átmetszési munkák	959,000

összesen : 6,871,000 öl

köb munkát igényelnek. *) E szerint arra, hogy minden lehető töltés és átmetszési munkák megkészüljenek : a munka fele teljesítve lenne — ide nem értve a belcsatornázási és kiszáritási munkálatokat; noha vannak egyes öblök, melyeknek eltöltésére akkor kerürend a sor, midön már a földnek becse tetemesen nevededett; némely fentebb fekvő helyeken pedig, ha a folyammeder ezután is annyira javúlha, mint eddig javult : úgy a töltésezés el fogna maradni.

Ha azt vesszük fel, hogy a Tisza és mellékfolyói szabályozása eddig 10 millióba került: bizonyára nem hibázunk, ha a jövő töltésezési, átmetszési, belcsatornázási, és kiszáritási költségeket még egyszer annyira tesszük, mivel az egész roppant tért lehet a mívelés számára mentesíteni.

III.

Minő nagyszerü az összes szabályozási munka? kitüntetik a fentebb előadott számok, melyek kimutatják, mennyi teljesített már eddig, s mennyi van még hátra. Ezen számok már eléggé tanusítják a feladat nagyságát.

De minden vállalatot nem annyira a teljesített munka összege, és annak nagyszerüsége, mint az általa elért siker tesz valódi fontossá. Ki fogja tagadni, hogy a Semeringen keresztül vezetett vasút igen nagyszerü, s műtani szempontból egy a maga nemében? a kiadott milliók tekintetében is — melyek a Tisza szabályozására kiadott és kiadandó összeget háromszor felülmúlják — páratlan; de az eszközlött sikerre nézve mit eredményezett? Megmutatta a technica, hogy tud vasutat vezetni a havason keresztül ott, hol pár órányira balra térve a síkon kényelmesen és aránylag csekély költséggel lehetett volna. A drága vasút fentartási, és a nagy magaslato-koni szállításnál az üzleti nagy költségek elébb-utóbb oda ve-

*) Részletes kimutatás a III. számú függelékben található.

zetendik a saját érdekét jól értő vasúttársaságot, hogy az árúszállítással csakugyan a sikra fog kimenni, s az, mi számos milliókba került, talán csak a munka nagyszerűségét bámuló útasok szállítására szolgálанд. Egy ily munka tehát nagyszerű a teljesített művekben : de silány egyenes következményeiben. Az útas, ha látja a semeringi nagy viaductokat, melyekkel völgyeket hidaltak át; a folytonos alagútakat, melyekkel a havasok mélyébe hatoltak : bámulat ragadja el az építészeti kivitel nagyszerűsége iránt; ellenben a nemzetgazda kezébe veszi a tollat, s számba veszi, mennyibe került, azaz, a nemzeti vagyonból mennyi tökéérték ruháztatott itt be, és azután — összehasonlítva nemzetgazdászati tekintetbeni hasznosságával — mondja ki felette az ítéletet, ha vajjon nemzetgazdászati tekintetben nagyszerű, silány, vagy épen káros munka-e? Ellenben az útas, ki legelőször látja Tiszánkat, kivált rendes vízállásnál, legelőbb szemléli töltéseit, vagy megtekint egy átmetszési munkát, úgy jár vele, mint azon nagy és befolyásos idegen úr, ki megpillantván a Tiszát, — holott többször magyaráztam neki társaimmal a tiszai munkák fontosságát, — kicsinylőleg és vállvonitva mondá: ezt a vizecskét nevezi ön folyamnak, és ezek a töltésnek nevezett földhányások önök előtt nagyszerű munkák? pedig ugyanazon úr mondá más alkalommal egészen elragadtatva a Semeringről: „mily nagy eredmény, hogy most ott zúg a locomotiv, hol elébb sasok fészkeltek!“ Az igaz, hogy majd 160 mérföldnyi vonalon a folyó két partján húzott néhány lábnyi magas töltések által eszközlött eredményt nem lehet ily költői képben kifejezni; legfeljebb is azt mondhatnók, hogy — hála istennek — hol előbb örökös léget rontó mocsárok terültek szét: most szántunk-vetünk. De elégedjünk meg ezzel, mert az saját szorgalmunk és munkásságunk eredménye, mely hazánk legtermékenyebb terén a földművelésnek egy nagy kiterjedésű területet hódít meg; a haszon aránylag csekély költséggel, és idővel nemzetgazdasági tekintetben hazánk és nemzetünk erősödésére szolgálанд.

Lássuk tehát, minő kiterjedésű tér vízmentesítését tűzte ki magának ezen vállalat az összes Tisza völgyére a mellékfolyókkal együtt?

A gondosan készített ártéri térképek és mindenféle húzott lejt mérési vonalak szerint az összes ártér Ugocsa megyében fekvő Veröczétől egész a Dunáig teszen 2,766.678 holdat, még pedig felvéve a megyék előbbi felosztását : ezen ártér — az 1848 ki megyei területek szerint = következőleg oszlik el:

Szám	Megye	Ártér 1200 □ öles holdakban
1	Ugocsa	82.846
2	Beregh	289.258
3	Szathmár	456.950
4	Ungh	105.123
5	Zemplén	313.435
6	Szabolcs	426.775
7	Heves	300.756
8	Borsod	46.097
9	Pest	15.975
10	Csanád	23.147
11	Hajdú városok	41.451
12	Jászság	27.588
13	N. Kúnság	40.450
14	Csongrád	177.359
	Kis Kúnság	853
15	Bács	34.089
16	Torontál	326.681
17	Csajkás ezred	57.845
		Összesen : 2.766.678

Ezen területről nem lehet mondani egész általánosságban, hogy a szabályozás előtt mind egészen haszonvehetlen lett volna, sőt egy kisebb része, mint mocsáros erdőség, néhol feltételes szántóföldek, rétek, legelők is fordulnak elő. De ezen haszonvétel mindenesetre igen feltételesnek és csekélynek mondható, holott nagyobb részt levegőt rontó mocsáros ingoványokat és nádas zsombékos lápos helyeket képezett, és még részben jelenleg is képez.

A Tisza-szabályozásnak célja az eddig feltételes használatú földeket biztos használatuakká s jövedelmezőbbekké tenni, s azon téreket, melyek eddig semmi hasznot nem hoztak, a dús termelésnek megszerezni.

Tehát azon tér, melynek mentesítéséről van szó : $207\frac{1}{2}$ osztrák □ mértföld ; és miután egy osztrák □ mértföld úgy áll egy földmértanihoz, mint 100 : $104\frac{5}{9}$ -hez : tesz földmértani mértföldben 217-et s felet.

Ennélfogva hasonló kiterjedésű felső Austriával, vagy

Dalmátországgal; és nagyobb mint a jelen felosztás szerint egyenként vett 6 koronaország. ¹⁾

Ha pedig a német szövetség 35 külön államait vesszük fel: kiterjedésben a szász királyságot (272 □ mf.), a bádeni nagyhercegséget (278 □ mf.), és Mecklenburgot (244 □ mf.) megközelíti.

A 35 külön állam közül az ártérnél csak 8 nagyobb, ellenben az ártér 27-et múl felül; sőt ha összeadjuk a 35 közül a legkisebb 12 — külön uralkodóval bíró — államot, és a 4 szabad várost, tehát 16 kis német hatalmasságot, még ezeket 10 □ mérfölddel haladja a Tisza völgyének összes volt ártere, azaz, ezen vállalat által érdekelt területe. ²⁾

Megengedjen a tisztelt Akademia, hogy már úgy is hosszúra nyúlt beszédemet ily területi hasonlattételek által neveltem: azonban csak a számok hasonlítása által támadhat valamely feladat nagyszerűségéről tiszta fogalom.

Mivel győzhetnök meg tagadhatlan számok idézése nélkül vállalatunk nemzetgazdasági nagyszerű fontosságáról azokat, kik mindenre, mit a magyar erők tervezni, előkészíteni és kivinni tudtak, kicsinylőleg szeretnek tekinteni; és ha már tökéletesen nem ignorálhatják, azt szeretnék magok- és másokkal elhithetni, hogy az eredmény nem nemzetünk saját tevékenységének és életrevalóságának tulajdonítható.

Említém, hogy a Tisza és mellékfolyói szabályozása által mentesítendő terület majd oly nagy, mint a szász királyság. Úgy hiszem, közel szomszédaink, ha megtudják is, nem fogják rosz néven venni ezen hasonlítást; nincs is okuk reánk most irigy szemmel tekinteni, hiszen őket a végzet megáldá; anyagilag virágzók, szellemileg kifejlettek, egy békés

¹⁾ Úgymint: a salzburgi hercegség; Karinthia; Karniolia Görz-Gradiska-Istria-Triest; Silezia és Bukowina.

²⁾ Ezen 16 országok: 1. Szász-Altenburgi hercegség. 2. Reuss-Greiz hg. 3. Schleiz-Lobenstein-Ebersdorfi hg. 4. Lippe-Detmoldi hg. 5. Schaumburg-Lippe hg. 6. Waldecki hg. 7. Anhalt-Dessau-Kötheni hg. 8. Anhalt-Bernburgi hg. 9. Schwarzburg-Sondershauseni hg. 10. Schwarzburg-Rudolstadt hg. 11. Hessen-Homburgi tartományi grófság. 12. Lichtensteini hg. 13. Hamburg szabad város. 14. Bréma sz. v. 15. Lübek sz. v. 16. Majnai Frankfurt sz. v.

aránylag szabad és rendezett államjólétnek örvendhetnek. De pusztán földművelési szempontból hasonlítva a mentesített terület termékenységet, s azon termelési képességet, melyet árterünk idővel mutatand : ha majd megfelelő jutányos beruházási tőkék, elegendő értelmes munkáskéz, tökéletesített közlekedési eszközök, Széchenyivel szólva, virágzó kertté varázsolandják a Tisza völgyét : akkor nem lesz okunk irigyelni azt, mire a szász oly büszke ; — a sächsische Schweiz sziklái kellemes de kisszerű regényes szépségét a végtelen síkság gazdag virányai sokszorosán pótolandják.

Mi ennek teljes mértékben kifejlődését alig fogjuk megérni. De legyen büszkeségünk, hogy ezen okvetlen bekövetkezendő korszakhoz az első alapot mi tettük le, — mondom — csak első alapot, mert korántsem elég, a mit mi kivittünk és kiviendünk, t. i. a nagy tért az áradattól elzárni, és belső csatornázás által az álló vizeket lecsapolni. Ezután mennyi következetes munkásság, mennyi beruházások, mennyi töke és kézi munkaerő kívánatik meg, míg mindaz, mit mentesítünk, a nemzeti készítés kimeríthetlen és gazdag kútforrásává válik ?!

Végtelen fontosságú reánk nézve a Tisza völgye ármentesítése, mert :

a. Hazánknak művelhető földben fekvő tökeértéke tetemesen nevededik ; két millió és kétszázezer hold föld, mely előbb alig képviselt 20 millió forint értéket, egy-két évtized múlva háromszáz milliót haladó értéket képviselend.

b. Ezen a földművelésnek átadott szűz föld — úgy a mint a múlt évtizedekben a Bánátban láttuk — tetemesen nevelendi a földművelési termények összegét, és így ezáltal is több termeltetvén, mint mennyi emésztetik : az idővel bekövetkezendő rendezett állampénzügyi viszonyok mellett — a meggazdálkodott tőkék összegét, és így a nemzeti vagyonsodást emelni fogja.

c. A meggazdálkodott tőkék újabb földművelési hasznos beruházásokat tevén lehetőségessé ; a földművelési termelés folytonos nevededésnek nézhet elébe ; sőt az élelmi szerek olcsósága, a tőkék nevedett sokasága idővel egy egészséges gyár- és kézmű-ipar felvirágzását fogja eszközölni, mely a

nyers terményeket feldolgozandja, a földmívelő osztálynak — a vagyonossággal emelkedett — szükségeit fedezendi, és a termények biztos és állandó vevője leend.

d. A mentesített területen a tökéletesített közlekedési eszközök, — utak, vasútak, idővel csatornák, — könnyen kivihető és hasznosan létesítendő vállalattá emelkedendnek.

e. Gyorsan fog nevedekendni a népesség, mert a mocsárok — tavak — és kiöntések megszűnével: ezzel megszűnnek az annyi ezreket elragadó ragályos kórok és állandó hideglelések. Vidékünkön — biztos adatok után mondhatom — az egészségi állapot tetemesen javult a szabályozás előmenetele óta, s a születések tetemesen felülmúlják a halálozásokat. De már maga az anyagilag virágzóbb állapot is a népesség nagyobb szaporodását eredményezendi.

De végre végtelen fontosságú reánk magyarokra nézve ily nagy terület művelés alá vétele; mert ez egy vér nélküli örökös foglalás hazánk szívében a magyar elem közepette, és a magyarság számára, mely állami és nemzetiségi erősödésünket tetemesen előmozdítandja.

Még ugyan tetemes munka. nagy pénzbeli áldozat, állhatatos kitartás fog számos éveken keresztül megkivántatni, míg végeredményhez jutandunk. Azonban célzt fogunk érni, mert mindinkább áthatja nemzetünket Széchenyinknek már idézett eme mondata: „kézfogás, vállvetés és bölcsesség által nincs oly szövevényes körülmény és viszony, mely közt üdülni ne lehetne.“

FÜGGELÉK A 'TISZASZABÁLYOZÁS' CZIMŰ ÉRTEKEZÉSHEZ.

I.

Szerződvény.

Alúlírtak áthatva azon meggyőződéstől, hogy az egytetemes Tiszavölgy szabályzásának mind anyagi mind szellemi jótékonyága, úgy a közhazára, mint különösen az alúlírt egyesekre megmérhetlen; nemkülönbön arról is meggyőződván, hogy a nagyszerű vállalat sikeresítésére mostani viszonyaink közt egyedül a felséges koronás királyunk kegyelme által gyámolított *magán társulati út* vezethet: e ezélből egy a Tiszavölgy minden vizeinek és mocsárainak szabályzására minden érdeklett vidék lakosait egybefoglaló nagy társulatba lépünk, s magunkat ezen szerződvény erejénél fogva következőkre kötelezzük, úgymint:

1. A Tiszavögy rendezését, — mind az árvizek korlátozása, mind a hajózás előmozdítása tekintetéből, a kormány felhívó lépései-
 úgy a honnak közös, magunknak pedig közvetlen érdekei által ösztö-
 nözöttetve — tüzvén ki czélul, mindent, mi tehetségünkben áll, és szük-
 ségesnek mutatkozik, *összehangó és közéletmü, s központosított mükö-
 déssel elkövetendünk*, hogy ezen nagyszerü czélt karöltve s vállvetve a
 kormányval elérhessük, és az e végből szükséges munkálatokat mi-
 előbb megkezdhessük.

2. Lekötelezzük magunkat, hogy az ország törvényeinek, jelesül
 az 1836-ki, 1840-ki, 1844-ki, és egyéb ide vágó törvénycikkek alapján
 a Tiszavölgy rendezésének *költségeiből reánk a nyerendő haszon arányában*
esendő pénzüsségeket pontosan és mulhatlanul fizetendjük. Továbbá nyil-
 vánítjuk, mikép arra fogunk törekedni, hogy ezen kötelezéshez és szer-
 ződéshez minél több érdeklett birtokos járúljon; fentartván magunk-
 nak, hogy úgy a fizetni vonakodó lekötelezettekben, mint a jelen szer-
 ződéshez járúlni vonakodókon, de a czélba vett munkálatok után bármi
 haszonban részesülendőkön, magunkat kármentesítendők, az illető
 költségeket a törvény értelmében megveendjük. Kijelentjük s megál-
 lapítjuk végre azt is, miszerint ezen kötelezéshez járúlni vonakodókat
 azon előnyökben és jótékonyságokban nem részesítendjük, melyek a
 vállalkozókra és lekötelezettekre a kormány hozzájárulása, részvéte,
 előlegezései, vagy bárminemü kedvezményei által háramolhatnak,
 vagy a vállalkozók egyéb intézkedései folytában akármily oldalról
 előállhatnak.

3. Feladatúl tüztük ki magunknak a Tiszavölgy-rendezés *köl-
 tségeinek az érdeklettekre nézve minél kedvezőbb feltételek mellett* megszerzése
czéljából, mindent, a mi tehetségünkben áll, elkövetni.

4. Kötelező szabályként tüztük magunk elibe *oly szerkezetet adni*
azon testületnek, melyre az egész szabályzási mütélet végrehajtásának bizatnia
kell, miszerint az érdekek kellőleg képviselve legyenek, s a végrehajtás hatálya
és egysége, másrésztöl a pénznek hü és rendes kezelése, úgy a megfízendő
költségek igazságos kivetése s rendes beszédséének biztosítása mellett, az illető
*birtokosok méltányos várakozásainak megfelelve, és az egyesületi müködésé-
 nek életfeltétele, t. i. a társulati ügynek önmaga általi kormányzása, alkal-*
masza legyen.

5. Előleges feladásunknak tekintjük a legközelebbi összejevete-
 lünk alkalmával egy *igazságos költségviselési kulcs kidolgozását* venni mun-
 munkába; és az e feletti tanácskozásokat akkor mindenesetre helyt
 foglalandóknak már most előre azért tüzzük ki, mert reméljük, hogy
 addig ezen szerződéshez számosan járulandak, kik küldötteik által
 ezen — minden érdek és körülmény tekintetbe vételét, s mérlegezését
 igénylő — ügynek elintézésében részt vehetendek.

6. Kötelező szabályúl tüzzük ki magunk elibe a kulcs-megáll-
 pításban oly rendelkezéseket felvenni, melyek által minden *igazságtalan*
terheltetés mellözve, és az egyesekre háramlandó terhek megszabásában
 a munkálatok sikerei után mutatkozó eredményekhez képest a netalán

méltánytalan *teljesített fizetések kiigazításának* és illetőleg megtérítésének helye legyen.

7. Egyesületünk *címe: „Tiszavölgyi társulat,“* s ezzel kijelentjük, hogy a *Tiszavölgy szabályzásának nemcsak a Tiszának, hanem a vele közvetett vagy közvetlen kapcsolatban levő folyók és ártalok okozott mocsárok és kiöntéseknek rendezését, korlátozását, és illetőleg lecsapolását, nemkülönbén az egész tiszavölgyi vízszervezetnek bármennemű hasznosítását és befoglaljuk.* Kelt Pesten 1846. január 26.

Előttem gr. S z é c h e n y i István sk. Lónyay János sk. Báró Perényi Zsigmond sk. Gróf Károlyi Lajos sk. Báró Orczy György sk. Gróf Szapáry József sk. Lónyay Gábor sk. Báró Wenkheim László sk. Bay György sk. Lehoczky László sk. Szerencsy István sk. Regéczi h. Brezenheim Ferdinánd sk. Gróf Károlyi György sk. Gr. Desewffy Emil sk. Gróf van Derna Vilmos sk. Boronkay Albert sk. Patay József sk. Gróf Andrassy Gyula sk. Lónyay Menyhért sk. Szabó Károly sk. Szögyény Imre sk. Foghtüi János sk. Kovács Lajos sk. Illésy János sk. Pappszász József sk. Boros Sámuel sk. Szentos városa főbírája és meghatalmazottja. Gorove Károly sk. Gencsy József sk. Gróf Barkóczy János sk. Győröcskey Mihály sk. Elek Pál sk. Buday Sándor sk. Erős Lajos sk. Kálmán Sándor sk. Wodianer Sámuel sk. Lipcsey Imre sk. Neppel Antal sk. Oláh Miklós sk. Ferenczy Antal sk. küldöimnek jóváhagyását fentartva. Izakovics Sándor sk. Győry János sk., küldöim jóváhagyását fentartva. Tóti Poroszlay Fridrik sk. sz. k. Debreczen város főbírája, s f. 1847. é. július 2-án kelt határozata által lett megbízottja. Fogtúi János sk. Kis János sk. mint az angyalházi pusztas összes közbirtokosságának teljes hatalmú képviselője. Pusztay Lajos sk. mint özv. mlg. Semsey Jóbne meghatalmazottja. Zábráczky Antal sk. a közalapítv. p. ladányi uradalom részéről a nagy-mlgú m. kir. h tanács jóváhagyása fentartása mellett. Kenéz Kihály sk. és Tóth Mihály sk. mint Túrkevi városának megbízottjai. Veres Gergely sk. és Kerek Károly sk. mint Kisújszállása részéről megbízottak. Gőz László sk. és Csató Gergely sk. mint NKún-Kardaszag városa megbízottai. Pólya Dániel sk. és Kiss Lajos sk. mint NKún-Madaras város megbízottai. Kovács Sámuel sk. és Molnár György sk. mint H. Nánás városi közbirt. teljes meghatalmazottai. Kövér György sk. és Csiha Károly sk. mint H. Böszörmény város megbízottai.

II.

Főmérnöki jelentés utószavai a zárgátákat illetőleg:

Záradékul szabad legyen néhány szóval egy nevezetes körülményt felemlíteni, mely a szép erélylyel végbefejezésnek elébe haladó szabályozási vállalatunkra nézve, alázatos nézetem szerint, kitűnő eredménnyel bír. Ugyanis a múlt 1856-ik év május hava épen oly általános nyomort okozó volt Franciaország egy nagy részére, mint nálunk az 1855-dik év ápril hava. A Loire, Rhone Saône vidékeit, népes nagy városokat, közlekedési vonalakat rögtön szétömlő áradásaikkal tönkre tévén

oly inséget idéztek elő, melynek hasonmásáról sem élők, sem oklevelek nem tanúskodnak.

A nemzeti gazdaszatot oly mélyen értő francz ia császár III. Napoleon a vész helyszínén egy intézkedést tett, s a vízépítészetnek védműve előállításánál oly irányt adott, mely rövid idő alatt alkalmasint más tartományokban is tért és alkalmazást nyerend.

Ezen új irány életbeléptetésén jelenleg Franczhon legjelesebb mérnökei és tudósai dolgoznak, s azon gyorsaság és erély, melylyel ezen eleven nép fejedelme szándékait teljesíti : kezeskednek arról, hogy e tekintetben a lehető rövid idő alatt oly vízépítési eredményekkel gazdagszik szaktudományunk, melyeknek ismétlése és ügyes alkalmazása tiszai vállalatunkra nézve is csak jó következtésekkel bírhat.

Ezen új irány kisebb részletekben ismeretes, de általános nagybani alkalmazására, még eddig példa fel nem hozható ; lényegében nem egyéb, mint az egyes hegyi folyók- és mérgesb patakoknak elzárolása, s olcsóbb keresztművekkeli korlátozása, hogy kopár, fáktól pusztított hegyek hávait és élő vizeit ne egyszerre, de fokokként és szakaszokként adhassák az anyafolyónak, mely szerint azon rögtönös példa-nélküli vízemelkedésnek eleje vétetik, s az olvadó vagy leömlő vizek kénytelenek tavakat képezve, bizonyos, több napokra terjedő idő alatt az anyamederbe vonúlni, s így azok a partlakosok kára nélkül biztos védművek fenállása mellett rendes magasságban elvonúlnak.

Tisztelettel alólírt kötelességének tartja ezen haladást a legéberebb figyelemmel kísérni, s az e tárgy felett czélszerűnek elismert működésekről a legkimerítőbb tudomást szerezni; hazánk, hála a gondviselésnek, még nincs azon állapotban, hogy az általános erdőpusztulás siralmas következtései felett feljajdúlhassunk, azonban némi jelenségei mutatkoznak már is, s most a minden irányban óriási léptekkel fejlődő ipar és közlekedés, vasútvonalak, vajjon nem fogják-e nálunk hamar ezen állapotot szintén előteremteni, melynek jelenségei Olaszthonban kétségbevonhatlanok, s melyben Franczhon általános tudomás szerint sinlődik, s melynek orvoslása végett most rögtön érellyes intézkedés szükségeltetik. Az 1853 és 1855 két emlékezetes árvíz egymásután újjal mutató példa arra, hogy nálunk is bármily sikerteljesen hajtassanak is végre a magas kormány böles intézkedései, a szabályozási ügy tekintetében üdvös nézetei, nem lehetetlenek mégis a megindult erdőpusztítás következményei, s e tekintetben egy művelt nép igyekezete útát mutatand, mit kellessék cselekedni, ha a következtésektől magunkat védni kívánjuk. Mirenézve tisztelettel alólírt a maga idején el nem mulasztandja oda hatni, hogy folyóinknál is e tekintetben egy óvatos előmunka és tudományos szemle engedtessek meg, s ha a szükség úgy akarja, hogy biztosító módok és elvek előre felállítva és határozva legyenek. — Pesten 1857. évi február hó 20-dikán. HerrichKároly, cs. k. közép bízottmányi főmérnök.

III.

1846—1856-ik évi october végéig a Tiszavölgyén végbevitt és még hátralévő szabályozási munkák.

Folyó szám	A társulat meg- nevezése		végbevitt		hátralévő		végbevitt		hátralévő	
			hossza	köb tartalma	hossza	köb tartalma	hossza	köb tartalma	hossza	köb tartalma
			0	0	0	0	0	0	0	0
1	Beregh	17158	68860	86156	607877	1728	28871	7296	57356	
2	Felső-Szabolcs	20507	91602	16800	76653	3179	45620	6988	77469	
3	Bodrogköz	10533	54183	73274	462951	5710	60043	8198	105252	
4	Alsó-Szabolcs	51099	256851	117468	623174	7043	76918	9804	150065	
5	Heves	51366	308799	94700	880000	746	4480	4661	82078	
6	Csongrád	35475	327734	40000	448650	9776	81355	5066	92056	
7	Bács-Torontál	20272	108883	42993	263834	—	9072	5859	89080	
8	Szatmár	—	—	198481	1120045	—	—	—	—	
9	Ondóva-Tapoly töltései	26740	116757	—	—	—	—	—	—	
	társulati csatornázása	6228	39668	—	—	—	—	—	—	
	Körös-Berettyó töltései	9600	44386	—	—	—	—	—	—	
10	társulati csatornázása	—	11917	—	—	—	—	—	—	
	Összesen	248948	1429641	669876	4483166	28182	306360	47872	65356	

1856—1860-dik évig a Tiszavölgyén végbevitt töltési munkák.

Folyó szám	A társulat megnevezése	hossza	kőb tartalma
		0	0
1	Beregh-Ugocsa	73587	539843
2	Bodrogló és Felső-Szabolcs	16593	142828
3	Alsó-Szabolcs	95207	393893
4	Heves 3 társulat	74378	678460
5	Csongrád	23035	177652
6	Bács-Torontál	43736	161690
7	Szatmár	0	0
8	Ondova-Tapoly	0	0
9	Körös-Berettyó	0	0
Összesen		326536 $\frac{1}{2}$	2094366

A MAGYAR ÖRÖKÖSÖDÉSI JOG

SZELLEME ÉS ALAPELVEI MÁS JOGOKKAL HASONLÍTVÁ.

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉSŰL ELŐADTA

ápril 23. 1860.

TÓTH LŐRINCZ RT.

Tekintetes Akademia!

Huszonkét éve már, hogy azon korban, midőn még a buzgó jó akarat is, előkelőbb tehetség s érdem nélkül, bátorító kitüntetéssel jutalmaztatott akademiánknál, költői, különösen drámai munkálataimért ezen tisztelt testület levelező tagjává választattam, s hét éve, hogy mint mélt. elnökünk egy ünnepi alkalommal kegyesen mondá, az akademiái pénztár kulcsait szivemben hordozom, és így nem vagyok új vendég e nemes körben, nem kell magamat tisztelt társaimnak bemutatnom.

Azóltá, hogy levelező taggá választattám, az élet komolysága, a körülmények, s azok árja által mintegy elsodrott, meg-

változtatott hajlamok más térre vezeték munkásságomat, a a publicistai s törvénykezési pályára, — s az 1858-iki nagygyűlés e minőségben választott meg rendes-tagi székemre.

Aggasztó kitüntetés reám nézve, meg kell vallanom. Mert a gyakorlati élet kötelességei, s különösen az akadémiai pénztár meggyült dolgai, legalább addig, míg istenünk segélyével saját házunkban lakhatunk, annyira igénybe veszik minden időmet, hogy tudományos tovább képzésre, tanulmányozásra, s ezen épülő alapos s az akadémia méltóságával arányban álló munkásságra alig maradhat fen részemre a kellő idő. — Aggasztó kitüntetés reám nézve, mert oly körbe léptem be, melyben magamat, minden túlszerénykedés nélkül, nagyon törpének érzem. Hiszen az akadémia ez osztályának, melynek rendes tagjává választatám, oly férfiak válnak diszei, s oly férfiak adnak fényt most is, — hogy többeket ne említek, — mint maga tisztelt elnökünk *gr. Dessewffy Emíl*, *gr. Dessewffy József* méltó fia, s *gr. Dessewffy Aurél* méltó testvére; mint *Deák Ferencz*, hazánk legbölcsebb törvényhozója, s nemzetünk oráculuma; mint *Szász Károly*, a testvérhazának Erdélynek nagy szónoka a törvényhozói s nagy tanára az iskolai pályán; mint az öreg *Szlemenics Pál*, kinek nevét annyi hü tanítvány említi forró hálával a Duna s Tisza mellett; mint az érdemekben megöszült, s ősz fürtei alatt is oly ifjú s meleg lélekkel bíró *Bartal György*; mint *Szalay László*, ki codificátori nagy érdemeihez most a kitünő történetíró koszorúit csatolja; mint *Fogarasi János*, Kövynek ez oly igen méltó tanítványa, és *Pauler Tivadar*, kit már, mint tanuló társamat, tisztelve, szeretve ismertem osztályunk első eminensének.

Ily körbe lépni, elvállalni a szerepet, hogy a jelesekkal egy pályán fussak, hogy nevem az övékével egy lapon neveztessek, s a felelősséget, hogy e diszteljes hivatásnak, hozzájok nem méltatlanul, teendjek eleget, — kétségkívül aggasztó, de egyszersmind bátorító s emelő kitüntetés reám nézve. — Bátorítsa s emelje hát gyenge erőmet e megtisztelő kitüntetés! s én íme férfiasan fogadom, hogy törekedni fogok, ha elődeimhez s társaimhoz hasonló nem lehetek is, legalább hozzájok méltatlan s körük fényét elhomályosító tárgy nem

lenni, s ezen szent fogadással fogadom el rendes tagi széke-
met, mely alkalommal szerencsém lesz felolvasni „a m. örö-
kösödési jog szelleme- s alapelveiről más jogokkal hasonlítva“
szóló értekezésemet.

I. A magyar örökösödési jog szellemét, irányát, bölcséletét
akarom röviden tárgyalni, tekintettel — mi nélkül ez alaposan
meg nem történhetnék, s mi nélkül igaz s életdús jogtörténetet
adni nem lehet — más népek örökösödési jogára is. Mert meg
vagyok győződve Thibaut-val, hogy nem valódi jogtörténet az,
mely lekötött pillanattal csak egy nép történetén nyugszik, s
abból minden apróságot szükkeblüen kiszemelget. — A jog-
tudomány valódi becsét csak az összehasonlítás s az átnézet-
nek általánossága adja meg; ezen alakban lesz az tudomány,
holott az egy meghatározott államban érvényes jognak bár-
mely részletes és kimerítő tudása csak : ismeret.

Szabad legyen e tekintetből, mielőtt tárgyamhoz fog-
nék, egy az akademiára nézve talán nem érdektelen meg-
jegyzés. A magyar akademiának lelkes alapítói, midőn inté-
zetünk tervét s szabályait alkották, jónak látták annak osztá-
lyai sorába a „törvénytudományt is, mint külön osztályt“
felvenni. Ezt sokan nem helyeselték, mondván, hogy a „tör-
vénytudomány a gyakorlati élet tárgya s szüksége; műveljék
azt a törvényszékek emberei, a bírák és ügyvédek, s művel-
jék az államnak bírákat s ügyvédekét készítő egyetemi taná-
rok, de ne az akademia.

De ezen ellenvetés azonnal megszűnik, ha a pozitív tör-
vények száraz ismerete s aprólékos, csupán a gyakorlati élet-
nek használható, fejtegetése helyébe a jogtudománynak emlí-
tett magasb fogalmát állítjuk, mely nem egyéb, mint: *a ha-
sonlító jogtudomány*. A bizonyos meghatározott államban ér-
vényes törvények p. o. nálunk az austr. polg. törvénykönyv is-
merete, — a mennyiben annak egész tartalma az időbeni *ér-
vényességre* van szorítva, szükségképen *véges* tudomány, s nem
annyira tudomány, mint ügyesség, készség, mely az állam
céljainak szolgál, azok végett tanultatik, annak szolgálatában
alkalmazható. Ezen nem annyira magasb értelemben vett tu-
domány, mint ügyesség felkentjei a bírák és ügyvédek, az

ügynevezett törvénytudó osztály, bírván saját formákkal, eljárási s kifejezési módokkal, melyek a „bank és ban“ embe-reit, a tógásokat s parókásokat, minden más osztálytól megkülönböztetik. Itt a „hasznosság“ tekintete játssza a főszerepet, ezen törvénytudománynak célja van önmagán kívül, s azért ez magasb értelemben nem is tudomány, s nem igen lehet tárgya akadémiai művelésnek, mert a *tudománynak*, magasb értelemben véve, természete s lényege, hogy önmagában találja célját, hogy független minden állami s hasznossági czéltól. — De ne tévesszük össze ezen az állam czéljainak szolgáló, a törvény-paragraphusokra hivatkozó, s azokat alkalmazó ügyességgel a valódi jogtudományt, mely nem a törvénytörvényekkel, s azoknak gyakorlatával, nem a jegyzőkönyvekkel s paragraphusokkal bibelődik, hanem *eszmékkkel*, s mint ilyen a bölcsészetnek egyik, és pedig lehető legérdekesebb részét képezi. Ha a bölcsészet nem egyéb, mint a létezésnek helyes felfogása, a mely perczben az emberi létezés államává lesz, ugyanabban a philosophia is jog és államtudományává lesz. — S minthogy a jognak fogalma két tekintet alá jöhet, a mint t. i. az az idő méhében szükségkép megszülemlett s kifejlődött s azzá lett, a mi most, és ismét : a mint az a jelenben előttünk áll : a jogtudománynak is két nagy ága vagy inkább formája van, t. i. a jogtörténet és a jogbölcselet. És ezek már, reményilem, méltó tárgyaiul fognak elismertetni az akadémiai művelésnek, és e téren az ügynevezett „törvénytudományi“ vagy helyesebben „jogtudományi osztály“ tagja karöltve járhat a történetbúvárral s a bölcsésszel, miért igen bölcsen történt véleményem szerint is, hogy a bölcséleti, jogtudományi, és történettudományi elkülönözött osztályok az akadémia keblében újabb szokás szerint, egybeolvadtan működnek. Ismétlem, t. Akadémia, hogy nincs érdekesebb, s a jogtudományra nézve hasznosabb, mint a hasonlítás, s mint a jog történeti kifejlésének lelkiismeretes vizsgálása. Csak sajnálni lehet azon álbölcseket, kik azt hiszik, hogy a jogot perczről-perczre, önkényesen, a törvényhozó hatalommal felruházott, vagy azt magokhoz ragadott egyének tetszése szerint tereríteni, alkotni, átalakítani lehet, a mint épen a pillanat szeszélye hozza magával. A jog elválhatlan összefüggésben kell hogy legyen, a

nemzetek egész múltjával; az nem eredhet pusztá önkényből, nem lehet tetszés szerint fehér vagy fekete, hanem erednie kell a nemzet lényegéből, velejéből, történetéből; s a bölcs törvényhozó feladata nem lehet más, mint ezen ősjogot, az idők változó viszonyai szerint, feldolgozni, ha szükség, felíjítani, felfrissíteni. Korántsem következik ebből azon esztelen, csökönös ragaszkodás a múltnak jó és rossz hagyományaihoz, mely minden józan javítást megvet és kizár; mert egy kort, egy nemzedéket sem lehet megfosztani azon természetes jogától, hogy belátása, ereje és szükségei szerint képezze s idomítsa a maga jogát; de következik-e ebből, hogy kirúgja maga alól az alapot, melyen szilárdul áll, hogy kilépjen azon szent közösségből, mely a múltat a jelennel összeköti? Minden kort tisztelni kell azon szabadságában s jogában, hogy magának belátása, ereje és szükségeihez képest jogot teremtsen, törvényeket alkosson; de épen mivel a mai nemzet folytatása a régi nemzetnek: a mai nemzet joga sem lehet egyéb, mint folytatása, javítása a régi jognak; a nemzeti értelem s erő volt az, mely a fenforgott viszonyok és szükségekhez képest a régi jogot teremté, s ismét a nemzeti értelem- s erőnek kell azt az újabb kor viszonyai- és szükségeihez képest kifejteni s átalakítani, de összefüggő láncolatban a múlttal, melyben gyökerezik, különben gyöker-nélküli, szintelen s illattalan csinált virág lesz. Ki merné eltagadni a törvényhozói képességet a múlt kortól, de ismét ki merné azt kizárólag a múltnak tulajdonítani? — A mily nagy hiba azoké, kik örökké a múlt emlékei, a mohos sirok felé fordúlva, a jelent látni, s annak tanácsát kérni nem akarják: épen oly hiba, sőt bűn azoké, kik teljesen szakítva a nemzetek múltjával, újdonsült vagy idegen törvényfattyúkkal akarják kielégíteni a nemzetek, a halhatlan, a múltjoktól el nem téphető nemzetek érdekeit s szükségzeit. Egyesüljön a történet s a philosophia! a kegyelet és az ész! s az ily egyesülés szülte törvények közmegelegedést szereznek, míg a vak újítás, a múltnak kegyeletlen láb-bal tapodása csak keserű ellenszenvvel találkozik.

Én ezúttal nem akarnék sem az úgynevezett történeti iskola túlságába esni, mely az általános jogphilosophiai elvek becsét egészen megtagadja, míg ellenkezőleg túlságos súlyt

helyez az egyes népek történeti jogai- s szokásaira ; de nem akarnék más részről a tisztán bölcséleti jogiskolával minden fenálló történeti jog irányában kicsinylést s gyűlöletet hirdetni, s csak az abszolút, általános, bölcséleti jogszabályok alkalmazásától várni a népek üdvét. — Sőt elfogulatlanul akarom a jognak egyik legnevezeteseb részét, az örökösödési jogot, a történet és az ész világánál felmutatni, megadva minden kornak s minden nemzetnek, a talmudistáknak úgy, mint Justiniánnak, s Verböczynek úgy, mint Napoleonnak, az érdemet, s nem tartva sem a m. Corpus Jurist oly szentségnek, melyhez szó ne férjen, sem az austriai polgári jogot oly déli napfénynek, melynek sugárainál sajnálva s megvetve kelljen tekinteni, számos §-usfalóval, az úgynevezett „*avas obscuritásokra*.”

Értekezésemnek czélja különösen a „magyar örökösödési jogot” jogtörténelmi és jogbölcséleti téren vizsgálni, és pedig a jogtörténetet azon magasb és nemesb értelemben véve, melyre azt különösen Gans Eduard emelte, s mely nem a minél több apró részlet száraz összehalmozásában, hanem főleg az összehasonlításban s abban áll, hogy a jognak folytonos eleven összefüggése a nép történeti vezérelvével s irányával mutattassék ki. A tanulmányunk érdekesb tárgya alig képzelhető, mint a különböző népek örökösödési joga, mely az államtagok összes jogi viszonyainak haláluk esetébeni folytatása, s mintegy megújítása és megifjodása felett határoz, s így a jog minden egyéb részeire nézve uralkodó nézetek s elvek által föltételeztetik. Az örökösödési jog ennél fogva teljesebb s elevenebb képét adja a népek egész jogrendszerének, s e rendszer fejlődési fokozatainak, mint a jog bármely más része.

Az örökjog legszorosb összefüggésben van a családjoggal, s e nélkül meg sem volna érthető ; mert akkor lép életbe, midőn a család feloszlik, s nem más, mint ezen feloszlás törvénye a vagyon körében ; a családi viszony utolsó működése, midőn t. i. az akkorig közösségben élt családtagok határozott különbözőségeket vesznek fel az egymásra következtetés-, a közelség- s távolabbságra nézve. A házasság, az atyai hatalom, szülői viszony, a rokonság egyenként érvényesítik itt befolyásukat. Egy részről áll az egyén, a maga jogával, ki azt az

életből a halál utánra is átvinni akarja, s vagyonáról, melyet éltében függetlenül bírt, halál esetére is rendelkezni szeret; más részről a család, mely az egyén szabadságát megszorítja. Az örökjog történetének tehát tekintettel kell lenni a családi viszonyok rendszerére, s különösen azon viszonyra, melyben a családok joga az egyének rendelkezési szabadságához áll.

Lássuk először is a római jogot megelőzőt keleti vagy ázsiai, ú. m. hindu, chinai, zsidó és török, s ismét a görög örökösödési jog fővonásait; azután a római s abból származott, azon épült jogrendszereket; lássuk végre a természeti észjog törvényeit az örökösödés körül, s hasonlítsuk mindezekkel a magyar örökösödési jogot, mely magában eredeti ázsiai, és ismét a római s germán jogból vett elemeket egyesít. Kétségtől érdekelni fog bennünket Menu és Konfutse, Mózes és Mahommed, Solon és a consulok törvényeit röviden egymás mellé állítva látni. Itt pedig őszintén bevallom, hogy jobb forrást nem találva, a philosoph-lelkű Gans Eduard nyomain járok, s annak eszméit követve állítom össze a képet, melyel azután a magyar örökjogot, legjobb s legkedvesb ismerősömet, hasonlítsam. — E feladat, széles kiterjedésében, több kötetes munka tárgya lehetne, ez értekezés szűk keretébe alig a legfőbb vonások férnek bele.

II. Kezdve azon, a mi legrégebb s legközelebb áll az emberi nem bölcsőjéhez, az ázsiai vagy keleti jogon, — ennek legnevezeteseb nyilatkozatai a hindu, chinai, a zsidó és a török jogok. — Keletnek általános jelleme a helyben maradás, a mozdulatlanság; a szabad és független egyéniségnek nem létezése; a személy, annak tulajdona s joga elenyészik a családban, a család ismét az államban, s az állam a kényúrban. Ennél is magasabb azonban a vallás; a vallás ott a törvény és jog; s ez csak annak védelme által, annak szárnyai alatt létezik. Menu és Zoroaster, Mózes és Mahommed törvényei a vallásban gyökereznek. A jognak ott nincs saját önálló köre, nincs észszerúsége. Ezzel összefüggésben áll, hogy keleten az egész törvénykönyv alig egyéb, mint büntető törvénykönyv. — Chinában p. o. egyformán bambus ütlegekre számíthat a tolvaj, a hamis pénzkészítő, a vérfertőztető, s az adós, ki nem fizet, az ifjabb fiú, ki atyja címét el akarja sa-

játtatni, a férj, ki második nejének első neje címét s rangját adja, sat. — Általános továbbá keleten a többnejűség, melynek a családjogra s örökösödésre elhatározó befolyása van.

Így p. o. a hinduknál többnejűség uralkodik, s ezzel együtt jár, hogy a nő és fiú tulajdonnal nem bír, az atyának s férjnek rabszolgája, annak szerez, annak keres. — Fő szerepet játszik azonban, és pedig vallásos szempontból, a családfentartás. Vallásos kötelem: legalább egy fiúval bírni, mert vélemény, hogy ezáltal rovatik le az ősök iránti tartozás, ez által születik újra az atya; az elsőszülött fiúval terhes nő úgy tekintetik, mintha saját férjét hordaná méhében, e fiú szabadítja meg atyját a Put nevű pokoltól. Ez annyira kötelesség, hogy ha a férj maga fiút nemzeni nem képes, ezen segíteni kell testvére vagy más rokonai által, kiknek kötelessége a nőt fiúval ajándékozni meg. Ezen „felhatalmazott általi“ fiú nemzés, ezen kötelessége a rokonoknak a gyermektelen nőre, vagy a gyermek nélkül elhalt férj özvegyére nézve, a zsidójog leviratusára emlékeztet: A fiúszerzés másik módja, midőn az atya férjhez ment leányának ad felhatalmazást, hogy fiat szüljön, ki az övé, t. i. az atyáé lesz s őt eltemeti, és a fiúnak vagy fiú utáni unokának minden jogával bír. Végre harmadik mód: idegennek fiúvá fogadása, kit természetes szülői e végre átadnak. — Mindez összefüggésben áll a halotti áldozatokkal, mikkel a hinduk őseiknek tartoznak. Ezen halotti áldozatok a leghöszentebb kötelesség; ezek szabadítják meg az ősök lelkeit a pokolból, és épen ezért vallásos kénytelenség, hogy magának mindenki fiút szerezzen. — Ez az örökösödésnek alapelve is. Az öröklés addig terjed, meddig a halotti áldozatok kötelessége.

A braminok honában, ezeknek szent könyvei szerint, ha az atya s férj meghal, nőt és gyermekeket hagyva maga után, hindu fogalmak szerint illetlen a családnak feloszlani s megsztozni, kivévén, ha az anya maga kívánja; de ha az anya is meghal, osztozásnak van helye. Ha a testvérek közösségben akarnak maradni, istennek kedves dolgot cselekesznek, s ez esetben a legöregebb fitestvér veszi át a vagyont, s család- atyává, elhalt atya képyiselőjévé lesz, és az örökség legjobb részét veheti el magának, ha tudósabb és erényesebb,

mint ifjabb testvérei. A fiak jogával bír a leánynak fia is, ki nek az elhalt atya a fiú-szerzést meghagyta; a leány s ennek férje csak akkor, ha e meghagyás siker nélkül maradt. Ha ilyek nem léteznek, akkor kezdődik a rokonok segítsége által előteremtett fiak, s a fogadott fiak örökösödése bizonyos megszabott rendben. A különféle várnákból (castokból) származott anyáktól született fiúk se tekintetnek egyformáknak. Ha leány fia sem létezik, felfelé megy az örökség az atyára, s ennek nem-létében az anyára, ezek halála után a testvérekre, de kizárva a csupa méhtestvéreket (anyától testvéreket.)

Az ind örökösödésben már feltaláltatik a képviselő joga, t. i. hogy a meghalt fiú fia az unoka, atyja jogába lép, egyenlő joggal bírva az élő fiúval, és így az ágankénti örökösödés, a „*successio in stirpes*,” de ha csupa unokák vagy másod-unokák léteznek : megszűnik az ágankénti, s a fejenkénti (*in capita*) örökösödés áll be. Ezen ind *ágonkénti* örökösödés az utódok közt azonban lényegesen különbözik az európai fogalomtól abban, hogy nem megy bizonyos fokokon túl; a harmadik foknál, a másod-unokáknál félbe szakad, s csak azután lép ismét életbe, miután közben, felmenő vonalban, más sorozat lőn jogosítva; ha tehát másod-unoka nincs, nem ennek egyenes ágban leszármazó, létező fia örököl, hanem a nő, majd a hajadon, és ismét a férjhez adott, és ismét ezek közül előbb a gyermekes, vagy gyermekhez reményt nyújtó, azután a gyermektelen vagy meddő leányok, sat. Az örökösödés így ugrál azután lefelé és felfelé, az előforduló esetek szerint, ismételve is, háromszor felfelé s ugyanannyiszor lefelé. Az örökösödés ily módjának magyarázata a halotti áldozatokban rejlik : csak azon utódok örökölnék, kiknek kötelessége az ősökért ily áldozatokat ünnepelni. A család, a vagyon, és ezen halotti áldozatok elválaszthatlan egészét képeznek, indus fogalmak szerint. A hol a halotti áldozatok kötelessége végződik, a rokonság ugyanazon fokán megszűnik az örökösödési jog is : Ily esetben a Csatria, Vaisya és Sudra várnabeliek öröksége, mint megüresedett uratlan vagyon, átmegy a felsőségre, vagy a megholtak tanítójára, tanítványára, tanultársára, vagy a brahminra, ki a megboldogúltért a halotti áldozatot tartja. Az örökös nélküli brahmin hagyatéka soha se

lesz a királyé, hanem átmegey brahmin-társaira. — A nők külön vagyonábani örökösödés még bonyoltabb szabályok szerint van rendezve a legnagyobb részletességgel.

A szabad rendelkezést illetőleg : ez Indiában igen meg van szorítva. Már az indus jog is megkülönbözteti az öröklött családvagyont a szerzett vagyontól, s tekintettel van az ősiségre ; az ősi vagyont sértetlenül, s egyenlő részekben kell a fiaknak hagyni, s ezek egyezése nélkül az atya az ősi vagyont el sem adhatja, kivévén, ha a család jólléte ezen eladás mellett is biztosítva maradna ; felosztani az élő fiúk közt pedig csak akkor van hatalmában, ha már nincs reménye több fiúhoz. Az önszerzette vagyona nézve annyiban van rendelkezési joga, hogy azt fiai, de csak fiai közt feloszthatja. Egyetlen felosztás ősi vagyonról épen nem engedtetik ; szerzett vagyonnál is csak azt tüntetheti ki az atya többi fiai felett, a ki feltűnőleg jó s engedelmes, vagy nagy családdal bír, vagy maga magát eltartani nem képes ; első fia számára a vagyona egy huszadát az osztály előtt kiadhatja ; az osztály után született fiak csak az atya által maga részére visszatartott fiúrészt kapják ; s ha az atya többet tartott meg, ezen több ismét osztályra megy a többiek közt. India a szemlélődés, a vallásos babona, borongós sejtelmek és ábrándok világa, hol a kifejtett gondolatnak nyoma még alig van ; állam, annak való értelmében még nem, csak várnák léteznek, s ezek fölött a vallás ködös torzalakja ; a fejdelem és harcos alábbvaló, mint a legkisebb brahmin, Istennek ezen morzsája. Ily alapelvöl indul ki a családjog és örökösödés. A házasság Indiában valami isteni, s mint vannak jó és rossz istenek, úgy van jó és rossz, szent és szentségtelen házasságforma. A házasságkötés sokféle alakjai, megannyi vallásos babonák ; a nő irányában sok szép, gyöngéd kifejezéssel él a törvény : mindazáltal többnejűség uralkodik, mert a nők szentsége mégis kisebb, mint a férfiaké, s ha ezzel összeütkezésbe jő, megszűnik nyomatékkal bírni. — Az atyaság, a gyermeknemzés nem természetes hanem vallásos kötelesség ; gyermekek csak azért szükségesek és minden áron csak azért szerzendők, hogy legyen, ki az ősök vallásos tiszteletét gyakorolja, s a halotti áldozatokat teljesítse. Ezen vallásos szem-

pontból foly a törvényes családi örökösödés, nem pedig azon meggyőződésből, hogy ez a legésszerűbb. Az örökség azoké, kik az ősöknek áldoznak, s azért az övék, hogy áldozzanak. Nem valamely természetes rend, nem valamely okos eszme a gyermekek s rokonok öröklésének alapja, hanem a vallásos hit, mely az ősöknek oltárokat rakatni, s értök imádkozni parancsol. Kinek ez közelebbi vallásos kötelessége, annak van közelebbi örökösödése.

III. *China.* A bambusbottal kormányzott Chinában az állam alapelve: a család, mint Kelet-Indiában a vallás; de nem az a nemesb értelemben vett család, melynek alapja szeretet, s önkéntes szabad vonzalom, hanem azon családfői kényuraság, melynek alapja félelem és szigorú fegyelem. Ezen alapelvvel van öszhangzásban az örökjog. A házasság alakja: adás-vevés; a szülők megalkusznak, s a visszalépő fél bambusütlegekkel illetetik; a gyermekeknek egyezése szükségtelen; a szülők akarata parancsoló s kényszerítő. A chinai házasság ezen jellemével, az adás-vevéssel, összefüggésben van a többnejűség, mely csak annyiban mutatkozik a chinai állapotok felületesb vizsgálója előtt egynejűségnek, a mennyiben az először elvett nő nagy előjogokkal bír a többi felett, s ez utóbbi nők gyermekei is amaz elsőt tartoznak anyjukúl tisztelni. A vett, s a férj kegyeit másokkal megosztani kénytelen nő természetesen inkább házba zárt szolgálója, mint valódi neje férjének. A nő itt semmit sem bír; minden férjéé.

Az atyai hatalom Chinában az állam egyik alaptörvénye. A gyermekek, míg atyjok él, nem önálló személyek, s az atya által eladhatók. A frúsítás, gyermek-vásárlás természetes gyermekek nem-létében, igen szokásos, de csak a hasonló nevet viselő rokonság közöl; kivévn, ha a fiúvá fogadott gyermek még 3 éves nem volna, mely esetben idegen is lehet. — A fiúvá fogadott gyermek visszaadása s visszavétele ismét bambussal fenyegettetik, kivéve, ha a felfogadónak későbbben természetes gyermeke születnék, s a gyermekét eladó fél ismét vérszerinti örökös nélkül maradna. — A gyermekek közt a kor alapít elsőbbséget, az öregebb fiú az atya holta után, ennek képviselője s családfő lesz, és ifjabb testvéreinek ura. A kor általában hihetetlen és nevetséges előjogokkal bír; p. o. a ki öregebb rokont öl meg, sokkal szigorúbban büntetetik,

mint a ki fiatalabbnak vérét ontja; az atya-, nagyatya-gyilkosság a legszigorúbb bűnnek tartatik, míg fiút s unokát megölni szabad; azok kegyeletes, hódoló tisztelet tárgyai, ezek dolgok, melyeket elvetni, összetörni lehet.

Az ősök tisztelete a halotti ünnepek, sírlátogatások, gyászszertartások Chinában is igen nagy szerepet játszanak. A rokonság különféle fokozatai határozzák meg e gyászszertartásokat; negyedik fokon túl nem terjed a gyász. Ezen felosztásnak a gyászolandó s távolabb rokonokra, — befolyása van az örökjogra is.

A család ily szerkezete mellett természetesnek látszának hogy — a mit sokan állítanak is, de hibásan — a család-
atya teljes önkénnyel rendelkezhessek vagyonáról. De a halálban megszűnik az atyai mindenhatóság, s a család jogai lépnek életbe. Szokás ugyan végrendeletet csinálni, de ez csak a törvényes örökösödés megerősítése lehet, s az atya, ki vagyonutódát törvényellenesen jelöli ki, vagy gyermek nem-létében legközelebbi rokonát elmellözi s átugorja, ha még él, 80 bambusütéssel emlékeztetik kötelességére, melylyel a család iránt tartozott. A chinai örökösödés tehát lényegesen csak „családi örökösödés“, a végrendekezés csak üres forma. A családnak patriarchális együttmaradása dicséretes dolognak tekintetik, s minden módon pártoltatik. Ha azonban ez nem volna fentartható, a fiúk egyenlően osztoznak ugyan, de tulajdonképi örökösnek a legöregebb fiú tekintetik, a többi mintegy hagyományos, ki amattól várja s nyeri kielégítettését; az atya czímei, méltóságai az öregebb fiúra szállanak, s csak ennek halála után mennek át a következőkre, s fiörökös nem-létében az özvegyre; de sohasem az idegen családból fel-fogadott fiúra. Örökség tekintetében semmi különbség sincs az örökhagyó különféle rangú nejeinek gyermekei és ismét a vérszerinti s fogadott gyermekek közt. Leányok nem kapnak örökséget; rólok a fiúk gondoskodnak, míg őket kiházásítják, azaz: eladják. Ez tehát Chinában nem teher, hanem haszon és nyereség. Az örökség megnyílt idején már elhalt fiúk helyére ezek utódai lépnek, negyedik fokig t. i. a harmad unokáig. Ha ezek nincsenek, elkezd az örökség felfelé menni, ismét negyedik fokig, t. i. az ősapáig, a nagyapa nagyapjáig,

s ezek maradékaira. A szorosb családi örökösödés a negyedik fokkal megszűnik ; ezentúl az örökhagyó szabadon választhat, de csak a hasonló nevet viselő távoli nemzetségi tagok közt. Ezen szigorú családi törvény alól csak egy kivétel van, t. i. ha valaki a törvényes örökös családjával nyílt ellenségeskedésben él, ez esetben azt választhatja örökösévé nevét viselő rokonai közt, kit leginkább szeret.

Mindezeket elég töredékesen, s határozatlanúl tudjuk a Ta-Tsing Len Lih nevű chinai törvénykönyvből, melyet Staunton ismertetett meg Európával, s Grosier, De Guignes Du Haldt, Barrow, Mendoza s egyéb utazók hiteles adataiból. Ha már ezen adatokat hasonlítjuk azokkal, miket az indus család- és örökjogból felhoztunk : látszik, hogy itt a ködös légképek s ábrándok helyett a külső : száraz prózaiság képe tűn fel, de szinte minden észszerűség nélkül ; Chinában már van ugyan államegység, de nem szerves, lelkes, hanem csupán gépies egység ; az állam a családi zsarnokság mintájára van alkotva ; a chinai császár épen úgy zsarnok-apja egy roppant családnak, mint minden egyes családapa korlátlan fejedelme családjának ; mindenki fiú s egyszersmind rabszolga egy atya, egy fejedelem alatt. Ezen prózai családiság a chinai jog s örökösödés alapja. A házasság tisztán polgári intézet, s annak egyetlen szerzési módja : az adás-vevés. Egy férfi több nővel bírhat, de ezek elseje úrnője a többinek, mint a férj ura az egész családnak. A család szükségkép mindenkor egy zsarnok alatt áll : ez az atya, s ha ez nem létezik már, az öregebb rokon ; ez ellen feltámadni, ennek nem engedelmeskedni : fel ségsértés. Az öregebbség, mely már Indiában is jelentékeny, Chinában határozott előjoggal bír. Hol a család minden, mint Chinában : ott természetesen a családtagok törvényes örökösödésének kell divatozni, s a családkörben különben mindenható apa vagyonáról nem rendelkezhetik, vagy rendelkezése csak a család körében érvényes.

IV. *Zsidók.* Átmenve már Mózes ó testamentomi törvényhozására, s az ezt tovább fejtő, bonyolító Talmudra, mely Ázsiában s az ottani lét alapelveiben gyökerezik ugyan, de már sok nyugati elemet szedett magába, mely amazokkal elég ellentétben áll : Mózes törvénye s azt megelőző zsidó szokás

szerint a házasságkötésnek nem volt egyéb módja, mint az *adás-vevés*. A házasságkötés nem a házastársak, hanem a szülők joga. Ezzel összefüggésben van, hogy az ó zsidó házasság lényege: többnejűség. Mutatja ezt Jákób, Dávid, Salamon s a többiek példája; de ismét több jelek mutatnak arra is, hogy ezen keleti szokás inkább csak túrt s megengedett, mint kegyelt és ajánlott intézet volt a zsidóknál; p. o. a főpapnak csak egy neje lehetett, s Mózes tiltja Izrael királyának a nők túlságos szaporítását. A nők számának meghatározása a későbbi talmúdi korba esik. Itt is, mint keleten mindenütt, volt első, fő-feleség, s alárendelt ágyasok rabszolganők, kiknek gyermekei közt azonban semmi jogi különbség; a rabszolganő gyermekei a főnőnek gyermekeiül tekintetnek; — sajátos neme az ó zsidó házasságnak a mózesi jog önkénytől nem függő szükséges házassága, az úgynevezett *levirátusi* házasság, melyhez hasonlót láttunk az indus jogban; t. i. ha valamely zsidó férfi fiutódok nélkül halt el, özvegyét a fivérnek vagy más legközelebb rokonnak kellett elvenni, s az ezen házasságból született gyermek a meghalt férj nevét viselte, annak fia- s képviselőjéül tekintetett. Ki ezen kötelességnek ellenszegült: gyalázatosnak nézetett, s büntetést szenvedett. Oka azon vágy, hogy a megholtak neve el ne enyészszék Izraelből. — Az *adás-vevés* által kötött házasságnak természetes következtése, hogy a férj nejét, ha ez neki nem tetszik, bármikor elküldheti; tőle elválhat, azon egyedüli formáságot tartván meg, hogy válólevelet adjon. Általában véve mégis a mózesi jog szerint az asszony állapota jobb s tűrhetőbb, mint a keleten rendszerint; a mennyire ez többnejűség mellett lehetséges, az asszony inkább egyenlő, szabadabb, önállóbb, mint a többi keleti népeknél; ezt bizonyítják p. o. a szüzességről szóló kemény törvények is, melyekben az asszonyi becsület, tisztaság s önállóság eszméje van kimondva; ezt bizonyítja, hogy a fiúknak kötelességül van szabva nem csak az atyákat, hanem az anyákat is tisztelni, s az áthágókra egyenlő büntetés vár.

A zsidó házasságról szóló tannal öszhangzásban áll az atyai hatalom. Mózes előtti korban ezen hatalom korlátlan; Juda Hámárt halálra ítéli; Abrahám fiát Izraelt elűzi; az atya kezében élet és halál joga van. A szülők elleni vétségeket

legszigorúbb büntetések sújtják. A gyermekek saját vagyónáról sehol sincs említés. — Mózes az élethaláljogot már korlátozza, s azt parancsolja, hogy a rossz fiú a község vénei elibe állíttassék, s ha elítéltetett, azok kezétől vegye halálát.

Öszhangzásban van egyéb keleti jogokkal a zsidó törvény első-szülöttségi joga. Az első-szülött nagy előjogokkal bír, s ha még e felett anyja méhének első gyümölcse, Levi törvénye szerint Istennek szenteltetik.

A Talmud ezen eredeti mózesi jogot alapjaiban megtartva, európai befolyások szerint módosította. Az adás-vevés már csak jelképes lett, nem pedig valódi; a házasságszerzési módok közé felvétellett a „növel élés, annak használása“ is, mit azonban az erényesb rabbik mindenkor illetlennek tartottak s tiltottak. A papi áldás, mely eleinte nem volt szokásban, csak később vétetett át a canoni jogból. A többnejűség megtartatott, azon nézetből indulva ki, hogy bibliai parancsolat: termékenynek lenni és szaporodni, s hogy „gyermeket nem nemzeni egy az öngyilkossággal.“ — Azonban a szigorúbb rabbik mindinkább korlátozzák ezen soknejűséget; Maimonides már azt tanítja, hogy „dicséretes dolog négy nőre szorítkozni“, Gerson Ben Jehuda dörgő szava pedig egészen megátkozta a soknejűséget. A mózesi jog nem ismer jegypénzt, nem ismer nőnek adott házassági ajándékot, móríngot; a talmudisták ezen fogalmakat már beoltják a római s görögjogból a zsidó-jogba. A levirátusi házasságot fentartja, s az csak későbbben szűnt meg, európai befolyások alatt, együtt a többnejűséggel. A férjtől függő elválást, a választólevél bármikori kiadhatását szinte megtartja, de igen nagy mértékben szelidíti az által, hogy sok formasághoz köti, s a könnyelmű elválást rosszalja, bár a nőnek hasonló jogot még nem ad. Az anyai hatalom fenáll ugyan, de patriarchai szelidségben.

A mózesi jog szabad végrendeletet nem ismer, mert az élő atya általi felosztás, ettől jól megkülönböztetendő. A törvényes örökösödés, miként azt a Pentateuch egy helyéből ismerhetjük, itt is igen határozatlan, s csak fővonásaiban van ismerve. A fiúknak elsőségök van a leányok felett; ha fiú nincs, örököl a leány, ha ez sincs, örökölnek a testvérek, s ezek sem lévén, az atya testvérei; végre ha még ezek sem lé-

teznek : általában a közelebb rokon. Az atya és nagyatya örökösödéséről, az utódok képviseleti jogáról, vagyis a fiaknak s unokáknak a meghalt előd helyébe lépéséről semmi említés ; mind erre nézve csorba van a mózesi törvényben. Itt is tehát főtekintet : a család. Ennek megőrzése, fentartása céljából az örökösödő leány nem mehet más törzsbeli férjhez. A család körében különös előjoggal bír, t. i. két örökrészt nyer az elsőszülött fiú. Mózes előtt szokás volt, hogy az atya az elsőszülöttségi jogot elvonhassa a sajátképi elsőszülöttől, és a legkedveltebb nő első fiára ruházhassa, mint Jákób tette József javára Ruben hátrányával ; de ezen szokást Mózes törvénye eltörölte, megtiltván az átruházást s a valódi elsőszülöttre nézve jogsérelmes kegyelést, — és így az atyának ebbeli szabad rendelkezését is megszüntette. Ezen törvényes örökösödés Mózes szerint egyenesen isteni meghagyáson alapúl, s így változhatlan, és minden szabad rendelkezést, minden önkényt kizár.

A talmudisták, ez en csak fővonásokban összeállított jogépületet, miként az Mózesnél látható, egészen kiépítették, feldolgozták, s a legélesebb s aprólékosb *casuistica* czikornyáival látták el. Művök némi tekintetben a római művel vetélkedik. A mi Mózesnél határozatlanúl maradt, ők szorosan meghatározták ágak és fokozatok szerint, az utódok képviseletének fogalmát teljesen kifejtették, a lemenő rokonságot ellenkezőleg az indiai s chinai félbenszakasztással, mint végtelenig menőt, fogták fel. Szerintök az örökösödés egymásután következő ágakra megy át ; atya után ennek lemenőire, t. i. gyermekekre s unokákra, ezek nem-létében az örökhagyó anyjára, s ha ez elhalt, a testvérekre, testvérgyermekekre sat. ezután következik a nagyatya lineája, tehát a nagyatya maga, az örökhagyó atyjának testvérei s annak gyermekei, és így végtelenig. Ugyanezen örökösödési rendet látjuk a legújabb, legműveltebb törvényhozásokban ; csakhogy már ezekben nem a végtelenségig terjedve, hanem bizonyos ágakra, p. o. az austriai polg. törvényben 6 ágra szorítva, melyen túl azután a nő s a *fiscus* következik. — A mózesi örökség azon általános elve, hogy a fiörökös kizárja a nőket, a talmudisták magyarázata szerint úgy értelmeztetett, hogy a férfi kizárja a

nőt, de csak az olyat, ki fivérrel nem bírván, a maga jogát nem úgy szerzte, mint férfinak képviselőjn; az örökhagyó fia tehát kizárja annak leányát, s az örökhagyó fivére kizárja annak nővérét; valamint, képviseleti úton, az örökhagyó fiúnak minden örökösei, tehát a nőneműek is, megelőzik az örökhagyó leányát; az örökhagyó fia leányának leánya, ki e fiút képviseli, szinte kizárja az örökhagyó saját leányát, ellenkezőleg a római örökjoggal; de az örökhagyónak fivér nélküli leánya, ki mintegy a nem-létező fivért képviseli, nem záratik ki a férfiak által, sőt ő zárja ki a nőknek finemű képviselőit; a fiútól fiunoka hát kizárja ugyan saját nővérét, az ugyanazon fiútól fiunokát, de nem előzi meg egy másik fiúnak fivér nélküli leányát. Az örökhagyó leánya továbbá elsőbbséggel bír annak atyja felett. Az örökösödés, a talmudisták szerint, *ágak szerinti* (in stirpes); a közelebb hát az ugyanazon ágbeli távolbat, az atya a fiút kizárja; de nem zárja ki a más ágbeli távolbat, p. o. az örökhagyó fia nem zárja ki a másik fiútól unokát. — Mindezen talmudista elv azonban csak az atyai rokonságról áll, az anyai részről rokonság nem ad örökösödési jogot; a gyermekek örökösödnek ugyan anyjuk után, de az anya sohasem a gyermek után, megelőztetve e részben a legtávolabbi atyai rokon által is.

De vannak a talmudi örökjognak némely oly tanai is, melyek a mózesi jogon egyáltalán nem nyugosznak, p. o. a férj örökösödése neje saját (hozományi) vagyonában. A férj ily vagyonban — ide nem értve azonban a virtualitást — vele élő neje minden egyéb örökösét kizárja; s a fiúk örökösödése csak özvegy vagy férjétől elvált anya vagyonában talál helyet.

A fenebb említett elsőszülöttségi jog, a talmudisták magyarázata szerint, némely kivételeknek van alávetve, p. o. oly elsőszülött fiú, ki atyja halála után születik, nem nyer két örök részt; s ezen két rész csak a valóban, tulajdoni joggal birt vagyonból jár ki, nem pedig a várandóságból, virtualitásból. Az anyai vagyont illetőleg nem létezik elsőszülöttségi előjog. Ezen előjogra nézve is fen van tartva a képviseleti elv, t. i. az elsőszülött gyermekei, még a leányok is, az elsőszülött fiú helyébe lépnek, s két részt visznek el az örökségből.

A leányoknak a fiúk általi kirekesztése, a talmudi jog emberséges és lovagias szelleme szerint, azon rendszabályt

vonja maga után, hogy a fiúk tartoznak a leányokat eltartani, élelmezni, és pedig rangjukhoz képest, és ez annyira kötelesség, hogy ha a leányok eltartása az egész hagyatékot kimeríti, a fiúk semmit sem örökölnek ; s Misna szent könyv szerint „ha a hagyaték csekély, a leányok tápláltassanak abból, a fiúk pedig koldulják kenyeröket mások ajtainál.“ Ha a hagyatéki vagyon tetemes : annak tized része rendeltetik a leányok tartására fordíttatni. Rokon rendelkezés nyomára találunk a magyar hajadoni jogban, s leánynegyedben. Van a talmudi jognak rendkívüli örökösödése is, és ez a *levir*, a testvérörökösödése a meghalt testvér javaiban, kinek gyermektelen özvegyét elvette. Mint mondók, a levirátusi házasság célja : a családfentartás ; ebből foly, hogy a levir fia örökösödik ; de a talmudisták ezt úgy magyarázzák, hogy az özvegyet elvevő, s ezáltal kötelességét teljesítő öregebb testvér, mintegy elsőszülött, a gyermekek jogába lép, és így a megholtnak atyját s többi testvéreit kizárja.

Ily szélesen terjedő családi örökösödés lehetlenné teszi a *fiscus* örökösödését ; üres, *vacans* javak nem igen létezhetnek, s a *fiscus* csak a felségsértés miatt halálra ítélték javaiban örökösödik, míg más bűnök miatt kivégzettek javait a természetes örökösök nyerik ; isten elleni bűnök, bálványimádás, isten-káromlás miatt elítéltek javai pedig, mint érinthetlen tárgy, elégettetnek.

Nevezetes törvény még a talmudi törvényes örökösödési rendben a rabszolgákat és rabszolganőket illető rendelkezés. A rabszolgaság, mely különben is csak 6 évig tarthat, s minden jubilaeumi évben elenyészik — az úr halála által is megszűnik, ha fiörökösök nincsenek. Leány soha sem örököl rabszolgákat, a rabnők pedig az úr halálával azonnal felszabadúlnak.

A keleti jogokban általában, különösen a mózesiben, ki van zárva a végrendekezés szabadsága, de a mózesit feldolgozó és átalakító talmudi jogban ez oldalról már a görög és római jog befolyása útát tört magának, s az eredeti zsidó nézetektől különböző elvek szivárogtak be ; a főelv maga, hogy t. i. senkit sem lehet örökössé tenni, kit már maga a természet arra nem rendelt, átvétetett ugyan, de többféle kivétel által csorbított. Így p. o. az egészséges ember, végrendelet által, természetes

örökösét nem csak ki nem zárhatja, de azoknak örök részeit még csak nem is nevelheti vagy kevésbítheti, s ugyanazon sorban egyiknek nem hagyhat többet, mint a másíknak; természetes örökösei pedig nem csak gyermekei (az újabb jogokban úgynevezett *szükség-örökösök*), hanem legtávolabb vérrokonai is; de már a beteg ember a rokonság ugyanazon fokán s ugyanazon sorban álló örökösök közt a kedveltebbet kitüntetheti, s előnyekben részeltetheti, ezen rendelkezése azonban csak úgy maradván érvényben, ha fel nem gyógyúl, s az ebbeli szabadság ki nem terjedvén az elsőszülöttnek jogára, a mi a mózesi törvény világos értelme ellen volna. A talmudisták ugyanis a mózesi törvényt szigorúan feltartják, hol az alól valamely ügyes okoskodás útján ki nem bújhatnak, annyira, hogy még a hitehagyott izraelitának is jogot adnak a családi vagyonhoz; de többnyire tudnak találni valamely ajtócskát, melyen a görög s római tanok korszerűbb elveit bebocsáthatják. A szabad végrendelkezés helyét azonban a talmudi jogban csaknem teljesen pótolja, s a természetes örökösök jogát megsemmisítheti az élők közti szabad ajándékozás, melyet Mózes törvénye nem tilt, melyet hát a talmudisták megengednek. Egy hatalmas kanyarítás segélyével azt állítják fel, hogy a ki önmagát fosztja meg javaitól, nem sérti az örökösök jogait kiknek semmit sem hagy, mert senkinek sem ad előnyt a törvényes örökösök felett; de egyszersmind érezvén az ebben fekvő szeretetlenséget a törvényes örökösök iránt, rosszalják s erkölcstelennek kárhoztatják ezen eljárást, s ugyanennek megsemmisítő ellensúlyt tesznek ellenébe a jubilaem-évek azon intézvénye által, miszerint az elidegenített, már akár eladott, akár elzálogított ingatlan családjavak a legközelebb jogú családtagnak visszaadatnak, és így az idegenek e javaknak legfőlebb is csupán félszázados haszonvételeét élvezhetik, de örökös tulajdonát meg nem szerezhetik.

V. *Mohammed s a Korán*. Hátra van még a keleti jogok közül azon jog, melyet Allah profétája Mohammed a hetedik század elején tanított, s az arab jogtudósok kifejtettek, s melyet a magyar nyelvre is fordított Alkoránból, s Jones Vilmos, John Baillie, Hamilton, Chardin, Renaud, Volney, Hammer-Purgstall, és legújabban Journauw Miklós orosz államtanácsos-

nak németre is fordított, s Lipcsében megjelent munkáiból ismerünk. — A Korán azonban, istennek e kijelentése a muzulmánok előtt, a polgári viszonyokra alkalmazva szegény, elégtelen, s gyakran ellenmondásokkal is teljes. Magyarázatokra volt szüksége, s így származott már a Muhamed után következő században a *Sunna*, a próféta szavainak, hagyományainak gyűjteménye; ezen különféle gyűjtemények száma hitelessége s tekintélye feletti ellenvélemények szülték a Sunniták és Siiták felekezeteit, s különféle jogtudós iskolákat, melyeknek a Korán és Sunna tanai értelmében hozott határozatai s jogi tételei szinte a jog forrásaihoz számítatnak, s a bírának maig is zsinórmértékül szolgálnak. Az arab jogtudósok különös előszeretettel művelték az örökösödési jogot, mely szerintök az egész jognak épen úgy fele, mint az ember világhozói viszonyának fele a halál, az örökösödés forrása; igen sokat írtak e tárgyról, s oly bonyolttá és szörszálhasogatóvá tették azt, hogy most már igen nehéz feladat rajta áthatolni.

Bocsássunk előre néhány szót a mozlem családjogról:

A mozlem házasság: legkifejlettebb foka a keleti soknejűségnek. A nők száma, szorosán véve, csak négy lehetne ugyan, de rabszolganők korlátlan számának tartása meg van engedve. A rendes nőkkeli házasság szerződés útján köttetik, melyet a szülők hoznak létre, az egybekelő házastársak befolyása nélkül. A rabszolganők pedig, mint egyéb áru, adás-vevés tárgyai, s tulajdonúl szereztetnek, vagy ideiglenesen is haszonbérbe vétetnek. — Jegyajándék adása: vallásos kötelesség. Közel rokonság gátúl szolgál az összekelésben, két testvért egyszerre nőül venni, s nagybátyjának unokahúgát elvenni tiltja a Korán; hitkülönbség miatt csak a bálványimádók vannak kizárva, s nem a keresztyének, nem is a zsidók.

Az említett viszonynak, a soknejűségnek természetes következése: a nőnemnek megvetése s lealacsonyítása; a nők szigorú felügyelet s fegyelem alatt, csupán férjeiket s legközelebbi rokonaikat, és még felnőtt fiaikat sem láthatva, kényuraik kegyét irigyen lesve, egészen érzéki, mondhatni, állati életet élnek a háremek börtönében, hol a gyöngéden szerelmes úr tündéri gyönyöröket, a féltékeny durva zsarnok pedig korbácsot s kínzást készít számukra. A férj szabadon elvál-

hatik; a válás azonban kárhoytatva s a kibékülés ajánlva van a Koránban. A nő második házassága meg van engedve.

Az atyai hatalom s a fiúk állása nincs a szent könyvben szorosán körülírva, de nem sokat különbözik attól, mely egyéb keleti népeknél divatozik. Nevezetes különbség azonban, hogy az elsőszülöttség nem ad nagyobb kiterjedésű örököségi jogot; az elsőszülött, atyja halála után, annak képviselője, s mint ilyen tiszteltetik ugyan a házban, örökli annak rangját, méltóságát, de különben egyenlően osztózik testvéreivel.

A mozem örökjog eredeti, és semmi más jogban fel nem található vonása abban áll, hogy benne a családi örökösödés, mely a családi szeretetnek a nagyon körébeni kifejezése, nem száll csupán a közelb rokonokra, úgy hogy ezek a távolabbaakat kizárják, hanem kiterjed közelbek- és távolabbaakra bizonyos, elég következetlen s önkényes szabályok szerint; és így ezen örökösödés nem vezethető vissza valamely egyszerű alapelvre, milyen a többi keleti jogokban a rokonság közelsége, mely a mózesi-talmudi jogban már ágak és fokozatok szerinti észszerű tagozást is mutat, hanem a törvényes örökösödést kiterjeszti egyszersmind a közelebb és távolabb családtagokra a Korán azon mondata szerint: „Nem tudjátok, gyermekeitek vagy szüléitek vannak-e nagyobb hasznatokra?” A szent könyvnek az örökösödésre vonatkozó fő helyei igen határozatlanul, sőt egymással ellentétben, csak annyit rendelnek, hogy „ha valaki, a ki vagyonnal bír, meghal, szüléi és rokonai számára hagyományról gondoskodják; a szülék és rokonok hagyatékából rész illeti a férfiakat, s az asszonyokat is, de egy férfit annyi, mint két asszonyt. Ha csak nőnemű örökösök léteznek, és számuk kettőnél több, az örökség két harmadát nyerik; ha csak egy van, ez annak felét kapja. A megholtnak szüléi, és ugyan külön-külön mindegyik, atyja és anyja, hatodrészt nyerik a hagyatékban, ha fiú van; ha fiú nincs, s a szülék örökösödnek, az anya harmadrészt kap; de ha testvér van, az anyának csak hatodrészt jár. A férjet illeti fele az asszony hagyatékának, ha gyermekei nincsenek; ha ilyenek vannak, úgy csak egy negyede; ellenben a nőt, ha gyermek nincs, csak egy negyede, s ha gyermek van, csak egy nyolczada illeti a hagyatékban. Ha gyermektelen férfi hal meg,

egy nővérrel, e nővér nyeri a hagyaték felét; ha két nővére van, ketten együtt két harmadát kapják a hagyatékknak; ha gyermektelen nő hal meg egy fivérrel, ezen fivér örökli egész hagyatékát; s ha fi- és nővérek vannak, egy-egy fiú annyit kap, mint két leány. Mindenütt oda van téve, hogy a hagyományok s adósságok előlegesen kifizetendők.

Ezen tökéletlen és zűrzavaros koráni alapon fejtették ki az arab jogtudósok azon sajátságos épületet, melynek tömkelegében igen nehéz az eligazodás, s a különféle mahomedán felekezetek, eltérő felfogások szerint, tévedeznek. Nem akarok itt bemenni a sokágú részletességekbe, melyek reánk nézve különös érdekléssel nem bírhatnak, s czélomon kívül fekszenek, mely nem egyéb, mint a főirányokat s elveket kimutatni és hasonlítani. A más jogoktól különböztető fővonás, mint már említém, a mozlem örökjog arczatán abban áll, hogy a család örököl ugyan, de a közelebb rokon nem zárja ki a távolabbat, a mi elég képtelenség, hanem a különféle fokú rokonok össze-vissza örökölnék; minthogy pedig az örökség mégis csak egy egésznek tekintendő: úgy vétetik, mintha a közelebbi jogosítottak volnának az örökösök, a távolabbak pedig *részvevői* minőségben szerepelnek. Az örökösök ismét vagy residuáriusok, kik a részvevők által fenhagyott örökséget kapják, vagy oly távolabb leányági rokonok, kik a residuáriusok nem-létében örökölnék. A szent könyv az örökséget határozott részekre osztja, ú. m. fél, negyed, harmad, kétharmad s hatod részekre, s a részvevők számát meghatározza, kik közül négy férfi s nyolcz asszony. Némely mozlem jogászok a residuáriusok hiányában következő leányági örökösök örökösödési jogát tagadják, s ez esetben a fiscust örököltetik, de uralkodó vélemény az ellenkező. A vallásos és politikai tekintetek némelyeket egészen kizártak, ú. m. a rabszolgákat, a gyilkosokat, a hitetleneket, mely utóbbiak csak egymás után örökölnék. — Az egész mozlem örökösödés épülete zavaros esztelenség, mely magát a szörszálhasogató, elvtelen *casuistica* talányainak megoldásában gyakorolja, — mely fen látszik tartani akarni a családot, de azt nem úgy tekinti, mint a szeretet kapcsa által összetartott egészet, hanem mint valamely számtani feladatot. Elve a végrendelet-nélküli, természetes

örökösödés volna, de eltorzítva, megsemmisítve az észellenes alkalmazás által, mely képviseleti jogot nem ismer, s a hasonlóságokat kirekeszti.

VI. A tűzimádó *parsok* törvényhozójának, Zoroasternek törvényeiben, a Zendavestában, vannak ugyan a házasságot s családöt tárgyzó törvények, de az örökösödési jognak alig-alig van valami nyoma. Annyi mégis kitetszik a Zendavesta néhány helyéből, hogy Zoroaster örökösödési törvénye végrendelet nélküli, családörökösödés, melyet semmi önkény nem korlátoz. Atya s anya öröksége a fiúk- s leányokra száll, s tanácsoltatik, hogy a nőnek is adassék valami.

VII. Kitetszik ezen adatokból, hogy a keleti család- s örökjog a kelet legrégebb népeinél, az indusok-, chinaiak-, és az ó zsidóknál még igen fejletlen s éretlen valami. Az egyéniség élete, a szabadság fogalma még alig létezik e jogembryokban, mint maga a kelet általában kifejletlen embryo, tagozatlan, szerkezet-nélküli egység. A család tekintete azonban, e természetes ösztön uralma, a vallás, részint az előítélet szárnyai alatt, mindenütt észrevehető, s csodálatos, hogy a rendelkezés szabadsága, mely az élő kényúrnál neje, s gyermekei irányában korlátlan zsarnokság, a vagyon körében, a halál után, nem létezik többé. Előfordul ugyan, úgy a mózesi jogban, mint Indiában s Chinában is, a vagyon-felosztás, melyet az élő atya hajt végre gyermekei közt, s innét azon tévedés, hogy sok író, mint például a zsidó-jogra nézve még a jeles és alapos Michaelis is, e jogban szabad végrendekezés nyomaira vél találatni, minthogy a biblia számos helyein van említés, „hogy ez vagy amaz a maga házában végső rendeletet tett.“ Igen csalódnék azonban, ki ezen kifejezésekben végrendekezést keresne a mai értelemben, s általában, ki a keleti jogokban előforduló örökség-felosztást végrendeletnek tartaná. A végrendeletben ugyanis a szabadság fogalma a családra nézve ellenséges, holott a keleti örökség-felosztás csupán a család kebelében, annak tagjai közt vala lehető, s így kizárja a szabadság, az önkényesség minden fogalmát, legfeljebb a mennyiségre nézve engedvén annak némi tért. Az élő atya csupán azt adja fiainak, a mi azokat már amúgy is törvényesen, vagy isten parancsa szerint illeti; nem megy túl a családi körön, s e

jog nem is megy túl az atya életén. A házasság keleten mindenütt a vad természetesség által javasolt *többnejűség*, mely azonban még itt, az emberi nem bölcsőjének közelében, nem valamely erkölcsi törvény megsértése, hanem a házasság valódi lényegének nem-ismerése, s az ész és magasb társadalmi célok által nem korlátolt természetes ösztön törvénye, melynek hatalmas árja ellenében az egynejűségi elv nagyobb becésének s erkölcsi súlyának csak némi gyenge sejtelmek mutatkoznak. Hol többnejűség van, ott a nő a férfinak nem fele s társa, hanem alárendelt rabja, tulajdona, birtoka. Az atyai hatalom : korlátlan zsarnokság, de itt-ott patriarchális szelidséggel gyakorolva. Az elsőszülöttnak előjoga ismét a vad természetesség fogalma, mely az elsőszülöttnél a nemi szerelem ezen első, s így legerősb nyilatkozványában, legtöbb érdemet lát. Ezek minden keleti jog általános jellemvonásai, bár az egyes népek típusa ismét különböző. Az indusok, a vallásos bensőség s ábrándozás, a szilaj és kicsapongó képzelődés hallgatag gyermekei; a chinaiak ismét a külsőség bolondjai, s a próza megtestesülései; amazok élete idomtalan torzalakokban gyönyörködő vallásos álom, valóság s öntudat nélkül, borongós sejtelmek költészete; ezeké a legdurvább, szellemtelen prózai lét, száraz, kemény, szigorú, de nem észszerű s nem is igaz, helyes valódiság, nem valamely lelkes s józan eszmék által összetartott s mozgatott, hanem pusztán gépies egység. — Sokkal fejlettebb már a keleti jogok azon része, mely az Európával érintkező ázsiai népeknél, főleg pedig a zsidóknál találhatók. Mózes népénél a család fogalma már erkölcsiebb, a család jog szelidebb s emberibb, bár a többnejűség még uralkodik. Az örökjog itt már észszerű szabályokat mutat. A vagyonfelosztás a rokonsági fokok közelebbisége szerint megy végbe, s a lineális örökösödés természetes rende lép életbe, mely szerint előbb a lemenők, azután a felmenők, s azok ágai következnek; a leány nincs egészen kizárva, mert ezt a család jog szelidebb szelleme nem engedi, de nincs is a fiúkkal egyenjogósítva, mert a nő még nem vívta ki önállóságát az ázsiai fogalmak békója alól; akkor következik hát csak az örökségben, ha fiúk nincsenek, de a távolb rokonokat megelőzi. A szabad rendelkezést Mózes törvénye sem ismeri, valamint az összes

kelet nem; a család kizárása a zsidóknál is isteni törvény eleni bűnnek tartatik. De az értelem működésének már meglehetősen szabad mezeje van; a tovább fejlés nem lehetetlen, s azt nem gátolja indus babona s chinai csökönösség; a Talmúd magyarázóit tehát tovább-tovább fejtik az örökjog tételeit, megtartva azonban az isteni s mózesi törvény főalapjait; s hol ez oldalról szabad nyílás van, átveszik a görög és római fogalmakat, tért engedvén lassanként a szabad rendelkezésnek s ajánlékozásnak is. Ellenben a Korán család- és örökjoga távolról sem hasonlítható a zsidóhoz tökéletességben; rendelkezései igen zavarosak és szegények, s e kevés és hiányos rendelkezés csak imígy-amígy van oda vetve, s határozatlanságában és általánosságában nem épít valamely szilárd viszonyt és rendszert, hanem csak némi töredékes eszmezavar, mely anyagúl szolgál a későbbi századok arab tudósainak, a semmiségek felett elkeseredve vitázó jogiskoláknak, és e viták nem is vezetnek az alap eszes és következetes tovább fejtésére, mint a talmudistáknál, hanem összefüggés s cél nélküli meddő fecségek s rabulistai fegyvercsattogtatások. A keleti család- s örökjogokban uralkodó eredeti, feszes családfogalom az Izlam-ban ellazul s megtágul, s ezért az örökösödési jogban is másutt nem mutatkozó sajátságok láthatók, melyek a laza családfogalom következményei; a családi szerves kötelékek, a rokonság közelségi s távolsági fokai elvesztik határozottságukat, a legkülönbélebb fokon álló rokonok egymás mellé tétetnek; gyermekek, szülék, házastársak össze-vissza kevertetnek, s a gyermekek képviselői joga nem létezik. Míg a család ekként elveszti valódi értelmét s jelentőségét, más részről az egyéniség inkább előtérbe lép, s ezért a szabad rendelkezésnek is van némi mezeje, t. i. a vagyon egyharmada feletti rendelkezés, holott általában a keleti jogokban az itt-ott úgy látszó szabad rendelkezés nem egyéb, mint a törvényes örökösödés megerősítése, felosztás által.

VIII. Az ázsiai világból az európaiba, a meddő erkölcsi s szellemi életű keletből az egyéniség és szabadság nyugati világába, Görögország, a nemes és szép Hellasz, képez átmenetet. Egyik lábával még kelet ősi földén áll, s jeleneinek és tüneteinek magyarázatánál, ha az helyes akar lenni, nem sza-

bad felejteti, hogy élete a kelettel még eleven összefüggésben, s arra folytonos vonatkozásban van. De más részről Görögországnak nemes sajátsága, hogy itt már az egyén s annak szabadsága, önállósága megszületett, bár még nem fejlett annyira, hogy diadalmasan szegüljön ellene a természetes egységnek, az államnak, a családnak. Azonban a törvény nem tekintetvén már valamely változhatlan isteni parancsnak, mint keleten, hanem kifejtést, javítást tűrő, sőt kivánó emberi műnek: a szabadság és a valódiság világának feldolgozási tárgya lett. A görög ember szabad, független egyéniség, de csak a mennyiben állampolgár; a magánélet minden viszonya folytonos összefüggésben van az állammal, a görögjog csupán államjog, s a köz- és magán-jog közti határozott különbség, miként az későbbben kifejlett, nem létezik még; a magán-érdek nem vált el a közjótól, s nem vett azzal szemközt elkülönözött, gyakran ellenséges állást. A törvénykezés épen úgy, vagy még inkább, mint a közigazgatás, az összes polgárság teendője; a törvényalkalmazást ezer meg ezer bíróból álló testület gyakorolja, s ezen nagy tömegre kell hatni a vádlónak s védőnek, ha sikert óhajt. Ily viszonyok közt, melyek, természetesen, csak nem nagy kiterjedésű s népességű, intensiv életet élő apró köztársaságokban lehetségesek, a köz- és magánjognak össze kell olvadni, a politikai befolyások kikerülhetlenek, az összes polgárság nézetei s akarata eldöntők. Gyakran nem az nyeri el az örökséget, per esetében, kinek ahoz a magánjog szerint, joga lenne, kinek azt a római praetor s a „Landesgerichtsrath“ oda ítelné, hanem a ki arraa nép előtt érdemesnek látszik, s kiről p. o. a védő, ékesen szólva, bebizonyítja, hogy gazdagságát a közjóra fogja felhasználni. Hasonló okoskodások példái akárhányszor fordulnak elő a görög szónokoknál, örökségek feletti perekben.

A polgári szempont ezen folytonos befolyása mindenütt mutatkozik a görög életben, különösen pedig az athéneieknél, hol a görög jellem teljes virágában fejlett ki, s kiknek jogi viszonyai felől, szerencsére, legtöbb adat jutott el hozzánk; nevezetesen a szónokok beszédei, melyeket a bíraskodó nép előtt örökségi ügyekben tartottak, azon gazdag források, melyekből gondos összehasonlítás s okoskodás útján, tanúságot méríteni lehet. — A fenebbi elvet tehát először is az athénei

házasságra alkalmazva : csak az a valódi athénei házasság, mely polgár s polgárnő közt köttetik, a szabad polgárnő fogalmával pedig nem fér össze a többnejűség fogalma, mert Athénben egynejűség uralkodik már, miben a személyesség érvényének elismerése, a polgárnőnek tisztelése van kifejezve. A nő a háznak hű öre, s a törvényes gyermekek tiszteletreméltó anyja ; de e mellett szokásban van, s még ázsiai fogalmakra emlékeztet a naponkénti mulatságra szolgáló ágyasok (hetaerák) szabad használata. Szabad gyermeket azonban, kik a *phratríákba* s *démikbe* felvételnek, csak a törvényes nő szül, ki csak polgárnő lehet, s kinek férjhezmenetele eljegyzés által történik, s házassági hozománynyal vagy ajándékkal kísérik. Az eljegyzés azoktól jő, kik a házassági ajándékot adják, s kiknek ezt adni kötelessége, ezek pedig : az atya, a fivér, a nagyatyja, s a távolabb atyai-ági rokonok ; ezeknek nemlétükben a törvényszékek egyezése mulhatlanul szükséges a törvényes házasságra. Az ágyasok ellenben pénzen vétetnek, mint keleten általában a nők. Athénben tehát a nő, egyszersmind polgárnő és szabad egyéniség lévén, a férjnek nem tulajdona, nem szolgálója, hanem vele egyenlő, hozzá hasonló társa, s a felette gyakorolt hatalom csak az erősb védőnek hatalma. De mivel Athénben minden viszony az államra vonatkozik, innét az következik, hogy a nő, ki az állam dolgaiban részt nem vehet, egészen a ház belsejére van szorítva, s e tekintetben hasonló a keleti nőkhez, mert e házasság nem saját akaratának s választásának, és női rendeltetése öntudatának eredménye, mint p. o. egy erényes magyar nőnél, hanem kénytelenség, s a viszonyok hatalmának kifolyása. A nőt az ágyastól megkülönböztető lényeges vonás a hozomány ; e nélkül törvényes athénei házasság nem létezhetik ; a legközelebbi férfirokon tartozik szegény nőrokonát feleségül venni, vagy kiházasítani. A kiházasítás mértéke a vagyonállapottól s polgári állástól függ ; a késedelmes rokonokat az archon köteles, büntetés fenyegetése alatt, emlékeztetni s kényszeríteni. A kiházasító rokonok a férjtől ingatlan zálogot vesznek a hozomány visszaadásának biztosítására, elválás, vagy a férj s nő halála esetére ; mert a férj a hozomány tulajdonosa nem lesz, hanem csak haszonélvezője. Ha a nő a házasság

tartama alatt hal meg : hozománya a gyermekeire, s ezek nem-létében a hozományt adott rokonra száll; ha pedig a házasság a férj halála által szűnik meg : az anya vagy visszamegy saját szülői s rokonai házához, és hozományát magával viszi, mire nézve a férj örökösei ellenében saját keresete van, vagy férje házában marad gyermekei közt, kik őt tartani kötelesek, s ez esetben lemond a házassági ajándék iránti keresetéről.

A házassági jogban nevezetes pontot képez még az örökös leánynak (epiklerosnak *ἐπίκληρος*) szükséges házassága a legközelebbi atyai rokonnal, mint legerősebb kifejezése a családi egységre s összetartásra épített athénei családjog-viszonynak. Ezen családegység s összetartás ereje Athénben oly nagy, hogy a természetes erkölcsiség s illem korlátait is összetöri, s a vérfertőztetés fogalmának utálatosságát az oldalrokonok közt megszünteti. — Testvérek közt lehetséges, sőt parancsolva van a házasság; a vérfertőztetést tehát csak a le- és felmenő ágakban van tiltva. A házassági elválás Athénben igen könnyen ment, s a nő nem lévén a férjnek tulajdona, nem csak a férj küldhető el házából bármikor megúnt nejét, hanem a nő is bejelenthető az archonnak, hogy férjét el akarja hagyni, s ezen szándékát végre is hajthatá. Házasság-törés esetében pedig el kelle válniok a házasoknak; a férj, ki a házasság-törést bebizonyítá, becstelenség büntetése alatt vala kénytelen nejétől elválni, s ez ismét férje demosában meg nem jelenhetett, ha magát halálnak kitenni nem akarta.

Hasonló átmenetet látunk keletről nyugatra, a zsarnokságból vagy még egészen durva patriarchalis musból a szebb és nemesebb erkölcsökre, — az atyai hatalomnak az athéneieknél szokásos gyakorlatában. Ezen hatalom alapjai : a törvényes, t. i. athénei polgár s polgárnő közt a fenebb leírt módon kötött *házasság*, a *fiúvá fogadás*, melynek czélja a természetes örökös hiányát mesterségesen pótolni, s így családok kihalását meggátolni; és a *törvényesítés*, vagy is a házasság-kivüli gyermekeknek a phratriába bevezetése, s így családtaggá felszentelése. Fiúfogadás csak annak engedtetett, kinek törvényes gyermekei nem voltak, s ki vagyonáról rendelkezhetett, mert a fiúsítással össze van kötve az örökség. Fiúvá csak athénei atyától s anyától született egyén fogadtathatott.

A fiúváfogadás két formája : az élők közti, s a végrendelet általi ; az élők közti abban állott, hogy a fogadott fiú a felfogadónak phratriájába, annak szent szertartásaihoz bevezetett, s a családkönyvbe beíratott ; a halál utáni pedig abban, hogy valamely önjogú athénei polgár egy másikat végrendeletében örökösévé nevezett, kit azután valamely rokon vezetett be a phratriába, vagy ő maga mutatta be magát, a végrendeletre hivatkozva. Két phratriában egyszerre senki sem lehetvén, a fiúvá fogadott egyénnek ki kellett lépni természetes szülei családjából ; s a visszatérés oda csak úgy engedtetett meg, ha a felfogadó családban törvényes házasságból későbbben született gyermekek maradtak hátra. A törvényesítés ritkán fordúlhatott elő, s azért létezése többek által kétségbe is vonatik ; de tagadhatlanul vannak ennek is nyomai a görög szónokokban. Az atyai hatalom a legrégebb korban szigorúbb volt, s még az ázsiai jelleget viselte ; magában foglalta az eladás és élethalál jogát is ; de Solon óta igen megszelidült ; az eladás joga is csak azon leányra nézve maradt fen, kit az atya vagy fivér, férfival ölelkezve kapott. A görög atya hatalma gyermekei felett nem erőszakos természetű, hanem inkább a védelem és gondoskodás színével bír, nem tulajdonjog, minél fogva a gyermek szabad rendelkezés eladás sat. alá eső lelketlen s akaratlan dologgá aljasul, hanem inkább csak a fenytés, büntetés joga, mi azonban a gyermek részéről rosz magaviseletet, vétket feltételez. Eltaszíthatja az atya gyermekét, de nem önkényesen, hanem a családtagok egyezésével, kellő védelem s elítélés után. Ily eltaszítás, hírnök által kihirdettetvén, megfosztja a fiút minden családi jogtól. Általában az atya és fiú nem állnak itt egymással szemközt, mint Rómában, parancsoló s alárendelt szerepben, hanem úgy tekintetnek, mint egyazon család öregebb s ifjabb, de egyenjogú tagjai, s minden köztük felmerült baj s egyenetlenség a családgyűlés fóruma elébe tartozik. Valamint az atya, csak a családtagok engedelmével taszíthatja el gyermekét : úgy a gyermek is előbb a családgyűlés, majd a törvényszék előtt bevádolhatja, s híg velejünek, kábának nyilatkoztathatja apját, ha ez atyai kötelességeit elhanyagolja, roszszúl gazdálkodik ; az elítélt atya kiskorúnak tekintetik, és saját házában mint gyermek tartatik, s élelmeztetik. Az atya

nevet ad gyermekeinek, rendszeren a születés utáni 10-ik napon, ezt is családünnepen, a rokonok jelenlétében; bevezeti s beírta azokat a phratriába és a dímibe; tartozik azokat élelmezni; de ezt tőlök is megkivánhatja, ha rá szorúl. Ki vannak véve e kötelesség alól a fattyú gyermekek, s azok, kiket az atya semmi művészetre nem oktattatott. Az atyai hatalom megszűnik, ha a természetes és törvényes fiú 20 évesé lévén, a családi könyvbe, letett esküje után, beíratik; a fogadott fiúra nézve, ha ez természetes családjába visszatér; mind-egyikre nézve, ha a fiú eltaszítottatik, mi csak megvizsgált s elítélt vétség következése lehet.

Ezeknek előrebocsátásával, lássuk már az athénei örökösödést, mely teljes összhangzásban van a görög államin-tézvények egész szép épületével. Az athénei törvényes örökösödésben első helyet foglalják el a gyermekek, és ugyan egyforma joggal a törvényes házasságból származó vérszerinti, a törvényesített és a fogadott gyermekek, az ágyasaktól származottak kizárásával; amazok egyenlő részekben örökösödnek, ha t. i. összeütközés esete jöne elő, melynek, minthogy házasságbeli gyermekekkel bíró polgár nem fiúsíthat, csak akkor lehet helye, ha idegenek fiúvá fogadása után születnének házasságbeli gyermekek. A fogadott gyermekek jogai azonban a felfogadó családjából fenebb említett kilépés által megszűnnek. A leányok csak akkor örökölnek, ha fiúk nincsenek, sőt sajátképen nem is örökölnek, hanem örökségül esnek a legközelebbi oldalrokonnak, kinek állam-iránti, családfentartási, törvényes és egyszersmind vallásos kötelessége az örökös leányt nőül venni (epicléroí); s ha fiúk vannak, ezekkel nem osztoznak, hanem általok vagy gyermekeik által élelmeztetnek, ruháztatnak s kiházásíttatnak (epiproicoi.) Ha az oldalrokon által nőül vett öröklő leánynak az öröklagyó atya életében fia lesz: ezen fiú örököl anyjának közvetítése által, s mihelyt az ephebusi kort elérte, a vagyont átveszi, s anyját eltartani köteles; de ha a fiú az öröklagyó atya halála után születik, az anya a már vele együtt az oldalrokonra szállt örökségét reá többé nem ruházhatja. Az örökséggel együtt járó örökös leány (epicleroi) elméletéből következik, hogy ha több örökös leány van, kiket különféle távolsági fokon álló oldala-

gos rokonok vesznek nőkül, az örökség nem csupán a legközelebbi rokonnak jut azon leánynyal, kit elvesz, s ez a távolabb állókat nem zárja ki az örökség illető részéből, hanem az örökös leányok egyenlően osztják fel magok közt az örökséget, mert a rokonok ez esetben nem saját egyenes jogukkal örökölnek, hanem csak a nőül vett örökös leányok által. Ily eset pedig, a többnejűség nem divatozván Athénben, gyakran fordult elő.

Ha fiú nem volt, de leány volt: az oldalagos örökösök a leánynyal együtt kapták az örökséget; ha leány nem volt: örökösödtek a testvérek és ezek gyermekei s unokái, a testvéreket képviselve, mindenkor elsőségök lévén a férfiaknak s azoknak, kik a férfiaktól származnak, ha szinte távolabb állának is. Ha atyai oldalról a testvérgyermekek gyermekeiig senki sem létezik, következnek az anyai ágról levő rokonok hasonló módon; ha egyik ágról sincs rokon ily fokozaton, visszamegy az örökösödés arra, ki atyai ágról a legközelebbi. És ez így megy végtelenig, mint ezt Bunsen és Plattner elmélete ellenében, kik a törvényes örökösödést három fokra szoritották, Gaur Eduard bebizonyítá, valamint bebizonyítja az is, hogy az athénei törvény a felmenők, szülők örökösödését nem ismeré. Az atyai-ágróli rokonságnak, az agnatióknak, tehát elsőbbsége van az anyai rokonok (cognatio) előtt, de nem oly mértékben, mint a római jogban, mert az atyai rokonok örökjoga bizonyos fokon túl megszakad, s az anyai rokonoknak enged helyet, és csak későbbben tér ismét vissza az atyai rokonokhoz.

A gyermekek képviseleti joga is, melynek általában helye van, ehez képest korlátoztatik; t. i. az eredeti örökösödő, kivéven a lemenőket, kik végtelenig örökösödnek, s így végtelenig is képviseltetnek, — az oldalagos örökösödési rendben nem képviseltethetik távolabb, mint bizonyos meghatározott fokig, p. o. a testvért csak unokái képviselhetik, s másodunokái már nem; továbbá a férfiak örökösödési elsőségének is befolyása van a képviseletre, p. o. a nő nem léphet fel férfi ellenében, mint férfi képviselője, de férfitől származó nő fölléphet nő ellenében, ki nem származik férfitől. — Csodálatos törvényrendelet még, mi a képviseleti jog elmélete alól szinte ki-

vételt képez, hogy némely esetekben nincs helye *águnkénti* (in stirpes), hanem *fejenkénti* (in capita) örökösödésnek, így p. o. a nővérek s a többi nővérek gyermekei, sőt a nővérek saját gyermekeikkel is fejenként örökösödnek egyforma részekben, mint Isaeus beszédéből kitetszik.

Látszik ezekből, hogy Athénben is főszerepet játszik a *családi örökösödés*, melynek alapja a családérdek, családföntartás. Az athénei polgárnak azonban, mint láttuk, gyermek nem-létében joga van, élve vagy halála esetére fiút fogadni. Az athénei végrendekezésnek tartalma tehát: csak a már említett *fiúvá fogadás*. Erre pedig jogositva van, a kinek magának törvényes házasságból származott fia nincs; azonban az ilyen atya is helyettesíthet Solon törvénye szerint, azon esetre, ha a férfikorba lépte előtt meghalna. Az, kinek csak leánya van, végrendeletet tehet ugyan vagyonáról, de vagyonával együtt leányát is az örökösnek kell hagynia, különben végrendelete érvénytelen; ez esetben hát a fogadott fiúé a leány is, kit ha el nem fogad, az örökségről is le kell mondania. — Nem tehet végrendeletet a fogadott fiú azon vagyonról, melyre nézve fiúvá fogadtatott, hanem tartozik azt az örökbe-fogadó törvényes örökösének hagyni hátra, ide nem értve saját hozományát és szerzeményét. Az athénei végrendeleti örökösödés hát nem zárja ki annyira a családi, úgynevezett *törvényes* örökösödést, hogy ez újra életbe ne lépne; a fogadott fiú általi továbbszállításnak csak akkor van helye, ha gyermekei vannak.

Vége nem tehet végrendeletet az örült, a tompa elméjű, az asszony és a gyermek, s érvénytelen azon végrendelet is, melyről bebizonyítatik, hogy méregkeverés, női ármány vagy erőszak által jött létre. Végrendeleti örökössé csak az tétethetik, ki fiúvá fogadtathatik; ez pedig, mint láttuk, csak athénei polgár lehet, de tétethetik asszony is, ki maga végrendeletet nem tehet, tétethetnek az istenek és a nép.

A végrendelet-nélküli törvényes családörökösödés azonban Athénben nem oly szigorú, hogy kisebb ajándékok, kész pénzben s egyéb ingóságokban álló hagyományok kitűzését ne engedte volna; a szónokok beszédeiből világosan kitetszik, hogy ily ajándékok a törvényes örökösödési elv sérelme nél-

kül szélére divatoztak, sőt egyes kisebb hagyományok tételére azok is jogosítva voltak, kik különben végrendekezési joggal nem bírtak, mint: az asszonyok, s azok részére is, kik különben nem örökösödhetek, mint a fattyú-gyermekek.

Általában fontos szerepet játszik az örökösödésben az ingatlan és ingó vagyon közti különbség; csak az előbbi tekintetik valódi örökségnek; az utóbbiról, főleg a pénzről, szabadabb rendelkezés van engedve.

Mennyire uralkodott az athénei örökösödésben a családföntartás, vagyis a törvényes örökösödés tekintete, bizonyítja a mondottakon kívül külsőleg az is, hogy a finemű lemenők, gyermekek s unokák, valamint az örökösödő leányok is, minden formság bevezetés vagy átadás nélkül, önjogukkal foglalták el a reájok néző örökséget, míg minden más, csak bíró közvetítése által juthatott örökségéhez. De semmiben sincs oly élesen kifejezve a családföntartási, családegységi elv, mint azon leányban, a ki az örökséggel együtt ráadásként legközelebbi rokonára jut; s ez kénytelen öt nőül fogadni, ha csak az örökségről lemondani nem akar. Hasonlít ez a zsidók levíratusi házasságához (l. a 291. lapon) azon a szabadabb görög élet által magyarázható különbséggel, hogy a zsidóknál e parancs vallásos természetű lévén; semmi kibúvást nem engedett. — A család-föntartás elve mutatkozik még ott is, hol a szabad egyéni akaratnak látszólag hely adatik, t. i. a végrendekezés formájában. A görög polgár szabadon rendelkezik ugyan, ha fia nincs, de nem azon alakban, mint a római, s mint azon nemzetek, melyek a római jogot utánozták, hogy t. i. a családot megvetve s eltaszítva idegennek adja vagyonát, hanem megfordítva, a fiúvá fogadás alakjában, miszerint ha fia nincs, fiút ajándékoz a családnak, s ki utána örökösödik, mindig a fiú, habár fogadott fiú is, mindig olyan valaki, a ki a család tagjává emeltetett. Tehát a végrendeleti örökösödés is mintegy törvényes családi örökösödéssé lesz, s így annak éle, keserősége, a család irányábani szeretetlenség elenyészik. Görög fogalom szerint az örökös mindenkor fia vagy fiú helyett valója az örökhagyónak, miből következik, hogy a ki fiúnak nem képeltethetik, mint apa, anya, nagybátya, tehát az egyenes felmenők, és az oldalágas örökösök közül is azok, kik fiúk-

nak nem képzelhetnek, nem örökösödnek, és az athénei törvényes örökösödés csak két osztályt ismer, t. i. a lemenők s utódok, és az oldalágas ifjabb rokonok osztályát. A fiúval nem bíró athénei polgár fiúsíthat ugyan, de a szokás és kötelesség-érzet ily esetben többnyire rokonokat fogadtat fel fiakúl, mint a fennmaradt példák bizonyítják. Azon hideg szeretetlenségnek, mely a római szabad végrendelkezésben fekszik, s melyen az úgynevezett „szükség-örökösök“ közvetítő eszméjével akar segíteni a törvényhozás, még semmi nyoma a szép, harmonicus görög életben.

VIII. *Róma.* A római császárság, a Papiriusok, Gájusok, Ulpianusok s későbbben a Justinianok, Tribonianusok s Papinianok kora — mint tudva van — a jogtudományt annak legmagasb fokára fejlesztette, s ezen római jog ma is úgy áll a törvénytudó világ előtt, mint fényes előkép, mely után a későbbi nemzetek joga képződött. És pedig nem a római köztársaság, a szabad Róma joga ez, hanem a császárságé, a kényuralom alá görbedt Rómáé. Nevezetes világtörténeti tünelemény! melynek magyarázata kétségkívül főleg abban rejlik, hogy a hősi harcztérről leszorított, s a szabad nyilvános élet fórumáról a magánérdek zárt szobáiba vonult Róma, a magasb érdekek megszüntével, önzésbe, nyereségvágyba, anyagiságba süllyedt, melynek kifejlett, legkisebb részletekig kidolgozott magánjogra van szüksége, hozzájárulván ehez az is, hogy a jelesb elmék, melyek más pályán nem gyakorolhaták, s érvényesítheték magokat, a jogtudomány művelésére szentelék erejüket s idejüket. A Cátók s Scipiók helyébe Ulpianok s Papinianok lépnek.

Mielőtt azonban a politikai süllyedés s kifejlett önzés, és ezáltal eszközlött magánjogi s perlekodési műveltség korát, s ennek örökösödési jogát — melyből az önszerzői sőt mások által is annyira magasztalt austriai örökjog csaknem szolgai hűséggel vétetett át — jellemeznök: előre bocsátom azon megjegyzést, hogy a római világ általában, s azonnal kezdetétől fogva, mint a világtörténet további fejleménye a szép, művészi, harmonicus görög világ után, a cselekvés, a célkeresés a komoly munka s hideg értelem világának mondható. Ha a keletnek fejletlen természetessége az emberiség gyer-

mekkora, a görög világ szépsége s költőisége annak rózsás s napsugaras virágkora, ifjúsága : a komoly Róma már érett férfiú, mely nem ábrándozik, nem mosolyog, hanem fontol és munkálkodik, hideg észszel törve céljai után. Ennek következése, hogy a római világ egyenesen a magánjog világa ; Rómában nyer a jog először önálló érvényességet, sőt kiszorítja, vagy legalább igen megszorítja az élet egyéb, költőibb oldalait ; a haszon, a magáncél, az egyéni érdek áll mindenek felett ; annak van legnagyobb becsülete, ki a magánjogot legügyesebben védi, minden részleteiben ismeri s magyarázza. A rómaiak csaknem egyedüli tudománya : a jogtudomány. A cél s cselekvés ezen férfias világának azonban fő jellemvonása, mely a római jogban úgy, mint a római élet minden egyéb nyilatkozataiban következetesen mutatkozik : folytonos küzdelem, nevezetesen : az állandóságnak, a fentartásnak, a conservatív elemnek, más szóval a patriciusi aristocratiának folytonos harcza a szabadság, mozgékonytság, változás, egyenlőség vagy democratia elvével ; e két elv befolyása vegyesen tűnik fel a törvényekben ; majd az egyik majd a másik vergődik túlsúlyra, míg végre a császárok önkényes uralmának fertőjében mindkettő összeolvad s megsemmisül. Így p. o.

A római házasságban világosan mutatkozik az említett két elv befolyása ; van e házasságnak szigorúbb és ismét szabadabb oldala ; amabban a nő a család fejének hatalmába megy át, önállóságát veszítve, s a keleti állapotokra emlékeztet, de azon lényeges különbséggel, hogy Rómában mindenkor az egynejűség uralkodik ; a házasság másik formájában a nő szabad, önálló, független, és pedig túlságig víve, t. i. nem azon nemes értelemben, mint a keresztyén házasságban, hanem azon fokon, mely a szeretetlenség, a férjtőli teljes érdekkülönbség színét viseli ; ez utóbbi házasságforma nem ismer ugyanközösséget, jogot ad a házastársaknak egymás ellen vagyont illető pereket folytatni, tiltja a kölcsönös ajándék-adást. Az elsőbben említett szigorú forma lassanként egészen elenyésszik, s helyet enged a szabad, sőt túlszabad formának ; a józan közép, hol uralkodó elv a szeretet, az érdekközösség, sohasem vergődhetik érvényre ; hanem hideg, kedélytelen viszony látunk, ellentétét a nemesb keresztyéni felfogásnak. —

Hasonló túlságokat vehetni észre a római családjog egyéb részeiben.

Míg egy részről az atyai hatalom oly erős és szigorú, hogy az élethalál jogát is magában foglalja, hogy az atya gyermekeit rabszolgáinak, eladható dolgoknak tekinti: más részről az emancipatio által minden családi viszony teljesen elenyészik; a fiú megszűnik fiú lenni, s a kölcsönös örökösödés megsemmisül. Itt ismét nincs helye azon józan középnek, melyet a keresztyéni felfogásban látunk, t. i. hogy a gyermek függésben van ugyan atyjától, de ezen függés: a szeretet láncza. Így állván a dolgok, azon szépen hangzó értelmezések, melyeket római írók a házasságról s az atyai hatalomról adnak; p. o. hogy a házasság „*consortium omnis vitis, divini et humani juris communicatio*,” továbbá hogy: „*patria potestas in pietate debet non in atrocitate consistere*,” üres beszédek, miknek a valóság meg nem felel. Látszik mindezekből, hogy a római család már sem nem a természetes és állapotban levő keleti, sem nem a harmóniás szépségben díszlő görög család, hanem valami szaggatott és ellentétes.

Az említettek hasonlóságára, a római örökjognak is két alapelve s vezérfonala van; majd az egyik, majd a másik tűnik fel erősebben; t. i. az aristocratai fentartás és állandóság, s a democratai szabad mozgalom és változás elve. Amanak kifejezése az örökjogban a *törvényes* vagy *családi örökösödés*, ezé a *végrendelet*; e kettő harczol folytonosan egymással, — s a kettőnek közvetítője lesz végre: a *köteles rész*.

A végrendeleti örökösödés a meztelen, hideg önkénynek gyermeke; az egyén egészen magának él, mindentől elválva, elkülönözve, mintha nem lenne családja, rokona; mindezeket megtagadja; ő és vagyona összeolvadnak. Lényegéhez tartozik, hogy visszavonható legyen. Szemközt áll vele a *törvényes* vagy *családi örökösödés*, az önkénynek kizárása, a természet kegyeletes gyermeke. — Rómában e kettő folyvást küzd egymással; de épen e küzdelemből következik, hogy sem egyik, sem másik nem maradhat fen a maga tisztaságában. A törvényes örökösödés alapja nem a szeretet, a természeti ösztön, a családi kegyelet, mely általában hiányzik a kemény, durva, római családjogból; azért nem is a gyermek, mint ilyen örö-

kösödik, hanem az úgynevezett „*suus*,“ s nem a rokon általában, mint ilyen, hanem a legközelebbi *atyai rokon* (az „agnatus proximus“); a törvényes örökösödésben is uralkodó az önkény; az emancipatio megsemmisíti a törvényes örökösödést, de ellenben a végrendekezési önkény sem marad fen egész tisztaságában, hanem a család joga által megszorítottatik a „szükség-örökösök“, a „köteles-rész“ közvetítő elmélete által. Már a római történet legelső szakában a XII táblákon olvassuk (Tabula V. de Hereditatibus et Tutelis): *Paterfamilias uti legassit super pecuniae tutelave suae rei, ita ius esto*,“ miáltal mindenkinek teljes hatalom adatik vagyonáról rendelkezni, örökösöt nevezni, hagyományokat tenni, s gyámságot is rendelni. Ezen tág hatalom azonban a gyakorlatban magyarázat és szokás által megszorítottatik. A római végrendekezés legrégebb módja a népgyűlésben annak színe előtt tett, s az által helybenhagyott végrendelet (*testamentum calatis comitiis*); a végrendekezés ezen alakjában a népgyűlés helybenhagyása kívántatván az örökös-nevezéshez, a végrendeleti örökös ily módon törvényes örökös lett, s nem a rendelkező önkénye, vagy legalább nem csupán ez által, hanem a nép törvénye által jutott a vagyonhoz. A néptől függött tehát az okatlan, természetellenes önkényt meggátolni; s fel lehet tenni, hogy ha természetes örökös volt, s ez magát az örökségre méltatlanná nem tette, a nép nem adta egyezését idegen örökös nevezéséhez. Ez arra mutat, hogy a családi örökösödés volt a törvényes szabály, s ha az alól kivétel tétetett a végrendekezés által: ennek törvényesítésére új törvény, s népgyűlés egyezése kellett.

Ezen népgyűlési végrendeletek hát lényegesen különböznek a későbbi végrendeletek önkényétől, s átmenetet képeznek a család törvényes örökösödésétől a korlátlan végrendekezéshez; sőt valószínű, hogy ezen végrendeletek egyszersmind fiúsítások (adoptiók) voltak, s így nem családot rontottak, hanem inkább családot alkottak. A „calata comitiák“, melyekben végrendeletek alkottattak, legnagyobb hihetőséggel „curiata comitiák“ voltak; a római curiák pedig, mint Niebuhr és Hüllmann, s egyéb elsőrendű írók állítják, hasonlóak a görög phatriákhoz, vallásos, családi gyülekezetek, s így azok szel-

leme is a családíságnak kedvező, s igen valószínű, hogy oly végrendeletek, melyek a család jogát sértették, nem találhattak ezen gyülekezetekben rokonszenvre s pártolásra, s az idegen örököst csak azon formában fogadták el, mely által az egyszersmind fiúvá, családtaggá lett, t. i. *adoptio* formájában, mint ezt Athenében láttuk, s mint ennek nyomait a későbbi „*adoptio per testamentum*“-ban feltaláljuk a római íróknál. Természetesnek látszik továbbá az is, hogy a népgyűlések által helybenhagyott végrendeletek nem voltak egyszerűen visszavonhatók. Másik neme a szokásban volt végrendelkezésnek az úgynevezett „*testamentum in procinctu*“, melynél csak 3 tanú volt szükséges, de ez csak katonai, háborúi kiváltság volt; s ha a végrendelező életben maradt, rögtönzött végrendelete erőnélküli lett. A rendelkezési önkény további kifejlésének előrehaladottabb stadiumát látjuk azon végrendeleti formában, melynek neve: *per aes et libram*, s mely a régiebb formák megszűntével egyedül maradt divatban. Gaius és Ulpian *) ezt úgy írják le, hogy a rendelkező: „*amico familiam suam, idest patrimonium suum mancipio dabat, eumque rogabat quid cuique post mortem suam dari vellet. In testamento quod per aes et libram fit, duae res aguntur, familiae mancipatio, et nuncupatio testamenti. Tabulas testamenti testator tenens ita dicit: Haec ut in his tabulis, cerisque scripta sunt, ita do, ita lego, ita testor; itaque vos quirites, testimonium perhibetote sal.* A rendelkező, mint más vagyon átadásnál, római polgárokat hitt össze mint tanúkat, s ezeknek felmutatván az írott végrendeletet, vagyonát valakinek eladja, ki a vételbe beleegyezik, s pénzzel a rézfontra ütve, a pénzt mint vételárt a végrendelezőnek átadja, ki azután a jelenlevő tanúkat a tanúskodásra felszólítja. Ezen formában ismét azon törekvés látszik, hogy miután a rómaiak érezték, hogy halál esetére vagyonukról rendelkezni bár törvényes, de a természet törvényét sértő eljárás, kibúvó ajtót kerestek, s azt abban találták fel, hogy vagyonukat még élve eladják, de feltételesen, t. i. hogy a vevő azt annak adja, kit ők végrendeletükben megneveznek. Ehez természetesen a bizodalomnak nagy foka kellett; az ilyen eladás hitbizo-

*) Gai Comm. II. 102. 104. Ulpian XX. 9.

mány volt. A tanúk, a felszólított „Quiritések“ képviselik a római népet, mely a régibb korban a végrendeletek felett törvényt szabott gyűléseiben. A rendelkezés önkénye már megvan, de a forma még a régiebb korlátokra emlékeztet, némileg. — Legközelebbi lépés volt, hogy az örökösül szánt egyén lépett fel, mint vevő, miáltal a „per aes et libram“ végrendelet valódi formás végrendeletté vált.

A szabad végrendelekkel összefüggésben van a *kitagadás* joga. A gyermekeket vagy örökösökké kelle tenni, vagy kitagadni. E kitagadásban egy részről ben foglaltatik a törvényes örökösödési jog elismerése, mely legközelebb a gyermekek által képviseltetik. De egyszersmind kifejezése annak, hogy az önkény rendszere győzött a természet rendszere felett. Az önkény rendszerének további fejlődése később oda vezetett, hogy a „per aes et libram“ nevet viselő forma megszűnt; a szabad rendelkezés egész meztelenségében jött divatba, s az örökös írott megnevezése s határozott számú tanúk aláírása elegendő lett a végrendelet érvényére. Azonban a család természetes joga, a korlátlan, szabad rendelkezés által megsértett vér, csakhamar felemelkedett e rendszer ellen. A „querela inofficiosi testamenti“ ezen feljajdulásnak törvényes formája; a szükségörökösök „köteles része“ annak kifejezése, mely a 115-ik novellában lép életbe. A család, melynek törvényei lábbal tapodvák, ha egész érvényre nem emelkedhetik a hideg törvény ellenében, legalább bizonyos részt követel magának a köteles szeretetből, s annak javaiból; mennyiségileg határozza meg a szeretetet, mely őt illeti. Mindezen törvényes szabályokban fellázadás foglaltatik a régi törvény ellen, mely a korlátlan szabad rendelkezést helyezte oltárra.

Első fok, hogy a „querela inofficiosi testamenti“ már megtüretik, bár annak sikere határozott szabályokhoz kötve nincs, hanem a bírák belátására, méltánylására van bízva, kik kétségkívül tekintetbe vették, úgy a törvényes, mint a végrendeleti örökös viszonyait. Ily határozatlanságban lehetséges volt, hogy a törvényes örökös egyik végrendeleti örökös ellenében győzhetett, a másik ellenében veszthetett, — valamint az is, hogy a bírák nézetei megoszlottak, s ily esetben a római fogalom szerint emberségesnek tartatott, hogy a peres

kérdés a végrendelet javára döntessék el. *Querelának*, mint kivételes orvoslatnak csak akkor adatott hely, ha minden egyéb a szigorú jogból merített eszközök elégteleneknek mutatkoztak; s ha ki valamely cselekedet által megalégedését bizonyította a végrendelkező eljárásával, p. o. attól hagyományt fogadott el, a „querelá“-hozi jogát ennél fogva már elvesztette. A római jog azonban, míg tetteleg ilyen rést nyitott a család igényeinek a végrendelkezési önkény ellenében, — nem akarta világosan elismerni a család jogát, hanem egyet kanyarítván, azon színt adta ezen engedékenységnek, mintha a végrendelkezőben lett volna a hiba, mintha tehát nem a családi szeretet volna sértve, hanem az oklevél volna hiányos, mintha a szeretetlen, kegyeletlen, végrendeletet alkotó ember *örült* lett volna, „resque illo colore defenditur apud judicem, ut videatur ille, quasi non sanac mentis fuisse, cum testamentum inique ordinaret.“ (L. 5. D. h. t.)

Másik foka a családjog érvényesítésének, hogy már nem csak általában s határozatlanul tétetik kifogás a végrendelet ellen, hanem a panasz tárgya mennyiségileg van meghatározva azon formában, hogy bizonyos, a törvény által megszabott *köteles rész* nem hagyatott azoknak, kik ehhez joggal bírnak; egyszersmind pedig szorosan meghatározottak azon családtagok, kiknek köteles-rész jár, ezek pedig a lemenők és felmenők, s az oldalrokonok közül csak a consanguineusok (atyárolói testvérek) s ezek is csak úgy, ha az úgynevezett „turpis persona“ által záratnának ki. Justinian elrendeli (§. 3. I. de inoff. test. l. 35 §. 2. l. 36 C. h. t.), hogyha a teljes *köteles-rész* elvonatott, a hiányzó részt ki kell egészíteni, a nélkül, hogy a végrendelet azért felbomoljék, s a köteles részt úgy határozza meg, hogy ha 4 vagy kevesebb szükségörökös van, a köteles rész egy harmada, ha 4-nél több van, ez esetben fele a végrendelet nem-létében jární kellő örök-résznek.

Harmadik foka a családjog érvényesítésének a 115-ik novellában foglaltatik, mely a kitagadás okait szorosan meghatározza; ezeknek jelleme általában a végrendelkező ellenébeni rossz akaratnak nyilatkoztatása, az elleni sértés, vagy egyenesen, vagy legalább közvetve, elvetemedett, becstelen élet által; — mely továbbá a *Querelát*, mint szabályt, a római

jogrendszerbe felveszi, s megparancsolja, hogy a szükségörökös a végrendeletbe felvétessék. A kitagadás okainak szoros meghatározásában, s így a kitagadásnak ezáltal korlátozásában a törvényes örökösödés elismerése fekszik, ki van mondva a család örökösödésre hivatottságának erkölcsi szüksége, s a hideg önkény feletti diadalma; a család-tag csak úgy zárathatik ki egészen, ha a kizárást tettei által megérdemli; az önkény, a római jognak ezen oltárra tett szentsége, kénytelen annyira megalázni magát, hogy a *kitagudást* okadatolja, mi által már megszűnik korlátlan önkény lenni.

Mindezen győzelmei s lassankénti foglalásai mellett azonban a családi örökösödésnek, — általában azt mondhatni, hogy a végrendekezés rendszere Rómában mindenkor uralkodó, s kedvencz rendszer volt; már a név, melylyel a családi örökösödés a r. jogtudományban nevezetik „*successio ab intestato*,” mutatja, hogy ezen örökösödés nem tekintetik valamely eredeti természetes formának, szabálynak, mely alól az önkény képezzen kivételt; sőt megfordítva szabályt képez a rendelkezési önkény, s a család joga csak alárendelt valami, leginkább akkor találva helyet, ha az önkény nem akar élni saját jogával. Ezen eszme végig megy az egész római jog történetén, a XII tábla idézett törvényétől fogva a császárság, a hanyatlás legvégső koráig; sőt mondhatni: a rendelkezési önkény vagyis végrendelet mély, folytonos és vallásos tisztelet tárgya. Míg az ázsiai ős nemzeteknél, s általában az eredeti ős népeknél a család, a vér iránti kegyelet s kötelesség a vallás és természetű ösztön által egyiránt parancsolt kiindulási pont: a római népnél eleitőlfogva az önzésből kiinduló önkény, a szabad rendelkezés képezi az alapot, melyre az egész törvényes rendszer építve van, s a törvényes örökösödés csak ott kezdődik, hol végrendeletileg gondoskodva nincs. Az önkénynek vagy szabad rendelkezésnek ezen rendszere azután, századokon keresztül, mindinkább feldolgoztatik, s kiműveltetik a neki híven szolgáló jogtudósok által, s a legrészleteseb rendelkezések szólnak annak minden egyes oldaláról és ágáról, melyek az újabb törvényhozásoknak is mai napig előképül szolgálnak. Ha nézzük a francia, német, s különösbbe az ausztriai polgári törvénykönyveket: csekély módosítással a római jogot

látjuk magunk előtt. A végrendelet formája, a tanúk száma, az akadályok s korlátozások, melyek részint lélektani eredetűek, részint a család, részint végre az álladalom lényegéből folynak, a feltételekről tan, a helyettesítések s hitbizományok, a hagyományok egész elmélete s fajai, a hagyományosoknak az örökösshözi s egymás közti viszonyai, a codicillusok vagy pótrendeletek, a végrendelet visszahúzása sat. egyenként a leg-részletesebben s legrszabatosabban vannak feldolgozva, melyeket azonban itt csak legfőbb vonásaiban tüntethetek ez alkalommal elő, — bár e rövid ábrázolás sem lehet igen röviden végezve, miután a római örökjog a legújabb jogoknak alapja s előképe, s a jogphilosophia fáklyájánál eszközzendő összehasonlításnak legméltóbb, legtanúságosb tárgya.

Említettem már, hogy a rómaiaknál a szabad végrendelezés a fő, a legmagasb tekintet, s azért legtöbb gond és szorgalom fordított a végrendelezést legkisebb részletekig szabályozó törvényekre. A végrendeleti örökösödés (successio a testato) mellett csak másodrendű szerepet játszik a végrendeletlen vagy ügynevezett törvényes örökösödés (successio ab intestato.) Ennek alapja már a XII tábla-, nevezetesen az V-diknek törvényeiben van letéve: *pater familias uti legassit super pecunia tutelave suae rei, ita ius esto*, s csak azután: *ast si intestato moritur, cui suus heres nec escit, agnatus proximus familiam habeto; si agnatus nec escit, gentilis familiam heres nancitor*. A „végrendelet“ alatt szoros értelemben azon végintézkedés, a végső akaratnak azon nyilvánítása értetik, mely által a hagyatékban „örökös“ rendeltetik; az örökös-rendelés tehát a római végrendeletnek lényege. — Épen azon előszertet, melylyel a római jog a szabad végrendelezés iránt viseltetett, az ezt illető törvényszabályoknak legkisebb részletekig vitt kidolgozására vezetett. A végrendelezés érvényességére megkivántatik, hogy a végrendelező rendelkezési képességgel (testamenti factio activa) bírjon, ezzel pedig mindenki bír, a kit ebben polgári állapot, vagy teljes lelki hiány, vagy végre bűn nem gátol. Polgári állás (status) tekintetéből végrendeletet nem tehet, ki nem önjogú római polgár, az ellenség fogságában levő, a száműzött ember. Testi, lelki hiány miatt nem képes végrendelezésre a siketnéma, a betűt nem ismerő

néma, az örült, kivévén ha világos pillanatban (lucidum intervallum) rendelkezik, az örülttel egyenlőnek tartott tékozló, ki vagyona kezelésétől el van tiltva, s az éretlen korú. Bűn tekintetéből nem tehet végrendeletet a halálra ítelt, a hitehagyott, az eretnek, a vérfertőztető házasságban élő. — Alakjára nézve a végrendelet bizonyos szigorú formaságokhoz van kötve, hogy érvényes legyen. A legkésőbbi törvény szerint, midőn a comitia caláták s az „aes et libra“ kimentek már divatból, a magán végrendeletek készülhettek írásban vagy élő szóval. Megkívántatott azok érvényére a cselekvény egysége, hogy t. i. a végrendelet-közbejövő idegen cselekvény által meg ne szakasztassék, írott végrendeletnél azon percztől kezdve, midőn a végrendelettevő az egyazon időben s helyen összegyűjtött tanúkat felszólítja, hogy végakarát aláírják s megpecsételjék, addig, míg az utolsó tanú is eleget tett e felhívásnak; élő szóval tett végrendeletnél pedig azon percztől, midőn a végrendelettevő a tanúkat felhívja végakarátának meghallására, szóbeli kinyilatkoztatása befejeztéig. Szükséges volt 7 meghívott, önkéntesen jövő, s a végrendeletkezés idején a bizonyosság-tételre alkalmas tanú együtt-jelenléte; alkalmatlanok pedig: az örültek, éretlen korúak, siketnémák, közbűn miatt elítéltek; nem-polgárok; nők; tékozlók; maga az örökös (de nem a hagyományos és hitbizományos), s mindazok, kik a végrendeletkezőhöz vagy örököshöz atyai hatalom lánczával csatolják. — Írott végrendeletnél, ha ezt a végrendeletkező egészen saját kezével írta, s e körülményt a végrendeletben megemlíti, a név aláírása nem kívántatott; de idegen kézzel írt végrendeletet a tanúk jelenlétében kellett a rendelkezőnek aláírnia, s ha maga írni nem tudott, helyette más valakinek a hét tanún kívül; — továbbá ugyanazt alá kellett írni a tanúknak is, s e felett megpecsételni, bár idegen pecséttel; hogy a végrendelet tartalmát ismerjék, szükséges nem volt. Élő szóval tett végrendeletnél elég volt, ha a végrendeletkező az örökös vagy örökösök nevét világosan megmondta, s a tanúk őt hallották és megértették. — A végrendeletek tartalmát illetőleg, e tartalom lényege kettőben állott, t. i. hogy benne örökös neveztessek, kinek öröklési képessége (testamenti factio passiva) van, s hogy a végrendeletkező bizo-

nyos meghatározott személyeknek vagyona bizonyos meghatározott részét, a *törvényes részt* (portio legitimát) hagyja. — Öröklésre képtelenek a fenebb említett személyeken kívül, kik t. i. végrendeletet érvényesen tenni nem képesek, általában az erre fel nem jogosított testületek, a zsidó-községek, viszonylag pedig a fejdelem, ha per okából nevezetük örökössé; a tanú ugyanazon végrendeletben; a végrendelkező második neje, ha amannak első házasságból származott gyermekei vannak, nem örökölhet többet, mint a végrendeletileg kisebb részre szorított gyermek; vérfertőztető összeköttetésből származott gyermekek, s ezek szülői közt nem engedtetik örökösödés; természetes gyermekek atyjaik s anyai elődeik örökségéből csak egy unciát (azaz: tizenkettedet) kaphatnak, ha törvényes utódok léteznek; rabszolga, mint olyan, nem tétethetik örökössé, vagy ha tétetik, ezáltal egyszersmind szabaddá lesz. Ezen említett örökösödési képességgel bírni kell az örökösnek mind a végrendelet-készítés, mind az örökség megnyílta, t. i. az örökhatály halála idejében, római jogelv levén, hogy a mi kezdetben nem érvényes „ex post facto convalescere nequit.“ — Azon személyek, kiknek bizonyos törvényes részt mulhatlanul hagyni kell, ha a végrendelkező végrendeletét érvényesnek tartani akarja, vagyis mai nevezet szerint *szükség-örökösök* (Noth-erben): a végrendelkezőnek azon lemenői vagy utódai, kik utána, végrendelet nem-létében, teljesen örökösödtek volna; ezek nem-létében a felmenők vagy elődök; s az egész fivérek s nővérek; végre, ilyek hiányában az örökölni képes vérrokonok is annyiban, a mennyiben, ha az írott örökös bectelen, rút életű, bélyegzett, érdemetlen személy, a végrendelkező rokon végrendeletét megtámadhatják. Bizonyos tekintetben ide sorozható az özvegy is, a ki törvényes részét férje végrendeletileg elosztott vagyonából is követelheti. A szükség-örökösöknek joguk van oly végrendeletet, mely rólok megfélejtkezett, érvénytelenített, s törvényes részöket megkívánni, mely Justinian törvénye szerint, fele részét teszi annak, a mit minden egyes szükség-örökös, végrendelet nem-léte esetében, nyert volna, — s csak harmadát ugyanazon mennyiségnek, ha a végrendelkező halála idején 4 vagy kevesebb szükség-örökös van. A többi rokon, ki végrendelet nem-létében örökö-

sődék, bár nem szükség-örökös, itt csak annyiban jő tekintetbe, a mennyiben a végrendelet-nélküli örökösödésbeli rész kiszámításánál szerepel, nem pedig, mintha befolyással lehetne azon kérdés megoldására: vajjon a törvényes rész ennek fele vagy harmada legyen-e? „partem faciunt ad minuendam legitimam“ mint mondatni szokott „numerum autem non faciunt ad augendam.“ A törvényes rész teher és feltételek nélkül illeti a szükség-örökösöket; az örök-hagyó halálának időpontja szerint, s az adósságok levonásával számíttatik ki, s mindegyik szükség-örökös részébe betudatik, a mit az örökhagyótól végrendeletileg vagy másképen kapott, kivévén a betudás alá nem eső ajándékokat, miket attól életében vett. — A 115-ik novella szerint a lemenő és felmenő szükség-örökösöket a végrendeletben okvetlenül örökösökké kell nevezni törvényes részökre nézve; a testvéreket ki lehet elégíteni más alakban is, p. o. hagyományok, külön ajándékok által. A fenebbi szabály, hogy t. i. a szükség-örökösök törvényes részébe mindaz beszámíttatik, a mit ezek a végrendelező után örököltek, vagy attól életében kaptak, a collatio (előlegek betudása, beszámítása) felőli tant teremtette, a mi a kapott értéknek az örökségi tömegbe adását, vagy annak a szükség-örökös illetékéből levonását jelenti, s azon vélelmen alapúl, hogy az örökhagyó minden örökösét egyenlően akará részeltetni javaiban. Betudásnak tehát nincs helye, ha az örökhagyó kijelenti, hogy azt nem akarja, s a törvény kivesz az alól bizonyos kedvezéseket s jótéteményeket, melyekkel az élő szülők gyermekeiket ellátták, kivévén ismét azon esetet, ha a szülők, ellenkezőleg az előbbi kijelentéssel, a betudást ezen ellátásokra nézve elrendelik.

A törvény ily szigora mellett azonban, mely a legközelebb vérrokonokat a vagyon egy részében örökösökké nevezni parancsolja, vannak okok, melyek miatt a szükség-örökös kizárathatik, ú. m. vastag hálátlanság s bélyegzett élet. A kizárás okát a végrendeletben világosan ki kell fejezni, s ellenmondás esetében bebizonyítani. A szülők 14 okból zárhatják ki gyermekeik s utódaikat, mely okokat részletesen a következő vers terjeszt elő:

*Bis septem ex causis exheres filius esto :
 Si patrem feriat, vel maledicat ei ,
 Carcere detrusum si negligat, aut furiosum ,
 Criminis accuset, vel paret insidias,
 Si dederit damnum grave, si nec ab hoste redemit ,
 Testarique vetet, se societque malis,
 Si mimos sequitur, vitietque cubile paternum ,
 Si non orthodoxus, filia si meretricis.*

Magyarúl :

*Kétszer-hét okból lehet a gyermek kitagadva :
 Hogyha veré atyját, szitkokat ellene szórt ,
 Ha börtönbe vetett s eszement atyját hanyagolta ,
 Hogyha feladta, vagy öt lesbe család gonoszúl ,
 Ellenség keziből meg nem váltá , teve nagy kárt ,
 Gátlá rendeletét , czimboraságba vegyült ,
 Hogyha színészszé lett, megsérté atyja szobáját ,
 Hogyha elhagyta hitét, vagy rima életet él.*

A gyermekek pedig 8 okból elődeiket, t. i. ha a szülék gyermekeiket halálnak teszik ki, ezek életére leselkednek, ha menyeeikkel vagy fiaik ágyasával közösködnek; ha ezeket a végrendelet készítésében gátolják; ha a két szüle egymás élete ellen törekszik; ha fogságba esett gyermekeiket ki nem váltják, örült gyermekeikről nem gondoskodnak; ha az igazhitű fiú észreveszi, hogy szüléi nem kereszttyének.

Ha az említett kellékek közül valamelyik hiányzott a végrendeletben : az vagy azonnal, eredetileg, érvénytelen volt, vagy legalább azután erejét veszttette. Eredetileg *semmis* volt a végrendelet, ha a végrendelkező a végrendelet alkotása idején a fenebb leirt képességgel nem bírt; ha a nevezett örökös már nem élt, vagy öröklési képességgel nem volt felruházva; ha az atya vagy más atyai férfielőd, a végrendelkezés idején már életben volt, s kötelesrész jogával bíró utódait elmellőzte, vagy ha kitagadta, nem annak rende szerint tagadta ki; ha a végrendeleti örökös kinevezésére erőszakkal kényszerítettett, vagy csalárdság által csábítottatott, vagy tévútra vezetett; ha a végrendeletből nem világos, ki az örökös? ha az örökös kineve-

zése egy harmadikra bízott; ha a fenebb előadott formaságok meg nem tartattak. — Későbbben pedig *megrontatott* vagy *felbomlott* (*ruptum*-má lett) a végrendelet oly személynek természetes vagy polgári születése, azaz fiúvá fogadása által, ki a végrendelet-tevővel kötelesrészre jogosított utódnak viszonyába lép; — s a végrendelettevőnek újabb, ellenkező akaratnyilvánítása által, azon elv szerint: „voluntas hominis est ambulatoria usque ad mortem.“ Ez utóbbi történhetik az írott végrendelet megsemmisítése, összetételése, eltépése, elégetése, — vagy új végrendelet készítése által; két, egymással ellenkező végrendelet ugyanis fen nem állhatván, a régibb enged az újabbnak, úgy azonban, hogy pótrendeleti, vagyis *codicillusi* erejét megtartja; ha pedig több végrendelet találtak, s keletkezésök ideje meg nem határozható, egyik sem érvényes; egyazon időben kelt két végrendelet pedig egynek tartatik. Érvénytelenné (*irritum*-má) lett pedig a végrendelet, ha annak alkotója a végrendelet létre-jötte után elveszti végrendelezési képességét, p. o. polgári jogát; fogságba esik stb. ha azonban a fogságból kimenekül, végrendelete is utólagosan visszanyeri erejét, s ha ott meghal, a fogságba esés pillanata tekintetik halála idejének, s rendelkezése érvényes marad. — Ha végre a végrendeletbeli s helyetessel el nem látott örökös, a végrendelező előtt, vagy az örökség megnyilta előtt elhal, vagy az örökséget el nem fogadja, vagy a végrendelet megalkotása után öröklési képességét elveszti: a végrendelet meghíúsúltnak, megürültnek (*destitutum*) neveztetik.

Elmellőzve itt a végrendeletekre vonatkozó kevesbé lényeges törvényszabályokat, a feltételekről szóló részletes tant, s csak röviden említve, hogy a végrendelező, örököst nevezve, annak helyetteseket is nevezhetett, hogy továbbá a családtya, atyai hatalmánál fogva, serdületlen gyermekei helyett, nem csak saját hagyatékára, hanem a gyermek tulajdon keresményére nézve is végrendeletet tehetett; hogy továbbá némely végrendeletek, mint a szülőkéi gyermekeik közt, a katonákéi, a parasztokéi, s a döghalál vagy ragály idején alkotottak, kiváltságosak voltak, s kevesebb formaságokhoz kötettek, mint a rendes, ünnepélyes végrendeletek, — lássuk a

római örökösödés másik főágát, a végrendelet-kivüli, vagy törvényes örökösödést.

Ha a vagyronról végrendelet nem alkottatott, azon feltevés szerint, hogy a végrendelkezést elmulasztott örökhagyó, természetes hajlamát s érzelmeit követve, nem idegeneknek, hanem saját véreinek, családja tagjainak, és pedig előbb a közelebbieknek s azután a távolabbaknak akarta juttatni vagytonát: a családi örökösödésnek volt helye, melynek alapelve: a javak megtartása a családnál, s fentartása a családi névnek. A római törvényes örökösödés négy osztályra terjed ki; e vers szerint:

*Descendens omnis succedit in ordine primo ,
Ascendens propior, germanus, filius eius ,
Tunc latere ex uno frater, quoque filius eius
Denique proximior reliquorum quisque superstes.*

*Első sorba valók a gyermekek és unokáik ,
Aztán a közelebbi előd, testvér, s fia ennek ;
Majd a féltestvér, és ennek gyermeke ; végre
Mind a többi rokon, közelebség rende szerint jön. És így :*

1-ső osztályba tartoznak a végrendelet nélkül elhalt egyénnek *utódai* vagy *lemenői*, úgy a fi, mint a nőneműek, úgy az atyai hatalomban levők, mint az abból elbocsátottak, úgy a természetesek, mint a felfogadottak, s úgy a törvényesek, mint a törvényesítettek. A vérfertőztető összeköttetésből származott gyermekek (*incestuosi*) épen nem örökölnek; a fattyú-gyermekek (*spurii, vulgo quaesiti, adulterini*) csak anyjaik s anyai elődeik után, de ha az anya nagy családbeli s törvényes gyermekkel is bír, a fattyú ily anya után nem örököl, az ágyastól származott természetes gyermekek anyjaik, s anyai elődeik után egészen, atyjok után csak $\frac{2}{12}$ részben, s így is csak akkor, ha annak törvényes gyermeke s hitvese nincs, s akképen, hogy még a sextansból is rész adatik az ágyasnak; atyai elődeik után épen nem. Ha két vagy többféle házasságból eredt gyermekek léteznek: a közös szülő után mind, különben pedig mindegyik saját külön szüleje után örököl. — Az

örökösödés ez osztályban fejek szerint, de ha fiúkkal távolabb utódok (unokák, sat.) jönnek össze, ez esetben ágak szerint megy.

A 2-ik osztályba tartoznak I.: a végrendelet nélkül elhunytak *felmenői* vagy *elődei*, de itt a közelbek kizárják a távolbakat, s csak azok s annyiban képesek az örökségre, kik után s a mennyiben az elhalt utódok örökösödtek volna, mert elv a római jogban, hogy „*jura successionis sunt reciproca*,” kivétel képeznek azonban e szabály alól a „*pater adoptivus*” ki nem örökösödik kevesbé teljesen adoptált fia után, bár ez örökösödött volna ő utána, — továbbá az „*arrogator*” atya, ki nem örökösödik serdületlen korában elhalt arrogált fia után; végre az anya mindenkor örökösödik fattyúgyermeke után, akkor is, ha törvényes gyermeke van, mely esetben a fattyú nem fogott volna örökösödni ő utána. — II. A végrendelet nélkül elhunytak testvérei, t. i. egy atyától s anyától származott fi- és nővérei, *fratres et sorores germani, germanae*, ha öröklési jogra képesek, azaz: ha mindkét szülő vagyonában teljes örökléssel bírtak volna; így tehát, egyazon ágyastól született két testvér, bár „*germanusok*” nem öröklik egymást, mert nem öröklöttek volna mindkét szülőjük után teljes mértékben. III. Az említett, egyazon atya- s anyától származott örökségképes testvérek fiai s leányai, ha t. i. azok az örökhagyó előtt elhaltak; de ezek is csak akkor, ha teljes öröklési joggal bírtak volna azon szülő javaiban, ki által az elhunytnak unokái lettek; p. o. az elhunyt fivérének természetes fia nem örököl ez után, az elhunyt nővérének természetes fia pedig örököl.

A 3-dik osztályba tartoznak: I. Egy atya- s anyától azon testvérek, kik a második osztályban, öröklési képtelenségök miatt, nem örökölték, p. o. egyazon ágyastól két természetes gyermek; továbbá a fitestvérek, t. i. egy atyától, de más anyától (*consanguinei*), s egy anyától, de más atyától származottak (*uterini*), s ily testvérek fiai s leányai.

A 4-dik osztályba jönnek a többi rokonok végtelenig, csakhogy olyanok legyenek, kik attól, a ki által örökösödnek, teljesen örökösödhetek volna, s köztük és az örökhagyó közt oly személy ne jöjön közbe, a ki azon szülő irányában, a ki által az örökhagyóval rokonok, nem bírt volna teljes öröklési joggal.

Ezen osztályok közül az előbbi mindenkor kizárja az utóbbit, s míg p. o. az első osztályból öröklésre képes egyén létezik, addig második osztálybeli rokon nem örökölhét. Ha több örökös van: az örökség elosztatik *fejenként* (in capita,) midőn a több örököstárs közül mindenki egyenlő részt kap; vagy *áganként* (in stirpes), midőn az utódok több ágra oszlanak, melyek közül legalább egyben már az első nemzedék-fok túl van haladva, s midőn minden ág egyenlő örökrészt kap, mely azután az egyes ághoz tartozó családtagok közt fejenkénti osztályra megy, p. o. Livius örökhagyónak van egy élő fia Titus, van egy másik elhalt fiától három élő unokája, Marcus, Aurelius és Aemilius; van végre egy harmadik fiától egy élő unokája: Victor, s másik elhalt unokája után két másodunokája, Augusta és Pulcheria. Livius 90,000 forintnyi hagyatékából Titus kap egy harmadrészt 30,000 ftot.

Marcus	10,000	„
Aurelius	10,000	„
Aemilius	10,000	„
Victor	15,000	„
Augusta	7500	„
Pulcheria	7500	„
	<u>90,000</u>	ft.

Ez az öröklési *képviselői joga*; t. i. az unokák képviselik az elhalt fiút; a másodunokák az elhalt unokát; az utódok belépnek a végrendelet nélkül elhalt örökhagyó előtt elhunyt elődeik helyébe, s fokába. *Fejenkénti* (in capita) örökösödésnek van helye, ha az első osztályban csupán első fokú lemenők (testvérek) jönnek össze, vagy ha távolabb fokú lemenők is, de egymás közt testvérek; ha a második osztályban csupa első fokú felmenők vannak, vagy ha távolabbak is, de csupa ilyenek, s ugyanazon nemzetségből (ex eodem genere), vagy ha más végrendeletkivüli örökösökkel találkoznak; ha atya- s anyai testvérek csak magok vannak, vagy csak felmenőkkel találkoznak; úgy ezeknek gyermekei, ha magok vannak, bár az örökhagyó különféle oldalrokonaitól származtak; ha a negyedik osztályban, hol a közelebbi rokon a távolbat egyszerűen kizárja az örökségből, egyenlő fokúak találkoznak. — *Ágankénti* örökösödésnek van helye, ha az első osztályban tá-

volabb fokú lemenők közelebbi vagy egyenlő fokú lemenőkkel találkoznak, csak testvérek ne legyenek (mivel az ágankénti öröklés szükségképen több ág létezését feltételezi); ha a második s harmadik osztályban testvérek találkoznak testvérek gyermekeivel, vagy ha a gyermekek a meghaltnak testvéreivel s felmenőivel jönnek össze.

A végrendeleten s vér jogán kívül még némely más öröklési alapokat is állít fel a római jog; — ú. m. 1) a túlélő hitvestárs (de csak ha maga vagyontalan) a törvényes örökösökkel együtt örököl elhalt férje javaiban, és ugyan, ha nincs több három örökösnél, a hagyaték negyedrésztét nyeri, különben egy gyermekrészt kap, és pedig, ha saját gyermekeivel együtt örököl, csak haszonélvezeti joggal, a tulajdon a gyermekeknek maradván; különben pedig, oldalrokonokkal szemközt, teljes tulajdoni joggal; férj és feleség kölcsönösen örökösödnek egymásután, s egymásnak egész vagyonában, ha gyermekek, szülők s örökösödésre hivatott oldalrokonok, szóval törvényes örökösök nincsenek, megelőzván az államot (a fiscust). — 2) Ha hitvestárs sincsen, s hirdetvényi idézésre örökös nem jelentkezik: a fiscus foglalja el a megürült javakat, ki ha ezt négy év alatt tenni elmulasztaná, a javak volt, bár rossz hiszemű birtokosuk tulajdonai maradnak. 3) A császári bőkezűség részestársai (adományos-társak) kölcsönösen örökösödnek egymásután a közös adományban, ha egyikök örökös nélkül hal el. 4) Némely testületek kiválolag örökösödnek tagjaik hagyatékában. 5) Rendkívüli szabály még, hogy a ki az örültet házába fogadja, s azt saját költségén haláláig tartja, táplálja: jutalmúl annak egész vagyonát nyeri, kizárva a törvényes vagy végrendeleti örökösöket, kik az örültet, felszólítva sem ápolták.

Minden törvényes örökösnek azonban öröklési képességgel kell bírni az örökség megnyílta idején, azaz: az örökható halála percében, vagy azon esetre, ha az örökható végrendeletet tett, s ez az ő halála után lett érvénytelen, azon percében, midőn a végrendelet érvénytelennek nyilvánított, mert ez esetben úgy tekintetik, mint ha végrendeletet nem is tett volna.

A római történetben mutatkozó küzdelemnek, t. i. az

aristocratiái fentartó s családapoló, s a democratiai mozgalmat és birtokváltozást kedvelő elvek közti folytonos harcznak ezen itt előadott végeredményét azonban az örökösödési jog philosophiájával annyira öszhangzónak látjuk, hogy attól a tiszteletteljes elismerést meg nem vonhatjuk. A római örökjogban annak egyes hiányai mellett is — tekintetbe véve a fentebb ismertetett korábbi fejlődési fokok egyoldalúságát — legfényesebb nyomait látjuk a classicus római jogtudomány mélységének s bölcsességének; látjuk abban a magán- és közjog, a személyes, dologbani és dologhozi jog helyes elkülönzését s közvetítését, s egy jó, egészséges örökjog majdnem minden feladatának megfejtését. Ugyanis: az emberi életnek két főoldala van, t. i. az ember szabad, önálló egyéniség ugyan, melynek mint ilyennek földi életére vonatkozó saját céljai s jogai vannak, melyek felett, kell, hogy saját akarata s érdekei szerint határozhasson; de egyszersmind tagja a polgári társaságnak, a községnek és a családnak, ezen halhatatlan egyesületnek, melynek múltja s jövője van, — s mint ezen egyesületek függő tagja ismét bír saját célokkal, jogokkal s egyszersmind kötelességekkel, melyek az említett egyesületek céljaitól s törvényeitől függenek, s a közjóra vonatkoznak. Az emberi célok e két főoldalát szabályosan különbözteti meg a római jog e kifejezésekkel: *quae ad utilitatem singulorum*, és ismét: *quae ad statum et utilitatem reipublicae spectant*. Az élet e két főoldalát mindenkor tekintetbe kell venni a törvényhozásnak, ha káros egyoldalúságba esni nem akar; s bármelyik legyen elmellőzve: a jogállapot tökéletlen lesz, s az összes emberi céloknak meg nem felel. Az örökösödési jog, vagyis bizonyos személyeknek a meghalt ember jogviszonyaiba belépése, következése szinte e két főtékintet szerint lesz elintézendő, ha helyes és az összes emberi érdekeknek megfelelő akar lenni. Az egyéni szabadságból s önállóságból, melynek saját céljai vannak, foly a végrendelkezés szabadsága, a szerzésnek ezen hatalmas ösztöne, miszerint mindenki arról, a mit saját érdeme, fáradsága, ügyessége által szerzett, szabadon intézkedhessék azok javára, kik szívéhez közel állanak, ha bár nem családja tagjai is; jutalmazhassa azokat, kiknek iránta érdemei vannak, alapítványokat tehessen a közjóra, sőt a szükség-

örökösöket, kik magokat az örökségre méltatlanokká teszik, egészen ki is zárhassa. — A másik szempontból, t. i. abból, hogy az ember nem valamely magán-álló, elkülönzött, rideg egyéniség, hanem egyszerismind családtag, oly egyesületnek tagja, melynek múltja s jövője van, — foly a törvényes örökösödés, és ugyan mind az, melynek az esetben van helye, ha az örökhagyó végrendeletet nem tett, mely esetben t. i. méltán vélelmeztetik, hogy vagyont azoknak akarta hagyni, kik hozzá legközelebb állanak, gyermekeinek, szüleinek, rokonainak, — mind pedig a szükségörökösök köteles-része, vagyis bizonyos meghatározott személyeknek a végrendelet ellenére is életbe lépő örökösödése, kiknek t. i. nagy ok nélküli kizárását a természet törvénye s a családi kegyelet tiltja. — Hogy az egyéni, önálló szabad személyesség kívánalmainak elégtessék, s az emberek ezen egyéni, független rendelkezés szabadsága által szorgalomra, gondosságra, takarékoszágra buzdíttassanak : joguk van halál esetére tetszésök szerint rendelkezni vagyonukról, de hogy ezen szabad rendelkezés, a családi lánczot, a kegyelet és szeretet törvényeit eltapadó hideg önkénynyé ne fájúljon, hogy az emberek pillanatnyi szenvedélyek vagy gonosz csábítások által tévútra vezetettve meg ne sérthessék azon szent kötelességet, melylyel a tiszteletreméltó családi egyesület iránt tartoznak, gondoskodva van arról is, hogy ha ezt tennék, a hideg önkény rendelkezése egészen meg ne álljon, hanem a gyermekek, szülék s közeli rokonok méltó várározásának legalább egy része teljesüljön.

A római örökösödési jog, miként az végleg kifejlődött, az örökösödési-jog philosophiájának e három egyformán lényeges részét egyesíti magában, t. i. a végrendelezési szabadságot, a végrendelet-nélküli törvényes örökösödést, mint azt a természetes családi viszonyok kívánják, s azon vélelem, hogy, ha az örökhagyó végrendeletet alkotni akart volna, vagyont kétségkívül azoknak hagyá vala, kiket hozzá vérokonság s családi kötelék lánczol, — végre a szükségörökösök köteles-részt. A szabad rendelkezés külső formáját illetőleg szabatosan rendelkezik, hogy az túlságosan nehezítve ne legyen, de egyszerismind a valódi akarat szabad kifejezése biztosíttassék, s e célra az érvényes végrendelezéshez szüksé-

ges tanúknak, nevezetesen a végrendeleteknél 7, a pótrendele-
teknél 5 tanúnak, mint az érvényességre szükségesnek, számát,
eljárását s minőségét pontosan meghatározza; ellenben a csem-
péskedésekre s büntetésekre alkalmat nyújtó, s a halál ese-
térei szabad rendelkezést meghiúsító örökségi szerződéseket
kizárja; a végrendeleteket idegen tetszéstől függőkké tenni,
másra bízni nem engedi, s azok érvényességére szükségesnek
állítja, hogy saját akarat tiszta s kétségtelen kifolyásai legyenek.

Gondoskodik továbbá, hogy az elhúnytak az örökös
általi valódi képviseltetése, s az által, hogy az összes hagyomá-
ny egy jogi egésznek tekintessék, s a hagyatékra vonat-
kozó helyes, becsületes igények kielégítettessenek; kimondván
az elvet, hogy „bona non intelliguntur, nisi deducto aere ali-
eno“; gondoskodik, hogy az örökhagyó személyessége minden
félbeszakadás nélkül folytatva legyen, s a hol ennek szüksége
mutatkozik, t. i. a *hereditas iacens* esetében, hagyatéki gond-
nok képviselje az örökhagyót, s annak összes jogait és köte-
lességeit. Megóvja úgy a hitelezők, mint a hagyományosok
jogigényeit; megfelelően így mindannak, mit azon esztelen tan
ellenében, hogy a holtak vagyona, mint uratlan, elfoglalás tár-
gyává, vagy az állam tulajdonává legyen, jog és politika ösz-
hangzólag parancsol, s az államban megállapított, annak vé-
delme alatt álló vagyonszerzési s vagyonfelosztási elveknek, a
közjó s közbéke érdekeinek, melyek mellözhetlenül szüksé-
gessé teszik, hogy a magánvagyonhoz kötött közkötelességek,
p. o. adózás, köztelherviselés teljesítése félbe ne szakíttassék,
s hogy az elhaltat, átruházható jogviszonyaiban más alkalma-
tos személy képviselje, és így az emberi társaságban bizalom,
hűség és hitel uralkodjék, mi nélkül senki sem fogna p. o. köl-
csönözni, tudva, hogy a kölcsönvevő halálával ennek minden
kötelessége, s neki minden igénye megsemmisül.

Gondoskodik azután, hogy a végrendelet-kivüli örökös-
sődésnél a vagyonnak a családtagok közti igazságos felosz-
tása jöjön létre az ágak és rokonsági fokozatok alapján, a
a képviselés törvénye szerint, s hogy az egyesek által előre
kivett részek beszámíttassanak azok örökségébe; szabályozza
az örökösöknek a hagyományokhoz viszonyait, sat.

Mindezek fényes bizonyosságai annak, hogy a rómaiak

gyakorlati irányú műveltségének legfontosb s legsajátabb oldala : jogéletök s jogtudományuk ; s hogy azon korban, midőn a polgári szabadság, a köztársasági erények helyébe az Imperatorok undok zsarnoksága lépett : a törvényhozás, s a jobb elmék tudományos törekvése csaknem kizárólag a magánjog művelésére fordult. A jogtudósok tartották fel némileg, legalább az elméletben s tudományban, az egykori szabad Róma alapeszméit, s még a trónon ülő kényurakat is tiszteltre bírták magok és a tudomány iránt, s példabeszéddé tévék az ismeretes : „Dat Justinianus honores“-t.

Így lett a római jog, a római birodalom enyészte után is, világhatalommá, a jogi műveltség s tudomány folytonos nagy tényezőjévé, a művelt nemzetek gondos tanulmánya tárgyává. A barbárok fegyvere legyőzte Rómát, de Róma joga uralkodott a barbárokon. Róma törvényei gyakorlati érvényre jutottak Németországban ; megtartották erejüket a német törzsök által legyőzött, előbb Róma világbirodalmához tartozó nyugoti Európában ; a keleti s nyugoti góthok fejedelmei Theodorich és Alarich, úgy a burgundi fejedelmek a római jog elveire építették saját törvénykönyveiket ; a papi vagy cónoni jog, mely az egész keresztyénséget átölelte, legnagyobb részében a római jogból merített. Ott is, hol a római törvény közvetlen törvényes érvényét elveszté : az új törvénykönyvekben, mint az ausztriaiban, poroszban, s Napoleon codexében, nagy részét felvevék a római jogelveknek s szabályoknak ; ezen halhatatlan becsű elvek és szabályok majdnem minden polgárisult állam jogának tetemes anyagát teszik, annyira, hogy a római jog tanulmányozása nélkül e törvények alapos értése csaknem lehetetlen. A római jogé s nevezetesen örökösödési jogé azon érdem, hogy az általános jogi műveltség alapját képezi, a különféle nemzetek e nemű munkásságát összefüggésben tartja, s köztük bizonyos jogi közösséget és solidaritást alapít meg. Azért nem lehet nagy méltánylattal nem említenem azon tudós hazánkiai törekvéseit, kik ezen jogelveket a magyar nyelvre is átülteték, nevezetesen Scheurl Adolf erlangeni jogtanár fordítóját, Récsy Emil társunkét, s Hoffmann Pál Lajosét, kinek „Római magánjog rendszere

mai érvényében“ című munkája, melyből az első két füzetet bírjuk, nagy alaposság s eruditio által kitünő.

Nincs benne kétség, hogy magyar magánjogunkban is, mely 1848-ig érvényben volt, s — mivel a múltat, egy, bármily hatalmas csapással eltörülni és megsemmisíteni nem lehet, — némi részben maig is érvényben van, több intézmény vétetett át a római jogból; Verböczy nagy jogtudósunk hármaskönyvében feltünőleg használta a római örökbecsű jogelveket, bár, fajunk keleti véréen átszűrődve, a jogelvek itt nagyobb assimilatió mentek keresztül, mint bárhol másutt, kivéve talán Angliát.

IX. Átlépünk már a római világból, s ezzel a régi korból a középkorba, a keresztyén világba. A természetes keleti, a bájos görög, a szakgatott és prózai római család helyébe a szeretet és erkölcsiség családja lép. E keresztyén családnak saját lényege s tartalma : a nő, gyermekek, rokonok iránti kölcsönös szeretet, s erkölcsi közösség; nincs ez vallásos formákkal s törvényekkel körülsánczolva, mint keleten, de ellenben nincs is a vallás által egészen magára hagyatva, hogy hideg külsőséggé, lelketlen és szeretetlen *szereződéssé* legyen, mint a magánjog sajátosságos hazájában, Rómában, hol az erkölcsiség a család korében formaszerű joggá alacsonyult. Az emberi természet valóságán épült, s annak megfelelő családjogot csak a keresztyénség hozta be híveinél; Krisztus tudománya teremtette meg a valódi, erkölcsi családot, megállapítván az *ember, a személyesség* jogát.

A keresztyénség hatalma azonban nem alakíthatá át egyszerre s egészen a meggyökerezett római jogfogalmakat, s csak némi eredményeket vívott ki attól. A keresztyén hitre áttért római (byzanti) császárok munkássága a jog terén : nem egyéb compilatió nál; a jognak az új vallás szellemébeni teljes átdolgozására egyik se gondolt, hacsak a törvénykönyvbe felvett cikkeknek az eretnekek, schismaticusok, apostaták ellen, s az egyházak, püspökök felől, ily átalakításnak nem tartanók; ezen törvényhozás azonban egyházi dolgok felett egészben érintetlenül hagyta a régi jog szellemét s elveit. A keresztyénné lett Róma elerőtlenedett organismusa nem bírt elég fogékonysággal arra, hogy a keresztyénség szellemétől

egészen áthatoltathassék; az új hitben fekvő nevelő, mivelő erő a már más irányban kimívelt, s pályájok végére ért nemzeteknél nem lehet oly hatályos, mint a még fejletlen, műveletlen, nyers erejű népeknél, milyen volt akkor a germán faj, ezen faj, mely már Tacitus által rajzolt ősi szokásainál, erkölcsseinél, a nála divatozó „egyéni szabadságnál“ fogva öszhangzásban volt a keresztyén vallás szellemével. — A keresztyén papság, megtartván a római nevet, megtartá rokonszenvét is a római nyelv, szokások s intézmények iránt, s mindenütt pártolta a római jogot, uralmának egyik főszeközét. — Az egyház egygyé lett Rómával.

A középkor államaiban, melyek a római világbirodalom romladékain keletkeztek, mindenütt erős nyomai vannak a római törvényeknek; csak a britt sziget az, hol a germán eredetű jog szabadon s gátolatlanúl fejlődött, s a római jognak alig-alig engedett valami befolyást, mi azonban nem mindenben vezetett irigylendő következésekre. Minthogy a római papság a római jogot annyira ápolá, s az egyház magát Rómával ugyanazonosítá: azon népeknél, melyekre az egyház különös befolyással volt, legnagyobb hatalmat vívott ki a román jog, s alig-alig fejlődött saját nemzeti jog. Különösen feltűnő ez az úgynevezett román népeknél, Spanyolországban, Portugalliában, Olaszországban s Franciaország déli részében. A középkori spanyol és portugal jognak nagy része a római s cónoni jogon alapúl; Olaszországban, Róma s a pápai szentszék legközelebbi szomszédságában, még kevesbé fejlődhetett nemzeti jog; az ottani középkori törvények a római s egyházi jog tételeiből vannak összerakva, s összeszöve némi longobárdi rendeletekkel; a germán eszméknek alig találni itt-ott némi nyomaira egyes városok statutumiban. Franciaországban már jóval kevesebb románismus található; déli Franciaország azonban, a visigóthok s burgundok hazája, igen hasonlít Spanyolországhoz; éjszaki Franciaországban több germán szellem mutatkozik, s az ottani városok jogkönyvei német jogeszméket bővebben mutatnak; és a tartományok, az úgynevezett „pays coutumiers“ legújabb időkig ellentálltak a római jognak. — Ez említett népeknél szemközt állnak a germán népek, melyek szinte áttértek ugyan a keresztyén vallásra, de

nem olvadtak be annyira a római egyházba. Itt eredetileg az egyéni szabadság fogalma uralkodik s az képezi az alapot; az állam formája: megye-rendszer, mely az angol „countyk”-ban maig is fentartotta magát, s az 1848 előtti magyarral is sok hasonlóságot mutat. — Midőn azonban a német királyság római császársággá lett: a kevesbbé kiművelt germán jog helyét a római jog foglalta itt is el; a római császári birodalom nem lehetett el a római jog nélkül. Ellenben Angliában, Dániában, Svéd- és Norvégországban nagy részben fenmaradt az ősi germán jog, s a római csak kis tért foglalhatott el.

A román s germán fajok mellett harmadik tagja az Európát lakó emberfajnak: a *szláv* fajok. Ezeknek jogszerkezete keletre emlékeztet, s a népvándorlásra, mely bár megállapodott s európaisodni akar, megtartotta eredeti jellemét. Az ázsiai jogokban hiányzik minden egyéni szabadság; a vándorló ázsiaiaknál azonban a lakhelyek változtatásából természetesen foly némi tökéletlen módosulása ez — állapotnak. Önkényes uralkodók korlátlan hatalma mellett hűbéres aristocrazia, oligarchia; de a nép, minden szabadság nélkül, hallgatva engedelmeskedik, mint keleten. A szláv jogok jelleme: kifejtetlen, s az alsóbb rétegekig nem ható hűbériség, az uralkodó önkényével, s a nép teljes szabadság-hiányával. De a szláv fajoknál is nagy különbség van azok közt, melyek az európai műveltséghez közel állanak, mint a lengyelek, a szlávok ezen vírága, kik jogukból a keleti jellemet lassanként kiküszöbölték, s művelt segédjogokat keresve, germán jogeszméket fogadtak el; catholicus hitre térve, a canoni jog befolyását se kerülhették ki, — s a természetes rokonságból magokat emancipálva, a hátuk mögött élő vadabb szláv fajokkal folytonos küzdelemben éltek; — és azok közt, kik Ázsia határhoz közelebb esve, az ázsiai jellemet megtartották. — A fentebbi vonásokkal jellemzi Gans a szláv népek jogát, s igaza van; de igen csalódik, ha ugyan ezen jellemzést a szlávokon kívül mindazon népekre, s ezek közt a magyarokra is kiterjeszti, melyek európai lakhelyeik s keresztyénségök daczára a keleti élet típusát viselik. Meg fogjuk látni, hogy ezen állítás, fajunkat illetőleg, tudatlanságon alapúl; a jeles és lelkiismeretes Gansnak szándéka volt, de nem volt ideje a magyar jog történetét s jel-

lemét tanulmánya tárgyául venni, s ezért kényelmesen egy sorba tett a szlávokkal, holott nálunk *sohasem* volt önkényes uralkodás, sohasem volt szoros értelemben vett feudalismus, s a magyar nép csak az oligarchia későbbi elnyomása által lett szabadtalán, holott eredetileg az Ázsiából kijött egész magyar faj szabad volt. — Fajunk tehát nem a szlávokkal egy csoportban, hanem mint önálló nemzet-egyéniesség tekintendő, saját jogával, melyet büszkén vallhat sajátjának.

X. Mielőtt átmennénk a germán jogfogalmak ismertetésére, s így futólagos pillantást vetnénk a román népfajok családí s örökösödési törvényeire: nem lehet egészen elmellőznünk az egyházi (canoni) jogot, a r. catholicus egyház törvényét, mely a keresztyén catholicus családjognak forrása.

Az egyház s annak joga, a canoni jog, főleg a házassági joggal foglalatoskodik, s a családjog többi részével keveset gondol. — Fő gondja, hogy a házasság sacramentomi feloldhatlansági jellemét megőrizze, s ezentúl keveset törődik azzal, hogy figyelmet fordítson némely lényeges dolgokra, melyek a keresztyén házasság fogalmát kiegészítik. A keresztyén házasság lényege, miként az a szentírásban felfogva van, a férjnek s nőnek teljes egysége, miszerint a férj úgy szeresse nejét, mint saját testét, s a házasság ne csak külső kötelék legyen, mely két egyént összelánczol, hanem benső egyesülés, melyben az egyéniességek felolvadnak, megszűnnek külön létezni. Ezért a keresztyén házasság lényeges jelleme: a vagyonközösség, a teljes egységnek ezen kifolyása, s kifejezése a vagyon körében. A canoni jog ezzel nem gondol; sőt megtartotta a római „*dos*“ tanát, s e nélkül tökéletlennek mondja a házasságot. — A családjog többi oldala a canoni jogra nézve közömbös maradt, mintha érdeke nem lenne egyéb, mint hogy a házasságot sacramentummá, felbonthatlanná tegye, és saját csalhatlansága fénykörével lássa el. — Azért a „canoni jog elvei szerinti örökösödésről“ a canoni jognak e részbeni önállóságáról, saját tanairól szó sem lehet; mindaz, mit e részben, valamint a gyámságra s atyai hatalomra nézve, felvesz, a római jog utánczása vagy aprólékos módosítása.

A rokonságról tanban azonban a canoni jog a rómainál lényegesen különbözik a rokonsági fokok számítási módja, s

a lelki rokonság felállítása által. Míg a római számításmód abban áll, hogy minden személy, azaz : minden nemzedék számít, s egy-egy fokot képez (quot sunt generationes, tot sunt gradus), a canoni jog ezen elvet csak az egyenes vonalban fogadja el, hol annyi távolsági fok van a törvényes atyától, a hány személy, erre nézve tehát nem tér el a római jogtól; de mivel az oldalágak egymáshoz viszonyukat csak a közös törzsatyából merítik, a canoni jog az oldalágakon is ismét csak az egyenes vonalra tekint; testvérgyermekek hát szerinte ugyanazon fokon rokonok egymáshoz, mint mindegyikök egyenes ágon rokon a törzsatyához, azaz : második fokon; a testvérgyermekek magok nem számítanak, s a római jog két foka az oldalágakon egy római fokot tesz. A római számításban, hol minden személy számít, nincs egyenlő és egyenetlen oldalág, mint a canoni jogban. Itt, ha egyenetlen oldalágak jönnek össze, p. o. egyik egyén a törzsatyához második, a másik harmadik fokon rokon, ez esetben a nagyobb távolság határoz, s p. o. az unokaöcs unokanénjével második ágon rokon. Ezen számítás azonban a canoni jogban nem az örökösödésnek szolgál, melylyel ez épen nem foglalkodik, hanem csak a házasságnak. Miként örökösödjenek a különböző fokú rokonok, ez nem érdekli az egyházi jogot.

Annyival inkább érdekli azonban e jogot az egyház tagjainak örökösödése, s e tekintetben gondosan rendelkezik, könnyítni igyekszik a formákon, melyek szerint örökséghez juthasson, s az e feletti törvényhatóságot az egyháznak követeli. A keresztyén római császárság törvénye megengedi az egyháznak, hogy végrendeleti örökös, vagy hagyományos lehessen, s az egyház mindent elkövetett, hogy ezen végrendelezési szabadságot a maga javára kiaknázza. A végrendeletek magyarázatánál oly tág s kedvező szigor-hiányt követel, melyet a római jog meg nem enged. Ha p. o. a végrendelező általában az egyházat tette örökösévé, feltételeztetik, hogy lakhelye egyházát, vagy a legközelebbi egyházat, vagy ha ez nem léteznék, a székes egyházat értette. Az egyháznak javára tett végrendelet tehát sohase jöhet azon esetre, hogy örökös ne találjon (destitutio esetébe); az egyház soha sem vesztheti el azt, a mi neki volt szánva. A hagyomány hová fordításáról

a püspök rendelkezik, még ha a végrendelező őt e jogból kizárná is. A végrendelezés formáit megtartatni rendeli ugyan, de tetemesen könnyíti; elég két, legfeljebb három tanú, a szentírás ezen szavai szerint „in ore duorum vel trium testium stat omne verbum“; elég a szóbeli nyilatkozat s a lelkész jelenléte. Különbözik továbbá a canonilag érvényes végrendelet a rómainál abban is, hogy meg van engedve az intézkedést magának akaratótól tenni függővé, másra bízni. Szóval, a végrendelezést igen kegyeli s könnyíti a canoni jog, mert a hívők kegyes végrendeleteiben fekszik gazdagodásának reménye; ellenben egyáltalában nem gondol a törvényes családi örökösödés szabályaival, s fel nem lép a végrendeletekben fekvő szeretetlenség, s kegyeletlen családsértés ellen. Továbbá szereti a végrendeleteket saját bírósága elébe vonni, még a végrendelező egyenesen kifejezett szándéka ellenére is; s az egyházi törvényszéknek a végrendeletek formáságai feletti ezen bíraskodása Angliában maig is fenmaradt, tehát tovább, mint a cath. egyház uralma, s Magyarországon is egész 1848-ig tartott. — Végre, a végrendelezési jogból, úgy az örökölhetésből is kizárja az eretnekeket (mit ugyan már a római törvény is tesz a keresztyén császárok idejében), s az eretnekekkel egy sorba teszi azokat, kik a püspök ellen tetteleg vétének; kizárja továbbá a végrendelezés jogából az uzsorásokat.

Kimerítőleg rendelkezik az egyházi jog az egyháziak saját örökösödési jogára nézve is. E téren az egyház az állam, s a papok annak polgárai. Az eredeti kiindulási pont az volt, hogy a papoknak meg levén tiltva a család tovább származtatása s utódok nemzése, nekik mindenök az egyház; utánok tehát abban, mit papi hivatalukban szereznek, az egyháznak kell örökösödni. Ezen eredeti nézet azonban sokat módosult, s különbözőleg a nyugati és keleti egyházban. Az egyházi személyek vagyona kétféle tekintet alá jött; egyik az, a mit mint papok, hivatalukban szereztek, másik az, a mit azonkívül kapnak mint örökséget vagy ajándékot; míg élnek, mindkettőt együtt kezelik s használják, de haláluk után a hagyaték kétféle része elkülönöztetik. Arról, mit az egyházi személy örökségbe vagy ajándékul kapott, szabadon rendelkezhetik;

ha nem rendelkeznék, s ha közel rokonai sincsenek : az egyház örököl utána ; szabad rendelkezés alá eső tulajdonának azonban csak az tekintetik, a mit magával hozott a hivatalba, vagy örökölt s ajándékul kapott, — s ha vett is valamit, és ki nem mutatható, hogy az említett forrásokból szerezte : az ily vétel hivatalbóli szerzeménynek tekintetik, s az egyház attól meg nem fosztathatik, a „*crimen invasionis rerum dominicarum*“ vádjá nélkül. — Justinian törvénye még tovább ment az egyház örökösödése érdekében ; szabad rendelkezés alá eső külszerzeménynek csak az tekintett, mit a pap szüleitől, testvéreitől s legközelebb rokonaitól kapott, s az már nem, a mit távolabb rokonaitól nyert ; a törvény azt vélelmezvén, hogy a közel rokonok szeretetből hagytak örökséget, vagy hagyományt a rokonnak, a személynek, s nem a papnak ; távolabb rokonokról pedig ennyi személyes hajlam már fel nem tehető. Későbbi justiniáni törvény kiterjesztette e szabályt a negyedik rokonsági fokig. A nyugati egyházban mindarról szabadon rendelkezhetett az egyházi személy, mit bár idegentől is örökölt. Ha a hivatalba vagyont hozván magával, annak jövedelméből tett szerzeményt a hivatalviselés alatt : az örökségen az egyház s a rokonok egyenlően osztottak. Rokonok nem-létében az egyház megelőzte az államot ; ha azonban az egyház örökösödött : a szegény rokonok alamizsnát nyertek.

Ezen egyházi örökösödési elveket azonban gyakran sértette, s egészen el is típorta a középkori ököljog korában a többféle oldalról jövő erőszak. Majd az állam, a fejedelmek, a világi hatalmak ragadozták magokhoz a papok hagyatékát ; majd ismét a káptalanok foglalták el a püspökök vagyonát ; a világi hatalom rossz szemmel nézte a vagyonnak holt kezekben összecsoportosulását, s az egyház örökösödési joga egészen megsemmisült, s az egyháziak a világiakkal egy törvény alá estek ; úgynevezett *amortisatio*-törvények hozattak, vagy az államok megszorító egyezkedésekre léptek az egyházzal.

XI. A középkori jogokban a római s germán jogfogalmak vegyületét látjuk, melyek közül majd ezek majd amazok vergődnek túlsúlyra.

A Julius Caesar és Tacitus által jellemzett, harczias, vadász, nyers ó germán népeknél — milyenek a batavusok, vangionok, ubiusok, cheruscusok, bojoárok, chattusok, sigamb-rusok, friesek, longobardok, bruchteresek, hermondurok, markomannok, góthok, quadusok sat. — minden viszonynak alapja a *családíság*. Az egész népség apróbb polgári egyletekből áll, melyek véregységen alapúlnak, melyekben mindenki szavazattal s befolyással bír; s ezen egyletek célja: mindnyájok s egyesek védelme, a jogállapot megőrzése. A harczos és vadász nép ezen férfias foglalkodásoknál nem veheti hasznát a nőnek, mint a pásztor és földműves nép; ellenben kénytelen a házat s gyermekeit egészen a nőre bízni; ezért a germánoknál a nő nagy becsületben áll, a házasság szent viszonynak tekintetik, s az erkölcsök tisztasága nagyra tartatik. „Quodque praecipuum fortitudinis incitamentum est“ mond Tacitus „non casus, sed familiae et propinquitates, et in proximo pignora, unde feminarum ululatus audiri, unde vagitus infantium. Hi cuique sanctissimi testes, hi maximi laudatores. Ad matres, ad coniuges vulnera ferunt, nec illae numerare, aut exsugere plagas pavent; cibosque et hortamina pugnantibus gestant“ (VII. fejezet). Egy feleséget tartanak szigorú házasságban, jegyajándékot nem a feleség hoz férjének, hanem a férj a feleségnek; s ez ajándékok nem asszonyi gyönyörre s piperére szolgálók, hanem ökrök, felzabolázott ló és paizs, sisak, kard. In haec munera uxor accipitur. És ez is viszont hoz valami fegyvert férjének; ezeket hiszik legerősb köteléknek, titkos szentségnek, házassági isteneknek. Hogy erényen kívül másra ne gondoljon, mindjárt a házasság kezdetén megintetik, hogy úgy jő férjéhez, mint munkái- s veszélyeinek társa, kinek hadban s békében egyaránt kell azzal szenvedni és merni; így kell élnie s hálnia! oly valamit nyer ajándékul, mit sértetlenül s méltó állapotban adjon át gyermekeinek, mit a menyek is megkapjanak majd, s ismét az unokákra átvigyenek (XVIII. fejezet). Szemérmesek, s a szemérem sértése nem talál bocsánatot. A nősparáznaság igen ritka, s annak büntetése rögtöni, s a férjeknek meg van engedve. Az erkölcstelen nő, bármi szép, bármi fiatal, bármi gazdag legyen, férjet nem talál; senki se nevet a bűn felett, s csábítani és csábíttatni nem tartatik korszellemnek.

Csak egy férjet fogadnak el, mint egy testök s egy életök, nincs más gondolatuk, nincs tovább ható vágyuk. Többet érnének a jó erkölcs, mint másutt a jó törvény (XIX. fejt.). Mily élénk képe a tiszta, nemes családiságnak! s e családiság az ó germán jog alapja. — Ebből foly örökösödési joguk is. „Heredes successoresque sui cuique liberi; nullum testamentum. Si liberi non sunt: proximus gradus in successione, fratres, patruí, avunculi“ (XX-ik fejt.).

Eleinte a germán népfajok az általok megszállt földeket magok közt felosztván, elsorsolván, szabadon bírták, s azokon szabadságra s egyenlőségre alapított polgári egyesületeket állítottak fel. Az elfoglalt földeket a hódító néptörzs eleinte inkább köz- és közös tulajdonnak tekintette, s egyes néptagoknak csak többé-kevesebb korlátolt s közérővel oltalmazott használati jogot engedett azokban, összekötte közkötelességekkel s teherviseléssel, sőt a társaság e joga, Caesar és Tacitus szerint, a régi germánoknál — valamint előbb a zsidóknál — annyira ment, hogy e felosztás sem volt állandó, hanem a birtoklás, a földművelés és hadviselés kívánalmaihoz képest, időről-időre változott. A birtok csak későbbi fejlődési fokon lett állandóvá s valódi magán tulajdonukká egyeseknek, vagy legalább családoknak. Ezen úgynevezett allodiális birtok volt közvetlen alapja a régi germán polgári társaságnak, s a nemzettagok jogai- és kötelességének úgy a közteherviselés, mint a honvédelem s a sérelmek megbosszulása tekintetében. A családtagok kölcsönös védelem s vérbosszú, családi tanács s törvényszék, és kölcsönös családi örökösödés által valának összekötte. Innét folyt különösen a családtagok egymásutáni örökösödése, a végrendeletek hiánya. A vagyon nem volt egyeseké, hanem a családé. Ugyanezt látjuk őseinknél is, s e szempontból kell felfognunk s lehet megértenünk szent István s az Árpádok törvényeit. A valódi magántulajdon, római s mai értelemben, nincs még kifejlődve; a rokonok, kik a közös tulajdont védik, kik egymást segítik, egymásért bosszút állnak, egymást megváltják s képviselik, kik közös ügyeiket s érdekeiket családi tanácsban összeülve intézik, ezen rokonok természetesen örökösödnek is egymásután; a birtokló nem tehet végrendeletet idegenek javára, mert a családtagoknak

dologi joguk van a közös vagyonhoz; nem idegenítheti el ezt a család sérelmével, annak beleegyezése nélkül, vagy legalább a család elővételi joggal bír, s irányában előintéssel kell élni. — A családrendszer azon sajátága pedig, miszerint a vagyon birtoklásával s öröklésével védelmi kötelesség, s vérbosszú kötelessége volt összekötve, természetesen következetté, hogy a birtok, mindaddig, míg fiörökösök voltak, nem mehetett át az asszonyokra; — s a faj férfias és lovagias jelleme és az asszonyi szerény hivatás s háziasság fogalma azt hozta magával, hogy a nő minden viszonyaiban a férj védelme s gyámsága alatt állott.

S boldog isten, mivé lett a hűbéri rendszer lábrakapása által ez ős német birtokrendszer! melynek főjelleme volt a szabadság, t. i. hogy e birtok ment vala minden korlátozástól, tehertől és szolgálattól, kivévén, melyeket a tulajdonosok szabad egyezése vállalt el; hogy az teljes szabadsággal használható; hogy annak kezelésébe senki sem avatkozhatott; hogy felőle a tulajdonos, a mennyiben a kölcsönös társasági, egyesületi jog ellent nem áll, teljes szabadsággal rendelkezhetett! Igaz, hogy e rendszer, ily ős alakjában, a megváltozott műveltségi s állami viszonyok közt meg nem maradhatott; a közvetlen befolyás, személyes szavazás, képviselletté kell, hogy alakuljon át, ha a nép milliókra szaporodik; a magántulajdon megszilárdul, s a rendelkezési jognak is tágúlnia kell. De az ősi formák közt mozgó régi szabadság nem a polgárisulás által parancsolt új formákba alakult át, hanem teljesen megsemmisült s felforgattatott a *hűbériség* kifejlése által, mely a középkornak az ököljog szomorú korának, fő jellemvonása. A régi egyenlőség s szabadság helyébe, mely a vagyon körében a családok teljes, korlátlan tulajdonának alakjában nyilvánult, az egyenlőséget megsemmisítő magán véd- és dacszövetségek léptek. Az anarchia- és erőszak-szülte *hűbéri* birtok ugyanis oly birtok, melyet a szolga vagy védencz, urától s védőjétől, bizonyos szolgálatok teljesítéséért, azok jutalmául, ideiglenesen s feltételesen bír. Eredetileg az erőtlenebb birtokos adta át megvédni nem tudott birtokát a hatalmasnak, hogy abban megvédessék általa; későbbben úgy képeltetett, mintha a birtokot a védúr adta volna védenczének. A hatalmasoknak

szükségek volt segédkarokra, harczaikban; a gyengébbek pedig örömet menekültek a hatalmasok szárnyai alá. Így fejlődött ki a *megosztott* tulajdon fogalma; a védúr s annak családjáé levén a főtulajdon, melylyel együtt jártak bizonyos rendelkezési s haszonvételi jogok, bizonyos szolgálattételekhez igény, s egyszersmind az esetékes öröklési jog; a védenézé s annak családjáé levén pedig csupán a használati jogok nagyobb része, korlátolt rendelkezési s öröklési joggal, s a védelemrei igénynyel. A fizető és szolgáló hűbérnök a közügyekben épen semmi, vagy csak igen korlátolt befolyással bír, védura által képviseltetik, rendelkezései a birtokban ennek egyezésére szorúlnak, s az öröklés is ily javakban a hűbéri szerződés céljához képest van korlátolva. Ezért halál esetében az allodiális szabad vagyon a hűbéri vagyontól el szokott különböztetni. — S hogyan semmisült meg másodszor ez ős német jogrendszer a római jogtanárok, papok s ezeket pártoló fejdelmek által!

A germán jog ezen alapelveit előre bocsátva, vessünk egy futólagos pillantást a kevésb jelentőségű, de az egész történeti lánczolatnak kiegészítésére szolgáló törvénykönyvekre. — Erről azonban más alkalommal.

EMLÉKBESZÉD

DE GÉRANDO ÁGOST M. AKAD. T.

FELETT,

melyet az Akademia 1860. május 7-ki ülésében tartott

LUKÁCS MÓRICZ TT.

„*Elveszve minden, csak a becsület nem!*“ (Tout est perdu hors l' honneur). E nemes szavakat I. Ferencz francia király írta anyjának a Pavia melletti szerencsétlen ütközet után, melyben V. Károly német császár seregei és a hazája ellen fordult connétable Bourbon által megveretve, vitéz ellentállás után ellenségének fogságába esett. A mely egyén, a mely nemzet ezt tiszta öntudattal magáról elmondhatja, az a bal-

sorsnak legsúlyosabb csapásai alatt sem eshetik kétségbe jövője iránt. Ha becsületéhez, ha önmagához hív marad, nem irigyelheti a nemtelen eszközök által, a becsület árán vásárolt sikert. Büszkén és dicsőségesen felemelkedhetik mély bukásából, mert minden veszteség helyre pótolható, csak az elvesztett becsület nem.

A magyar, ha nemzetének viszontagságaira visszatekint, méltán elkeseredik annyi nem érdemlett szenvedések, annyi meghiusult nemes vágó és törekvés fölött; de vigasztalást talál annak tudatában, hogy némely hibái, tévedései és botlásai daczára, nevének becsülete épen maradt. A nemzetnek úgy, mint az egyéneknek, becsülete két tényezőből alakul, melyeket belső és külső becsületnek nevezhetnénk, kettős alapon nyugszik, az öntudaton és a közvéleményen. A belső becsület a test, a lényeg, a külső ennek tükörképe. Egyik a másikat kiegészíti, egyik a másik nélkül csonka és hiányos. Amaz erkölcsi szempontból becsesebb, nélküle az ámitáson vagy csalódáson alapuló jó hírnév csillogó szappanbuborék, mely előbb utóbb szétpattan. De habár a becsület öntudatát első helyre teszszük is, a becsültetést, embertársaink rokonszenvét, a közvélemény ítéletét semmibe vennünk nem szabad. Amattól földi hatalom nem, csak minmagunk foszthatjuk meg magunkat, emezt elleneink rágalmi és ármányai homályba borítják.

Hogy nekünk magyaroknak ily ármányokból és rágalmakból minden időben bőven kijutott, közülünk mindenki tudja. A külföldi, különösen a német sajtónak egy része régóta mintegy feladatául tűzte ki a magyar név bemocskolását. Tények elferdítésével, alaptalan vádak minden nemeivel, legjogosultabb vágyaink és törekvéseink gyanúsításával, nemzeti szokásaink kigúnyolásával, jelesebb férfaink rágalmazásával igyekezett és igyekszik folytonosan az európai népek közvéleményét ellenünk fordítani, bennünket azok rokonszenvétől és becsülésétől megfosztani. Meg akarnák a magyar fajtól tagadni múltját és jövőjét, emlékezéseit és reményeit, meg irodalmát, nyelvét, mívelődési és polgárosodási képességét; aligha vitézségét kegyesek elismerni. Vagy nem olvastuk-e egyik legelterjedtebb német lapban érvül felemlítve a német

bevándorlók telepítése mellett, hogy általa Magyarország népeibe harcziás jellem és képesség oltatnék be?

Ha az ellenünk berzenkedő firkászokat nem egyedül vak gyűlölség vagy alacsony haszonlesés vezérli; ha oktalanul azt vélik, hogy piszkolódásaik által saját nemzetök képzelt érdekét mozdítják elő, hogy ily úton sikerülend a magyart önérzetétől megfosztani, nemzeti nyelvétől, szokásaitól, sajátságaitól elidegeníteni, s mint jellemtelen, holt anyagot bele olvasztani egy idegen nemzetiségbe: e vegytani kísérletre szerencsétlenebb módot nem választhattak. Büszke ember vagy nemzet, (pedig a magyarnak, legyen hiba vagy érdem, a büszkeség kiváló tulajdona) — önbecsének érzetében annál kevélyebben emeli fejét, minél inkább igyekeznek őt megalázni, lenézni; másrészt általános emberi tulajdonság veszélyben forgó, fenyegetett kincset féltékenyen őrizni. Lám nemzetiségünket, nyelvünket, szokásainkat neveltség tárgyává akarják tenni, s mi annál buzgóbb lelkesedéssel, annál szilárdabb határozottsággal ragaszkodunk azokhoz. Barbár, míveletlen, sőt míveltségre képtelen csordának festettek, mely tudományt nem ismer, nem becsül, nem ápol. E vádra miképen felelt a magyar nemzet legújabbán is? A testvérházában új tudományos intézetet emel; akademiáinknak biztos megalapítására égy pár hónap alatt közel fél milliót áldoz; nemzeti múzeumunk díszítésére és gazdagítására lelkes hölgyeink egyesülnek. Irodalmi nyelvünk százados emlékűnnepét a két haza minden vidékén lelkesedéssel ülik meg, családjának biztosításáról a nemzet önkénytes ajánlatok által gondoskodik, elhunyt jelesebb íróinknak szobrokat emelnek. Élénk mozgalom ébred, új meg új tehetségek tünedeznek fel a tudomány és művészet minden szakaiban; ki vagyonával, ki tollával, ki ecsetével igyekszik a hazai tudomány és művészet emelésén.

Elleneink hazánk külön osztályai és felekezetei, különböző fajú és nyelvű népei közt akarták a gyűlölség magvait elhinteni, s mi az eredmény? Általános kibékülés, kölcsönös barátság, testvéri szeretet. Elleneink törekvései épen ellenkezőjét szülték annak, mit czélba vettek. Ennyi tapasztalásból valahára okúlhatnának. Sértegetés, gyaláztatás a nemzeteket elválasztó árkot örvénynyé tágítják; rajta összekötő hidat

verni vagy azt betölteni csak kölcsönös méltányosság képes. A német nemzet, érdekeinek ezen hivatlan ügyvédeire méltán mondhatja: Óvj meg isten ügyetlen barátoktól!

Vagy talán nem is mi reánk, hanem a külföldre kíván hatni a német sajtónak azon része, mely feladatául tűzte ki ócsárlását mindennek, a mi magyar? A mivel Európá népeinek, s különösen német szomszédainknak becsülésétől, rokonszenvétől akarnak megfosztani? Oly közönséggel szemben, mely a tények állását nem ismeri, melynek érdekeit látszanak védeni, gáncsolóink úgy látszanék inkább számolhatnak hiteltre és sikeres hatásra. De, istennek hála, elleneink aljas fegyverei még eddig e téren sem érték célzt. Mérgecs nyilaik a magyar név becsületén csorbát nem ejtettek. A közelebb lefolyt évtized nagyobb részét külföldön töltvén, a merre csak jártam, bő alkalmam volt tapasztalni, hogy a magyar név Európa minden népeinél becsületben áll. Annak pusztá megemlézése, hogy magyar vagyok, elég ajánlás volt, miszerint a társaság minden rétegezteiben előzékeny nyájasságot, meleg rokonszenvet, önkényt ajánlkozó bizodalmas barátságot tapasztaljak, mire igénytelen személyiségem máskülönben számot nem tarthatott. E tekintetben Németország sem tesz kivételt, melynek túlnyomólag higgadt, józan, méltányos és igazságszerető népe nem hagyta magát néhány epés tollú firkász által irántunk táplált rokonszenvében megtántorítani. Igenis, tisztelt hallgatóim, a magyar annyi ellene szórt rágalom daczára, emelt fővel járhat körül széles e világon!

De azért ne vegyük semmibe az ellenünk mintegy rendszeresen üzött ócsárlást, rágalmazást, gyanusítást, melynek jelszava: Calumniare audacter, semper aliquid haeret. Valamint egyes ember nem engedheti, hogy becsületében gázoljanak, úgy nem szabad tünnünk azt sem, hogy nemzetünket úton útfélen piszkolják és becsméreljék. Rágalmakat hallgatva tünni nem szerénység, hanem gyávaság; ócsárlóink ellen szóval, tollal, tettel fellépünk nem hiúság, hanem a becsületézés követelménye. Akadtak és akadnak mindig honfitársaink közül, kik nemzetünknek rágalmazói ellenében a nyilvánosság terén szót emelnek. Magam is iparkodtam egykoron e téren, a mennyire tölem kített, hazám iránti köteleességemet leróni.

De helyzetünk az önvédelmi téren kényes és sikamlós, munkásságunk sikere kétséges és hiányos. Saját ügyünkben, saját érdekeink mellett szólván fel, még az elfogulatlan olvasó előtt is könnyen részrehajlás, önmagunk túlbecsülése, hibáink palástolása, hiú dicsekvés gyanújába eshetünk.

Annál hálásabb elismerésre méltó a külföld fia, ki ügyünk igazságától áthatva, azt meleg részvétellel felkarolja s magáévá teszi, becsületünk védelmét, minden mellékes érdek nélkül, jeles tehetségeinek; egész életének feladatává tüzi ki. Ily meleg érzésű barátot birt hazánk s nemzetünk korán elhúnyt társunkban, kinek emlékét ma, halála óta lefolyt egy évtized után, beszédemmel megújítani feladásom. Kivánnám, hogy az akademia ügyesebb, gyakorlottabb, tárgyához méltóbb szónokra bízta volna e szent feladást; azt, hogy épen engemet tisztelt meg velem, csak is azon körülménynek tulajdoníthatom, melyet szabad legyen büszke érzéssel említenem, hogy nemzetünknek ezen nemesszívű barátja, utolsó éveiben az én személyes barátom is volt. Ennek emléke bátorított arra, hogy megkísértem, ha vajjon a baráti érzés nem képes-e némely esetben a szónoki tehetség helyét pótolni. Hogy az akademia, hogy a magyar nemzet mi súlyos, mondhatnám, kipótolhatlan veszteséget szenvedett társunk kora halálával, úgy hiszem, ki fog tűnni rövid életének s írói munkásságának vázlatából.

De Gérandó Ágost francia nemes család ivadéka volt, mely családi hagyomány szerint régenten Spanyolországból költözött által francia földre. Elődei több nemzedéken át Lyonban laktak. Ugyanott született Ágost is 1819-ben április 4-én. Atyját *De Gérandó Antalt*, ki életében tekintélyes férfiú volt s magasabb hivatalokat viselt, korán vesztette el; halálakor csak négyéves gyermek volt. Nyolczadik évéig anyja mellett maradt, a ki gyermekének zsenge korát hű anyai gondallal ápolá. A serdülő, érdekes külsejű, szellemi tehetséget ígérő, de kissé gyenge testalkotású fiú, atyja testvéröccsének, báró *De Gérandó József Máriának* gyámsága alá került. E nagy hírű, magas állású rokona, ki mint kitünő író és államférfiú nem csak hazájában de külföldön is köztiszteletben ál-

lott, példája, tanácsa és szellemi befolyása által jelentékenyebb hatással volt az ifjú Ágostnak elméleti fejlődésére, hogyszem szükségesnek ne lássam róla is néhány szóval megemlékezni.

Ő Lyonban 1770-ben született, s tudományos nevelést nyervén, 1797-ben *Jordan Camill* rokonával s barátjával Párisba ment, ott szerencsáját megkísértendő. Jordan, mint tagja az ötszázak tanácsának, kitűnő szerepet játszott, s a directorium politikájának határozott és heves ellensége levén, fructidor 18-kán a győztes kormánypárt által deportatióra ítéltett. De Gérando a mostoha sors által üldözött barátjához híven rakaszkodván, saját életének veszélyeztetésével őt börtönéből, hol az ítélet végrehajtásáig fogva tartaték, elszökteté s külföldre követte. De nem állhatván, hogy hazájának ne szolgáljon, utóbb mint közkatona lépett Massena hadseregébe, s részt vett annak hadjárataiban. Ez alárendelt helyzetben pályázott a francia akademiának egyik jutalmáért, s azt „*Mémoire sur l'art de penser*“ című értekezésével elnyerte. Bonaparte a bölcsészre figyelmessé téve, őt a közigazgatásban alkalmazá, s megismervén ritka tehetségeit, kevés idő alatt polczról polczra emelte. Al-státustitkárrá nevezte a belügyminiszteriumban, utóbb államtanácsossá s a becsület-rend tisztjévé (officier de la légion d'honneur). A restauratjó alatt is megtartotta államtanácsosi rangját, s azonfölül pairré és a becsület-rend parancsnokává (commandeur) emeltetett. A juliusi forradalom és a dynastia változása sem fosztotta meg a közigazgatásban jártas és sok érdemű, de a pártküzdelmektől idegen államférfiút állásától, s ő 1842-ben, mint az államtanács alelnöke halt meg.

Mint író is kitűnő helyet foglalt a francia irodalomban, a tudomány több szakaiban jeleskedvén bölcsészeti, politikai és philanthropicus dolgozatai által. Számos bölcsészeti munkái között legnevezetesebb a négy kötetben megjelent, több kiadást ért s idegen nyelvekre is fordított: *Histoire comparée des systèmes de philosophie*. Közel negyvenéves hivatalkodása alatt szerzett tapasztalatait és törvénytudományi ismereteit egybefoglalta: „*Institutions du droit français administratif*“ című munkájában, mely Franciaországban közelismerést nyert s a

hivatalnokoknak kézikönyvül szolgált. Legszámasabbak philanthropicus dolgozatai. Írt ugyanis becses munkákat a nevelésről, a szegények ellátásáról, a siketnémák oktatásáról, és különösen egy terjedelmes munkát: *De la Bienfaisance publique*, négy kötetben, mely a maga nemében remekműnek tartatik, s több idegen nyelvre fordítva Franciaországon kívül is üdvös befolyással volt a jótékony közintézetekre. Az Académie des inscriptions et belles lettres, az Académie des sciences morales et politiques, úgy más bel- és külföldi akademiák is, tagul választották. Gyakorlatilag is kitünő sikerrel hatott a nevelés és közoktatás javítására Franciaországban, s alig volt nagyobb szerű jótékony intézet vagy társulat hazájában, melynek élén nem állott, vagy működésére befolyással nem lett volna. Tiszta jelleme, mérsékelt elvei, jótékony hatásköre köztisztelet tárgyává tették egész életében, s ennek tulajdonítható, nem politikai ingatagságnak vagy elvtelenségnek, hogy a többszörös kormányváltozások hivatalos állásában holtáiglan meg nem ingatták, sőt folytonosan magasabbra emelték.

Ily nemeslelkű, bő tapasztalású és nagy tudományú férfúnak gyámsága s atyai felügyelése alatt a szép tehetségű gyermek lehetetlen, hogy jeles férfivá ne fejlődött volna. Úgy is lön. Ágost a Versaillesban létezett királyi collegiumba vétetett fel, s ott tanulmányait kitünő sikerrel folytatá. Noha tanulótársai között legifjabb és testalkotására leggyengébb vala, kitünő szorgalma, könnyű felfogása és szellemi tehetségei érdemelt kitüntetésekben részesíték. Nagybátyjának és gyámjának pártfogása neki fényes pályára nyitott kilátást a politika és közigazgatás terén, de hajlama kiválólag a tudományhoz, különösen a történelemhez vonzotta a felserdült ifjút. Miután iskolai tanulmányait bevégezte és baccalaureatust nyert, a történelmi tanárság elnyerésére megkívántató vizsgálatokra készült. Nagybátyjának sürgető tanácsára azonban utóbb mégis felhagyott e kedvencz tervével, és közpályára lépendő, a jogtudománynak szentelte tanulmányait.

Egy véletlen találkozás egészen új irányt adott ekkor életének. Nagybátyjának házában ugyanis egy bájos külsejű és szellemdús hajadonnal találkozott, testvérhazánk egyik első rendű családjának, névszerint gróf Teleki Imrének leányával

Emmával. E találkozás kölcsönös szerelmet költött a két fiatal szívben, s nemsokára ezután 1840-ben május 14 kén kötött házasság csatolta a huszonegyéves ifjút a Teleki-családhoz és általa hazánkhoz. E család, mely a két testvérhazának annyi nagyérdemű hazafit, bölcs államférfiút, kitünő tudóst és írók szült, s különösen akademiánknak felejthetlen érdemű elnököt s több jeles tehetségű tagot adott, nemzetünknek e házasság által újra becses ajándékot nyújtott, melegézésű és nemeslelkű barátot, ki buzgalmában nemzetünk javáért és becsületéért hazánk legjobb fiaival versenyezhetett.

Néhány héttel egybekelése után nejével Erdélybe utazott, hogy ennek családjával és hazájával megismerkedjék. Ez országban tartózkodás jótékonyan, erősítőleg hatott gyengélkedő egészségére, nejének hazáját, melyet maga is második hazájának tekintett és fogadott, ennek lakóit, kikhez honfittársul szegődött, hamar megszerette, s ekkor támadt lelkében a szándék, hogy ezen, neki oly érdekesnek tetsző, de Európa előtt csaknem ismeretlen kis országot a külfölddel megismertesse. De mielőtt e tervének kiviteléhez foghatott volna, a csendes boldogság, melyet egy ideig új családjá körében élvezett, hirtelen felzavartatott Thiers miniszteriumának harcziás politikája által, az akkoron már felmerült keleti bonyodalmak alkalmával, mely hazáját Európát háborúval fenyegette. Az ifjú férj kötelességének ismervén veszély idején hazájának zászlói alá állani, elhagyva nejét és rokonit, éjjel nappal utazva Párisba sietett. De Lajos Fülöpnek békeszerető politikája irtóztván a háború viharainak felidézésétől, harcziás miniszterét el ejtette. Az ennek helyébe lépett Guizot engesztelő eljárása nemsokára helyreállította az európai nagy hatalmasságok megzavart egyetértését. A háborús kilátásoknak és hazája veszélyeinek múltával De Gérando kötelezettsége is megszűnván, miután egy telet Párisban töltött, a következő nyáron visszatért Magyarországra és Erdélybe.

Itt két boldog éve telt el életének a családi kör csendes örömeiben, szorgalmas tanulmányozásban és a két haza, de különösen Erdély nevezetesebb vidékeinek beutazásában. Magáévá tette a magyar nyelvet, melyet tökéletesen értett és külföldieknél ritka könnyűséggel beszélt is, megismerkedett iro-

dalmunkkal, tanulmányozta történeteinket, politikai intézményeinket, szokásainkat, ethnographiai viszonyainkat, szóval mindent mit írónak tudni kell, ki valamely addig épen nem vagy félreismert országot és népet a külfölddel egész valóságában meg akar ismertetni. A magyar haza és nemzet egyik legsürgetőbb szükségének tekintette elhúnyt barátunk, hogy valahára hű és teljes képe, torzítás és hízelgés nélkül, sine ira et studio festve, mutattassék be a világ mívelt népeinek, s azt hiszem, hogy e nézetében nem csalódott. Ismerjenek meg egyszer egész mivoltunkban, jó tulajdonainkkal és hibáinkkal, melyektől menteknek nem képzeljük magunkat, s nincs kétségem, hogy az elfogúlatlan s felvilágosított közvélemény részünkre áll. E nemes czélt tűzte ki De Gérando tanulmányainak és írói munkásságának. E törekvésében segédkezet nyújtott, tanácsadója és vezetője volt tudományos ipa, gróf Teleki Imre, kiben ő, mint maga mondta, az ismereteknek kimeríthetetlen bányáját találta. A tudós erdélyi gróf kifáradhatatlan készséggel segíté vejét a legjobb, néha nem könnyen hozzáférhető kútfők felkeresésében és megválasztásában, a bonyolodottabb kérdések s viszonyok megfejtésében, s eképen módot nyújtott neki, aránylag rövid idő alatt, magát hazai állapotaink közt kellően tájékozhatni s azokról alaposabb és teljesebb ismereteket szerezhetni, mint öelőtte külföldinek sikerülhetett.

Ily kedvező körülmények közt kitartó buzgalomma üzőtt tanulmányainak első gyümölcse ily czímű történetnyomozási és nyelvészeti munkája volt: „*Essai historique sur l'origine des Hongrois. Paris 1844.*“ Ezen rövid, de tartalomdús munkában De Gérando, nemzeti hagyományainkkal és régi krónikáiróinkkal egyetértve, a húnokkal és avarokkal köti össze a magyar fajt, ősi lakhelyeit és bevándorlási útjában több vagy kevesebb ideig elfoglalt állomásait igyekszik kimutatni, régibb és újabb történetíróknak és magyar utazóknak, név szerint Kőrösi Csomának és Bessenének tanúságára támaszkodva. Különösen ez utóbbinak francia nyelven megjelent munkájából közöl bö kivonatokat azon nézetnek támogatására, miszerint a magyarok hajdanta a Kaukasz vidékén is uralkodtak, az ott lakó néptörzsek némelyike ma is dicse-

kedvén, a nevezett útzó állítása szerint, a magyaroktól származásával, noha nyelvöket többé nem beszélnek s nem értik. A magyarok beköltözéséről és európai hadjáratairól szólóban alkalmat vesz a szerző az egykorú bizanci írók és egyéb történeti kútfők nyomán megczáfolni a nyugati, kivált német krónika- és legendairók túlzott állításait a magyar nép állati vadságáról, embertelenségéről, fertelmes külsejéről st. Mert már ezelőtt kilencz századdal is gyönyörködtek szomszédaink fajunknak torzított képét festeni s hagyni az utókorra!

De Gérandó e munkájában a finn-magyar rokonságot határozottan tagadja, s a mellette felhozott érveket történelmi, ethnographiai és nyelvészeti szempontból ostromolja. E kérdésben tehát a szerző nézetei homlokegyenest ellenkeznek a külföldi nyelvtudósokkal, de néhány jeles hazai nyelvészünkkel is, kik e rokonságot megállapított nyelvtudományi ténynek tekintik. E kérdéssel magam soha tüzetesen nem foglalkozván, s az ural-altai nyelvcsaládba sorolt nyelvek közül a magyaron kívül egyet sem ismervén, e vitában illetékes bíró nem lehetek. Ha szerzőnk e kérdés körül tévedésben van, mit sem állítani sem tagadni nem merek, úgy tekintetbe kell vennünk azt, hogy a kis munka ezelőtt mintegy *tizenhét* esztendővel íratott, mely idő óta az összehasonlító nyelvészet, a tudományoknak ezen legifjabbika, roppant haladást tett kivált hazánkban, hogy szerzőnk akkoron vizsgálataiban és okoskodásaiban csak Gyarmathy és Sajnovics elavult és hiányos munkáit vehette alapul, s hogy nyelvészeinknek e kérdés körül tett újabb nyomozásairól s azok eredményeiről tudomása nem lehetett. Dolgozatának ezen részét tehát csak a nyelvtudománynak akkori álláspontjáról lehet méltányosan megítélnünk, s e szempontból tekintve az ellenvéleményük sem tagadhatják meg a szerzőtől e kérdésnek éles eszü és lelkiismeretes tárgyalását, valamint azt is mindenki elismerni kénytelen, hogy e munkájának természeténél fogva szárazabb tárgyát, kellemes, világos, elegans, néhol elmés előadás által érdekessé és vonzóvá tudta tenni.

A következő évben, 1845-ben jelent meg terjedelmes kétkötetű munkája Erdélyről e cím alatt: *La Transylvanie et ses habitans. Paris 1835.* számos rajzokkal és az ország

földabronszával, mely munka kevéssel utóbb Lipcsében német fordításban is kijött. A szerző több évek óta vas-szorgalommal folytatott tanulmányainak, országszerte tett útazásai alatt gyűjtött tapasztalásainak s észrevételeinek eredményeit e munkájában tarka változatosságú, de mégis részleteiben egymásba vágó összhangzatos képpé rakta össze, művészi kézzel és ízléssel. Olvasóját körülvezeti ez érdekes kis országban, melyről a külföld e munka megjelenése előtt a névnel egyebet alig ismert. Az általa beútaozott vidékek és városok eleven, néha festői leírása mellett, helylyel-közzel beleszövi a különböző nyelvű és fajú népeknek, ú. m. a magyaroknak és székelyeknek, szászoknak, oláhoknak részletes és élethű jellemzését, ki nem felejtve a kisebb néptörödékeket sem, ú. m. az örményeket, bolgárokat, zsidókat, cigányokat, elmondván mindegyiknek történeteit, ethnographiai sajátosságait, szokásait, mondáit, polgári állását, műveltségi állapotát. Alkalmat talál könnyű de biztos kézzel rajzolt történelmi vázlatokra az országnak és lakosainak viszontagságairól, sorsára döntő befolyással volt eseményekről; helyenként rövid életrajzát adja a múltban s jelenben kitűnt jelesebb férfiaknak; értekezik a politikai viszonyokról, polgári szerkezetről, a társadalmi életről; megemlékezik a különböző vallásfelekezetekről, azok törvényes jogairól, egyházi szerkezetéről s egymás közti viszonyairól; kiterjeszkedik archaeologiai nevezetességekre is, ú. m. Sarmisagethusa, a régi dák királyok székhelyének maradványaira, a római uralkodás fenmaradt emlékeire, az Erdélybentalált görög és latin írású viaszos táblákra, s a fölöttök Massmann, Letronne, De Wailly és elhunyt Jerney tagtársunk között folyt tudományos vitákra. Figyelmet fordít a természeti tüneményekre és sajátosságokra is, a bányákra s azoknak művelőire, az aranymosásra, az ipar egyéb nemeire, nemkülönben a gazdasági állapotokra; többek közt különfüggelékül munkájához ipának, gróf Teleki Imrének, tanulságos értekezését csatolja az erdélyi lótenyésztésről és híresebb ménesekről. Szóval ezen alapos tárgyismerettel s e mellett kellemes modorban írt, gyönyörködtetve oktató munkában helyet talált minden, a mi Erdélyről tudnivaló. Benne a szerző hazájának s általa a művelt világnak — mert a franczia író oly szerencsés, hogy nyelve

az egész világra szól — oly részletes és mindenoldalú leírását nyújtotta testvérhazánknak, minőt előtte a külföld, de minmagunk sem bírtunk. Azt mondhatnók róla, hogy ő Erdélynek a külföld előtt mintegy felfedezője lön. E munka tartalmának nagyobb része nekünk magyaroknak a dolog természeténél fogva új nem lehetett. Hisze mi e testvérhazánkkal, ha politikailag nem is, de kölcsönös szeretet, ro onszeny és közös érdekek által minden időben egybeforrtunk minden viszontagságaiban, jó és balszerencséjébe, örömeiben és szenvedéseiben testvérileg osztoztunk. De ezen munkával a szerző nekünk is beces ajándékot nyújtott, mert benne egyes kézzel egybeállítva találjuk azt, mi eddig részint csak emlékeztünkben élt, részint sok munkában s nehezen megszerezhető kéziratokban volt elszórva, s egyikünk-másikunk fog abban találni oly adatokat is, melyek ismeretéhez jutni az alkalom hiányzott. Egyáltalában minden magyar, az erdélyi viszonyokban legjártasabb is, gyönyörködni fog e munka olvasásában, miképen gyönyörködünk egy szeretett rokon- vagy barátnak művészi ecsettel festett élethü arczképében.

A magyar akademia a most említett munka megjelenését követő évben, 1846-ban december 18-kán, szerzőjét külföldi levelező tagjául választván a történelmi osztályba, e választása által nem csak őt, de magát is tisztelte meg.

Azalatt is, hogy De Gérando e munkáin dolgozott, súlyos csapások érték őt, s gyakran zavarták meg lelki nyugalmat, s félbeszakaszták tanulmányait s írói munkásságát. Elsőben nagybátyja halálának gyász hírére vette, kiben hazája kitűnő államférfiút, jeles író és meleg érzésű emberbarátot, ő maga pedig jóltevőt, pártfogót, úgy szólván atyát veszített. Ezt utóbb napának s nemsokára édesanyjának halála követte. Ez utolsó vesztesség fájdalmát legfelsőbb fokra emelte s őt kiragadta eddigi viszonyaiból, boldogító házi köréből. Családi dolgainak elintézése végett kénytelen volt Erdélyt nejével együtt elhagyni, és Franciaországba költözni át. Hazájában töött két év után azonban ismét visszatért Erdélybe, magával hozva Párisban született kis leányát. Egyévi tartózkodás után e második hazájában Pestre jött, hol egy fia született. Itt készült 1847-ben *De l' esprit public en Hongrie depuis la révolution*

française című munkája, mely 1848. elején Párisban, utóbb német és magyar fordításban is megjelent.

E nevezetes munkájában a szerző Magyarország politikai életének és fejlődésének, az országgyűléseken és azokon kívül folyt pártküzdelmeknek történeteit írja Mária Terézia idejétől az 1847-diki országgyűlésig, a fenforgott égető kérdéseknek mélyebb tárgyalásába bocsátkozván. Tartalmának részletesebb taglalásába és ismertetésébe ezúttal több oknál fogva creszkedni nem kívánok. A munka irányának és szellemének jellemzéséül azonban legyen szabad a szerzőnek előszavából néhány helyet idéznem :

„Ötven év óta, így szól, a magyar nemesség roppant feladáson dolgozik. Míg egy részről nemzetiségét féltékenyen őrzi, más részről az alsóbb néposztályok felszabadítására törekszik; azokat fokonként magához emelvén, békés úton igyekszik előrekészíteni az egyenlőség uralmát. Ily törekvések minden szabad nép helyeslését és méltánylását érdemlik meg. Mindamellet a magyarok mai napig igen csekély érdeket bírtak köztünk magok iránt ébreszteni. Saját politikai küzdelmeink által elfoglalva, figyelmünket csak azon országok politikai mozgalmaira és vitáira fordítjuk, melyek a magunkéhoz hasonló intézményekkel bírnak. Amerikára, Angol-, Spanyol- és Görögországra vetjük figyelő szemünket, Európa többi népeiről azt képzeljük, hogy teljes nyugalomban alszanak. A magyarokról fel sem teszi senki közölünk, hogy ébren vannak és küzdenek.“

„Azzal, hogy a magyarországi tényeket olyannyira nem ismerjük, leginkább a német sajtót vádolhatni. A helyett, hogy közlönyül szolgálnának Európa szélső végei közt, s a keleti népeket s országokat a nyugatiakkal megismertetnék, mi középponti helyzetöknél fogva is feladásuk volna, a német hírlapok minden hangot, mely Magyarországból hozzánk szállhatna, elfojtani iparkodnak, az általok közlött tényeket is elferdítik, sőt állításaik támogatására hazug híreket is koholnak. Ócsárolják a magyar atkotmányt, mely ódonsága és hiányai daczára, a szabadságnak becses csiráit foglalja magában, s gúnyolják azon tisztalelkű férfiakat, kik azt javí-

tani s a kor szükségeihez és kívánalmaihoz idomítani törekednek.“

„Mi bennünket illet, mi hiszünk a népek szent szövetségében; hiszszük hogy, kik ugyanazon ügyet szolgálják, közös érdekekkel bírnak, egymásnak rokonszenzettel, bátoritással tartoznak. S mivel azt hiszszük, azért irtuk a jelen kötetet. Kell, hogy Franciaország valahára ismerje azon átalakulást, mely a magyarok hazájában készül.“ stb. stb.

Midőn De Gérando e szavakat írta 1847-ben, még hitte és reménylette mindnyájunkkal együtt, hogy hazánk alkotmányának átalakítása és újjászületése békés úton fog megtörténhetni. Csalatkozott, csalatkoztunk mindnyájan! Hazánk közel jövődjé véres betűkkel volt megírva a sors könyvében!

A következő év második havában, mint mindnyájan tudjuk, a szerző hazájában kiütött a forradalom, mely a forgószél sebességével befutotta Európát, a létező intézményeket megrázva, részint halomra döntve. De vessünk fátyolt e gyászos emléktű eseményekre és szoritkozzunk elhúnyt társunk személyes élményeire és viszontagságaira.

A februáriusi napok eseményeinek hírére De Gérando, kinek szívében és szeretetében két ország, szülő és fogadott hazája, csaknem egyenlően osztoztak, első kötelességének ismeré, hazájába sietni, s annak e válságos napokban szolgálatait, s ha a szükség kívánná, vérét és életét is felajánlani. Csak maga útazott, nejét és gyermekeit nem akarván a még forrongó Páris veszélyeinek kitenni; Magyarországot és Erdélyt akkor még biztos révnek tekintette. Politikai működéséről hazájában részletes tudósításaim nincsenek, csak annyit tudok felőle, hogy ő a békés fejlődés, józan haladás és mérsékelt szabadság barátja s nem az erőszakos felforgatás vagy ábrándos utópiák embere lévén, Lamartine és Cavaignac elnökségei alatt a pártok túlságait féken tartó kormányhoz ragaszkodott, és szemben állt a veres zászlót emelt terroristák- és communistákkal. De midőn később az új elnökválasztás következtében a kormány politikája, a reactio lobogóját tűzve ki, mindinkább az imperialismus felé közeledett, s különösen miután a Róma elleni hadjárat lőn elhatározva, ő lemondott minden tetteges részvétről hazája politikájában, le minden

egyéb közpályáról, az egy journalistika kivételével. Magyarországról azonban hazájában tartózkodása alatt politikai és journalistikai munkássága közben sem felejtkezett meg soha. A National című hírlap szerkesztői közé vétetvén fel, ennek hasábjain folytonosan a magyar ügyet és érdeket képviselte. E mellett egy megkezdett nagy munkáján is dolgozott, mely négy kötetben „*La Hongrie*“ cím alatt szintoly részletes és mindenoldalú leírását adta volna Magyarországnak, minőt Erdélyről adott volt fentebb említett munkájában. Ezen készülöben levő dolgozatából csak egy töredék látott napvilágot, mely a National feuilletonában ily cím alatt: „*Les steppes de Hongrie, souvenir de voyage*“ érdekesen írja le az oly sajátságos magyar pusztákat s azok lakóinak életét.

E halmozott írói foglalatosság a már is gyengélkedő egészségünek nappalait és éjjeleit vette igénybe. Ekkor vette hírét, általa annyira tisztelt és szeretett ipa halálának, egyikében azon ritka és többnyire elkésett leveleknek, melyek Magyarországból az akkori zavaros időkben hozzá eljutottak. E gyász hír véget vetett hírlapírói pályájának, s visszahívta családjához, mely az elhunyt családfőben támaszát veszttette volt el. Ekkor hazánkat már a háború vihara dúlta, a külfölddeli közlekedés akadályozva, határain átjutni, ha lehetetlen nem is, de veszélyes volt. A vágy családját látni s lehető veszélyek ellen oltalmazni vagy azokban osztozni, a családtyai szent kötelesség érzete győzött ez akadályokon. Más módját nem találván a Magyarországba és családjához juthatásnak, csempészekhez csatlakozott, kik őt bekötött szemekkel vezették át a határon.

Miután családjával találkozott s övéinek biztosságáról gondoskodott volna, mint önkénytes a hetedik zászlóaljhoz csatlakozott. Jelen volt a győri ütközetnél, s utóbb Dembinszky tábornagyi karába akart lépni, a hadjárat történetét leírandó, midőn a világosi fegyverletétel véget vetett a hadjáratnak s ezzel együtt terveinek is. Miután a zászlót, mely alatt szolgált, hamuvá égette, elhagyta a magyar tábornok, el örökre Magyarországot. Testileg és lelkileg megtörve érkezett Németországba, s a halál csirájával belsejében bújdosott városról városra Drezdáig, hol a betegség rajta erőt vett s életének de-

cember 8-kán 1849-ben 30 éves korában vetett véget. Utána siető neje és gyermekei csak kevés nappal kimúlta előtt érkeztek halálos ágyához. Holtteste s hazánkért melegen dobogott s fájdalmában megszakadt szíve a drezdai sírkert hantja alatt porlanak el. Özvegye Párisban neveli gyermekeit a magyar haza hű fiának és leányának.

De Gérandó halálának híre hazánkban csak néhány rokonának és barátjának jutott tudomására; a nemzet észre sem vette, hogy egyik leghívebb, legbuzgóbb barátja múlt ki e világból; de ezen látszatos közönyösség menthető az időnél fogva, melyben halála esett. Most azonban egy évtized eltelte után, ha visszatekintünk elhunyt társunk életpályájára; ha látjuk, hogy életének kimerültéig minden idejét, tehetségét, erejét hazánknak s nemzetünknek szentelte: lehetetlen el nem ismernünk, hogy buzgalmában javunkért, érdekeinkért, becsületünkért, hazánk legjobb fiai közt kevés van a ki utólérte, talán egy sincs, a ki fölülhaladta volna. Az idegen származású ifjú, ki, míg élt, érettünk élt, s a hazánkat lesújtó csapás alatt is lerogyott, méltán igényt tarthat arra, hogy róla ne csak akadémiai tagtársai, ne csak a jelen nemzedék, de még késő utódaink is hálás kegyelettel megemlékezzenek.

Társunkat a halál ifjúsága virágában, a férfikornak küszöbén ragadta el. Rövid életének több mint két harmada Franciaországban folyt le. Hazánkról, nemzetünkről honfitársaival együtt alig tudott, alig tudhatott egyebet nevénél, hacsak azt nem, a mit rosszakaróink felőlünk terjeszteni vagy reánk költeni jónak láttak. Egybekelésétől hazánk egyik lelkes leányával, mely reánk nézve is szerencsés esemény hozta őt először közénk, haláláig egy évtized sem telt be, s e rövid időközben mennyit fáradott, mennyit tett érettünk! Eleget, hogy egy hosszú emberéletet betöltsön. Pedig hányszor zavarták fel lelke nyugalomát, hányszor szakíták félbe tanulmányait súlyos családi és közbajok! Nyelvünket, mely minden nyugateurópai nyelvtől annyira eltérő sajátosságainál fogva a külföldinek oly sok nehézséget nyújt, magáévá tette; a két magyar haza múltja és jelene, bonyolodott politikai, társadalmi és ethnographiai viszonyai körül alapos, bő, mindenoldalú ismereteket szerzett, minőkkel hazánkfiak közül is nem

sok dicsekedhetik, ezeket tartalomdús, tanulságos, művészi csinnal és izléssel alkotott munkákban terjesztette a külföld elébe, s nagyrészt neki köszönhetjük, hogy a mívelt világ rólunk valahára tudomást veszen, hogy elleneink következetes és folytonos rágalmazási rendszere, a latin közmondás „*gutta cavat lapidem*“ daczára, a külföldnek rokonszenvét irántunk még eddig nem volt képes megtörni. Mennyit remélhattunk, mennyit várhattunk volna még elhunyt társunktól, ha élete hosszabbra, az ember-életnek nem rendkívüli, csak rendszer mértékéig terjed!

Kora halálát hazánkra, nemzetünkre nézve kipótolhatatlan veszteségnek mondtam az imént. Ez állításom, midőn először kimondám, többek előtt talán merésznek, túlzottnak tetszhetett; de azok után, miket életéről és munkáiról elmondottam, úgy hiszem, igazolva vagyok. Ha közölünk a legjobbak kidőlnék, fájdalmasan nélkülözzük, bánatos szívvel gyászoljuk őket, hálásan emlékezünk vissza érdemeikre, de joggal remélhetjük, várhatjuk, hogy helyök előbb-utóbb hazánk valamelyik méltó fia által be fog tölteni. Éltrevaló nemzet kitűnő férfiakból ki nem fogyhat soha. De hogy a külföld fiai közül újra feltámadjon egy nemeslelkű és melegszívű barátunk, ki személyében annyi előnyöket egyesítsen mint elhunyt tagtársunk: ritka szellemi tehetséget, a jóért és igazért lángholó lelket, tudományos képzettséget, írói ügyességet, mely az olvasó figyelmét lekötni, érdekét ébreszteni tudja, kitűnő szorgalmat a tanulmányozásban, ernyedetlen munkásságot tanulmányainak feldolgozásában, kedvező alkalmat hazánk viszonyaival megismerkedetni, vonzó egyéniséget, mely a társasélet terén hódít és barátokat nyer, független állást, mely nézeteinek függetlenségéért is mintegy kezeskedik, öröklött európai sőt világhírű irodalmi nevet, mely szavainak már első föllépésénél is súlyt és hitelt kölcsönöz; hogy, mondom, ily barátot külföldön valaha ismét találhassunk, a ki nem csak melleleg, a pillanat érdekei által indítva, foglalkozzék ügyeinkkel, hanem életének feladásává tegye azt, hogy érdekeinknek, as mi több, b ecsületünknek apostola legyen, ki, mint ő, hazánkhoz szívvel lélekkel ragaszkodva, azt maga is mintegy második hazájának tekintse, sőt lelke belsejében ennek még,

elsőséget is adjon szülő hazája fölött (talán csak azért, mert szeretetére, szolgálatára inkább szorúlt), hogy hozzá hasonló barátot hazánk határain kívül ismét találhassunk: azt, fájdalom! nem remélhetjük! S ezért, ha De Gérando Ágostnak kora halála sajnos veszteség Franciaországra nézve is, mely benne jeles író-t veszett, ki, ha tovább él, írónak első sorába lépett, gazdag irodalmának egyik díszévé lett volna: mi magyarok teljes joggal s minden túlzás nélkül kipótolhatlanul vallhatjuk őt.

Magyar író, bármi kitünő tehetségű legyen, bármennyire bírja is a külföld nyelveit, az elhúnytak helyét teljes sikerrel soha sem fogja betölthetni; mert szavainak, állításainak, ékoskodásainak hitelét elleneink az érdekeltség, elfogultság, részrehajlás vádjával fogják mindig gyengíteni és gyanúsítani. Csak a nemzet maga képes ócsárlóit elnémitani, vagy legalább rágalmaik fulánkját letörni, ha mindnyájan, egyenként és összesen, minden ellenünk emelt alaptalan vádra czáfoló tettel felelünk, ha tántoríthatatlan hazafiság, erkölcsi és anyagi áldozatkészség, mérséklettel párosult határozottság, minden irányban gyakorolt méltányosság, tehetségeink mindenoldalú kifejtése, a tudományok és művészetek ápolása által a világ első rendű nemzeteinek sorába emelkedünk, és a mi mindennél fontosabb, ha a legnehezebb és a legcsábítóbb körülmények közt, „verjen vagy áldjon sors keze“, önmagunkhoz és becsületünkhöz hívek maradunk.

TARIKHI ENGERUSZ,

AZAZ

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

czimű török kézirat ismertetése

VÁMBÉRI ÁRMINTÓL.

A fordító egy bizonyos Mahmud Terdsüman (tolmács) műve előszavában így szól: „Azon időben, midőn a karddal meghódított Magyarországnak némely várlakosai a nagyúri felsőbbiséget elismerni vo-

nakodva, a bécsei királyhoz szítottak, de nem sokára tömérdek nagy sereg által újra legyőzettek; azon időben Fehérvár nevű várban egy latin nyelvben írt könyvre akadtam. A tartalmából értésemre esett, hogy ez Magyarország ősi korának története, és leginkább arról értekezik, mikép népesült ez az ország, hogy kapta *Magyarország* nevét, miért nevezik fővárosát Budának, mi volt régi fővárosának a neve, micsoda királyok jöttek-mentek és meddig kormányoztak, mikor és kikkel viseltek háborút. Ezt olvasván e szegény nyomorúlt Mahmud Terdsüman szolga fordításához nagy hévvel fogtam. Vajha az idő úgy rendelkezne, hogy a padisah (Szolimán) e világ és korok ura e hitványnak művét nemes tekintetére méltatva, engemet nagy kegyében részesítene.“

Micsoda latin mű szolgálhatott neki szövegül, az előttem ismeretlen. A fordítóról azt hinném, hogy születésére nézve magyar volt, és pedig két okból: 1-ször. Minthogy Pecsevi és Szolakzade egy szerintök magyar eredetű Mahmud terdsümanról tesznek említést, ki valószínűleg nem más, mint e hazai történet fordítója. 2-ször. Minthogy a nyugoti tudományos mű nem csak átfordítása-, de egészen keleti ruhába átöltöztetéséről ítélve, mi a fordítóba, minden hitváltoztatása mellett, oly tiszta honfikeblű magyarra találunk, ki azon czélt látszott magának kitűzni, hogy Szolimán országnagyjaival a magyar nemzet dicső múltját, harezias jellemét, de leginkább szabadság-szeretetét megismertesse. Ő több ízben figyelmezteti a hatalmas szultánt, hogy a magyar pogányok egészen más jelleműek mint a görög, bosnyák és bolgár hitetlenek.

Azt hinném, hogy nehezen lehetne művében, hasonlítás útján is, az eredeti szövegre ráismerni. Az irány tiszta keleti. Mahmud, a török olvasó világ ábrándos regés olvasmánya iránt táplált hajlamának hódolt, ő Kliéot nem igen kímélte és számtalan mesével szötte át a beszéd fonálát. Legnagyobb gondot fordított a szót: *keresztényen*, vagy a magyar nemzet hitéről értekezletet kikerülni. A magyaroknak keresztényénné lettét (mi az eredeti latin könyvben bizonyosan nagyon szerepel, említésbe sem hozza, noha a római császár (és sohasem pápa) és magyar nemzet közötti viszonyról eleget szól. A szomszédainkról festett képre jó lesz mindeddig fátyolt vetni. Szóval, ő mind azt gondosan kikerülte, mi az izlam hit és bölcsészet eszméjével ellenkeznek, s a török világnál botrányt okozhatott volna.

A török nyelvben jártasságára nézve meg kell jegyeznünk, hogy a fordító a török-arab-persa nyelvet egész terjedelmében bírta, de leginkább dicsérendő benne, hogy a töröktatár nyelv szellemét, korának izlam íróársainál inkább tartotta tiszteletben. Kötött és folyó beszédében az olvasó ritkán ismer benne az idegenre, mely tökélyt pedig a hármaz török nyelvben elérni nem csekély dolog.*)

*) A török írályról szólván megjegyzem, hogy itt Stambulban a magas porta levéltárában mutogattak nekem bizonyos magyarnak

Az ismertetett mű itt benyújtott példánya *) (azt hinném : nincsen Európában mása) gyönyörű szülész írásban Toszunzade Mohammed Emin által íratott körülbelül 200 év előtt.

vallott Huszár nevű osztrák államtolmács török irályát. Bámulatos szép. Csuda, hogy az irodalmi téren egy kukkot sem hallhattunk ezen érdemes úri emberről. Vagy én nem hallottam ?? Hammer, terjedelmes keleti tudománya mellett, gyenge török író volt, ezt bizonyítják Fuad és Dsevdés efendikhez címzett levelei.

*) Jelenleg a m. tud. akademia könyvtárában van.

Szerk.

MAGYAR
AKADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

A PHILOSOPHIAI,
TÖRVÉNY- ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
OSZTÁLYOK KÖZLÖNYE.

I. KÖTET.

1860.

IV. SZÁM.

NÉPESEDÉSI VISZONYOK
MAGYARORSZÁG

SOPRONI, BUDAPESTI, NAGYVÁRADI, POZSONYI ÉS KASSAI
KÖZIGAZGATÁSI KERÜLETEIBEN.

Az Akademia május 7-diki ülésében eléadá
KONEK SÁNDOR L.T.

A népesedési viszonyok körüli vizsgálódások sarkpontját teszik az államtudományoknak; mert hármás tekintetből egyforma fontossággal, egyenlő nyomatékkal bírnak, t. i. *természettani, nemzetgazdasági és politikai* szempontból.

Természettani és bölcséleti szempontból az emberi élet folyamában felmerülő tünemények képezik ama mezőt, melyen a szabad emberi cselekvés titokteljesen szövetkezik a természeti erők szabályszerű és megállapított törvények szerint működésével, úgy, hogy még akkor is, midőn az ember egészen tetszése és szabad akaratja szerint vél cselekedni, vagy legfelebb egy hatalmát felülmúló véletlenségtől látszik függeni, elvégre mégis öntudatlanul egy titkosan működő természetereinek válik eszközévé. Ez nem csak az emberi akarat körén túl eső physiologiai okokon alapuló természetkényszerűségnél tapasztalható, mint például a halandóságnál, az újszülöttek nemére,

vagy a népesség korosztályaira, az özvegy állapotba jutásra s számos egyébre nézve, de oly mozzanatoknál is észlelhető, melyek, mint egyedül az önelhatározásnak közvetlen kifolyásai, e törvényszerűség alól felmentve látszanak lenni, mint például az évenként köttetni szokott házasságok számánál, a köz- és polgári állapotra nézve, melyben a házasságok köttetnek, a törvénytelen gyermekek számarányánál, a házasságban születni szokott gyermekek számánál, az özvegy állapotban levő férfiak és nők közti számaránylatra, sőt még a jelen és távollevők közti számviszonyra nézve is stb. — Mindezekben a társadalmi körök oly csodás összevágó rendet és határozott műfolyamot tanusítanak, hogy az ebben kétségtelenül nyilvánuló cselekvési szabadságnak közvetlen eredményei elvégre és nagyjában mégis az emberi erőn fölül emelkedő törvénynek megmásíthatlan parancsa alá esnek. Hogy az állam részint már lételénél fogva, részint tételes intézkedések nyomán a népesedési viszonyokra szintén, és pedig érezhető befolyást gyakorol, és hogy ez által az államhatóság e nagyszerű rejtélyvel közvetlen érintkezésbe jő, ez csak növelheti a tárgy fontosságát, de egyszersmind növeszti megfejtésének nehézségét.

Nem csekélyebb fontosságúak a népesedési viszonyok *nemzetgazdasági* szempontból is. E tekintetben egyrészt szorgosan megvizsgálendő, hogy a fentlevő anyagi javak és a közvagyon állapot mily befolyást gyakorolnak a népesületre, jelesen az általános és viszonylagos népszám lehetőségére, a középlettartam mértékére, a házasságkötések megkönnyítésére vagy nehezítésére stb; minthogy ezen kérdések megfejtésétől függ sok részben a nemzeti javak szaporítása körüli intézkedések iránti javaslatoknak czélszerűsége vagy hamis volta. Másrészt igen fontos vizsgálódási tárgy, vajjon mikép foly be a népesség a javak előállítására, felosztására és fogyasztására, úgy számerejénél fogva, mint az életkor, foglalkozás, nembeli és egyéb különbségek szerint. Mindezen fontos tényezők kellő méltánylására, a népesedési viszonyok körül mutatkozó tények és azoknak alapúl szolgáló természettörvények helyes felfogása mulhatlanul szükséges, hacsak számtalan balfogásra vezető tévelygés sikamló terére nem akarunk jutni.

Tagadhatatlan nagy nyomaték tulajdonítandó a népese-

dési viszonyoknak végre *politikai* szempontból is. Az ember a társadalmi és államéletnek csaknem egyedüli kiinduló és végpontja; az egyes lakosok testi és szellemi erőinek összességében öszpontosúl az államnak anyagi és szellemi hatalma, minden törvényhozási, minden közigazgatási intézkedés közvetlenül vagy közvetítve a nép anyagi vagy lelki jólétére irányúl, minden államintézménynek természete, alakja és hatálya a népesedési viszonyoktól föltételeztetik, és nem csak a népszámnak, hanem a népélet minden nyilvánulatainak alapos tudása szükséges, hogy a természet folyamába veendő kormánybeli befolyás a társadalom üdvére üssön ki. — Csak a hol az államhatalom a népélet szabályos kifejlésére megkívántató természetszerű föltételek kellő tudatával bír, lehettek fel az egyszerű kormányzásnak múlhatlanúl szükséges előzményei.

A népesedési viszonyok körüli vizsgálódások háromféle különböző irány szerint, három külön tan körét állítják elé. Vagy t. i. csak a tünetények vizsgálatnak meg alaposan, melyek bizonyos mennyiségű népnél a természeti életfolyamra nézve mutatkoznak, hogy a concret viszonyok és törvényszerűségek feltüntetésével magoknak a törvényeknek felfedezésére töressék meg az út, és ez a *népesedés statisticájának* jut föladatul; holott a természeti törvényeknek nyomozása és formulázása, melyek szerint a népesedési viszonyokban észlelhető mozzanatok beállanak, a *populationistikának* vagy helyesebben a népesedésre alkalmazott *politikai számtannak* tiszte; míg végre a természeti törvények szerint alakuló népesedési viszonyoknak vizsgálása folytonos tekintettel az államra, és fejtegetése azon rendszabályoknak, melyek kedvező népesedési állapotok előidézésére s hátrányos népesületi viszonyok eltávolítására szükségesek, a *népesedési politikának* hivatása.

A tárgy rokonságánál fogva e három külön tan, — föltötte nehéz levén a választó határvonalt azok közt mindenkor pontosan megszabni, — gyakran egybefoly, az egyik tan azonban mindenesetre föltételezi a másikat, és mindnyájoknak közös alapja a népesedés statistikája, mi is jelen felolvasásom egyedüli vezérfonala leend. A népesedés statistikája megint

két fő részre oszlik, egyik a népesség *állandó viszonyait*, másik a *népesség mozgalmait* tárgyalván, amaz az általános és viszonylagos népszámot, valamint a népességnek nem, életkor, polgári állapot, kereset és foglalkozás, vallás, lakhely és más állandóbb viszonyok szerinti különbözőzéseit, — emez pedig a születési, halálozási, esketési és kivándorlási mozzanatokat s ezekből származó növekedési vagy apadási hullámmzásait veszi vizsgálódása tárgyául. Én ez alkalommal csak Magyarország főn elősorolt öt kerülete népesedésének állandó viszonyait fogom szemügyre vonni, mint azok az utolsó összeírásból folynak, a jóval érdekesebb népmozgalmi adatokat más alkalomra hagyván.

I. SZAKASZ.

Az általános és viszonylagos népesség.

Az utolsó évtized óta hazánkban két rendű népszámlálás ment végbe, az első 1850¹/₁-ben, a második 1857-ben. Hogy az előbbi ez ügynek újdonsága-, és annak végrehajtásával megbízott hivatalos közlegek járatlanságánál fogva, valamint számos balítélet és a nép nagyobb részéről tanúsított passív ellenszegülés miatt, nem a legbiztosabb eredményekkel kecsegtetett, és hogy ezen működés által szolgáltatott adatoknak csak hozzávető valószínűség tulajdonítható, nem csak magán írók és statisztikusok, hanem a bécsi statisztikai hivatal is nyilván elismeri. Az utolsó népszámlálás már jóval rendszeresb modorban vétetett foganatba. Maga a törvény, mely szerint a népszámlálási ügy lön eszközölve, józanabb alapokra van fektetve, nem katonai egyének, hanem politikai hatóságok, jelesen a községi elöljáróságok útján történt az összeírás, nem katonai czélekből, hanem a közigazgatás és a tudomány számára kívánt pozitív alapok meg az eljárás is lehetőleg hozzászabott a statisztikai congressusokon kifejtett nézetekhez, a fölvételi ívek továbbá a tudomány és gyakorlati élet igényeihez mért új, s a czélnek megfelelő rovatokkal láttattak el, és a népszámlálási művelettel már inkább megbarátkozott tisztii hatóságok még külön bö utasítások által útba lőnek igazítva.

És habár némely tételekre, jelesen a honn és távollevőkre nézve nem oszlatott el még egészen minden homály, se pedig

az egész népszámlálási ügy nem hajtatott végre azon gyorsasággal, mely a kettős számlálások és kihagyások lehető elkerülésére kívánatos lett volna : mégis ezen utolsó összeírást, legalább az eljárás modorára nézve megfelelőbbnek, valamint az egyik-másik viszonyra nézve a valót inkább megközelítőnek kell tartanunk, mint az 185°/₁-ki összeírást, különben a jövőnek, névszerint az 1863-ik évben létesítendő legközelebbi népszámlálásnak maradván fen, a felett alaposan itélni, vajjon mennyire felelt meg az 1857-ki összeírás a közvárákozásnak ?

Az utolsó népszámlálás alkalmával a tényleges és a jogszerinti népesség száma lön kipuhatolva ; a *tényleges* vagy *valóságos népesség* (effective Bevölkerung, population de fait) alatt értjük a valamely országban vagy helyen bizonyos időben tényleg együtt levő népek számát, tehát úgy a jelenlevő odavalókat, mint a vidékieket és külországiakat, kik vagy állandólag, vagy ideiglenesen ott tartózkodnak, de ezen számba azon belföldiek nincsenek befoglalva, kik a számlálás alkalmával történetesen az ország határain kívül vannak ; ellenben, midőn egyáltalán a belföldiek száma vétetik tekintetbe, akár houn akár távol legyenek azok, eltekintve az ott tartózkodó másokká válóktól, — ez nevezetik a *törvényes hovátartozás szerinti népességnek* (population de droit). — A valóságos népesség tehát a jelen tartózkodás tényleges állapotán nyugszik, míg a jogszerinti népesség a törvényes hovátartozás jellegén sarkallik. Bár a hovátartozás fogalma igen ingatag, és annak különféle értelmezése nem csekély mértékben változtatja meg az a szerint eszközlött számlálás eredményét, nálunk némileg eleje vétetett e habozásnak az által, hogy elvéképen kimondatott, hogy mindenki, a kiről a fölvétel alkalmával nincs kimutatva, hogy máshová való, a tetteges tartózkodás helyére valónak tekintendő ; de mind e mellett könnyen gyanítható, hogy e tekintetben számos tévedés csúszott be, ha mindjárt azok ellenkező irányban közbejött hasonhibák által némileg paralyáltatnak, és oly nagy számoknál, mint a szóban levők, kevésbbé nyomósak is.*)

*) Jelesen hazánkban már mintegy 50,000 főnyi különbség a népszámlálás össze nem vágó eredményéből világos hibául tűnik föl,

Az utolsó összeírás szerint Magyarországon mai értelemben véve a Temesi-Bánságon és Szerbvajdaságon kívül, az általános valóságos népesség 8,125785 főre rúg, miből: 7,766803 a jelenlevő belföldi lakosság, 358982 a jelenlevő idegenek (vidékiek és külföldiek). A belhoni összlakosság pedig ugyanazon forrás szerint 8,054471 fő, miből 7,997,975 magában az országban, 56496 pedig a több örökös tartományokban vagy külföldön tartózkodik.

Én itt egyelőre a valóságos népességet fogom szem előtt tartani. Az 185 $\frac{1}{4}$ -ki összeíráshoz képest, midőn a szóban forgó öt kerület általános és valóságos népessége 7,864,262 lélekben állapítottatott meg, ezen időközben lefolyt 6 év alatt 261,523 főnyi vagy 3.3 száztóli növekvés tűnik föl, mi egy-egy évre alig eredményezne többet egy fél százaléknál. Alig lehet azonban, hogy a magyar földön, mely kedvező házassági és születési arányánál és így emeltebb propagatív erejénél fogva, jóval gyorsabb belterjes népemelkedésnek örvend, mint a birodalom egyéb tartományainak legtöbbszei, az évi szaporaság egy félszázaléknál magasabbra ne emelkednék, mit azonban csak úgy lehetne alaposan meghazudtolnunk, ha az évi születések és halálozások számát legalább az utolsó évtizedről bírónk, de ezen kimutatások mind felküldetnek ugyan a birodalmi székvárosba, azonban a központi statistikai hivatal sokfelé elfoglaltatása miatt éveken túl feldolgozatlanul hevernek ott, míg, ha hazánk központján Buda-Pesten egy külön vagy csak fiók hivatal léteznék Magyarország számára, e becses adatforrások fölülte hasznosan lennének értékesíthetők.

Ha azonban maga a bécsi statistikai hivatal az 185 $\frac{1}{4}$ -ki

mert az oly belföldi távollevőknek, a kik csak épen azon helyen nemtaláltattak, a hová tartoznak, de az ország határain belől tartózkodnak, pontosan össze kellene vágniok azon országban talált vidékiek számával, kik ez országból valók, holott a népszámlálás szerint találtott 300,154 oly vidéki, kik az említett öt kerületből valók, ellenben az idevalók, de az ország más helyén tartózkodók száma csak 231,172-vel van kimutatva, ha tehát számba vétetik is azon 19,072 egyén, kiknek tartózkodási helye nem volt kitudható, még mindig fenmarad mintegy 50000 főnyi különbség mely elvitázhatlan tévedés hiba gyanánt tűnik fel; de erről, valamint egyéb hiányokról, alantabb többet.

összeírást annyira a valóság mögött maradttnak állítja, hogy legalább 5—6 száztóli keveslet elfogadására érzi magát jogosítottnak, számműtétel útján az érintett kerületek népességét már az 1854-ik évre 8,744,481 főre tevén, akkor felette nehéz megmagyarázni, miért találtatott, és pedig három évi időköz után, t. i. az utolsó népszámlálás alkalmával, még ennel is kevesebb? Vagy a statistikai hivatal és vele a birodalom legtöbb statisticusai tévedtek, állítván, hogy az 1850°/₁-ki összeírás tetemesen a való mögött maradt, vagy az utolsó népszámlálás is ugyanazon gyöngében szenved, melyet az ezt megelőzőnek szemére hánynak; ezen alternatívának mely része látszik nagyobb valószínűséggel birni, határozottan nem merem kimondani, nehogy egyrészt részrehajlásról, másrészt igazságtalan megtámadásról vádoltassam, majd értekezésem folyamában lesz alkalmam egyik-másik oly feltűnő számlálási eredményekre figyelmeztetni, melyek megfeythetetlen voltuknál fogva épen nem képesek minden gyanút elhárítani.

De ha az utolsó népszámlálás eredményeit készségesen elfogadjuk is, az érintett öt magyar kerület is oly népességi túlsúlylyal bír a birodalom többi országai irányában, hogy már ezen túlnyomóság eléggé indokolná az összes birodalomnak Magyarország felé nehezülését, annál is inkább, mivel Lombardia nagyobb részének elvesztésével, hazánkunk túlsúlya mint számos egyéb, úgy a népesedési tekintetben is nem csekély mértékben növekedett. Az elvesztett lombardrészek letudásával az osztrák birodalomnak általános és valóságos népessége a katonaságon kívül az 1857-ki számlálás szerint 34,437,964 főre rúg, tehát csupán az öt magyar kerületre 23.6 százalék, vagy közel egy negyedrésze az egésznek esik, de ha az attól csak névre és közigazgatási formák által elkülönzött, Magyarországnak mindenkor egyik természetes alkatrészét képezett Temesi-Bánságnak és Szerb-Vajdaságnak, — az érdekközösség és történeti hagyományok emlékeinél fogva hozzánk tartozó Horvát-tótországnak, — meg a hason kapcsolcsal ide csatolt szomszéd Erdélynek népét is latba veszszük: ezen a magyar korona alatti tartományoknak nevezeteni szokott államterület 12.703,591 főre menő néptömegével az összes birodalmi népszámból 36.8 százalékot, vagy jóval

többet egy harmadánál vesz igénybe, míg térnagyságával t. i. 5244 geogr. □ mfldevel a villafrancai egyezmény és a zürichi békekötés folytán 11,751 □ mfldre leolvasztott birodalmi területének 44.6 százalékját, vagy közel fele részét veszi igénybe. A lombardiai veszteség ennélfogva valamint az östermelés legtöbb ágaira nézve, úgy a népesedés terén is csak Magyarországnak pótolható helyre.

A nép számában rejlő anyagi és szellemi erőnek és ebből keletkező hatalomnak foka nem annyira az általános, mint inkább a *viszonylagos*, a *belterjes* népességtől függ, az anyagi és szellemi jólét fejlődése kevesebbé a népesség kisebb-nagyobb számától, mint jelesen annak sűrűségétől levén föltételezve. Kisebb térre szorított sűrű népesedésnél közvetlenebb az érintkezés, nagyobb a sűrlődés, ezen — tisztelt másodelnökünk helyes megjegyzése szerint — a kulturai mozgalomnak leg-hatályosabb emeltyűje, gyorsabb is a forgalom és cszmezsere, a fejlődésnek, a felvirulásnak ezen szükséges előzménye.

A tudomány már legyőzte azon álláspontot, melyet egyrészt Süßmilch és párthívei, másrészt annak elv-ellene Malthus és követői elfoglaltak; se a nép mesterkéltszaporításában, se a néparadat erőszakos gátlásában nem helyeztetik többé a népesedés körüli politikának minden bölcsesége. — Hála az eszmetisztulásnak, mely jelesen a híres Malthus iskolája, Luder, Summer, Say, Martineau, Chalmers, Thorson, a hírneves Mill, Garnier stb., s pártellenei, névszerint: Godwin, Spencer, Guillard, Gray, Graham, Senior, Alison, Sismondi, főleg pedig a nagyérdemű Mohl és Roscher alapította közvetítő iskola becses iratainak köszönhető, ma már általánosan el van ismerve, hogy e tekintetben leginkább a konkrét viszonyok és helybeli körülmények döntők; de egyszersmind el van ismerve, hogy a belterjes népesség számereje bizonyos tekintetben még jelenleg is az államhatalomnak, a polgárisultság- és közvagyonosságnak egyik biztos fokmérőjéül tartható, kétséget nem szenvedvén, *hogy nagyterjű és messze földeken elterülő gyér népesség a helyett, hogy a természet urává lenne, — mi csak egyesült erőnek sikerülhet — inkább a természetet uralma alá kerül.*

Magyarország kérdéses kerületeinek viszonylagos né-

essége csekélyebb ugyan, mint a birodalom más országaiban és az európai államok legtöbbszörében, mert átmérőleg egy geogr. négyszög-mérföldre csak 2.458 lélek esik, holott :

Lombard-Velenczében	5354
Csehonban	4984
Sleziában	4746
Alsó-Ausriában	4669
Morvában	4621
Az austr. tengerpart vid.	3589
Galicziában	3233
Felső-Ausriában	3245

és az egész birodalomban általán véve 2930 lélek jő egy-egy geogr. □ mfdre, úgy hogy például Csehországban épen még egyszer annyi lakos található hasonló térségen, mint nálunk ; de a népesség hazánkban egyenlőbb mértékben van felosztva az ország egyes részeire, mint számos birodalombeli tartományban, bár eddigelé épen az ellenkező nézetnek sikerült érvényre vergődni.

Ezen állítvány alapossága legjobban kiderül, ha az egyes megyék és szolgabírói járások viszonylagos népességében mutatkozó maximum és minimum közt fenforgó különbségi arány kitudatik, és az fokmérőül használtatik a népesség egyenlő vagy egyenlőtlen felosztásának megbíráására ; mire nézve tapasztalható, hogy egyedül az éjszakkéleti megyék a Kárpát erdőhát hosszában, jelesül, Máramaros, Bereg-Ugocsa, Ungh megye stb. eltérő arányokat tüntetnek fel, hol felette csekély ingadozás lelhető, így a magyarországi megyéknek egy austr. □ mfdön való népességét illetőleg :

a nagyv. közig. kerület.	a viszonylagos népesség minimuma.	a visz. népesség maximuma.	az arány úgy áll
2178 (Délbiharm.)	2958 (Békés-Cs.)	= 1: 1.36	
" budapesti " "	2199 (Szolnok m.)	3238 (Csongrád) = 1: 1.47	
" soproni " "	2082 (Mosony m.)	3884 (Győr m.) = 1: 1.86	
" pozsonyi " "	1846 (Liptó m.)	3971 (Felső nyitra) = 1: 2.15	
" kassai " "	1020 (Márma.m.)	2600 (Abaujtorna) = 1: 2.55	

holott Tirol grófságban a leggyéribben és legsűrűbben lakott kerület közti különbség 2.85, Steier herczegségben 3.00, mai értelemben Lombard-Velenczében 3.04, tehát mind-

ezen tartományokban a különbség jóval szembetűnőbb, mint hazánkban, sőt eltekintve a kassai vidéktől, még a jóformán egyenlően felosztott népességű Galiczia- és Csehországban is nagyobb aránytalanság lelhető a népesség egyes kerületekre való felosztásában, mint nálunk, miután Galicziában a legritkább népességű kerület a legnépesebbhez úgy áll, mint 1 : 2.47, Csehországban pedig = 1 : 2.20. Igaz, hogy ha nálunk, eltekintve az egyes közigazgatási vidékektől, egyáltalában a leggyébrebb és legtömtebb népi megyék (Máramaros és Felső-Nyitra) közt húzatik párvonal, akkor a különbség 3.89-re emelkedik, de egész Magyarország érintett öt kerületével az osztrák tartományoknak egyike sem jöhet párhuzamba, miután térnagyságuk a magyarországi mellett elenyészik, s mi sem vezethet könnyebben tévedésbe, mi sem szül hamarabb álokoskodást, mintha oly eltérő nagyságú területek vettetnek egybe.

A soproni nagyváradi, budapesti, kassai és pozsonyi kerületek népességének egyformább felosztása még jobban szembe tűnik, ha még kisebb térségű járásoknak belterjes népessége vétetik tekintetbe, és a mondott austriai tartományokéval hasonlítottatik egybe.

A járásbeli viszonylagos népességnek

	minimuma	maximuma	az arány úgy áll
anagyv. közig. vidéken	1382 (debrecz. járás)	3764 (szarv. j.)	= 1:2.79
„ pozsonyi „	1370 (breznobányai j.)	4839 (vágújhelyi)	= 1:3.53
„ budapesti „	1063 (kiskúnhalasi j.)	4536 (miskolczi)	= 1:4.25
„ soproni „	1161 (nezideri járás)	5485 (n.-kanizsa)	= 1:4.72
„ kassai „	546 (bocskórahói j.)	3797 (munkácsi)	= 1:6.95

míg Galicziában az arány úgy áll = 1 : 6.32, austr. tengerpart vidéken = 1:7.65, Steierhgszben = 1:9.06, Csehországban = 1:11.38, sőt Tirolban = 1:17.51; ezen koronaországokban tehát jóval egyenlőtlenebb arányban oszlik el a népesség az egyes járásokra, mint hazánk bármely vidékén, sőt ha még általán is a legnéptelenebb járás (a bocskórahói) a legnépesebbel (a nagykanizsaival) vettetik egybe, a különbség mérsékeltebb arányban (= 1:10.4) nyilvánul, mint akár Csehországban, akár Tirolhonban, daczára annak, hogy ilyformán

nálunk összehasonlítlanul távolabb egymástól eső vidékek jönek párhuzam alá, mint az idézett országok bármelyikében. *)

Kik tehát a magyarországi népesség aránytalan felosztásából, és egyáltalán annak felette gyér voltából merítik az érveket, mikkel a magyarországi népesség mesterkélt úton, jelesen gyarmatosítás általi növesztésének szükségét iparkodnak bizonyítani, hamis feltételezésekből indulnak ki; ha Bereg-Ugocsa, Ungh és Máramaros megyétől eltekintünk, hol az alsó-vereckzei, ökörmeei, técsői, vissói s. nagybereznai járások ezer lakost sem mutathatnak ki egyegy austr. □ mfdön, de hol minden telepítési törekvés addig hajótörést fog szenvedni, míg a bányamívelésnek hathatós felvirágoztatása és ezen félreeső vidékeknek a közlekedés közhálózatába való belevonása által a keresetnek bővebb alkalom nem fog nyitattni, a midőn *belterjűleg* is gyorsan fogna emelkedni a népszám; a többi részekben kiváltképen a dunántúli kerületben amúgy is oly viszonylagos népességgel dicsekszünk, minővel a cultura s polgárosodás felsőbb polczán álló országok is méltán beérhetik; így csak példaképen legyen említve, hogy a fentemlített járásokon kívül, nem csak Sopron, Vas, Zala és Baranya megyékben vannak járások, melyek 4—5000 lakossal bírnak egy mérföldön, hanem a pozsonyi és budapesti kerületben is hasonlépességű járások elég tekintélyes számmal találhatók, mint teszem a selyei 4165, a pozsonyi 4339, a szokolczai 4426, a nagyszombati 4696, a bicskei 4720, az egri 4280 lélekkel egy austr. □ mfdön stb.

Nem tagadható ugyan, hogy Magyarhonnak példabe-

*) Elismert tény, hogy Európának magasabb miveltségű államaiban a népsűrűségi eltérések keskenyebb körre szorítvák, mint a miveltség alantabb fokán álló, vagy csak a fejlődés korát elő országokban, hol e tekintetben a legnagyobb ugrások észlelhetők, főleg Éjszakamerikában.— De még a legpolgárosultabb államokban, jelesen Nagy-Britanniában is, az ipar- és forgalomnak egyes vidékeken való tömegesülésénél fogva szembevető arányok kerülnek színre; így maga Anglia negyedfélszer népesebb, mint Skócia, és magában Angolországban a leggyérebb és legtömöttebb népességű vidék közti arány úgy áll = 1: 2. 8; holott Franciaországban ez arány = 1:2, sőt legtöbbször = 1.34, : 0.88, 0.82-hez stb. áll. L. Wappaeus Allg. Bevölk. Statistik Lipcse 1859. 54. és k. 1.

szédű természetkincsei, ritka termő tehetségű földje, dús érczrétegei, bontakozó félben levő iparossága és szunnyadozó kereskedelmi forgalma, kívánatos kifejtésökre itt-ott a munkás kezek gyarapodását érezhetőleg igénylik, de vajjon nem lenne-e ez inkább belerejű s természetes növekvés útján elérhető, mint idegen elemeknek átültetése által, azt itt tovább fejtegetni se nem czélom, se nem feladatom, elég e tekintetben az éjszakamerikai szövetségre hivatkozni, melynek kevés állama dicsekszik oly sűrű népességgel, mint Magyarország legtöbb vidéke, daczára annak, hogy ott is a telkeknek hatalmas productív tehetsége nagyszámú munkáskézre szorúl, és mégis mily óriási nagy halmaza állittatik elő a nyers javaknak és készítményeknek a szabadamerikai államok aránylag kevés de szorgalmas, s kerestetében nem gátolt népe által!

Különben e fontos tárgyra vonatkozólag végül legyen szabad még egy szerény megjegyzést tennem, igénytelen nézetem szerint ama nagy horderejű kérdés megfejtésénél, mi módon lenne nálunk a munkás osztályok gyarapítása eszköz-lendő, vajjon t. i. a magyar nép előtt mindenkor gyűlöletesnek látszott külelemek mesterkélt beszivároztatása által-e, vagy pedig a belföldi lakosság propagatív-hajlamának czélszerű nemzetgazdasági intézkedések által ápolása útján? Magyarországnak külön érdekei, külön fejlődési története, és sajátos hagyományos viszonyai igényelheték, hogy tekintetbe vétesenek; és nem tehetem, hogy e szakaszt befejezzem, a nélkül, hogy *Stüve* a statistica iránti rokonszeny gerjesztésére a hanoverai hivatalnokhoz intézett kis iratának a jelen tárgyra is alkalmazható, jellemző szavait *Wappaeus* után ne idézzem: „A népesedési viszonyoknak egyszerű statistikai megvizsgálásából, így szól az idézett szerző, kiderül, hogy az aránylag igen egyenlően népesített ó miveltségű államokban is még számos tartományi különbségek mutatkoznak. E tény politikai tekintetben is nagy fontosságú, minthogy mélyebben rejlő különbségekre mutat, és ez által arra is figyelmeztet, hogy valamely ország egyes részeire nézve, a természetszerű fejlődés s jólét feltételeinek is többé-kevésbé különbözőknek kell lenniök. De evvel egyszersmind ki van mondva, hogy az államigazgatásnak annál kevésbbé szabad az efféle különbsé-

geket nem akarni tudni, minél nagyobb mérvben jelenkeznek, és hogy ennél fogva minden közigazgatási központosításnak megvan bizonyos mértéke, melyen túl nem csaphat, a nélkül, hogy itt-ott természetes, való és teljesen jogosult különérdek meg ne sértessenek, és az államélet összhangzatos fejlődése ne veszélyeztessék. Igaz ugyan, hogy az államnak az is egyik feladata, hogy a területén belül levő különbségeket és ellentéteket magasabb egység felé közvetítse. De az egység mellett mindenkor némi változatosság is fennmaradhat, a meny nyiben az történeti vagy geographiai alapokon nyugszik. Józan kormányzásnál tehát a provincialismusnak mindig a szervezés és életműködés bizonyos szabadsága fog engedtetni. Ha ignoráltatnak az ily tények, melyeket szem elé állítani a statistica tiszte, nincs egyéb hátra, mint ú. n. általános elvek szerint kormányozni. Ha azután a dolgok nem akarnak jól illeszkedni, minthogy a tényleges viszonyok nem ismertetnek, vagy figyelembe nem vétetnek, közönségesen abban kerestetik vizsgálás, hogy elvileg mégis helyesek, és hogy elvégre csak valahogyan bele fognak illeszkedni, csak múljék el egyszer az átmeneti időszak. Ily elvek szerinti kormányzás pedig sajátlag a forradalom főeleme. Ily felülről való lázítás által a múlt század vége óta a forradalom alúlról mintegy provocáltatott, és *nincs más mód ennek útját szegni, mint határozott visszatérés a tényekhez*; melylyel én is visszafordúlok statistikai fejtegetésem elhagyott fonalához, melyet tovább fűzni a legközelebbi szakasznak leend feladata.*)

*) Nem lesz éréktelen a szóban levő tárgyra nézve hazánk legelső, és nem csak nálunk, de a német irodalmi világban is pártját ritkított, ép oly alapos tudományú, mint szellemdús statisticusunk Sch v a r t n e r Mártonnak már egy félszázad előtt hallatott emlékezetes szavaira utalnunk: „Würden in Ungarn die vielen und grossen Sümpfe abgezapft, und anstatt der Frösche mit Menschen, anstatt des Rohrs mit Korn bepflanzt werden, würden die dürren Sand-Heiden urbar, und die weitläufigen oft Quadratmeilen grossen Viehweiden auch für Menschen wohnbar gemacht werden; würde die Landwirthschaft und die Industrie immer mehr und mehr ermuntert die Lust zu den Gewerben geweckt, und dann der Absatz der Natur- und Kunst-Produkte mehr erleichtert werden; würde die freundliche Toleranz nie mehr gekränkt, und das wohlthätige Licht der immer mehr sich erweiternden

II. SZAKASZ.

A népesség állandó viszonyai.

Az állandó viszonyok, melyek Magyarország népességére nézve mutatkoznak, az utolsó népszámlálás alkalmával, nem a valóságos, hanem a bellakosságra vonatkozólag fel vannak tüntetve, mi annál czélszerűbb, mivel ez által egy részt csak a tulajdonképeni törzslakók jönnek tekintetbe, kik leginkább figyelemre méltók, másrésztől mivel hazánk belföldi és valószínű népszáma közt csak a különbség, az itt tartózkodó külföldi jellegtelen számmal, és az ország határain kívül tartózkodó magyarokkal jóformán egyenlő számerőben jelenkezvén.

A.) A nem szerinti különbség.

A természetnek megállapított, hosszú évek során át tett tapasztalatok által igazolt rendje szerint, csaknem minden államban a nőnem határozott többségben van, daczára annak, hogy mindenütt jóval több gyermek mint leány születik. A nagyobb halandóság, mely főleg a zsenge korban, inkább a fi- mint leánygyermek sorait ritkítja, és az eléhaladtabb korosztályok közt is, a számtalan viszálynál fogva, melyeknek a zajló élet viharai ellen folytonos küzdelem közepett a család fentartásáról gondoskodni kénytelenülő férfi nagyobb mértékben ki van téve, mint a csendes élet élveire útalt asszony, a férfiak közt bővebb aratást tart, a finemnek a születéskor általán észlelhető számbeli túlnyomóságát annyira kiegyenlíti, hogy ezen két nem közti eredeti aránytalanság lassanként az egyensúlyozás és mérlegezés állapotjából épen az ellenkező túlszárnyalás stadiumába csapong át. Ide járul, hogy a kivándorlási viszketeg a szokott tűzhelyét könnyebben odahagyó férfit inkább szállja meg, mint a család mentő-angyala eszményéül teremtett asszonyt,

Aufklärung nie mehr verfinstert werden; würde Ungarn endlich in dem Genusse des nährenden Friedens nur 50 Jahre bleiben: *in 50 Jahren müsste sich Ungarns Bevölkerung, auch ohne Hülfe der Pfalzer oder Schwaben verdoppeln!* Ha ezen jámbor óhajtások teljesedésbe mentek volna, a Schwartner korában volt terjedelmű Magyarország mai népességének legalább is 15 millió főre kellenék emelkednie!

és így a polgári kötelék szétbontása is gyakoribb a finembeliek, mint a nőszemélyek részéről.

Minél jobban közeledik a két nem közti arány az egyenlőség felé, annál kedvezőbb viszony áll be, mert a többnejűség nem férvén össze a mai polgárisúltsággal és a keresztyénység szellemével, a nőnemnek a finem fölötti túlszáma csökkenésével növekszik a férjhez menésre, és így a hölgy rendeltetésének megközelítésére való kilátás, s ennél fogva emelkedik az esketési arány is, minthogy rendszerint ott, hol aránylag több a férfi, aránylag több házasság is köttetik, a férfi levén azon a természettől kitüntetett fél, mely önállólag határozza el magát a lépésre, és szabadon keresi élettársát, míg a szerény nőnek társadalmi felfogásunk szerint, csak szenvedőleges szerep jut, várni kinszerűlvén, míg jő, ki elveszi. Hol tehát az iparszabadság, a keresetnek az előitéletek békői alól kibontakozása, fejlett gyáriüzlet és effélék a hajadon maradtaknak önállóságra jutását nem segítik elő, ott a nővilágnak túlnyomó száma könnyen még aggasztó is lehet.

Magyarország érintett kerületeiben e tekintetben is jóval kedvezőbbek a viszonyok, mint a birodalom legtöbb országában és Európa számos államaiban. Mert általános hosszú tapasztaláson alapuló észlelet, hogy a nőnemnek a finem feletti túlnyomósága éjszokról dél felé, és nyugatról kelet felé mindinkább fogy, úgy hogy a legdélibb és legkeletibb országokban a finem határozott többségre vergődik. Hazánk e szerint már geographiai fekvésénél fogva a kegyeltebb országok közé sorakozik. Az utolsó összeírás szerint az összes belöldi lakosságból a hadsereg betudtával 3,953,327 fi-, és 4,101,144 nönemből való, a kérdéses öt kerületben, vagyis, a nőnem 3.7 százalékkal haladja fölül a finemet, holott az egész birodalomban szintén a hadseregen kívül ugyanaz évi adatok szerint átmérőleg 4.6%-nyi különbség mutatkozik, vagyis midőn nálunk 1000 filakosra 1037 nőszemély esik, egész Ausztriában általán véve 1046 nő számíttatik 1000 filakosra, Krajnában 1055, Galicziában 1064, és ha ez ország nyugati és keleti részét külön vesszük szemügyre, azon köztapasztalást megerősítő tünemény mutatkozik, hogy a keleti vidéken csak 1044, ellenben a nyugati részében 1102 nő esik 1000 fila-

kosra, a Stájer-hercegségben 1070, Csehországban 1088, Morvában 1103, sőt Sléziában 1122 nő esik 1000 férfira, tehát háromszornál nagyobb a túlsúly mint nálunk; — a mai Lombard-Velenczében ellenkezőleg csak 99 nő számíttatik 100 finembeli lakos után.

De még Magyarország határain belől is bebizonyúl a fenérintett észleletnek, t. i. a nővilág számbeli túlsúlya dél és kelet felé való ritkulásának valósága, mert nálunk is az éjszaki és nyugati vidékeken jóval érezhetőbb a nők többsége, mint a kelet és dél felé eső részeken, így az ország éjszaki és nyugatéjszaki szélein elterülő pozsonyi közigazgatási vidéken 1000 filakosra 1055 a nőnemből való, a szintén észak felé terjedő kassai vidéken 1053; a nyugot és délnyugot fekvésű soproni kerületben 1036, az ország közepét elfoglaló budapesti kerületben 1031, végre a határozott keleti fekvésű nagyvárad területén csak 1017 nőszemély esik.

Igy ugyan, hogy ha a hadsereg alkatrészei is számba vétetnek, ezen különbségi arány valamint az egész birodalomban akkép az egyes országokban is tetemesen mérsékeltek, mert e tényezőnek tekintetbe vételével a birodalomban egyáltalán 1000 finemű lakosra csak 1006 nőnembeli esik, de az egyes országok közt fenforgó különbség akkor is ugyanaz marad, feltéve, hogy az egyes koronaországok egyenlő arányban részesülnek a fegyverviselés közterhében.

Nagyobb városokban főleg virágzó gyár- és iparüzlettel a nőbéli népességnek túlsúlya még érezhetőbb, mint kisebb helyeken vagy a síkságon. A kereseti könnyűség, mely népesebb városokban úgy a szolgálati viszonyban, mint a gyári munkák körül a nővilágnak nyílik, azoknak a környékből való odacsődülését idézi elő, ez hazánk azon városaira nézve is tapasztalható, melyek emelkedettebb mű és kereskedelmi iparszékei, így Sopronban 1000 filakóra 1072, Pozsonyban 1127, Kassán 1143, Budán 1138 nőszemély esik, Nagyvárad, mivel ott a gyári üzlet kevésbé van képviselve, csak 1045, ámbátor az arány is jóval magasabb, mint az egész közigazgatási vidéké; hogy Magyarország fővárosában Pesten, hol az összes hazai iparmozgalom gyűlt össze, a népszámlálás szerint csak 1039 nőszemély jö 1000 filakosra, onnan

van, hogy itt csak 81483 egyén van felvéve, mint az ide tartozó lakosság, a többi 55083 pedig mint itt tartózkodó vidéki vagy idegen fordul elő, kik nincsenek a nem szerint elkülönítve, és kik közt kétségkívül legtöbb a nősemély. Szegeden, noha 62 ezernél több lélekkel bíró város, a nőnemnek túlnyomósága még csekélyebb, mint az egész közige. vidéken, t. i. 1016, holott a többi főleg éjszak és nyugat felé eső városokban megint a magasabb arány mutatkozik, így Egerben 1070, Székesfehérvárott 1084, Győrött 1120, Komáromban 1124. stb.

A kedvező nemi viszonyoknak, mint az hazánkban általában mutatkozik, egyik közvetlen szüleménye, a kedvező arány, mely a fenálló házasságokra nézve is észlelhető, és ez a hazai népességnek a polgári állapot szerinti megvizsgálására vezet.

B.) A polgári állapot szerinti különbség.

A népességnek a polgári állapot szerinti osztályozása sokféle tekintetben kiváló érdekekkel bír, belőle nem annyira az évi esketések és a családalapítás mozgalmái, mint inkább a bizonyos időben tettleg fenálló házasságok mintegy átmetSZete derülvén ki. Már pedig a házassági élet, és az abból származó család, alapja minden keresztyén államnak. A házasság személy biztos és becsületes kereset utáni törekvésével, a rend és közcsend fentartására irányzott hajlamaival, a törvények s fenálló közügyei intézmények iránti tiszteletérzetével, a társadalmi és államrendnek egyik legbiztosabb támaszlopja. A házasság mentő hatalma és nemesbítő befolyása a közérkölcSisgre oly köztudomású dolog, hogy egy póriás közmondásunk szerint, nőszülni annyit jelent, mint a becsületes emberek sorába lépni. Hogy a házassági frigyben élőknek még élet-középtartama is hosszabb, mint a nőtelenekéi, számos statistikai adattal be van bizonyítva. Miért is az állandó házasságoknak az összes népességhez mért aránylag nagy száma méltán az állam javára szolgáló kedvező népesedési mozzanatnak tekinthető.

Hazánkban e tekintetben már a nemi különbségnél felhozott okoknál fogva különös kedvező viszony sejthető, és valóban az utolsó népszámláláskor úgy találtatott, hogy a fentírt öt kerületbeli népességből 3.165,352 egyén házassági szü-

vetségben él, vagyis az összes népnek 39.3 százaléka, azaz közel két ötöd része a lakosoknak, a házas élet igájába van fűzve, számszerint van hazánkban 1.572,496 nős férfi, vagyis 39.8%-ja az összes finemnek, és 1.592,856 férjezett nő, vagy 38.8%-ja az összes nőnemnek.*)

Kevés ország a birodalomban, kevés állam Európában dicsekedhetik hasonló kedvező aránynyal; jelesen a Magyarországon kívüli összes birodalomban általán véve 34.8 százaléka az ottani lakosságnak házaseletű, tehát ötödfél százalékkal kevesebb mint nálunk, vagy világosabban szólva, midőn nálunk 1000 lakos közt 398 házasfél van, a birodalom többi országaiban átmérőleg csak 348, Csehországban 342, Morvában 341, Alsó-Austriában 334, Felső-Austriában 308, Krajnában 287, Stájerhgben 278, Tirolban 258, sőt Karantánban épen csak 232 házas találhatik.

A házasságok sokasága egyrészt az önállóságra való jutásnak és család-fentartásnak hazánk kedvező nemzetgazdasági viszonyainál fogva nagyobb lehetőségében, a magyar népnek a patriarchalis élet iránti nagy vonzódásában, a síkságon szeplőtlenebb alakban található erkölcsistisztaságban, főleg a magyar nép fő foglalkodásában, a korábbi házasságkötésre készítő mezei iparosságban, leli természetes megfejtését, másrészt pedig e tüneménynek oka nem csekély mértékben a finemnek aránylag nagyobb számerejében keresendő.

Tapasztaljuk t. i., hogy a mint ezen felhozott okok hatályosabban működnek, vagyis a mint az önálló háztartás megállapítása könnyebbé, a magyar elem túlnyomóbbá, a mezei ipar mint főfoglalkodás kizáróbbá, és a nőnemnek a finem feletti túlszáma gyengébbé válik; úgy a fenlevő házasságok számaránya is növekszik, és azért legnagyobb a nagyváradi, majd a budapesti közigi. vidéken, legkisebb pedig a

*) Franciaországban az 1851-ki census szerint közel ugyanazon arányviszony lelhető, ez évben a finem közül = 39.2%, a nőnemből 38.6%, egyáltalán 38.8%-al házas számíttatván. Belgiumban a finemnél 30.5%, a nőnemből 30.4, egyáltalán 30.5% házaseletű, Poroszországban 32.8%, Dániában 33.6%, Szászországban 35.2% jő a házasságban élőkre. — *Annuaire de l' Economie pol. et de la stat.* 1856. — *Horn. Stat-Gemälde von Belgien, stb.* Hain és mások munkái.

pozsonyi területen, sőt az egyes közigazgatási vidékek e tekintetben épen azon rangfokozatban sorakoznak, melyet a nőnemnek a finem feletti túlnyomóságának kisebbedését illetőleg elfoglalnak, így a házásokra jő:

	a fi-,	a nőnembeli-,	az egyetemes lakosságból
a pozsonyi vidéken	39.2%	37.7%	38.4%
„ kassai „	39.2 „	37.8 „	38.5 „
„ soproni „	39.3 „	38.4 „	38.8 „
„ budapesti „	40.0 „	39.2 „	39.6 „
„ nagyvárad i „	41.0 „	41.0 „	41.0 „

Ugyanezt erősíti épen ellenkező tekintetben azon észlelet, hogy valamint a nagyobb városokban általában, úgy a magyarországi városokban is jóval kevesebb házaspár van, mint az országban egyáltalán, miután városokban, az új kereset-források feltalálásával járó számos nehézség és a városi élet magasabb igényletei szülte nagyobb kiadások miatt, rendesen nehezebb saját tűzhely körül csoportosulni; a városi filakók aránylag csekélyebb számereje, a laza erkölcsök a nagyobb városokban, és a sokféle alkalom, mely ott házasságon-kivüli élvezekre nyílik, e viszonyra szintén nem csekély befolyással levén. Ez legjobban ki fog világítani a város- és vidékbeli arányok összevetéséből. Így például van 1000 lakos közt:

Buda városában	352)	a budapesti köz-	396 házaspár
Pest „	370)	igazg. vidéken	személy
Szeged „	371)		
Pozsony „	339)	az illető pozsonyi	
Komárom „	347)	vidéken	384 „
Sopron „	351)		
Győr „	37)	a soproni vidéken	388 „
Kassa „	370)	a kassai vidéken	385 „
N.-Várad „	386)	a nagyvárad i vidéken	410 „ sat.

Azon első pillanatra netalán feltűnőnek látszható számeredmény, hogy az utolsó népszámlálásnál több férjezett nő, mint nős férfi találatott, holott e két számnak tulajdonkép tökéletesen összevágónak kellene lennie, épen nem valami rendkívüli tünemény, mert ez másutt is előfordul, és onnan ma-

gyarázható, hogy egyrészt számos asszonynak férje vagy az állandó hadseregnél van alkalmazva, vagy úgy lappang, hogy az összeírást elkerüli, másrészt pedig sokkal több férfi mint nő tagadja el házasságát, akár a nőtlenségben becse növekvését szemlélvén, akár röstelvén házi baját bevallani, holott a nők csak az asszony czégre alatt vergődhetvén nagyobb társadalmi függetlenségre, hívebben vallják be vagy épen költik a reájok mindenkor előnyösb házassági frigyét.

Természetes, hogy a hol sok házias van, ott sok özvegy is lelhető, és miután e tekintetben az özvegy állapotban levők száma, ha a két nem el nem különböztetik, nálunk aránylag ugyanaz, mint a birodalomnak Magyarországon kívüli országaiban egyetemleg véve, itt is ott is az özvegyek az összes népességnek 6 százalékját képezvén, méltán azt kell következtetni, hogy nálunk a fiözvegyek gyakrabban lépnek másodízbeni házasságra, mint a többi tartományokban, mi csakugyan erősen bebizonyúl egyrészt az által, hogy nálunk az ismételt házasságok aránylagos száma tetemesen nagyobb, mint egyáltalán a birodalomban, másrészt pedig onnan kiderül, mint-hogy daczára az özvegy-állapotúak közti arány-egyenlőségnek, ha a két nem elkülönözve vétetik tekintetbe, azt tapasztaljuk, hogy a Magyarországon kívüli birodalomban a férfiozvegyek az összes finemnek 3.7%-ját, nálunk csak 2.9%-ját teszik, midőn az özvegy asszonyok amott 8.2%, nálunk 9.0%-ját képezik az összes nőnemnek, vagy világosabban szólva az egész birodalomban Magyarországon kívül 1000 filakos közt 37, nálunk pedig csak 29 fiözvegy, ellenben 1000 nő közt ottan 82, nálunk 90 özvegyasszony találtatik, annak világos jelétül, hogy az ismételt házasságok leginkább az özvegységre jutott férfiak részéről szoktak köttetni, mi is a dolog természetében fekszik, és bővebb magyarázást aligha igényel.

C.) A népesség aránya az életkor szerint.

Az életkor szerinti különbség társadalmi és állami tekintetben különös figyelemre méltó mozzanat. Minden életkornak sajátos tehetségei-, hajlamai- s szükségleteihez képest külön, és pedig majd tevőleges, majd szenvedőleges sze-

rep jut az élet szinpadán. A testi és lelki erők nagyobb-kisebb foka közvetlenül a kortól függ, és az egyes korosztályok kereset-képességöknél és többé-kevésbé kifejlett gyümölcsöző természetöknél fogva, majd mint a közczélok valószínűségét előmozdító hatályos tényezők, majd mint a társadalom és az állam segélyét igénybe vevő elemek jelenkeznek. Az életkor egyes szakáiban bontakoznak ki különféle erők és igények, melyek úgy nemes tetteknek, mint a szenvedélyek tusáiból eredő büntényeknek válhatnak hol becses, hol vészteljes rugóivá. Minden fejlettebb korfokozattal bizonyos kötelességek járnak a társadalom és állam irányában, és az arány-különbség, mely valamely népnél a különféle korúak közt fenforog, némileg fokmérője lehet az állam természetű és véderejének.

Eddigi népösszeírásaink ezen oly sokféle oknál fogva nevezetes viszonyra kevés figyelmet fordítottak, és e tekintetben a legutóbbi népszámlálásnál elvitázhatatlan haladásként kell üdvözlönnünk azon törekvést, melylyel a népességnek az életkor egyes osztályai szerinti sorozását lehetőleg tökéletesen adni iparkodik, ha bár a felvett életszakaszok nem felelnek is meg minden tekintetben a tudomány igényeinek, se a felvételek nem oly részletesek és kimerítőek, mint például Belgium- vagy Angliában. Hogy pedig fölvételeinkben a más államokban e célra elészabott rovatoktól eltérő osztályozás követtetett, ez abban lel némi igazolást, mert a felvételek az itteni körülményekhez mérettek, t. i. legelőször a gyermekek vannak felvéve születésöktől egész 6-ik évig, és pedig a két nem szerint külön-külön, azután a hat éven felüliek szintén a nem szerint elkülönözve egész a 12-ik évig, mert ezek képzik a tanköteles ifjúságot, majd a 12—14 évesek, mert ezen évig tart a serdületlenek kora, kik polgári törvénykönyvünk szerint nem képesek érvényes házassági szerződés kötésére, végrendeletileg nem intézkedhetnek stb., holott a túlhaladt 14-ik évvel áll be a serdült kor, melyben az állapot választása iránt, a saját szorgalom által szerzett vagy használatukra nyert javak iránti szabad rendelkezés-jog áll be, mely korban tehát a gyermek már némely tételes jogoknak alanyává válik. — A 14-ik évtől kezdve a finem más kategoriák szerint

van felvéve, mint a nőnem. A finemnél t. i. a 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. és 21. évesek külön-külön jegyeztettek fel, mert a népszámlálás minden 6-ik évben eszközöltetvén, ily módon a katona-kötelesség alá kerülők száma előre megtudatik, és a közigazgatás a remélhető új sarjadék iránt kellő tájékozást nyer, ha a 14—19-ik évben valók számviszonyát ismeri, a 20-ik és 21-ik év pedig a katona-kötelezettség első két éve, mely osztályból leginkább kerülnek ki harczosaink, legkívánatosabb is levén, hogy az újonczok e két korosztályból szedessenek, az utóbbi korúak lehető megkímélésével. Azután a 21—24, és a 24. éven felüliek egész a 26-ik évig két külön csoportban vannak felvéve, hogy egyrészt a teljes korúak, másrészt a katona-köteles időtartam utolsó határáig terjedő lakosok száma könnyen kipuhatoltassák, innen azután a 26. éven felül 40-ik évig, majd a 40-en felül egész a 60-ik évig valók, végre a 60-ik évet túlhaladottak mindannyi külön csoportozatok szerint vétettek fel. — A nőnemnél a 14-ik éven feüliek egész a 24-ik évig, innen a 40-ik majd a 60-ik évig terjedők, és azon felüliek, mindannyi külön osztályokba sorolva íratlak össze.

Ha mindjárt az életkor nem mindig pontosan constatirozható is, mert sokan, főleg kik minden oktatás nélkül nőttek fel, magok sem tudják, hogy hány évesek, és az anyakönyvek csak azokra nézve használtattak segédforrásul, kiknél ez a katona-kötelezettség meghatározása szempontjából szükségesnek látszott, mégis a talált számeredményekből tanulságos következtetések vonhatók, annál inkább, minthogy a népszámlálással foglalkodott közlegek oda lönek útasítva, hogy mindenütt az életkor helyett a születési év bevallását követeljék, bár ez sem veszi elejét minden tévedésnek, és így az ismeretlen korúak számára való külön rovat felvételének szükségét legkevesbbé sem tette volna feleslegessé.

Az utolsó népszámlálási eredmények szerint az öt kerület lakossága közt:

a gyermekkor (0—14 évig)	35.5	százalékkal
a felserdülés kora (14—24)	19.8	„
a teljes érettség és tetterő kora (24—40)		24.5	„
az erőhanyatlás kora (40—60)	15.6	„

az aggastyánkor (60-on fölül) 4.6 százalékkal van képviselve.

Ezen általános számok csak úgy nyerneket jelentenek, ha más adatokkal egybeazonosítatnak, kivált ha az osztrák birodalom többi tartományaiban levő hasonló népességi viszonyok vétetnek szemügyre, az érintett öt kerületi népességnek letudtával a birodalom többi lakosai közt ugyanazon összeírás szerint:

a gyermekkor	32.0 százalékkal
a felserdülés kora	20.5 "
az érettség kora	23.5 "
a hanyatlás kora	18.4 "
az aggastyánkor	5.6 "

van képviselve.

Az egyes korosztályok közt ennél fogva szembevetendő eltéréseket találunk, nevezetesen a nevelés és erőbontakozás korában nálunk negyedfél százalékkal több találtatik, mint különben a birodalomban, vagyis midőn a többi birodalomban minden 1000 lakos közt csak 320 találtatik 14-ik évig való felserdületlen, minden ezer közt 355 áll e korban a nevezett kerületekben; mi egyrészt népünk nagyobb propagatív ereje mellett látszik tanúsködni, másrészt azonban arra mutat, hogy nálunk az ifjú sarjadékból aránylag több találtatik, kik a társadalom és az állam jövő támaszai gyanánt ígérkeznek ugyan, de e zsenge korban még folytonos beruházásokat és nevelési gondoskodást igényelnek.

Ha az ez időszakba eső tanképes gyermekeket, t. i. a 6-ik évtől egész a 12-ik évig, külön vesszük tekintetbe, kik a mostani rendeletek értelmében egyszersmind tankötelesek is: a kérdéses öt kerületben 532.537 fi-, 542.997 nőnemű tanképes gyermek találtatik, úgy hogy az összes népességből 13.4% a tanköteles korban áll, holott a birodalom többi részében ez arány csak 12.6%, vagyis midőn nálunk minden 1000 lakos közt 134 tanképes és tanköteles gyermek számítottatik, a birodalom többi országaiban ezek közt csak 126 esik e kategoriába, mit az iskolákban valóságosan talált gyermekek számánál soha sem szabad szem elől téveszteni.

Az ifjúság költői szép korát élők közöl hazánk népei

közt aránylag kevesebb találtak, mint a többi koronaországokban, nálunk 198, amott 205 levén ezer közt, kik ezt a tudomány- és tapasztalás-szerzés korát élik; de vajjon ez nem onnan magyarázható-e, hogy Magyarország ifjai hihetőképén aránylag nagyobb számmal találhatók a sorkatonaság közt, mely a kor-osztályozásnál nem jött külön tekintetbe, a szükséges adatok hiányánál teljes biztossággal meg nem határozható.

A teljes fejlettség korában hazánk népei közt egy egész százalékkal több találtak, mint a birodalom más országaiban; mert midőn amott 1000 lakos közt 235 áll a ruganyos erő tetőpontján, nálunk ezer lakos közt 245 van azon korban, melyben a férfiú úgy, mint a nő, a reájok fordított növelési költséget kamatostúl térítik meg, amazok a társadalom és állam iránti kötelezettségeknek, emezek az anyai szent kötelezettségeknek, emezek az anyai szent kötelezettségeknek és a női rendeltetéssel járó nemes tisztnek erélyes teljesítése által: és miután ezen életkorban, mely rendszerint a testi és lelki épségnek, az akaratszilárdság- és tökélyesbülésnek jelvénye gyanánt mutatkozik, a tetterő is legmagasabb fokra emelkedik, hazánknak e tekintetben a birodalom többi országai feletti felülkerekedését különös kedvező népesedési mozzanatnak kell tartanunk.*)

A hanyatlás korában hazánk lakosai irányában megint a birodalom többi népei vergődnek túlsúlyra, a 40—60 évesek

*) Noha más államokkal nehéz e tekintetben a párhuzam, miután másutt többnyire a miéinktől eltérő korosztályozás szerint történnek a felvételek, mindazáltal a mennyire lehetséges, legyen itt legalább Franciaország és Belgium párvonalozva hazánkkal. Van:

Franciaországban.	Belgiumban.	hazánkban
0—15 évig 27.3%	0—bez.15 = 34.3%	0—14 = 35.5%
15—25 „ 17.1	16— „ 25 = 17.9	14—24 = 19.8 „
25—40 „ 22.7	26— „ 40 = 20.8	24—40 = 24.5 „
40—60 „ 22.6	41— „ 60 = 18.9	40—60 = 15.6 „
60-on fölül 10.1	60-on fölül = 8.0	60.fölül = 4.6 „

Hazánk tehát csak a felserdülő és érett korban állókra nézve mutat túlnyomólag nagyobb arányokat, midőn a 40. és 60-ik év közt valókra, s még inkább az e kort túlhaladottakra nézve határozott kisebbségben marad a mondott két állam mögött, mi ezen országok irányában nálunk mutatkozó kevesebb kedvező életfeltételekre látszik mutatni, Belgiumban aránylag csaknem még egyszer annyi, Franciaországban pedig éppen közel másfél annyi aggastyán számíttatván, mint nálunk.

ott 2.8 százalékkal felülmúlván az e korban levő magyarországi lakosokat, vagyis midőn a birodalom más országaiban 1000 lélek közt 184 a 40 és 60-ik év közt ingadoz : nálunk csak 156 él e korban, és miután ezen korosztályúaknál is, főleg az e korban levő férfiaknál, a tetterő és a testi-lelki tehetőség még teljes épségben szokott lenni, és a birodalmi lakosok ebbeli túlnyomósága különösen a finemre nézve mutatkozik, ezen körülmény sokban kiegyenlíti az előbb említett korosztályúaknál hazánk részéről mutatkozó túlsúlyból eredő előnyös elsőbbséget.

Az elaggott korúakra nézve is a birodalom többi részei túlhaladják hazánkat, és pedig egy egész százalékkal : ott ezer lakos közt 56, nálunk 46 találtatván, a kik a 60-ik éven túl vannak; a mennyiben az igen elaggott öregségre való jutás egyénileg véve különös kegyelemnek tekintetik, társadalmilag véve pedig az aggastyánok nagyobb száma kedvezőbb életfeltételek, hosszabb élettartam és edzettebb testel:at mellett tanúskodik, annyiban hazánk aggastyánai kisebb száma kedvezőtlen momentumnak tartható; a mennyiben azonban álladalmi szempontból véve, az e korban beállani szokott gyámolatlanságnál fogva, a vénkor felé sietők kevesebbé tekinthetők az államczélok előmozdítására ható erélyes tényezőkül, annyiban megint azoknak aránylag csekélyebb száma kevesebbé kedvezőtlennek mondható. Legtöbb előhaladt korú személy találtatik a soproni, legkevesebb a kassai közigazgatási területen, az egyes vidékeken következő aránylatok tűnven fel:

a soproni vidéken 1000 lakos közt	49
„ budapesti „ „ „ „	47
„ nagyváradai „ „ „ „	46
„ pozsonyi „ „ „ „	45
„ kassai „ „ „ „	37

60-ik évet meghaladott egyén számítottatik.

Ha az egyes korosztályúakat a nem szerint elkülönítve vesszük vizsgálóba, egyrészt azt tapasztaljuk, hogy nem egészen egyenlő arányok esnek az egyes korszakokra, másrészt pedig azon már másutt említett meggyőződésre jutunk, hogy a gyermekkorban, főleg egész a 6-ik évig, a finem valamint másutt úgy nálunk is fölülhaladja a nőnemet, de ezen évtől

kezdve a nőnem felülkerekedve egész a 40-ik évig mindig túlszárnyalja a finemet, midőn a 40-ik évtől kezdve újra a finem kezd túlsúlyra vergődni, mely a 60 évet túlélteknél tetőpontját éri el, mi következő összehasonlításból kiderül; van t. i. a magyarországi lakosok közt:

		finemből; a filakos-nőnemből; a nőla- ezer lélekre		sághoz		kosokhoz a finemből	
		aránylag;		aránylag;		esik:	
születéstől — 6. évig	700590	17.7%	696247	16.9%	993	nő-	
6 éven felül— 12 "	532537	13.5 "	542997	13.3 "	1022	nem-	
12 " " — 14 "	183070	4.6 "	209125	5.1 "	1142	ből	
14 " " — 24 "	758583	19.1 "	841415	20.5 "	1109	való	
24 " " — 40 "	942377	23.8 "	1,026835	25.0 "	1089		
40 " " — 60 "	644908	16.4 "	611124	14.9 "	947		
60 éven felül . . .	191,262	4.9,	173401	4.3,	906		
együtt:		3,953327	100,0	4101,144	100.0		

Világos ennél fogva, hogy nálunk is több gyermek születik, de a halandóság is nagyobb levén köztök, a nőnem túlnyomósága áll be, míg a teljes kor túlhaladtával a szülés és gyermeknevelés által inkább igénybe vett női természet szaporábban esik martalékkul, mi által a felzavart egyensúly némiképp megint helyre állíttatik.

A fegyverfogási kötelezettség szempontjából még csak a katona-köteles korban álló ifjak számát akarom kimutatni; a hadsereg kiegészítéséről szóló törvény szerint, eltekintve a tartalék-szolgálatról, az újonczozás alá eső kor a 20-ik évtől bezárólag a 26-ik évig tart, s e tekintetben az utolsó népszámlálás szerint nálunk:

		az összes fi-	
		nemnek	
20 éves legény	75136	találtatik 1.9%-ja.
21 " "	54102	" 1.3 "
21 felül — 24	151,885	" 3.9 "
24 " "	26 113,800	" 2.9 "
összesen:		394983	10.0%

mint katona-köteles korban levő, vagyis minden 10-dik filakos újonczozás alá való; és e tekintetben azon eddig vitatott vélemény, mintha Magyarországon aránylag több katona-köteles korban álló egyén találtatnék, mint a birodalom egyéb részeiben, vagy hamis feltételeken alapúl, miutáu

az utolsó népszámlálás szerint a birodalom többi országaiban katonaköteles korban levők az összes flakosságnek 10.5%-ját teszik, és így fél százalékkal több van mint nálunk, vagy a magyarországi e korú ifjak közül aránylag több áll valóságos katonai szolgálatban, mit, a mint már fenebb említettem, kivánt adatok hiányában nem egykönnyen lehet kipuhatolni.

D) A kereset-mód szerinti különbség.

A népességnek a különféle foglalkodás és polgári keresetnemek szerinti elkülönözése a mily érdekes sokféle tekintetben, ép oly nehéz, kivált nagyobb államokban és népesebb országokban. Az austriai birodalomban ez irányban csak a legutóbbi időben tétetett meg az első kísérlet.

Az azelőtt fogamatba vett népszámlálások, mintegy írtódzva az ezen vázlattal szükségkép összekötött nehézségektől, még kísérletképen sem mertek bebocsátkozni a birodalmi népességnek kereset-szerinti osztályozásának alapjául szolgáló felvételi műtétbe, miért is a legújabb ideig semmiféle támpontokkal sem bírtunk, melyeknek nyomán csak hozzávetőleg is meghatározható lett volna, hogy az összes birodalomnak, valamint annak egyes országainak lakossága mikép oszlik el, tekintve a kereset és foglalkodási különbségeket, s egyedül egy szinten újabb időben létre jött forrás szolgálhatott némi tájékozásul, azon kimutatás t. i., mely a közadózás alapján a finansz-ministerium által két év előtt hozatott létre.

Hogy népösszeírások fonalán a népességnek a keresetmódok szerinti osztályozására tökéletesen biztos adatok nem nyerhetők, magától értetik, mert a népszámlálások leginkább csak a nép általános számerejének meghatározását czélozzák, tehát az egyes lakosokat, kik többnemű kereset és foglalkodás után élnek, ha csak egészen hamis eredményekre nem akar jutni, csak egyszer és pedig főfoglalkodásuk szerint veheti tekintetbe, holott a sokoldalú keresetmódok tökéletes visszautkröztetésére a többnemű kereset után élők mindannyiszor külön lennének szemügyre veendők; világos ennélfogva, hogy itt csak viszonylagos és nem általános igazságokról lehet szó, de még ezen viszonylagos aránylatok is elvitázhatatlan nagy érdekekkel bírnak, és a hiány az egyik-másik keresetnemüekre nézve

egyéb forrásokból pótolható, mint például a hivatalnokok-, tanárok- s ügyvédekre nézve az udvari és állam-kézikönyvből, a papságra nézve az egyházmegyei névtárakból, az iparosok-, gyárosok- s kereskedőkre nézve helylyel-közzel a keresk. és iparkamarák tudósításaiból stb.

Magyarország összes belföldi népességéből 2,865,566 egyén a 14-ik éven alól levén, ezek kereset-képesség tekintetéből osztályozás alá nem kerülhetnek. Van továbbá 2,253,328 oly 14 éven felüli nő, kik csak férjök vagy szülējök, vagy egyéb őket kitartó személy keresetéből élnek, és magok önálló polgári keresetmódot nem űznek, a kereset-szerinti sorozásnál tehát szintén tekintetbe nem jöhetnek. Van 382,739 a 14-ik évet meghaladott oly finembeli, kik vagy épen semmi önálló keresettel nem bírnak, vagy oly foglalkodás után élőködnek, mely az e tárgybeli felvételre előszabott 16 rovatú keresetnemek egyike alá sem vonható, mint például a felső tanintézet növendékei, deákok, fegyenczek, alamizsna után élők stb. stb. Ennélfogva az összes népességből csak a fennmaradó 2,153,391 férfi, és 399,447 nő, jelenkeznek mint külön kereset után élők.

Ezen együtt 2,552,838 főre menő fi- és nőbéli lakosság tekintve a kereset-különbséget, következő általános és az összes birodalomnak hasonkeresetű ügytársaihoz viszonyított aránylagos számadatokat tüntet fel; van t. i.:

	Magyarország az összes százalékos nevezett öt ke-birodalom- osztalék- rületében		
	ban	arány	
egyházi személy	11.268	69.792	16.1%
hivatalnok	34.004	182.544	18.6 „
író s művész	9.780	49.275	19.8 „
ügyvéd s jegyző	2.669	12.140	22.0 „
egészségügyi személyzet	5.157	33.479	15.4 „
földbirtokos	731.461	3.076.858	23.7 „
háztulajdonos és töké-			
pénzes	141.110	749.549	18.8 „
gyáros és iparűző . . .	156.198	712.277	21.9 „
kereskedő	31.258	159.381	20.0 „

	Magyarország az összes százalékos nevezett öt ke- birodalom- osztalék- rületében		
	ban	arány	
hajós és halász	3.241	61.141	5.3%
segéd munkások, jelesen a mezei iparnál	422.808	4,009.801	10.5 „
„ a műipar körül	133.292	1,259.247	10.6 „
„ kereskedésnél	17.931	131.019	13.6 „
egyéb szolgáló személyek	307.342	944.528	32.5 „
napszámos	539.524	2,471.491	21.8 „
a hadsereg kötelékén ki- vüli katonai személyek	5.795	142.299	4.6 „
egyéb 14 éven felüli fi biz. kereset nélkül vagy egyéb keresettel	382.739	1.333,033	28.7 „
mihez járúl a hadsereg létszáma	—	652.845	—
végre kereset-nélküli nők s 14 éven alúliak	5.118,894	21.400,284	
összesen :	8.054.471	37.450.983	

Ha ezen összeállítás némely tételeit a pénzügyi miniszterium részéről egészen más alapok nyomán gyűjtött adatokkal egybevetjük, az egyik-másikra nézve szembetűnő eltérésekkel találkozunk. Így jelesen tekintve a *birtokos osztályt*, az utolsó népszámlálásnál csak 731,461 földbirtokos találtattott, midőn a pénzügyministeri összeállításokban 1.534,818 földbirtokossal találkozunk, mely feltűnő különbség csak úgy magyarázható, hogy az utolsó számban nyilván a földbirtokosok feleségestül felszámítvák, holott a népszámláláskor a nők külön vétettek fel, különben ily messze vágó eltérés nem egykönnyen lenne magyarázható.

Ha a népszámlálás eredményezte számviszony való, akkor Magyarország, kérdéses öt kerületében, melynek egész föld-telepzetete, oda értve a termő-erővel bíró, úgy mint a termő-erő nélküli telkeket, 31,233,590 austriai holdra terjed, egy-egy birtokosra átmérőleg 42.7 hold jő, jóval magasabb jutalék, mint a birodalom többi részeiben, hol a földbirtokosok 2,345,397 fővel 73,738,905 holdnyi területen osztozkodva, egy-egy birtokosnak átlag csak 31.4 hold föld jut osztalékul.

Igaz, hogy ezen számműtétel csak nagyjában áll, mert nincsenek itt számba véve a rendesen nagyobb birtok-tömeeggel bíró erkölcsi személyek, a testületek, városok s egyéb községek, intézetek s alapítványok, egyházszemélyek stb., kiknek rendszerint szélesebb birtok jut osztályrésztül, melynek letudtával az egyes magánbirtokosokra eső osztalékrész tetemesen kisebbé válik, csakhogy az egyformán valamint Magyarországra, úgy a többi tartományokra nézve is áll, és ennél fogva a felforgó különbözési arányon keveset is változtat.

Tekintve az egyes vidékeket, a fentírt öt kerületben a birtokosztalék akkép növekszik, a mint a terület-nagyság megfordított arányban növekszik a viszonylagos népességgel, és legnagyobb a kassai, legkisebb a pozsonyi kerületben, mi következő összeállításból kitünik:

közig. vidéken	a földbirtokosok száma;	a földbirtok terjedelme;	esik egy birtokosra;
a kassaiban	133.901	6.856,600 hold	51.2 hold
a nagyváradiiban	123.623	6.118,900	" 49 5 "
a budapestiben	130.247	6.061,900	" 46.5 "
a soproniban	168,957	6.166,200	" 36.5 "
a pozsonyiban	174.723	6.029,900	" 34.5 "

A legnagyobb tagosítás tehát a pozsonyi és soproni, a legtöbb tömegesített birtok a kassai és nagyváradi vidéken fordul elő. Mindamellet azonban, hogy hazánkban jóval nagyobb birtok tömegesül egyesek kezében, mégis a birtokos-osztaléknak viszonylagos számereje tetemesen fölülmúlja a birodalom többi országaiban talált hasonló arányt; mert nálunk a földbirtokosok az összes népességnek 9, a többi birodalmi részekben egyetemleg véve ellenben csak 8 százalékát teszik, nálunk tehát aránylag egy száztólival több birtokos találhatik.

Ezen mozzanattal közvetlen összeköttetésben áll a rendelkezésre levő munkaerő, mely a mezei ipar terén nyer alkalmazást. E tekintetben is az utolsó népszámlálási eredmények végképen elütnek a pénzügy-ministeri kimutatásban foglalt adatoktól, mert az utóbbiban a közös háztartáshoz tartozó cselédek és napszámosok vannak fölvéve, holott a népszámlálásnál a mezei ipar körüli segéd munkások, egyéb cse-

lédek és napszámosok külön föl vannak jegyezve, jelesen van :

a finanszkimutatás szerint		az 1857-ki számlálás szerint	
cseléd	377,630	mezei iparbéli segéd-	
		munkás :	422,808
napszámos	729,372	egyéb cseléd	307,342
együtt	1.107,002 egyén ;	napszámos	539,524
		együtt	1.269,674 egyén.

Igaz ugyan hogy a különbeni szolgáló személyzet közt nagyobb részt valószínűleg olyanok fordulnak elő, kik különféle házi szolgálatra használtatnak, de vannak közöttük kétségkívül tiszta mezőgazdasági célokra szolgálók is, mint béresek, juhászok, kanászok stb. szintűgy a napszámosok sem fordítatnak mindnyájan gazdasági munkákra, azoknak nem csekély része építkezéseknél, hajózásnál, s különféle iparos kereseteknél nyervén alkalmazást. Bajos ennélfogva a tisztán mezei célokra fenlevő munkaerő fölött megállapított ítéletet hozni, annál bajosabb, mivel hazánkban sok földbirtokos is napszámra szokott menni, mi által a mezei munkaerő nem kis mértékben öregbül, számba sem véve a vándor kaszásokat, aratókat, szüretelőket stb. kik különben majd valamely iparüzlet, vagy kereskedés és egyéb foglalkodás után élösködnek.

De ha mindjárt felteszszük, hogy a cselédekül felhozott 307,342 főnyi népességnek felerésze, és az 539,524 főnyi napszámos két harmadrésze a mezei ipar körül forog: ezekből csak 513,353 főre menő segítség keletkezik, mi a tüzetesen mezőgazdasági segédmunkásokül elősorolt 422,808 személylyel együtt 936,161 lélekre menő segédszemélyzetet szolgáltatna, mi semmi arányban nincs, akár a földterület nagyságával, akár a földbirtokosok számerejével. Ha pedig egyedül azokat tartjuk szem előtt, kik a népszámlálás alkalmával a mezei ipar körül foglalkodó segédmunkások gyanánt vannak úgy hazánkban mint a birodalom többi tartományai-ban kijelölve : akkor tűnik fel leginkább a nagy különbség, mely hazánk és a birodalom más országai közt e tekintetben fenforog ; mert míg nálunk az említett öt kerületben ezen segédmunkások csak 5.2 százalékát teszik a belföldi népességnek, a birodalom többi országaiban egyetemleg véve e népszámlálóak 12.2 százalékát teszik az ottani összes bel-

földi népességnek, tehát e szerint 7 százalékkal több munkás kéz állna rendelkezésre a birodalom többi országbeli földművelőinek, mint a miéinknek.

Ezen észlelet, bár azon előbb említett körülmény által, hogy t. i. nálunk jóformán a napszámosok s egyéb cselédek többnyire, valamint számos apróbb földbirtokos, és nagyobb mezei munkákra időről időre külön szegődő szabadosok is segédforrásul ajánlkoznak, sokban módosíttatik, még is elég súlyos indok a géperőknek a mezei gazdaság körébe minél nagyobb terjedelemben való bevezetésére, főleg ha meggondoljuk, hogy a fenlevő emberi erő elégtelenségéhez még azon szintén tekintetbe veendő körülmény is járul, hogy az eddig még miveletlen állapotban levő, meddő telkek idővel művelés alá kerülvén, a munkaerőben már jelenben élenkül érezhető nagy aránytalanság még jóval magasabb fokra fogna szökkenni, ha csak alkalmas pótszerről, t. i. gépek és erőművek minél nagyobb mérvbeni meghonosításáról, eleve nem történnék kellő gondoskodás.

Mi a többi foglalkodásokat illeti, ezeket külön nem akarom szóba hozni, az egyes keresetbeli osztályoknak általános és viszonylagos számerejéből a további következtetések önként magoktól szembe szökvén; talán csak érintenem lehet, hogy a 9780 író és művész reánk nézve kecségetető számviszonyoknak látszhatnak, de bár hazánk elég az irodalmi pályára különös hivatással bíró tudóssal és íróval bír, és elég áltudóst is táplál, bár a művészetek szép terén tehetségdús szellemek és kontár-lények elég nagy számmal foglalkodnak, mégis e szám nagynak tetszhetnek, ha nem tudnók, hogy e rovat alá a különféle tanítók, magánoktatók, s nyelv-, táncz- és vívó mesterek is stb. összcirattak.

Különben őszintén megvallom, hogy az egész statisztikai fejezet a népességnek a keresetforrások szerinti osztályozása felett, államigazgatási szempontból napjainkban koránt sem bír többé azon fontossággal, mely ezelőtt e vizsgálódásoknak tulajdonított, midőn t. i. még szükségesnek tartatott, hogy minden egyes foglalkodás a mindenhatónak képzelt kormánygyámoló s örökös pártfoglalásának hatalmas védszárnyai alá helyeztessék. Ma már a szabadelvűbb nemzetgazdasági

iránynézetek szerint, a polgári keresetnemek terén is a kereslet és kínálat egyensúlyozásának tere, és ezen elméletnek gyakorlati alkalmazásául elfogadott üzletszabadság vezéreszméje mindinkább utat kezd törni magának, úgy hogy napjainkban a népességnek a különböző keresetforrások szerinti sorozása inkább társadalmi, mint álladalmi nézőpontból tekintve nyer különös statistikai fontosságot, és közérdekeltiséget.

A lakhely szerinti különbség.

A lakhely szerinti különbség nem csekély fontosságú tárgy a népesedés terén. Nagy és népes városok rendszerint a gyári és forgalmi üzlet gyúpontjai, tehát a műszorgalom- és kereskedelmi iparnak megannyi jelképei. Népes városokban kisebb térségen sűrű népesség mozogván, élénkebb pénzforgás- s fokozottabb vállalkozási szellemnél fogva pezsgőbb életmozgalmak nyilvánulnak, főleg miután a nagy városok egyzersmind induló és nyugpontjai az országot megannyi erekként átfutó vasútaknak. Népesebb városokban hamarább létre jönnek ama nagyszerű tudományos és művészeti gyűjtemények, csarnokok, tan- és képző intézetek, könyvtárak, muzeumok, atheneumok, tudóstársaságok, olvasó egyesületek stb. melyek a szellemi, erkölcsi és lelki szükségletek fedezésére múlhatatlanul megkívánt közegek. Nagyobb városokban könnyebben keletkeznek az erkölcsöt és ízlést nemesítő, és szintén a társadalmi élet szükségletei közé tartozó finomabb élveknak megfelelő intézmények és segédszerek, mint színházak, conservatoriumok, casinók stb. Nagyobb városokban a napi sajtó mozgalmá is élénkebb, az irodalom ennél fogva is hatalmasabb lüktetésekben teszi magát észrevehetővé; csak népesebb városokban találja fel a művészet különféle ágazataiban valódi tápláló földjét, úgy hogy a nagyobb városok rendszerint a múzsák és gráciák legkedveltebb székhelyei, miért is az egy országban levő népesebb s nagyobb városok számaránya közönségesen a kulturai élet egyik fokmérőjéül tartatik.

Minél jobban kap lábra az iparszabadság elve, s minél inkább terjed a polgárosultság, annál kevesbé köti ugyan magát az ipar s gyári üzlet a város szűk teréhez, hanem fa-

luhelyeken és síkságon is mindenütt ott üti fel sátrát, hol lételének legkedvezőbb előzményeit leli, mind a mellett azonban ritkán nélkülozi soká valamely iparos vidék, vagy épen ipargazdag hely a díszesebbnek tartatni szokott városi czímet, hanem rendszeren, mihelyt valamely község iparossága és szorgalma által kellőleg kinövi magát, azonnal azon helynek várossá való megkeresztelése be szokott következni, miért jelenleg is még mindig jellemző marad a város és nem-város közti különbség, és közönségesen a városok nagyobb számából is az anyagi és szellemi cultura magasabb fokozatára történik következtetés.

Hazánkban, fájdalom, e tekintetben nagy ingatagság, nagy habozás létezik. Hogy az 1848-ik év előtti alkotmányos szervezetünknel a helységeknek városi rangra való emelése nagyobb nehézséggel járt, a szab. kir. városoknak politikai túlsúlyának korlátozására irányzott köztörekvésben és az akkoron még fenállott jobbágyi kötelék természetében leli egyszerű megfejtését; de jelenleg midőn mindezen viszonyok jobbára megszűntek, semmi ok nem forog fenn, miért nem lenne meghatározható, mit kelljen városnak tekinteni, mit nem, és mindenesetre felette sajnos, hogy legalább az utolsó népszámlálás foganatosítása előtt erről nem volt gondoskodva.

Így történt azután, hogy az utolsó népszámláláskor csak 82 város vétetett fel Magyarország érintett öt kerületében, holott az előbbi 185°/₁ évi összeírásnál 95 város találtatott, hová lett tehát 13 magyar város? és nem könnyen megfogható, hogy e tüneménynek megfejtése miért nem látszott szükségesnek. Mit fog gondolni a külföldi ember, ki e népszámlálási műveletnek sok ezer példányban külföldre ment lajstromait lapozgatván, e feltűnő különbözetre fog bukkanni? Mi, kik viszonyainkat ismerjük, könnyen kitalálhatjuk ugyan a sajtászerű tünemény okát, mi könnyen vizsgáztalódhatunk ezen látszólagos veszteségünk felett, mert tudjuk hogy ez egyedül a kívánt támpontok, és egy törvényes vezérfonal hiányánál fogva szükségképen beálló önkényes eljárásnak egyik közvetlen szüleménye; vagy ne nevezzük el azt eljárási önkénynek, ha például Kapuvárt, Husztot, Técsöt, Visket s egyéb helyeket az utolsó népszámlálás lajstromain városi ranggal

látjuk szerepelni, ellenben a régi és nevezetes püspöki város, Veszprém, például, a mezőváros szerény címével van felruházva; de hogy fog itt a viszonyainkkal kevesebb megismerkedett külföld eligazodhatni, nem fog-e ez által a geographiai tévedések és balismeretek nagy tömege, melyek hazánk felől már eddig is külföldön keringenek, még jobban szaporodni!

Ily körülmények közt nem csuda, ha nálunk csak minden 39 □ g. mértföldre jö egy város, midőn például Csehországban, a hol nem kevesebb mint 355 hely városi címre méltónak találtatott, minden □ mfdre két-három város kerül; de Prágán kívül egész Csehországban csak 8 város van 10 ezernél több lakóval, holott Magyarország itt tárgyalt öt kerületében 26 hely 10,000-nél több lakóval bír; és miért nem volna például Mezővásárhely, mely 42,500 főnyi népességével a birodalom városai közt 14-ik helyen szerepel, vagy a 26—27 lélekkel bíró Csaba, Szentés, Makó, a 19—20 ezer léleknyi Békés, Nagykörös, Félegyháza, Czegléd, Szarvas, a 17—18 ezer népü Mezőtúr, Jászberény, Nyiregyháza, Miskolcz, Bősziromény, a 12—16 ezerrel bíró Gyöngyös, Szolnok, Halas, Pápa, Kalocsa, Duna-Földvár, Kardszag, N.-Kanizsa stb. inkább jogosítva városnak elneveztetni, mint a csehmorvai, alsó és felső austriai, stájerhercegségi és egyéb tartománybeli helyek, melyeknek legtöbbjei alig 2000 főn túl emelkedő népességgel érik be? miután a főismérv, mely egy helynek városi címre való jogosultságának megbírálására sinórmértékül szolgálhat, t. i. a jobbágyi kötelék alóli felszabadulás, és az iparosság utáni főfoglalkodás, a nevezett magyar mezővárosokban épen úgy vagy talán még magasabb mértékben megvan, mint a többi országokban városként szereplő helyeken, vagy megfordítva, miután egy kifejtett iparos jelleg ép oly kevéssé ismertető jele a magyar mint a többi birodalmi kisebb városoknak.

A mezővárosok száma az itt tárgyalt kerületekben az utolsó népszámláláskor 638-al van kimutatva, 43-al több mint az 185°/₁-ki összeírás alkalmával, mi valószínűleg onnan jö, hogy egyrészt több az előbbi összeírásban város gyanánt szerepelt hely az utolsó összeírás alkalmával degradáltatott,

más helyek pedig a mezővárosok közé léptették elő; de miért ütött ki a faluhelyek száma közel kétezerrel kevesebbre, 185°/₁-ben 10637, ellenben 1857-ben csak 8652 faluhely számíttatván, az teljességgel megfoghatatlannak látszhatnék, ha csak e sajtószertű tüneménynek valószínű okát azon körülménybe helyezhetők nem sejtjük, hogy alkalmassint az utolsó összeírásnál csak a katastralis vagy telekkönyvileg együvé írt községek vétettek tekintetbe, midőn ezelőtt nyilván az egyes faluhelyek és telepítvények külön-külön jöttek számba; de az ily eljárási különbség legalább egy-két szóval lett volna érintendő; mit fog a külföldi statisztikus gondolni, ha a két összeírásnak eredményeit minden megmagyarázás nélkül jámbor szelidséggel egymás mellé rakva fogja szemlélni, hogy vajjon mi történhetett azon kétezer faluval, mely egyszerre eltűnt? Miért reánk nézve nem is annyira levertő, hogy a nyert számlálási eredmények fonalán nálunk minden □ mfdön átmérőleg csak 2—3 faluhely található, midőn Csehországban 13, alsó Austriában és Karantánban 15, Krajnában 17, és felső Austriában épen 29 faluhely találhatik hasontérségen; legalább a magyarországi csekélyebb számú, de nagyobb népességű helyek könnyebben felelhetnek meg a társadalmi és állam-élet igényei szülte szükségleteknek, és közrendészeti szempontból is kecsegtetőbb állapotba helyezvők. Szintoly tetemes kevesbülés tűnik fel a házak számára nézve is, az utolsó összeíráskor 114,521 épülettel kevesebb találtatván mint 185°/₁-ben, akkoron 1,214,229, az utóbbi alkalommal 1,099,708 ház számíttatván, tehát százezer-nél több ház időközben leromboltatott, a nélkül hogy újra felépült volna; valóban, ki ezen adatokat olvassa, és a legújabb történettel nem foglalkodott, azt vélhetné, hogy hazánk az utolsó időben népritkító csapásoknak volt szomorú színhelye.

Ily körülmények közt nem vagyunk képesek a városi és mezei lakosok közti arányt hazánkban csak hozzávetőleg is felderíteni, de ez nem is oly nyomatékos, mivel nálunk egyrészt számos még szabad kir. városban is a népnek nagyobb része mezei iparból él, másrészt pedig, mivel nálunk, mint minden csak a legújabb korban az iparosság felvirulása

felé közeledő országban, a síkságon és kisebb helyeken aránylag több gyári vállalat keletkezik mint az ez üzletnek kevesebb előnyöket nyújtó nagyobb városokban.

Jóval többet jelent azon helyeknek számát vizsgálni, melyekben, akár városi cím- és rangra érdemesítve lőnek akár nem, tekintélyes népszám találtatik együtt, mert ily népes helyek mindenkor mint a művelődés magvát magokban hordozó társadalmi pontok jelentékenyebb szerepre hivatvák. és e tekintetben hazánk a birodalom minden országán tútesz, mert ha a 2000-nél több lakóval bíró helyeket vesszük tekintetbe, és azokat az összes helységek általános számához arányítjuk, a magyarországi összes lakhelyeknek 6.8 százalékat 2000-nél több ember lakja, holott Galiciában a helyeknek csak 4%-ja, Csehországban 2.3%-ja, Alsó-Ausriában 1.8%, Stájerhgszben 1.5% és Felső-Ausriában csak 1.2%-ja kérkedik ily népességgel.

Van t. i. az öt kerületben 2000-nél több lakóval dicsekvő hely, és pedig:

a budapesti közig. vidéken	190
„ nagyvárad	„	149
„ pozsonyi	„	123
„ soproni	„	105
„ kassai	„	73

összesen : 640

és ezek közül 26-an a tíz ezeret jóval meghaladó népességnek örvidenek, ezek közül magasúl ki hazánk fájdalom igen is korán eltűnt csillagának a legnagyobb magyarnak egyik örök emlékköve a lánczíd által szétbonthatatlan köteléssel összeházasított várospár Buda-Pest, mely az utolsó népszámlálás szerinti 186.945 főnyi népességével a birodalomnak második városa, közvetlenül Bécs székvárosa után rangozván; — ezek közül emelkedik ki továbbá a birodalom városai közt 8-dik helyen szereplő Szeged városa 62,700 főnyi népével, a birodalom népesebb helyei közt a 13-ik rangot elfoglaló Pozsony városa 43,863 lélekkel, a már említett és városi rangra még nem érdemesült Holdmezővásárhely 42.500 főnyi népességével, Kecskemét városa 39,434, Debreczen 36,283, Arad városa 26,950 főnyi lakossággal stb. Elég az hozzá, hogy a

fenn elősorolt magyar mezővárosok legtöbbjei hasonlíthatatlánul népesebbek, mint az országos fővárosok közt tündöklő Laibach, Zara, Insbruck, Klagenfurt, Troppau, Salzburg stb.

A lakhelylyel mintegy karöltve jár a távollevő belföldieknek az itt tartózkodó külföldiek irányábani viszonya, mely egyszersmind némikép a népesség mozgóságát tünteti fel. És ez ama mozzanat, melyre nézve az utolsó népszámlálás részletei legkevesebbé sem vágnak össze. Van t. i. minden országról egy külön országos átnézet, melyben ki van mutatva, hogy az ezen országba valók közül hányan vannak távol, s miféle más országban tartózkodnak azok, melyben továbbá a külszónaiak is hovátartozásuk szerint számlálva ki vannak mutatva, és ebben, ha a fölvételek egész pontossággal mentek volna fogantatba, oly összehangzásnak kellene lennie, hogy például a Magyarországnál kimutatott itt tartózkodó csehországiak számának azon számmal kellene megegyeznie, mely Csehországnál az odavaló de Magyarországnál tartózkodó csehországiakra nézve fel van véve, valamint viszont a Magyarországnál előforduló Csehországban tartózkodó belföldiek számának, azon számmal kellene megegyeznie, mely Csehországnál az ez országban tartózkodó magyarországiakra vonatkozik, de ebben, mint említettem, semmi összehangzás nem található.

Igy a bennünket illető részlet-kimutatásban 287,668 oly belföldi lakos fordul elő, kik az összeírás alkalmával nem azon helyen találtattak, a hová valók, hanem vagy egyéb helyen Magyarország határain belül, vagy más országokban, jelesen 231,172 ki van mutatva mint az ország más helyén levő

36,166	„	a birod. más országában,
1,258	„	a külföldön levő, és
19,072	„	olyan kiről nem tudatik

hol tartózkodik; már pedig ugyanazon kimutatásból kiderül, hogy a Magyarország más helyén tartózkodó egyének száma az öt kerületben 300,154-re rúg, a birodalom többi országainak részletes kimutatásaiból pedig kitetszik, hogy azokban összesen 73,108 magyarországi tartózkodik, mihez ha még hozzáteszszük a külföldön levőket, t. i. 1258 egyént, a távollevő magyar lakók száma 374,520-ra megy, és ha azokból le-

vonjuk is azon 19072 egyént, kikről nem tudatott hogy hol tartózkodnak, még mindig 355,448 távollevő belhoni találatnak, vagyis 67,780 fővel több, mint a mennyi a részletkimutatásban előfordult.

Szintúgy azoknak száma is, kik mint itt tartózkodó vidéki vagy külföldi egyének feljegyzvék, nem hangzik össze a többi tartományok hason kimutatásaival; mert a helyett, hogy mint Magyarországnál ki van téve, 48,121 más tartománybeli tartózkodik itt, e szám helyesebben 62,644-re rüg, mi következő összevetésből legvilágosabban derül ki, lenne t. i.

távollevő magyarországi az öt kerületnél előforduló orszá- gos kimutatás szerint	itt tartózkodó az öt magyaror- szági kerület- beli kimutatás szerint	idegen az illető tarto- mányoknál elő- forduló kimu- tatás szerint
Csehországban 1089	Csehországból 12764	14,997
Morvában 1057	Morvából 6599	14,082
Sléziában 81	Sléziából 1419	4093
Galicziában 587	Galicziából 9689	15,849
Bukovinában 206	Bukovinából 179	91
Alsó-Austriában) 19605	A. Austriából) 4384	4176
Felső-Austriában)	F. Austriából)	528
Salzburgban 3	Salzburgból 4	60
Steierhegben 1911	Steierhegsgégből 1154	764
Karantánban 29	Karantánból 107	102
Krainában 18	Krainából 115	194
Tirolban 28	Tirolból 384	430
Lombardiában) 844	Lombardiából) 1410	172
Velenczében)	Velenczéből)	473
Dalmáthonban 2	Dalmáthonból 82	142
Austr. tengerp. 919	A. tengerpartól 124	112
Katonai őrv. 136	Kat. őrvidekből 66	315
Temesi bánszágban 5500	Tem. bánszágból 4924	3589
Horvátótországb. 1175	Horv. tótorsz. 1395	1160
Erdélyben 3026	Erdélyből 2922	2355
36166	48191	62684

Ennélfogva nevezetes eltérések mutatkoznak e kétrendű kimutatás közt, és én mindenestre a második helyen álló számjegyzéket helyesebbnek és a valót inkább megközelítőnek tartom.

Ezen utóbbi kimutatás szerint több magyar tartózkodnék ugyan a birodalom egyéb tartományaiban, de az egy Alsó-Austrián kívül, hol a Bécsben levő magyar tisztviselők, egyetemi és müegyetemi hallgatók, az ott mulató főnemesek és birtokosok igen valószínűvé teszik a 39000-re menő tekintélyes számot, legtöbb magyar csak a közös hazának tekintett Temesi bánságban, Horváltót- és Erdélyországban mulat, mi csakugyan valószínűleg megfelel a valónak, és egyedül a Steier-hercegségnél kitett szám látszhatnék némileg feltűnőnek, hol 4943 magyarhoni tartózkodik.

Az idegenek rovatánál is a másodhelyű kimutatás jóval megfelelőbbnek látszik, a mely szerint, legalább a népszámlálás alkalmával, nálunk a cseh, morvasléziai és gácsországi lakosok közül nem kevesebb mint 48,212 egyén tartózkodott. Egyáltalán ezen egész kimutatásból világosan kitűnik, hogy a hazai földnek nescio qua natale solum stb. féle közmondás szerinti vonzó ereje sehol nem mutatkozik inkább, mint a magyar népben, mely nem csak főoglalkodása a mező-gazdaszati iparnál fogva inkább a röghöz van kötve, mint müipar és kereskedés után élő nemzet, de melyben azonkívül a szülőföldjéhez való rendkívüli ragaszkodás nagyobb mértékben feltalálható, mint bármely más nemzetben.

A vallás szerinti különbség.

A mely országban többféle vallásfelekezetek vannak, melyek nem mindenben egyenlő államjogi helyzettel bírnak, ott a különböző kis felekezeteknek egymáshozzi számviszonya már közjogi tekintetből nem csekély fontossággal bír; tekintve pedig a vallástársulatok igényeit, tekintve az egyház és az állam közti kölcsönös viszonyzatot, tekintve az egyes vallás és egyházközségek társadalmi szükségleteit, még nagyobb fontosságot nyer azon statistikai kérdés, hogy miféle számerővel lépnek fel valamely országban az egyes vallásfelekezetek

hitsorsosai, és mily számbeli aránykülönbség létezik a különféle hitvallást követők közt.

Hazánk népei túlnyomólag a római katolika egyház hívei, több mint fele része e hitet vallván, a katolikusok után közvetlenül jönnek a helvét hitvallás követői, majd az ágostai hitvallásúak, kiket a görög nem-egyesültek követnek, a görög s örmény katolikusoknak, valamint a Mózes-vallást követőknek legkisebb osztályrész jutván. De ha az egész birodalomnak Lombardián kívüli népességét valláskülönbség szempontjából vesszük vizsga alá, és azon arányt nyomozzuk, melylyel Magyarországnak népe az egyes államfelekezetbeliek összáamához jutalékképen járúl, egészen más sorozatban jelenkeznek az előbb említett vallásfelekezetek; mert az osztalékarány szerint első helyen a reformatusok, majd a lutheranusok jelenkeznek, azokat az izraeliták és görög egyesültek követik, a katolikusok csak ötödik és a görög nem-egyesültek utolsó helyen sorákozván, mi következő kimutatásból legszólóbban derül ki; van t. i. az utolsó népszámlálás szerint:

	Magyarország itt tárgyalt öt kerületében	a magyaror- szági népes- séghez mérve	az összes bi- rodalomban ban (a vesz- tett lombard részeken kívül)	a magyaror- szágiak a bi- rodalmiak- nak teszik:
római katolikus	4393,468	54.5%	23.530.239	18.6%-ját.
görög s örmény kathol.	674,162	8.3,,	3.477.672	19.4 ,,
görög s örmény n. egyesültek	404.347	5.2,,	2.880.460	14.1 ,,
ágostai hitval- lású	738.923	9.2,,	1.202.445	61.4 ,,
helvét-hitvallású	1477.839	18.3,,	1.926.528	76.7 ,,
izraelita	365.171	4.5,,	1.038.297	35.1 ,,
unitarius	410	0.0,,	49.207	0.0 ,,
egyéb hitfeleke- zetű	91	0.0,,	3.516	2.6 ,,
összesen:	8054.471	100.0	34.108.864	

Az összes birodalmi reformatusokból tehát 76.7% vagy valamivel több mint $\frac{3}{4}$ rész a mai értelembeni Magyarországot nevezi hazájának, az összes evangélikusokból pedig 61.4% vagy közel két harmadrész itt leli hazaföldjét, míg az összes birodalmi zsidóságból 35.1% vagyis több mint egy

harmad rész hazánkat választá el letelepülési helyétől, a görög és örmény katolikusokból 19.4%^o, a latin szert. katolikusok közül 18.6%^o, az óhitűek közül 14.1%^o, végre az egyéb felekezetűekből 2.6%^o, esvén a hasonnemű magyarországi hittársakra.

Az egyes közigazgatási vidékeket tekintve, a rom. kath. vallás aránylag túlynomóbb a soproni és pozsonyi vidéken, holott a görög egyesült egyház a kassai, a nem-egyesült a nagyváradi, az ágostai hitvallás a pozsonyi, és a helvét hitvallás a nagyváradi és utána a budapesti vidéken van legnagyobb arányban képviselve, az izraeliták viszonylagos számereje pedig a kassai vidéken legnagyobb, mint ezt a következő összehállítás mutatja; van t. i.:

	Pozsonyi közíg. vid. általán viszonylag	Soproni közíg. vid. általán viszonylag	Buda-Pesti k. vid. általán viszonyl.	Kassai k. vid. által. viszonyl.	Nagyváradi k. vid. által. viszonylag.
római katolík.	1,247,378	1,324,562	1,088,529	473,798	259,201
görög örm. kathol.	54	124	10,200	465,660	198,124
gör. örm. n. egyes.	252	0	8,508	219	379,037
lutheranus	268,057	189,190	5,922	126,952	95,498
kalvinista	6,203	214,060	44,997	190,618	557,021
izraelita	8,493	64,416	66,189	99,512	50,116
unitarius	83	38	107	70	112
egyéb felekezetű	29	8	54	—	—
együtt:	1,666,994	1,808,729	1,682,810	1,356,829	1,539,109
	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0*

*) Felette sajnos, hogy az utolsó népszámlálás alkalmával azon szerencsétlen polgárok száma nem puhatóltatott ki, kik valamely testi érzék hiányánál fogva kiválólag fogva a társadalmi és államhatósági gyámoklásnak és segélynek igénybevételére szorúlnak, mint a siketnémák, vakok, tébolyodottak, bárgyúk stb. Legáltaláb népesebb városokban tehát kisebb körre szorított kísérleteket lehetett volna tenni, főleg ha a népszámlálást foganatba vett tiszt. hatóságokkal egyébb a statisztika terén tevékeny férfiak közre működve, e fontos viszonyokra legáltaláb a nagyobb városokban vagy csak Buda-Pesten egy kis figyelem fordítottott volna; de az értekezőnek e célra törekvő és hírlapjainkban is kellő megalánylást nyert igyekvése mindaddig siker nélkül maradt; reményljük, hogy a tervben levő statisztikai bizottmány e tekintetben is szerencsésebb leend.

A MAGYAR ÖRÖKÖSÖDÉSI JOG SZELLEME,

SZÉKFOGLALÓLAG OLVASTA

TÓTH LÓRINCZ r. t.

Folytatás.

XII. Az olaszországi régi törvénykönyvek során minden előtt ötlük szemünkbe Theodorich osztrogóth király tövénye, ki leginkább a római jog alapjára építette sovány, és semmi újat és sajátágoást fel nem mutató edictumát. A végrendekezés itt is teljes szabadsággal bír, a római elvek s formák szerint; ha a végrendekező írni nem tud, a hét tanún kívül nyolczadik aláíró is kívántatik; a végrendelet meghamisítása nem csak az örökség és hagyomány elvesztésével büntettetik, hanem halállal is fenyegettetik. A törvényes örökös, ki a végrendekezést gátolja, az örökséget elveszti. A katonáknál (pedig minden góth férfi katoná) semmi formáság nem kívántatik. Végrendelet nem-létében törvényes örökösödés áll be, melynek elve, hogy az örökösödjék, ki az atyai s anyai rokonok közül legközelebb áll az örökhagyóhoz, mindenestre épen tartatván a gyermekek s unokák joga; gyermekek s rokonok után jönnek a házastársak, végre a fiscus. E törvény részletekben igen szegény s jelentéstelen, azért a későbbi olasz törvényekben nyomokat alig hagyott.

Későbbben a longobardok germán faja foglalta el Itáliát, s a longobard királyok törvényei, egyesülve a római joggal, lettek alapjai a középkori olasz törvénykönyveknek. A longobard törvények „*Lombarda*“ nevet viselő gyűjteménye tartalmára nézve határozottan germán szellemű, s alig-alig mutat római jogeszméket, de a formák tekintetében ki nem vonhatta magát az olasz földben gyökerező római jog hatása alól. Tisztán germán, s a római „*dos*“ természetével ellenkező fogalom, hogy a völegény a menyasszonynak jegypénzt (*meta*) ád, hogy a leány önálló soha sem lehet, hanem mulhatatlanul valakinek, ú. m. atyjának vagy fivérének, vagy rokonának, vagy végre ezek nem-létében a királyi udvarnak (*curtis regis*) gyámsága (*mundium*) alatt áll; ha a völegény az eljegyzett leányt el nem

veszi, a gyám (*mundualdus*) követelheti a jegypénzt, mely ez esetben a leány tulajdonává lesz, bár az máshoz megy is nőül, kivéven, ha a vőlegény a menyasszony hűtlenségét, vagy eljegyzés után származott nyavalyásságát bizonyítja, mely esetben az adott jegypénzt visszanyeri; ha az eljegyzett leány máshoz megy nőül, férje köteles a gyámoknak s az előbbi vőlegénynek birságot fizetni. A métán kívül a házasság végrehajtása utáni napon kelengyét (*moringot*) is adhat a vőlegény, mely vagyona negyedrésséig emelkedhetik; ezentúl jogosan semmit sem ajándékozhat nejének, (s ez már római jogfogalom). Ha a nő, első férje halála után másik férjhez megy, vagy *mundualdus*ához visszatér, ő, vagy a második férj a méta felét vissza tartozik adni az első férj örököseinek. A jegypénzadás a longobard törvény szerint annyira mellőzhetetlen kötelesség, hogy ha azt a férj nem adott, annak örökösei is tartoznak adni. Szokás szerint a nő is hoz férje házához hozományt (*faderfium*), melyet atyjától vagy testvéreitől kap, ennek mennyisége azonban egészen ezeknek tetszésétől függ. Az ily hozomány a nővérekkel osztálynál beszámíttatik, a mi a jegypénzzel s mórínggal nem történik; s a nő halála után, gyermekei- vagy rokonaira száll. A „*mundiumról*“ szóló tan, mely a longobard jogban oly nagy szerepet játszik, egészen germán szellemű, s e szellemben különbözik a római tutelától. — Az örökösödés e törvény szerint, szinte világosan feltünteti a germán jogfogalmakat. Első s legközelebbi örökösök a fiúk, és ugyan a legrégebb longobard törvény szerint, úgy a törvényesek (*fulboran*) mint a házasság-kivüliek, csak egyenletlen részekben. Ha valakinek egy törvényes, s egy vagy több természetes fia van, a törvényes fiú két, s a természetes fiú vagy fiúk csak egy részt kapnak az örökségből; ha két törvényes fiú van, ezek négy részt, s a természetesek csak egy ötöd-részt, ha három törvényes fiú van, ezek hat részt, s a házasságkivüliek csak egy hetedrész kapnak, sat. Ennél többet senki sem juttathat természetes fiainak, a törvényesek beleegyezése nélkül. Ha egy törvényes leány s egy házasságkivüli fiú állnak egymás mellett: a három részre osztott örökségből egy részt kap a leány, egyet a fiú, s egyet a legközelebbi rokonok, vagy ezek nem-létében a királyi udvar (a *fiscus*);

ha több törvényes leány s több természetes fiú létezik, a leányoké az örökség fele, a fiúké annak egy harmada, s a rokonnoké vagy fiscusé egy hatoda. — Fiát, annak vétke nélkül, az örökségből senki ki nem zárhatja, s annak részét másnak nem ajándékozhatja; egyik fiút azonban a többi felett, határozott arányban, s nem épen önkényesen, hanem méltányos okokból, megkülönböztetheti. A kitagadási okok a római törvényével egyenlők. Ha az atya, kinek gyermekei nincsenek, vagyonát elajándékozta, ez ajándékozást visszavonhatja, ha későbben akár törvényes, akár természetes gyermekei születnek. Az osztozó fiúk nem osztják fel azt, a mit hadban, vagy királyi szolgálatban kerestek; a mi a római jognak „peculium castrense“ felőli tanához hasonlít. Tisztán germán jogfogalom, hogy, ha fiúk vannak, a leányok törvényesen nem örökösödnek, hanem meg kell elégedniök azzal, a mit atyjuktól vagy testvéreiktől ajándékba kapnak, de fiúk nem-létében a leányok a legközelebbi örökösök, kikkel azonban a házban élő, s az atya mundiumában levő nővérek egyenlően örökösödnek, a mi egészen sajátos longobard jogi fogalom. A leányok az atya örökjének egy harmadától meg nem foszthatatnak, s a szabad rendelkezés csak kétharmad részre áll; úgyszinte ha ki gyermektelen korában vagyonát elajándékozta, egy leánya születvén, az ajándék egy harmadrészre nézve, s több leánya is születvén, felére nézve megsemmisül. Ha a longobard apának fia mellett egy vagy több hajadon leánya van, ezeknek vagyona negyedrészt hagyhatja; ha több fiú van, úgy csak a hetedrész, de férjhez ment leányainak ez esetben is a negyedrészt. Az örökösödő leányok szinte részesülhetnek előnyös megkülönböztetésben, bizonyos arány szerint, s méltó okokból. — Ezen örökösödés áll úgy az atya, mint az anya vagyonára nézve. Az ágak szerinti örökösödés és képviseleti jog, mely eredetileg, a távolabb utódoknak a közelebbiek általi kizáratása divatozván, nem létezett, későbben a római jogból átvétetett. Utódok vagy lemenők nem-létében az atya örökösödött, kit a fiú nagy ok nélkül szinte ki nem zárhatott, s azután a többi fiágú felmenők következtek, de itt már képviseleti jog nélkül, t. i. a közelebbi mindenkor kizárta a távolabbat, s az anya sohasem örökösödött. Végre teljesen germán

zamatú, s a római jogeszmékkel ellentétben álló jogszabály az oldalagos örökösödés szabálya is, hogy t. i. csak atyától rokonok örökösödhetnek, s az anyától oldalrokonok, valamint maga az anya, kizárattak; az atyai rokonok közt pedig a közelebbi mindenkor kizárta a távolabbat, s képviseletnek hely nem adatott. — A nő a férj után sohasem örökösödött, s a férj a nő után csak úgy és annyiban, ha egyszersmind annak gyámságát (mundiumát) megszerezte, s *közös gyermekek* nemlétében, tehát csakugyan a nő előbbi házasságából származott gyermekeinek kizárásával. Azonban a férj nejének haszonélvezetet rendelhetett, mely azonban a jegypénzen, s möringon túl, csak a vagyon felére terjedhetett, ha közös gyermekek, s annak csak egy harmadára, ha előbbi házasságból származott gyermekek léteztek; a nő halála vagy újbóli férjhez-menetele után ezen haszonélvezet a férj örökösére szállt. Törvényes örökösök hiányában a *fiscus* örökösödött.

A végrendeleti örökösödés a longobard törvényben csak igen tökéletlen alakban szerepel; az élők-közi s halál-eseterei ajándékozás nincs megkülönböztetve; az életbeni ajándékozást is, ha egész vagyonra kiterjed (*garathinx*), szabad tanúk előtt kell tenni, mint a végrendeletet, s az ajándékozást csak azon okokból lehet visszavonni, melyek a kitagadásnak törvényes okai; midőn hát a római végrendeletnek fő-fő jellege a visszavonhatóság, a longobard törvény szerinti ajándékozásban épen ezen lényeges. jellemvonás hiányzik. — Az élő által megajándékozott épen úgy tartozik eleget tenni az ajándékadó hitelezőinek, mint az örökös. — Nagy Károly ideje óta a végrendeletnek két tanú előtt kelle alkottatni; a betegekre nézve kedvezéssel viseltetett a törvény; az idegeket kizárta a végrendelezési jogból, ha csak a fejedelem arra külön engedelmet nem adott. — Egyébiránt kinek gyermeke, vagy örökösödési joggal bíró előde nem volt, szabadon rendelkezhetett vagyonáról, akár életében, akár halála esetére; de későbbi törvény szerint, mely az eredeti longobard fogalmak helyébe a keresztény egyházi eszméket ülteté, meg nem engedett házasságból származott gyermekeknek semmit sem volt szabad hagyni. A „*lombarda*“ végrendelete tehát, mint ez adatokból látszik, nagyon különbözik a római vég-

rendelet meztelen s korlátlan önkényétől, s csak a kitagadási okok vétettek egészen a római törvényből; s általában a római jog szellemének befolyása e törvényben alig-alig mutatkozik, hanem annak csupán külformái fogadva el. Később az eredeti germán szellem mindinkább enyészik, s elbágyad a római jog befolyása alatt; a természetes gyermekek örökösödése, a közelebbi ág elsőbbsége a lemenő örökösödésben, kimúltak a törvényből; a római jog képviselője, ágak szerinti örökösödése, az egyházi jog ellenszenvé a házasságkivüli gyermekek irányában, sat. vergődnek érvényre.

Másik része a longobardiai törvényhozásnak: a *feudális* vagy *hübéri* törvény, melyről szinte áll, s talán még nagyobb mértékben, hogy tartalma, húsa és vére germán, formái pedig a római jogból kölcsönözvék, s ez utóbbi amannak kiegészítőjéül fogadtatott magában a törvényben. A hűbér nem közvetlen, önálló, független, hanem egy főbb úrtól bizonyos feltételek alatt adományozott tulajdon, az örökösödési jog tehát nem foly annak természetéből, sőt az adományozónak a vasallus irányábani személyes viszonyával össze nem fér, s csak úgy talál helyet, ha az adomány-levélbe bele van foglalva; a hűbér átmenete a vasallus fiaira nem örökjogi úton, hanem a főúr által megújított, megerősített adományozás folytán történik. A hűbérbeni következtetést, melyet örökösödésnek nevezni szorosán véve nem is lehet, nem az utolsó birtokoshozi rokonsági viszony, hanem az első szerzőhezi vonatkozás határozza meg; a birtokos nem önjogú, hanem csak képviselője az első szerzőre ruházott, s ennek maradékaiban az adományozó beleegyezésével tovább élő birtokjognak; mihelyt e térről lelép, azonnal jog-alapját veszti. Innét, míg az örökjogban az örökösödési jog és örökösödési sor v. rend összeesik, s egyesül, e kettő a hűbéri jogban egymástól különböző s eltérő lehet. Mindenkinek, a ki az első szerzőtől származik, meg van azon joga, hogy a hűbérben következhessek, de ezen jogosultság még nem dönti el a másik kérdést, hogy ki jöjjön birtokba? s az örökösödési jog mellett még örökösödési sorozatot is kell felállítani; amattól függetlenül. Kik erre nézve, a látszat által megcsalatra, azt mondanák, hogy ugyanezen eset, minden végrendeletkivüli törvényes örökösödésnél épen úgy fenforog,

nagyon hibáznának, mert a különbség igen lényeges. A közönséges törvényes örökösödésben ugyanis a családtagok közül csak az bír örökjoggal, kire az örökösödési sor jött, s azon elv áll „viventis nulla successio“, a hűbértoklási egymásra következőkben pedig a birtokhozi jog nem az utolsó birtokostól, hanem az első szerzõtől származik, s már az utolsó birtokos életében is létezik örökjog, az örökösödési sorrend bekövetkezte előtt. Egyenes lemenő vonalban ez ugyan észre nem vehető, mert az utolsó birtokos fia egyszersmind az első szerzőnek is utóda, s e vonalban a római jogból átvett képviselet is helyet talál, azaz: előbb meghalt fiúk fimaradékai együtt örökösödnek az élő fiúkkal, de az utolsó birtokosok oly oldalrokonai, kik nem egyszersmind az első szerző utódai, bár a rendes örökösödés szerint az utolsó birtokos után örökösödni fognának, a hűbér birtokába nem jöhetnek.

A hűbér azon természetéből, hogy benne nem a rokonsági, s ezen épült törvényes örökösödési, hanem a feltételes adományozási elv uralkodik; egyenesen foly: 1.) hogy a nő utódok rendesen nem, s az úgynevezett női hűbéreknél is csak fiutódok nem-létében örökösödhetnek, miután a hűbér után kikötött szolgálatok oly természetűek, hogy azokat csak férfiak teljesíthetik; 2.) hogy a fölmenők épen nem örökösödhetnek, kivéven, ha valamely atya, fia javára a hűbér birtokba vételéről lemondana azon fentartással, hogy ha a fiú előtte hal meg, a hűbér reá visszaszálljon; ez esetben pedig a következő, nem hűbéri természetű, hanem szerződésből, fentartásból folyó. 3.) hogy oly utódok nem örökösödhetnek, kik az adománylevélben nem foglaltatnak, kik p. o. a vasallus önkénye által lettek családtagokká, fiúvá fogadás, vagy törvényesítés útján; vagy a kik, bár vérszerinti utódok, nem képviselhetik az első szerzõt azon szolgálattételben, mely az adományozás feltétele; p. o. papok, testi s lelki nyavalyában szenvedők. 4.) hogy férj és nő nem örökösödhetnek egymásután a hűbérben.

A germán természetű s eredetű hűbéri jogra azonban, az olasz ég alatt, tetemes átalakító befolyással voltak a római jog elvei, melyek minden kétes esetben segédül vették; így különösen az oldalrokonok örökösödésénél oda vezettek, hogy az első szerzőhezi vonatkozáson kívül az utolsó birtokoshozi

viszony s rokonsági fok is tekintetbe vétetett, a hagyaték hűbéri s allodialis alkatrészei összevegyítették, sat. A longobard hűbéri törvény egyébiránt külsőleg szerkezetére s díszes előadására, gondos feldolgozására nézve egészen a római jogot utánozó, s azzal, és a canoni joggal együtt a későbbi középkori olaszországi codexek és statutumok anyagát s formáját képezi, melyekben a frank és német uralkodók által behozott germán elemek csak igen kis és jelentéktelen részt foglaltak el. Ilyen városi statutumok korrend szerint, a *pisai*, *ferrairai*, *modenai*, *milanói*, *veronai*, *pistojai*, *velencei*, a tizenkettedik s a tizenharmadik századból, mindnyájan a római, s longobard jogok alapján készülve, s hol csorbaság mutatkozott, ezek segélyével élve, nagy eltérések s eredetiség nélkül, mely itt ott csak a későbbi módosításokban mutatkozik, s leginkább egyes városok politikai érdekeiben találja okát s eredetét. Néha azután ezen módosítások nevetséges összeolvasztásai a helyesen össze nem férő római, germán s egyházi jogelveknek. Legnevezetesebb s kidolgozottabb ezen statutumok közt a *pisai*, mely sok eltérő sajáttságot mutat. Itt a fiúkat végrendeletileg kizárni nem lehet, sőt egyiket a másik fölött megkülönböztetni is csak úgy, ha annak túlnyomó érdemei bizonyíttatnak, s csak bizonyos arányban, s a megrövidített gyermekeknek joguk van ellenkezőt bizonyítani. Ezen kitételek joga ki van terjesztve a férfi-gyermekek minden utódára. A nőnemű utódoknak, ha fiúk léteznek, meg kell elégedni jegypénzökkel, mely az atya tetszésétől függ, de a fiúk törvényes részét meg nem rövidítheti. Végrendelet nem-létében is a fiúk elsőbbséggel bírnak a leányutódok felett, s kizárják a leányokat, de a fiúk leányutódai a fiúkat képviselik, s így a fiútól leányunoka együtt örököl az atya fivérével. Ha fiak nincsenek, a leányok örökölnek, de ha leányok jönnek össze fiútól leányokkákkal, sajátos, hogy a leányok a leányokat egészen ki nem zárják, hanem fejenként örökösödnek, de úgy, hogy a leányok magok közt áganként számítják fel az örökséget, s csak a leányokkal szemközt tekintetnek fejenként örökösödnek. Ha lemenő utódok nincsenek, a felmenők, de csak az atya ágán, s a távolság foka szerint örökösödnek, s ezekkel együtt következnek az ugyanazon atyától fivérek, s

ezek fimaradékai, ágak szerint (in stirpes). Ha fivérek s ezek fiutódai nem léteznek, az ugyanazon atyától nővérek következnek, és ugyan az örökhagyó már terhes nővére a meghalt fivér leányaival ágak szerint. A szépapát kizárják a fivérek s azok fiutódai, de nem a nővérek s azok utódai. Ha felmenők nincsenek, az atyától rokonok örökösödnek, s előbb mindenkor a fineműek; ha ilyenek nincsenek, a nővér következik a meghalt fivér leányaival együtt; azután az atya fivérei s azok gyermekei, — ilyek hiányában a nővér leányai, az atya fivérének leányai; az atya nővére, sat. végre az atyától rokonok a negyedik fokig, a firokon mindig megelőzvé a nőrokont. A negyedik fokon túl a római jog szerinti örökösödés áll be; csak-hogy a hasonló távolsági fokon álló atyarokon megelőzi a hasonló fokú anyarokont. Az anya, ha második házasságra nem lép, annyit kap haszonélvezetre a fiú vagy leány vagyonából, a mennyit a római törvény szerint valóban örökölt volna. A negyedik fokon túl levő atyai rok onokat megelőzi az anya az örökösödésben, valamint az összes anyai rokonokat; a méhéből származott leánynyal, annak gyermekeivel egyenlő részt vesz. Ha a fiú végrendeletet alkot, anyjának kell hagynia, mint kötelesrészt, harmadrészét azon vagyon haszonélvezetének, mely végrendelet nem-létében az anyát illette volna, minek azonban határozott összegben túl menni nem szabad.

A régi majlandi statutum ettől sokban lényegesen különbözik. Két tanú elég a végrendeletkezéshez, s ahoz nem szükséges sem írás, sem a tanúk pecsége. A nőket kizárja minden atyarokon. Férj és feleség éppen nem öröklök egymást, s az anya sem gyermekeit. Az atyának nincs megengedve fiai közt kitüntető különbséget tenni, kivéve a majlandi határban fekvő földekre nézvést.

Kitetszik ezen adatokból, melyeket többekkel halmozni nem akarok, hogy e törvényekben római s longobard elvek vannak vegyítve, és pedig a régibb időkben elég csodálatos összeférhetetlenségben, mely csak későbbi törvényhozási munkálatok által simíttatik ki némileg; a longobard *meta*, s római *dos*, a szabad végrendeletkezés, s a nők kizáratása, köteles-rész, s egyes gyermekek megkülönböztetése vannak egymás mellé rakva; a germán elem felolvadása a rómaiban, leginkább a házastársak vagyoni viszonyaiban mutatkozik; míg ugyanis a germán

népeknél jellemző a házastársak vagyonszövessége, Olaszországban a római „dos“ tana vett erőt, s nincs meg a jellemző vagyonszövesség, el van tiltva a házások közötti ajándékozás. A végrendelet-kívüli örökösödésben a férfiaknak germán jogból vett elsőbbsége a nők felett, s ez még az anyai örökségre nézve is, mindenütt be van véve, bár itt-ott nincs következetesen keresztülvive, p. o. a fiútóli unoka együtt-örökösödése az örökös leányaival, ilyen következetlenség. A nőneműek örökösödése természetellenes törvények által van rájuk nézve mostohán rendezve, melyre a kornak férfiakra támaszkodó harcziás szellemén kívül azon félelem is adott ez apró respublikákban okot, hogy a vagyon idegen államba ne vándoroljon. A szükségörökösökről szóló tan nem római szellemű, s a végrendelet nem bír a család ellenében azon meztelen önkény jellemével, mint a római; alakjára nézve hasonlít ugyan a rómaihoz, de, bár külformáságai könnyebbek (mert érvényére 5 vagy épen 2 tanú jelenléte elegendő): tartalma sokkal korlátoltabb, s a családi örökösödés természetes elve nagyobb erőt fejt ki. A későbbi codificációk a kidolgozatlan formákat mindinkább kiművelték s meghatározták, legkiválóbb gondot fordítván azonban a férfiaknak nők feletti elsőbbségére.

A nápolyi királyságban egyes városok szokásjogai nem bírnak az általános állami törvényhozás mellett oly nagy jelentőséggel, mint Olaszország éjszakibb részeiben. A longobard törvények itt egész tisztaságukban hosszas ideig divatoztak, a későbbi jogban pedig mint sajátos vonások tűnnek fel: hogy Nápolyban csak a nyilvános végrendeletek érvényesek; hogy a szerzett és ősi vagyon meg van különböztetve, s míg amarról mindenki szabadon rendelkezhetik, ha gyermekeit a kötelestől meg nem fosztja, az atya tartozik az ősi vagyonnak legalább felét gyermekeinek hagyni, még pedig úgy, hogy egyik se bírjon elsőbbséggel a többi felett. Collationnak s kitagadásnak azonban, törvényes okokból, helye van. Ha gyermekek nincsenek, a szerzett vagyon egészéről szabadon lehet rendelkezni, az ősi vagyon felét a legközelebbi rokonnak kell hagyni. A nő szabadon rendelkezhetik a férjétől nyert ajándékokról, de ősi vagyonának s a dosnak csak tízedrészét hagyhatja másoknak, ha gyermekei vannak. A vég-

rendeletnélküli örökösödés tanában, mely szerint a nők egészen kizárattak a nemesi örökösödésből, Frigyes császár lényeges változást tett, miszerint azontúl, finemű utódok nem-létében, a leányneműek is örökösödjének a távolb firokonok kizárásával. A városok szokásjoga szerint fi- és nőnemű utódok együtt örökösödnek, ha a férfiak a leányokat tizenhat éves korukig férjhez nem adták. A lemenők után következnek a felmenők, és ugyan a római jog szerint, s úgy hogy az atyai s anyai vagydon közt semmi különbség se tétetik, kivévén, ha az atya szerződésileg lemond fiának anyai, s az anya annak atyai vagydonbani örökösödésről. Felmenők nem-létében az atyai oldalröli rokonok örökösödnek az atyai, s az anyai rokonok az anyai vagydonban, a fok közelsége szerint, oldalrokonok hiányában, római jogelvek nyomán, a házastársak s a fiscus. — Lényeges különbséget látunk tehát a fenebb ismertetett olasz statutumok s a nápolyi szokások közt főleg abban, hogy itt a nőnem természetellenes, s csupán politikai tekintetek által parancsolt hátrátétele, a házások közti ajándékozások aggodalmas eltiltása, az anyának minden atya-rokon általi kiszoríttatása nem található. El van ismerve a család természetes joga az által, hogy a férfi-ági rokonok a leány-ágiakat ki nem zárják. Más részről azonban érvényre jutottak a hűbéri aristokratia érdekei által parancsolt intézkedések is; a nemesség Nápolyban valódi, s a városok patriciusától különböző várnává (kasztzá) fejlődött, s a hűbéri elv sehöl sem terjedt ki annyira az olasz földön, mint Nápolyban. Innét kétféle jogelvek jutottak uralomra, t. i. a hűbéri és a közönséges polgári jogéi. A nemesi törvényhozásban fő szerepet játszik a család fentartásának gondja; ez hozza magával a fiak elsőbbségét a leányok felett, ez következteti, hogy az ősi javakról szabadon intézkedni nem lehet. Ezen különbség az ősi és szerzett javak közt különös figyelmünket igényli; mert rokon azon hazai törvénynyel, mely a nápolyi eredetű Lajos királytól származva az ősiséget nálunk megteremté. Nápolyban mégis kevésbbé van az ősiség kifejlödve, csak a köteles-részek nagyobb mértékében áll. A család fentartás elvéből foly az atyai s anyai vagydon fenebb említett megkülönböztetése is, hogy t. i. mindenik nemzetség megtartja a magáét, s az örökhagyó személye nem képezi a

kizárólagos kiindulási pontot, hanem visszamegy a törvény a vagyon eredetére, s az örökhagyó halála után azon ág lép az örökösödés jogába, melyé volt a vagyon eredetileg.

Szardínia tizennegyedik századbéli törvénykönyve a „*Carta de Logu*“ szerint a házások vagyon-viszonyai részint római jogelvek, részint ó germán elvek szerint szabályozvák, mely utóbbiak vagyonszövetséget állítanak fel a házások közt. Későbbben a római jogelvek győztek e tekintetben. — A végrendekezés a lelkész előtt is, különben pedig legalább 5 tanú jelenlétében történhetik. A fiakat s finemű utódokat az ösiből kizárni nem szabad, kivévén, ha erre méltó ok volna, melyet a végrendeleti örökösnek egy hónap alatt kell bebizonyítani. Egyébiránt a végrendekezés egészen szabad, s a köteles-rész nem ismertetik. Végrendelet nem-létében a gyermekek örökösödnek; a fiúk elsőbbséggel bírnak a leányok felett; az anya örökösödési joga is ki van mondva, egyébiránt a törvényes örökösödésről szóló rendelkezés igen hiányos.

Átmelve már az olasz földről azon román faj lakta országba, mely a mórokat legyőzött nyugoti góthok, a lovagiság, nemzeti s családi büszkeség, s egyszersmind alattvalói hódoló hűség hazája, t. i. Spanyolországba, az itteni középkori jog alapja a nyugoti góthok őstörvénye, az úgynevezett *Fuero juzgo*. Ezen őstörvénykönyvnek a házasságot illető rendeleteiben fő szerepet játszik felváltva a vallásosság s a fajbüszkeség. A jegyváltás kötelező erővel bír, s a házasság erre következő két év alatt végrehajtandó; a férfinak nem szabad magánál éltesebb nőt elvenni, mi a faj erőteljességének árt-hatna, s a férfi méltóságának; a férj halálára következő gyászévben nem szabad az özvegynek férjhez menni, vagy férfival közöskölni, s az ellenkezőleg cselekvőt nem csak becstelenség sújtja, mint Rómában, hanem vagyona felének vesztesége is az első házasságból születettek, vagy az első férj rokonai javára; — mert az új házasság a faj-tisztaságot bizonytalanná tenné. — Saját rabszolgájával közösködő szabad nő halállal büntetetik, s azzali házassága érvénytelen; a kivégezett után előbbi házasságból születettek vagy rokonai örökösödnek harmad íziglen; ezek hiányában pedig a király; idegen rabszolgát szerető nő két ízben megkorbácsoltatik, harmad ízben vagy

az atyai házba küldetik, vagy ha onnét elbocsáttatnék, a rabszolga urának szolgálója lesz, s a született gyermek atyja állapotát követi. Hasonló kemény büntetések várnak a szabad férfira is, ki rabszolganőt vesz feleségül. De a házasság érvényes lesz, ha a rabszolga vagy szolgáló ura azt megengedi. Fő és lényeges feltétele a házasságnak a jegyajándék, melynek mértékét az illetők vagyonához képest a törvény határozza meg, s mely a házasság méltóságára szükségesnek tekintetik. Ha a nőnek gyermekei nem lesznek, möringjával tehet, a mit akar; ha végrendelet nélkül hal meg, férjeé lesz a jegyajándék, vagy ennek örököseié. Egy éven túl tartó házasságban meg vannak engedve a kölcsönös ajándékok; első évben csak nagy betegség esetében, s csak írásban foglalva, s ez által megnehezítve.

Az elválás csupán házasságtörés esetében van megengedve, de ekkor azután szükséges is. Az ezt illető törvény igen szigorú. Ki a nővel paráználkodik, a férj rabszolgája lesz; a házasságtörő férj vagyonát, ha gyermekei vannak, ezek öröklik, ha nincsenek, azon nő férje nyeri a házasságtörő vagyonát, kivel ez paráználkodott, a házasságtörés fogalma pedig az eljegyzett menyasszonyra is kiterjed, ez és szeretője vagy az eljegyzett helyébe fogadott férje a völegény tulajdonává lesznek, úgyszintre a házasságtörő nő is azon férj nejeinek rabszolgálójává lesz, kivel paráználkodott. A parázna nő férje, atyja, sőt testvérei is megölhetik azt. Ha később a házasságtörő férfi a házasságtörő nőt el akarja venni, ez a szülék engedelmeivel megtörténhetik, de ezek kitagadhatják őket az örökségből. Hogy a házasságtörés napfényre hozassék, a rabszolgákat kínpadra lehet vonni, s ilyenkor nem szabad azokat felszabadítani oly célból, hogy tanúságot ne legyenek kénytelenek tenni. Ha a férj panaszt tenni nem akarna, a bíróság s a rokonok kötelesek ezt tenni, kiknek ez esetben a vagyon ötödrésze adatik. De a férj csak úgy nyeri házasságtörő neje vagyonát, ha a bűn után vele együtt nem él; ellenkező esetben a nő rokonai nyerik azt. — Az atyai hatalom hasonló szigorúsággal működik; az atya gyermekeit büntetheti, verheti; leányát kénye kedve szerint férjhez adhatja, s ez ellent nem mondhat akarátának; ha ez ellen menne férjhez, férjével együtt átadatik annak, kit az atya rendelt férjéül. S az atyá-

nak e zsarnoksága halála utánra is kihat, végrendeletében férjet rendelhet leányának; ennek jegypénzét magához veheti örzés végett. El jog, ha atya nincsen, átmege az anyára, s azután a fivérekre, vagy az atya testvéreire. De ez utóbbiak már csak a családgyűlés meghallgatása után intézkehetnek. Mit a fiú atya vagy anyja életében a királytól vagy kegyuraitól nyer, arról mint tulajdonáról szabadon rendelkezhetik; de az anya vagyonának haszonélvezetét az atya megosztja nem-házias gyermekeivel; a házias gyermekektől csak egy harmadot kívánhat; az atyával egy háztartásban élő fiú minden egyéb keresetének egy harmadát atyjának tartozik adni. — A rokonság fokai a római jog szerint számíttatnak; a hetedik fokkal képződött az örökösödésre hivatott rokonság, s valószínűleg ezen fokig terjedt ki a családi tanácsban részvétel is.

A szabad rendelkezést, mely a nyugoti góthok törvénye szerint korlátlan volt, még akkor is, ha utódok léteznek, Chindaswind király megszorította. A szülék gyermekeiket s utódaikat ki nem zárhatják, de vagyonuk egyharmadában kedvező megkülönböztetést tehetnek gyermekeik közt, s ezen előhagyományokat bárminő feltételekkel terhelhetik. E harmadrészen túl is vagyonuk egy ötödét szabadon elhagyományozhatják; a mit pedig valaki a királytól kapott, arról teljes szabadsággal rendelkezhetik. Az ötödrészen túl, ha gyermekek vannak, senki sem rendelkezhetik idegenek javára, kivéven, ha a gyermekek nagy bünt s szüleik ellen tettleges bántalmakat követtek el, melyeket ezek meg nem bocsátottak, mit azonban a bírónak kell ítéletileg kimondani. A nő, jegypénzének csak egy negyedéről rendelkezhetik idegenek javára, a többit gyermekeinek tartozik hagyni. A végrendelet külső formáságaihoz tartozik, hogy az a végrendelező s a tanúk által aláírva s megpecsételve (de az első magában is elég) elkészülte után hat hó alatt a lelkésznel letétessék; vagy a végrendelező által alá nem írt végrendelet valódiságára a tanúk ugyanannyi idő alatt megesküdjének, mit ha elmulasztanak, büntetés alá esnek, különben pedig a hagyatéki készpénz harminczad részét kapják jutalmúl. Végrendelet élő szóval is tehető, s ez esetben ismét a tanúk esküje erősíti azt meg.

Végrendelet nem-létében a gyermekek s utódok nem

különbsége nélkül örökösödnek, képviseleti joggal, a közelebbi ugyanazon ágon kizárva a távolabbat. Utódok nem-létében az atya s anya, s a többi felmenők a fok közelsége szerint, azután az oldalrokonok, és ugyan a fivérek s nővérek, kik ha már elhaltak, gyermekeik nem ágak-, hanem fejenként jönnek az örökösödségre; majd a távolabbi rokonok ugyanazon módon a hetedik fokig; végre ha ilyenek sincsenek, a férj és feleség kölcsönösen. Szükség-örökösök csak a lemenők, a többinek nem jár köteles-rész. Az atya halála után született gyermekek egyenlőknek tekintetnek az annak életében születettekkel, de ha az atya vagyonáról végrendeletet tett, vagyonának csak harmadát követelhetik. Ha gyermektelen férj és nő egymásnak hagyják vagyonukat, s későbben gyermekük születik: a végrendelet megsemmisül, s az életben maradó házastársa csak $\frac{1}{3}$ -öt kap, de a házasság előtt tett hagyomány érvényben marad. Az örökösök viselni tartoznak az örökhagyó terheit.

Mutatják e részletek, hogy a nyugoti góthok törvényei, melyek a későbbi spanyol törvénygyűjteményeknek is alapul szolgáltak, sokat felvették a római jog elveiből. A házasság lényegesen nem különbözik annak római fogalmától; a házastársak megtartják elkülönzött vagyonukat, s csak akkor örökösödnek egymásután, ha már a legtávolabb atyai rokonok sem léteznek. Egy kis különbség mutatkozik a házastársak közti ajándékozásokra nézve, mert ezek csak a házasság első évében tiltatnak, midőn a szerelem nagyobb ereje e részbeni túlságra ragadhatna.

Ellenben germán-góth jogeszmé a nőnek adott jegyajándék, mely a házasság lényegéhez tartozik; a rang s polgári állás szigorú tekintetbe vétele; az atyai hatalomnak az anyára s rokonra is átszállása; a család nagy befolyása. Az atyai hatalomnak a fiúk keresményére vonatkozó része ugyanaz a római jog „peculium adventitiumok“ felőli tanával: A római „tutela“ s a germán „mundium“ eszméi vegyülve mutatkoznak. Az örökjog, mely a korhoz mérve, melyben létrejött, bámulandó tökélyű, s elveire nézve a legfejlettebb jogokkal mérkőzhetik, római és germán eszmék jól kigondolt összeolvasztása. A nyugati góthok törvénye, valamint a római

jog ismeri a végrendeleti s végrendeletkivüli örökösödést, de nem szegezi ezeket oly élesen egymás ellenébe, mint a római jogtudomány, mely későbbben a szükség-örökösök tanában talált azután összekötő lánczolatot a kettő között; a vizigóth jogban nem úgy van az eszme felállítva, hogy a gyermekek követelhetnek köteles-részt, hanem az örökség ezektől el nem vétethetvén, inkább azon rész van meghatározva, melyet a gyermekek a szülék szabad rendelkezésére hagynak. A családi kötelék hát itt nagyobb kegyelet tárgya, s még a gyermekek előhagyományai, vagyis az egyik gyermeknek a többiek rövidségével hagyható nagyobb rész is kellő arányba van hozva azon részszel, mely idegeneknek hagyható. Itt tehát a germán elv az alap, mely végrendeleteket nem ismer, hanem a családi kegyeletet, a vérszerinti örökösödést tüzi zászlójára, melylyel összeköttetésben van a családi tanács, s a családi vérbosszú, azonban a szabad rendelkezésnek is nyílt tér van hagyva ott, hol utódok nincsenek. — A végrendeletkivüli örökösödés, a fokok számítása, a férj s feleség örökösödésének az összes jogosított rokonsági fokok mögé szorítása, az örökösödés tárgyainak, ingónak s ingatlannak meg nem különböztetése, egészen a rómaiakkal egyenlő tanok. Kivételt képez, hogy a felmenők a testvéreket megelőzik, hogy az egész és féltestvérek nem egymásután jönnek, hanem mindegyik azon ágon örökösödik, melyen az örökhagyó vagyont nyeré; hogy lovak s fegyverek a hagyatéki vagyon összes tömegéből kivételnek, sat.

Az ősi „*Fuero juzgo*“ alapján épültek a későbbi törvénykönyvek, a *Fuero de Leon* a XI. századból, s több város fuerói, mint a *salamancai*, *toledo*i, *naxerai*, *sepulvedai*, *logronnói*, *zamorai*, *cuencai*, *madridi* a XII. s XIII. századból; a castiliali vagy *burgosi fuero*, a *Fuero de Sobrarbe* Arragonia számára; bölcs Alonzónak, a spanyol Justiniánnak „*Fuero Realja*“ és „*Siete Partidas*“ című nagyobb törvénykönyve 1263-ból, s a királyok folytonosan szaporított novellái, *ordenamientói*, második Fülöp „*Recopilacion*“-ja (minden előbbi törvények újból összeszedése) 1567-ből.

Ezen későbbi törvényekben vegyes nyomai vannak a római, canoni, s góth elveknek. A pap által megszentelt ház-

sággal hasonerejű az esküvel erősített lelkiismereti házasság; az ágyasság Spanyolországban, a XIII. század végéig nem csak a világiak-, hanem a papoknál is eltűrt, sőt teljesen elismert állapot, melyet szerződésileg lehet megkötni egész életre. Hogy a leány atya vagy rokonai engedelmé nélkül férjhez ne mehessen, általánosan fentartott elv. A nő jegyajándékára nézve egészben meg van tartva a vizigóth törvény, a mennyiségre nézve változó rendeletekkel; de a vagyon-közösségnek is vannak már egynémely fueróban nyomai, valamint a házassági szerződésnek, miszerint a másikat túlélő házastárs, ha özvegyen marad, öröklí a meghalt társ vagyonát. Az atyai hatalomra nézve nagy eltérések mutatkoznak; a későbbi fuerók szerint nincs az atyának joga gyermekeit verni s megsebesíteni, s a bántalmazott gyermek a bírónál kereshet elégtételt, ki az atyát pénzbírságban marasztalja. Az atya azonban kezeskedik nőtelen fiáért, akár legyen az törvényes akár természetes; e kettő közti különbség nem igen tartatott fontosnak a lovagiaság hazájában. Míg az atyai hatalom egy részről ennyire szelídített: a vagyonra nézve más részről örögebedett, mert a ki nem házasított gyermekek minden szerzeménye az atyáé lett, s arról a gyermekek nem rendelkezhetek. Csak a házasság tette őket önállókká. Az örökjog a későbbi városi fuerókban lényegesen nem igen különbözik a vizigóth jogtól. Fő vezérelv, hogy a javak a családnál maradjanak, s a rokonok kötelessége örködni már az élő szülők felett is, hogy a gyermekek öröksége el ne tékoztassék. A családatyáknak tiltva van javaikat idegeneknek vagy a szerzeteseknek adni, sőt a szerzetessé lett családtag is tartozik ingatlan vagyonát a legközelebbi rokonnak átadni. A javak ezen megtartása elvéből foly a rokonok érvénytelenítési s elövételei joga; a ki ingatlan jószágát el akarja adni, ki kell e szándékát hirdettetnie, s a rokonok jelenthetik magokat megvételre, s a titkos eladás erőtlentítési keresetet von maga után, mint Corpus Jurisunk szerint. — A végrendelkezés épen oly korlátolt, mint a vizigóth törvényben; a kitagadás csak bíró előtt bizonyított fontos okokból szabad, sőt itt-ott a köteles-részt még a kitagadásra elegendő törvényes okok fenforgása esetében is fel kelle tartani, míg a rossz gyermekek megjavúlnak. A „Fiero juzgo“ azon

engedelme azonban, hogy az atyák gyermekeik egyikét a vagyon egy harmadára nézve megkülönböztethessék, nem ment át a későbbi fuerókba, melyek egyenlő osztályt parancsolnak.

Germán eredetű rendelkezés, hogy az atyának férfit illető dolgai a fiúkra s a női eszközök a leányokra szálljanak; s az első fiút illessék a paripa és fegyverek. Lényeges és szinte germán alapú eltérés továbbá az ingatlan javak megkülönböztetése az ingóságoktól, melyhez itt-ott fontos következők kötvék, p. o. hogy a felmenők az ingatlan javakban csak holtiglani haszonélvezetet nyernek, s ezek tulajdona az oldal-rokonoké marad.

A „*Fuero Real*“ általában megtartja az ősi vizigóth törvény s a városi fuerók jellemét, sokban pótolja a hiányzó rendelkezéseket, ki igyekszik irtani az ágyasságot, megsemmisítvén az ágyasok gyermekeinek a törvényesekkel egyenlő jogait. A „*Siete Partidas*“ ellenben már egészen eltér a góth alaptól, s római, canoni és hűbéri jogszabályok eredetiség nélküli, ellenmondásokkal teljes, dagályos nyelvű zagyvaléka, s ezért nem is juthatott soha teljes érvényre, hanem a római jog lépett helyébe, mely ha idegen volt is, de legalább következetes és szabályos.

Az említett castiliani s leoni törvényektől sokban eltér, s eredeti szint mutat az *aragoniai* jogrendszer. Itt a házastársak vagyoni viszonyában előnnyel bír a vagyon-közösség elve, s a nő tartozik férje adósságait fizetni; atyai hatalom a vagyon körében nem létezik, azaz, a fiú szerzeménye nem lesz az atyáé, de ellenben az atya nem is áll jót fiáért; ha az atya házasodó fiának valamit ajándékoz, ez nem számítatik be annak örökségébe; a szülék s a gyermekek azonban tartoznak egymást kölcsönösen élelmezni. Különösen feltűnő Arragoniában a fiúknak a leányok felett engedett elsőbbség, mely a legnagyobb jogtalanságig megy, p. o. az atya elveheti első házasságból származott leányaitól anyjok jegybérét, s más házasságból származott fiainak adhatja. — Sokban hasonlítanak e törvényhez a biscaiai nemesek fuerói, melyek szerint az atya vagyona nagy részét egy fiának hagyhatja, a többieket a legcsekélyebb részre szorítván. — Granadában az özvegyek s kiskorúak az örökható hivatalában is örökösödnek, s azt a

halálra következő két év alatt eladhatják, mit, mint rendkívüli sajátságot, nem hagyhattam említés nélkül.

Második Fülöp király „Recopilaciója“ a spanyol közepkori törvényhozásnak ezen zárköve, azon szigorú egyházi szellem befolyásának sokszor rémeseknek mondható nyomait mutatja, mely az inquisitiót teremté, mely a világi hatalom pallosát saját elvei védelmére parancsolja. P. o. a Spanyolországban előbb szokásos titkos házasságot annyira üldözőbe veszi, hogy nem csak a titkos házasságra lépők, hanem azok tanúi is vagyonukat veszítik és száműzetnek, a visszatérőkre halál vár; a szülők e miatt kitagadhatják gyermekeiket. Minthogy az egyház megengedi az özvegynek, hogy a gyászévben újra férjhez menjen, a Recopilatio is megszünteti ennek a régibb spanyol törvényekben meglevő tilalmát. A sumptuarius törvények, erős büntetések fenyegetése alatt vannak megújítva. A „dos“ megszorítása a régibb fuerókból át van véve, csak az összegek s a vagyon-mennyiség közti arány meghatározása különböző. A férj és nő közti vagyonközösség, mint a fuerókban találatik, nincs ugyan helyeselve, de mint a szokásokból kiirihatatlan, fentartatik, azonban csak a keresményre vonatkozik, s a mit a férj hadban keres vagy a királytól kap, az kizárólag az övé. Ha a nő lemond a keresményről: ez által megszűnik a férj adósságaiért saját vagyonával jót állani. Ha a férj nejeének végrendeletileg hagy valamit, ezt a nő kikapja a nélkül, hogy saját fele illetőségébe számítatnék. Átment a Recopilacióba az is, hogy az atyai hatalomban levő fiú épen úgy végrendelezhetik, mint az önálló fiú. — A szóbeli végrendelet érvényességére közjegyző és három tanú, még pedig helybeli, különben hét jelenlevő tanú kívántatik; írott végrendeletnél a jegyzőn kívül, mindenkor hét tanú. Az által, hogy az örökös az örökségbe nem lép, a végrendelet egyéb pontjaira nézve nem veszti el erejét. A nyugati góth-jog azon sajátsága, hogy tulajdonképeni szükségörökséggel nem bír, teljesen átment e törvénygyűjteménybe is.

Egyébiránt az örökösödés szabályai következők: a lemenők után jönnek a felmenők; ha ezek örökölnek, a lemenőknek szabadságukban áll a vagyon egy harmada felől rendelkezni. A testvérek nem örökölnek együtt a szülékkal, de

a testvérgyermekek osztoznak a nagybátyák- s nagynénéekkel. Házasságkivüli gyermeknek csak vagyona ötödrészét adhatja a szülő, ha törvényes gyermekek léteznek. Az örökös, ki az örökhagyó halálát meg nem bosszúlja, méltatlanná teszi magát az örökségre. — Saját törvényszabályok foglaltatnak a Recopilaciónban a majoratusokról. Ilyeket felállítani csak előre ki- eszközölt királyi engedelemmel lehet, annyira, hogy ennek hiányát későbbi királyi helybenhagyás sem pótolhatja; ellenben, ha egyszer királyi engedelem van, ennek ereje fenáll, ha a majoratus azt követőleg fel nem állítottatott volna is. Az alapító visszavonhatja ebbeli rendeletét, kivéve, ha szerződésileg megerősítette, vagy közjegyző által írásba foglaltatván, már átadta. A majorátust a legközelebbi s legöregebb családtag öröklí, de úgy, hogy a jogosítottnak utódai mindig elsőbbséggel bírnak, még ha elődük a majorátust nem bírta volna is. Két nagy majorátust egyazon egyén egyszerre nem bírhat.

Láttuk ezen részletekben a spanyol törvényhozásban vegyesen mutatkozó római s germán jogelemeket; mint egészen sajátos spanyol jellemvonást említem meg azon szabályt, miszerint az örökhagyó valamely idegennek bizományt adhat, hogy helyette s nevében végrendeletet tegyen. Ezen megbízottnak neve a régibb jogban: „Cabecallero“, az újabbban „Commissario.“ Jogai a régi jogban lehető legterjedtebbek, később már korlátozottabbak. A Cabecallero által készített végrendelet épen úgy érvényes, mintha az örökhagyó által készült volna. Ez a római jogelvvvel szemközt ellenkezik, ellenben meggyező azon lovagias s vallásos szellemmel, mely Spanyolországban otthonos, s miszerint az örökhagyó mások hűségére és kegyeletére épen oly biztosan, vagy még biztosabban támaszkodhatik, mint saját akaratára.

Spanyolország szomszédja, a kis Portugal, több lényeges pontban különbözik, jogéletére nézve, említett nagyobb szomszédjától. A férj és nő közti vagyonszövetség, ezen germán elv, teljesen ki van fejlődve s terjedve; más részről azonban a római jog nyiltabban elfogadva, mint amott. A férj és nő közti vagyonszövetség nem csak a kölcsönös keresményre terjed ki, hanem a hitvestársak egész vagyonára, oda értve azt is, melyet magokkal hoztak a

házhoz, s melynek eredete házasság-előtti. Ellenkezőjét csak szerződésileg lehet kikötni.

E közösség alól csak a majoratusok s feudumok vannak kivéve. Ereje annyira terjed, hogy egyik házastárs sem idegeníthet el valamit a közös ingatlan vagy onból, a másiknak egyezése nélkül, a férj az ingókat eladhatja ugyan öntetszése szerint, de csak hasznosan, s ha az eladásból kár származik, úgy az csak a férj fele részére nézve érvényes, a nő ingóságot sem adhat el férje nélkül.— Ha azonban ezen uralkodó szabályt, a portugál házasságjog alapját, az illetők félre akarják tenni, köthetnek tetszés-szerinti szerződést, s alapíthatnak a római jog értelmében szabályozott házassági vagyoni viszonyokat. A szülői hatalom tana Portugalban egészen eltért a vizigóthos törvény alapjától; azon jogok, mikkel az anya bír Spanyolországban, itt nem léteznek, csak az atya rendelhet gyámot gyermekének, helyettesíthet annak örökösét, kezelheti annak vagyonát, s képviselheti azt a törvényszék előtt; az anya jogai nem többek, mint mennyit a római jog ad. — A végrendekezésre nézve leginkább a római elvek vannak bevéve, de a „Fuero Juzgo“ szelleme is szerepel; p. o. a felmenők, ha gyermekeik vannak, csak a vagyon egy harmadáról rendelkezhetnek szabadon; két harmad a gyermekeknek marad, a felmenők s oldalrokonok szinte köteles-részt követelhetnek, s kívánhatják, hogy a végrendelező nekik vagyona két harmadát tehermentesen hagyja hátra; a végrendelet érvényességére, mely a fiúnak világos örökössé nevezése vagy kizárása nélkül is fentartatik, öt tanú elégséges; a canoni végrendelet, miszerint a végrendelet érvényére a lelkész és két tanú jelenléte is elég, soha sem kapott erőre Portugalban.

A fiúk csak a „peculium castrense“ felől rendelkezhetnek, mint a római jogban; egyéb tárgyak felett csupán az atya egyezésével.

Örökösökké nem nevezethetnek: szerzetesek, száműzöttek, halálra ítélték, eretnekek, világi és egyházi testületek. Az örökhagyó holta után született gyermek javára megsemmisül a további végrendelet. A kitagadási okok a római jogból vannak véve. Az utódok után következnek az örökösödési rendben a felmenők, megelőzve az oldalrokonokat, meg a testvéreket s azok gyermekeit is. Az egész testvérek a

portugal jogban is elsőbbséggel bírnak a féltestvérek felett. Ha tizedik foknyi távolságra sincsenek rokonok, csak akkor következik a házastárs, s azután a fiscus örökösödése, mi a regalékhoz számítatik. A major atusokra nézve divatozó törvény hasonlít a spanyolhoz, különösen azon bölcs szempontból is, hogy túlságos vagyontömegek egy kézben össze ne halmoztassanak.

Ó francia jog. Franciaországban a germán és román elemeket látjuk vegyülve. Az ország déli részében azonban, mely egészen meghódított római tartomány volt, több befolyást gyakorolt a római jog, mint éjszakon. Egyes részekben különféle barbár törvények lettek uralkodókká, mint a nyugoti góth, a burgundi, a „lex Allamannorum, Bajuvariorum,“ a salicus frank s a ripuárius törvény, keverve római jogtanokkal, melyeket a keresztyén papság gondosan s előszeretettel ápolt. A Carolingok háza alatt a frank királyok „Capituláriák“ nevet viselő törvényei kaptak erőre, részint egyházi, részint világi törvények, melyek Nagy Károly kiterjedt uralma alatt csaknem egész Európában törvényül szolgáltak, s hazai törvényhozásunkra is nagy befolyással voltak az Árpád vérböli első királyok alatt. — A hatalmas városok lassanként királyi levelekkel erősített saját municipális törvényeket alkottak, melyek azután vidékeikre is kiterjedtek. Ezen régi törvények nyomai fennmaradtak a jerusalemi törvényekben (Assises), mellyeket Bouillon Godofréd 1099-ben a Jerusalemben alapított ország részére adott, s melyek sokáig fennállottak a keleti keresztyének közt, nevezetesen Cyprusban. Hódító Vilmos pedig átvitte azokat a XI. században a meghódított Angliába, hol azonban a római elemek csaknem egészen felolvadtak, a germán elemekbe. — Egyes városok s vidékek szokás-törvényei (Coutumes) lassanként kiszorították az országos törvényeket s nagy féltékenységgel őriztettek, azonban időről időre módosultak. A Carolingi dynastia alatt úgynevezett Capitulariák helyére a Capet-dynastia alatt a királyok parancsai, ordonnanceai léptek, melyeket többnyire a római jogból merítő tudósok szerkeztettek. A római jog tanulmánya mindinkább felébredt a XII. század óta, s annak hatása mindinkább terjedt, s erősödött az otthoni, ősi jog felett.

A francia középkori öröklési jognak tehát alapúl szolgáltak a Franciaország egyes részeiben több s kevesb hatást gyakorló különféle barbár törvények, keverve római jogtételekkel. A déli részeken uralkodott vizigóth törvény ugyanaz a már említett spanyolországi törvénnyel, a „Fuero juzgoval“ mely leginkább a rómainak mintájára alkottatott s csak kevés germán elemmel bír. Ezenkívül ugyancsak déli Franciaországban volt egy ideig érvényes a „Lex burgundica“ sokkal hiányosb amannál. A burgundi örökjog fő elvei : hogy atyai s anyai örökségben először következnek a fiúk, s csak ezek nem-létében a leányok, leányok hiányában pedig a nővérek vagy más legközelebbi rokonok. A gyermektelenül elhalt férj vagyonának egyharmadában özvegye marad haszonélvezeti joggal, ha új férjhez nem megy. Házi bútorok- s nő ruhákban azonban mindenkor a leányok örökösödnek, s hadjonleány után csak nőtestvérei, a fiúk kizárásával. Ha a leányok, kik különben a fiúk által kizáratnának, fiúktól unokákkal találkoznak, az unokák előre kikapják a vagyon felét, másik felében pedig ők s a leányok egyenlően osztoznak stb. A végrendeletekrőli tan, melyek előbb ismerve nem voltak a germán fajoknál, csak a római jogból vétetett át „adversus morem veterem“ mint a Lex burgundica mondja ; azok érvényére öt tanú kívántatott stb. E törvény inkább barbár, mint római szellemű, de a Spanyolországgal s Itáliávali érintkezés mégis kiténik.

A „Lex Bajuvariorum“ szerint, melly amannál egy századdal későbbi, a fítestvérek egyenlő részekben osztják fel atyjuk hagyatékát ; az anyát csak saját gyermekei öröklík ; ha a férj gyermekek nélkül hal meg, özvegye a vagyon felében marad, míg férje nevét viseli ; másik felében a férj rokonai örökösödnek ; a gyermektelen férj ajándékozás vagy végrendelet által egész vagyonát nejjének hagyhatja, ha ez második házasságra nem lép, s az illy özvegy azután a vagyonról szabadon rendelkezhetik. Ha férj és nő utódok nélkül haltak el, a rokonok heted ízig örökösödnek, azután a fiscus következik.

A „Lex Allamannorum“ mellynek szerkesztése szinte a hetedik század elejére esik, nem gazdagabb a bajor törvény-

nél; a többi barbár törvények fő tétele itt is feltaláltatik, t. i. hogy a fiúk a leányokat kizárják. — Minél inkább közelítenek éjszakhoz e jogrendszerek, annál kevésbé hasonlítanak a rómaihoz, bár még nem egészen oly keresztül-kasúl germán szelleműek is, mint a „lex salica.“

Franciaország éjszaki részében a „lex salica“ képezi a középkori jogok alapját. E törvényben már tisztán ott látjuk az ó germán jog fővonásait, a feleségnek adott szüzességdíjat, a mundiumot, a rokonok egymásérti jótállását s bosszúvételét, a verigaldiumot, a családi erős köteléket. A családi kötelékből azonban, törvényszéki személy t. i. a Tuginus vagy Centenárius előtt, bizonyos formaságok megtartásával, egészen ki lehetett lépni, mi azután a családi jogok, s ezek során a családi öröklés és családi kötelességek megszűntét vonta maga után. — A salicus frankok öröklési törvénye főleg azért nevezetes, mert annak némely rendeletei, főleg az államjogban, még most is fenállanak. — Bizonyos formák közt hely adatott az örökségi szerződéseknek, melyek által a vagyon, vagy annak egy része, halál esetére, elajándékozott; ennek szinte a Tuginus előtt kellett, nagy ünnepélyességgel történni, s egy év alatt visszavonathatott. Ebben mutatkozik a végrendekezés nyoma; de sokkal fontosb annál a végrendeletkivüli örökösödés. Meg kell itt különböztetni a földbirtok kétféle nemét, t. i. az *allódiiumot*, melyről tulajdonosa a családban szabadon rendelkezhetett, s melynek ellentéte a *feudum* vagy *beneficium*, mi a birtokos halála után a tulajdonosra szállt vissza, ha ez által a birtokos utódaira is ki nem terjesztetett, és a *terra salicát*, melynek természete felől többféle vélemény van, de legalaposbnak látszik az, mely e név alatt eleinte a frankoknak az ország elfoglalásakor eredetileg kiosztott földeket érti (miknek más neve: *sors*); későbbben pedig azon földeket, melyek az öröksre őseiről szállottak, s melyek más neve: *terra avitica*, *ősi föld*. E különbség más germán jogokban is előfordul ugyan, de sehol sincs oly erősen kifejezve, mint a salica törvényben. Az allódiumban a gyermekek mindnyájan, tehát a leányok is, örökösödtek, bár ez utóbbiak a legrégebb időben, hihetőleg csak a fiúk után, s a teljesen egyenlő örökösödés csak később fejlett ki.

Innét ment át azután a nők öröklési egyenjogúsága a francia jogba. Ha utódok nem voltak : atya és anya következtek, s ezek nem-létében a testvérek ; majd az atya s azután az anya testvérei ; azután a többi rokonok végtelenig, még pedig úgy, hogy az atya oldaláról valók kizárták az anyaoldaliakat. Atyai rokonok nem-létében a fiscus vette el az örökséget, valamint oly frank után is, ki a családi kötelékből kilépett. Örökösödési képviselésnek e jog legrégebb korában sem adatott hely, s az unokák és másodunokák csak úgy örökösödtek, ha a meghalt szülék testvérei már nem éltek. — Más természetű volt a „terra salica“ ; az ebbeni öröklésből a nőnem egészen ki volt zárva, s még a férfiak teljes kihalása után sem örökösödött, hanem ez esetben a fiscus előtt kellett hátrálnia. Ez azon elv, mely azután a magánjogból átment az államjogba, s a francia és egyéb trónöröklési rendek alapszabálya lett.

A „salica lexhez“ sokban hasonló, de valamivel műveltebb és kidolgozottabb a „lex ripuariorum.“ Az örökség elajándékozásáról szóló tan világosabb, kijelentvén, hogy annak csak gyermekek nem-létében van helye ; a czifra formások itt nem parancsoltatnak ; az allódiumbani örökösödés határozottabb, t. i. a rokonok öröklése nem megy végtelenig, mint amott, hanem csak az ötödik fokig, s nem csak az atyai, hanem az anyai oldalra is. A „terra salica“ e törvényben „terra aviatica“ nevet visel, s itt már a nők csak addig vannak kizárva az öröklésből, míg férfiak vannak, de a fiscust megelőzik.

Az említett törvények lassanként bővültek, s határozottabb alakba öntettek ; a leányok öröklése a fiúké mellett, s az unokák öröklési képviselete egymás után kifejlödvén, a nemek megkülönböztetése az örökségre nézve elenyészett, s az utódok végtelenig következtek a gyermekek helyébe ; a római végrendelkezési formák erőre kaptak. A szokás segített a korábbi törvények szegénységén s hiányain. Így fejlett ki azután a francia szokásjog, a „droit coutumier“ melynek legrégebb nyomai maradtak fenn az úgynevezett „jeruzsálemi assise“-kben. — E szerint a férj és feleség vagyonközösségre divatozott, mely azt vonta maga után, hogy a nő köteles volt

férje hátramaradt adósságait fizetni. Az öröklést illetőleg, a szerző szabadon rendelkezhetett ugyan, de a ki már maga is öröklés útján nyerte a hűbért, azt csak törvényes és legközelebbi örökösének hagyhatta. A régi francia szokásjogok, melyeket Beaumanoir, Desmares, Houard stb. összegyűjtöttek, sok pontban összetalálkoznak régi magyar jogunkkal, valamint a francia királyok capituláréi is, melyekben főleg az egyházi jog s conciliumok ereje s befolyása mutatkozik, s melyek leginkább gazdagok a házasságról szóló rendelkezésekben.

A régi francia család- és örökjog szerint, mely még közelebb áll az említett ősjogokhoz, a feleség özvegyi-jutalma férje javai harmadának vagy felének haszonvételében állott; ezenkívül a férj neki hagyhatta, a mit maga a nő vett vagy szerzett. Az özvegyi-tartásban részesülő nő köteles volt az általa ily czímen bírt javakat jó karban tartani, különben azokat elvesztette. Az özvegyi-jutalmat mindenkor a házasság előtt kellett meghatározni, s a nemes ember özvegye abban különbözött a polgáritól, hogy amannak özvegyi-jutalma nem lehetett kevesebb a férj javai felénél. Az ingó javakbani részesüléssel együtt járt a férj adósságai aránylagos részének viselése. A házassági vagyonszövetség nem terjedt ki a saját (propre) javakra, hanem csak az ingóságokra s a házasság alatti szerzeményekre; s ezen vagyonszövetség következtése volt, hogy a nő, ki az ingóságokban s a házasság alatti közszerzeményben részesült, az adósságok fizetésének kötelességével is terheltetett, ide értve még a házasság előtt tett adósságokat is, mely szokásnak szigorától a nő csak az által menekülhetett, ha az ingóságról s közszerzeményről, tehát a vagyonszövetségről lemondott. A férj, a házasság tartama alatt a közszerzeményről s minden közös vagyronról teljes szabadsággal rendelkezhetett; a kölcsönös ajándékozás élő házastársak közt, legtöbb szokásjog szerint, szabados volt, de a halál esetérei végrendelet általi ajándékozás tilos. A férjnek atyái hatalma volt nem csak gyermekei, hanem neje fölött is. — Ha a nemes ember fiát megházasítá, vagy ha a fiú lovaggá üttetett: javai harmadát adá annak. Huszonegy éves kor előtt nem lehetett jószágot bírni s a hűbérbe vezetett; akkorig a

fiú gyámság alatt állott. A gyámság az anyát illette, vagy ennek nem-létében, vagy újra férjhez menetele esetében, a legközelebbi rokont azon oldalról, melyre a hűbéren öröklés nézett.

Az örökjog tekintetében meg kell különböztetni a javak különféle neveit. A javak t. i. vagy ingóságok (meubles) vagy *örökség* (héritage, haereditas). — Ingónak nevezetik minden, a mi az örökségből származik, p. o. a learatott gabona; örökségnek ellenben maga a föld, akár teljes tulajdoni akár csak hűbéri joggal bíratott. Nevezetes továbbá a hűbéri és nem-hűbéri javak (villenage) közti különbség. — A végrendelet nélküli, családi örökösödés nevei: a lemenő (descendement) mely az egyenes utódokat végtelenig illeti, s az oldalagos (escheote) melynek a lemenők hiányában van helye; de mindegyik különbözőleg alakul a hűbéri és nem-hűbéri javakra nézve. Ha finemű gyermekek vannak: ezek legidősbikének jut a hűbéres fő jószág (chief manoir), s minden egyéb hűbérből két harmadrész; a fenmaradt egy harmadrész az ifjabb fivéreké, s a nővéreké, kik az öregebb fitestvér irányában alárendelt vazalli viszonyba lépnek. Ha fiúk nincsenek: a legidősb leányé lesz a fő hűbér; a többi hűbéren a többi leány osztozik. — Nem-hűbéri örökségben (villenage) ezen első-szülöttségi jognak nincs helye; az egyenlően osztatik fel a gyermekek közt. — Egyenes utódok nemlétében az oldalrokonok következnek; ezek közt a hűbéri javakbani örökösödére nézve nem létezik idősbégi jog a férfiaknál, de a nőket hasonló közelségű rokonsági fokon megelőzik a férfiak; nem-hűbéres javakban pedig egyenlő fokon álló férfiak s nők egyenlően örökösödnek fejenként. Az egyenes ágon érvényes (római jog szerinti) képviseleti jognak itt, hol az örökösödés alapját hűbéri viszonyok képezik, nem lehet helye. — A fattyú gyermekek (bastardok) öröksége csak egyenes lemenőikre mehet át; ha ilyek nincsenek, vissza megy a hűbér urára.

A római jogból átvett végrendekezés joga, az ó francia szokás-törvény szerint, igen meg volt szorítva. Csak az ingóságot s keresményt, az ingatlanak „héritage“-nak pedig csak egy ötödét lehetett végrendelet által idegenre hagyni,

ha gyermekek léteztek. Gyermekekkel bíró nőnek ennyi sem volt engedve. Némely szokásjogokban egy ötöd helyett egy harmadrész lehetett a szabad rendelkezés tárgya. A ki az ingóságokban, szerzeményekben, s az ingatlan örökség egy ötödében vagy harmadában örökösödött, egyszersmind azon terhet is átvállalta, hogy az örökhagyó hitelezőit kielégítse, kik először is az ingó vagyont, azután a szerzeményt, s ha mindez elegendő nem volt, végre magát az ingatlan örökséget vették igénybe. Sőt az említett módon korlátolt szabad rendelkezés is csak úgy állhatott meg, ha az örökségnek a törvényes örökösök részére fenmaradt négy ötödrésze ezeknek tartására elég volt; ellenkező esetben az elhagyományozott ingó és szerzett javakból vissza kellett adni annyit, a mennyiből a gyermekeket tisztességesen lehetett tartani s nevelni, továbbá a rendelkezőnek, ki törvényes utódait javai ötödéből ki akarta zárni, e kizárásnak okát kelle adni. — Az előadott törvényes öröklési jogokat sértő végrendelet ellen minden törvényes örökös felléphetett, de csak maga nevében; s jogfentartása örökös társainak nem használt. — Eltért továbbá az ó francia végrendekezés a rómainál abban is, hogy itt, mint Spanyolországban, a végrendelet-készítést másra lehetett bízni.

Az itt rajzolt régibb francia szokásjog alapján fejlődtek ki a több százra menő francia „Coutumes“-ok, melyeknek részleteibe bocsátkozni célunkon kívül van. Általános vonásuk : hogy a férj gyámja nevének, s mint ilyen szabadon rendelkezik az ingóságokról, de nem az ingatlan örökségről, s végrendelet által szinte nem az ingó vagyon azon részről, mely halála után a nőt illeti. A francia szokás-jog nem ismer *dó*st, melyet a feleség hoz férjének, s a feleség jövedelmei élvezésének joga a férjnek gyámi jelleméből foly; ellenben a férj ad *dó*st, azaz helyesebben mondva, özvegyi-tartást (*douaire-t*) feleségének, mint ezt a német s keresztyén fogalmak szerinti házasság természeti, a férjnek nejrőli gondoskodási kötelessége kívánja. Ezen özvegyi-tartás (*douaire*) az ingatlan javak feléből, vagy harmadából áll; de ezen törvényes mennyiségen (*douaire coutumier*) kívül szokásba jött a mennyiségnek előleges, tetszés szerinti meghatározása is, t. i.

a „dos scripta“ a „dos legalis“ mellett. E kettő közt lényeges különbség, hogy a törvényes „dos“-ból a házasság előtt csinált adósságokat fizetni kell, az előlegesen meghatározott s lekötött *dos*ból pedig nem; csakhogy az adósságokkal terhelt férj effélét nem is kötelezhet. Az özvegyi jószágban az özvegy legtöbbször csak haszonélvezeti joggal bír; csak kevés szokástörvény ad neki tulajdont; a tulajdonjog ily jószágokban rendesen a gyermekeké. Ha valamely férfi többször nősült, az első házasságbeli gyermekek douaireje fele azon ingatlan javaknak, melyeket a férj első házassága alatt bírt, s azoknak, melyek a házasság alatt egyenes vonalban reá szállottak; a második házasságbeli gyermekeké csak egy negyede ugyanazon javaknak, és így tovább hasonló arányban. Ha az első házasságból gyermekek nincsenek: a második házasságbeli lépnek amazok jogába. A gyermekek csak mindkét szülőjük halála után lesznek a douaire tulajdonosai, s hogy azokká lehessenek, le kell mondaniok az atyai örökségről, s beszámítatik nekik mindaz, a mit atyjoktól kikaptak. A douaire a gyermekek közt, még hűbéri javakban is, egyenlően osztatik fel, mert nem tekintetik örökségnek, hanem inkább adósságnak, melylyel a nősülő atya terhelte magát. — Férj és feleség közt rendesen (de még se mindenütt) vagyonközösség uralkodik az ingókra s a házasság alatt szerzett ingatlanokra nézve, mely némely szokásjog szerint azonnal a házasság perczében, mások szerint pedig egy évvel azután kezdődik. Szerződésileg azonban módosítani s megszorítani is lehet ezen vagyon-közösséget, sőt egészen megszüntetni is. A vagyonközösség tárgyai: minden a házasság előtt vagy után szerzett, vagy öröklött ingó vagyon, azaz: házi bútor, arany, ezüst, kötelezvény, s ily ingó vagyont illető kereseti jog; továbbá a házasság alatt szerzett ingatlan, akár terhes cím alatt szereztetett, akár pedig ajándékozottatott, kivévén, ha ez utóbbi esetben az ajándékozó egyenes feltételül kötötte volna ki, hogy az ajándék vagyonközösség tárgya ne legyen. És így nem tárgya a vagyonközösségnek a házasság előtt szerzett, s a házasság alatt öröklött ingatlan, s mindaz, a mi a házassági szerződésben vagy különben is mint külön tulajdon jelöltetett ki. A közös vagyonnak azonban ura az élő férj, ki

életében arról szabadon rendelkezhetik, bár holta esetére végrendeletet csak a maga részéről tehet. A közösségről a nő lemondhat, s a mit férje házához hozott visszaveheti. Egyik házastárs halála után a vagyonszövetség a túlélő fél s a kiskorú gyermekek közt is fenmarad, ha a túlélő amannak halálától számított három hó alatt teljes leltárt nem készít. Ha a túlélő új házasságra lép, vagyonszövetsége egy harmadrészre terjed csak; két harmadrész a másik házastársé s a gyermekeké. Ha pedig az új házastárs korábbi házasságból származott gyermekeket is hoz magával, a közös vagyon négy felé oszlik, s így tovább úgy, hogy egy-egy házasságbóli gyermekek mindenkor külön egyenlő részt nyernek, s ha egy gyermek meghal, jogaiba csak azon testvériség lép, melybe tartozik. — Legtöbb szokásjog a kölcsönös ajándékozást megengedi a házastársaknak, de csak ott, hol gyermekek nincsenek.

A mi az örökösödést illeti: a francia szokásjog lényegesen különbözik a római jog után alakult írott jogtól. Míg eme szerint a lemenők, felmenők s oldalrokonok örökösödésében a római jogelvek, a képviselés, az ágonkénti osztály, a férfi s nőnem egyenjogúsága, divatoznak: a szokásjogok többsége az elsőszülötteknek előjogokat ad, a leányokat kizárja, vagy legalább megszorítja; némelyek szerint, ha csak unokák vannak, ezek fejenként s nem ágak szerint örökösödnek, mások szerint épen nem létezik képviselési jog, s az élő gyermekek megelőzik a meghalt gyermekek gyermekeit, az unokákat. Az elsőszülöttség előjoga ismét különféleképen van szabályozva; némely törvény szerint csak a férfiak, mások szerint, férfiak nem-létében, a nők is bírnak azzal; itt csak a nemesek, ott a nemtelenek közt is. — Ha lemenők nincsenek: a felmenők örökösödése következik; s ez esetben a párisi és legtöbb szokásjog az ingóságokban és szerzeményekben fejenkénti örökösödésre hívja a felmenőket, s a fi- és nővérek nem örökösödnek ezekkel együtt, mint a római jogban (118-ik novella); az ingatlan tulajdon (propre héritage) nem tartozik felmenő öröklés alá, kivévén az, a mi az elődökről jött az örökhagyóra; p. o. ha a nagypapa az unokára ingatlan jószágot hagyott, s az unoka meghal, ezen ingatlanban

a túlélő atya örökösödik. Más szokások szerint az elődök az ingatlan javaknak csak haszonélvezetében örökösödnek, mások szerint ismét az ingókban a testvérek is részesülnek; vagy ismét, az atyai s anyai oldali felmenők közt különbség tételik, vagy az öröklési jog az atyán s anyán túl nem terjed. Az oldalrokonok öröklésére, mely az írott jog alatt álló országrészekben csaknem egészen római elvek szerint megy, itt-ott mégis némi befolyással vannak a germán jognézetek, például: az atyai s anyai oldalról jövő javak megkülönböztetésében. A szokásjogok pedig igen különböznek. Némelyek egészen elmellőzik, némelyek ismét csak az ingatlanokra szorítják a képviselést az oldalagos öröklésben, melyet mások végtelenig terjesztenek; mások ismét elsőbbséget adnak a fivérnek, s a fivér gyermekeinek a nővér s ennek gyermekei előtt stb. Legsajátabb vonása azonban a francia szokásjognak az ingatlan tulajdonbani (*propre*) sajátos örökösödési rend, melynek, mint nálunk az ősiségnek, célja a család fenntartás. Ezen örökösödésnek fő elve a „*paterna paternis, materna maternis cedunt*“ miszerint nem a legközelebbi rokonok örökölnék, hanem az azon ágbeli rokonok, melytől a jószág származott, elsőbbséggel bírnak a más ágbeliek felett, p. o. atyai javakra nézve az atyai oldalról álló tizedik fokú rokon kizárja a méhtestvért (*uterinust*), bár ez első fokú rokon. — Erre nézve is, némely szokásjogokban, mint a párisiban, különbség tételik a régi és új tulajdon (*propres anciens* és *propres naissans*) közt; ez utóbbi oly jószág, melyet az apa s anya szerez, s mely csak a fiúnál, az örökösödés által, lesz *tulajdonná*, mint nálunk a szerzemény ősvé. — Ezen új tulajdonban nem mindig a szerző ágabeli legközelebb rokonok örökösödnek, mint az „*anciens propres*“-ben, hol e szabály kivételt nem szenved. — Vannak szokásjogok, hol a nők, mindaddig míg férfiak léteznek, kizárva maradnak; hol a szerző ágán levő rokonok nem-létében nem a másik ág, hanem a hűbér ura örökösödik; hol az oldalágakban mindaddig nincsen felmenő örökösödés, míg lemenő oldalrokonok vannak stb. Néhol a polgári s paraszt vagyon nem tekintetik „*propre*“-nek, s mint szerzemény, egyenlő osztály alá jő.

A francia szokásjogok szerint római értelemben vett

végrendelet nem létezik, s a végrendeletnek, mint nálunk is volt, csak codicillusi jellege van. A kor, melyben végrendeletet tenni megengedettik, különféle szokások szerint, igen különböző; érettebb kor kivántatik az ingatlan tulajdon, mint az ingóságok és szerzemények felőli rendelkezésre, s más évszám a nőknél és a férfiaknál. Rendelkezni közönségesen csak az ingóságok- és szerzeményekről, a „propre“-nek pedig csak egy (p. o. harmad, negyed, vagy ötöd) részéről szabad; sőt némely szokások szerint csak akkor lehet az előbbiekről is korlátlanul rendelkezni, ha „propre“ létezik, ennek hiányában pedig a szerzemények és ingóságok lépnek a „propre“ helyébe, s a szabad rendelkezés alól elvonatnak. Férj és feleség egymásnak vagy épen semmitsem, vagy némely szokások szerint csak annyit hagyhatnak, mennyit idegennek hagyhatnának, vagy végre csak az ingóknak és szerzeményeknek élethossziglani haszonélvezetét, és csak gyermekek nemlétében. — Köteles-rész nem jár a felmenőknek; jár ellenben a gyermekeknek, és ez egy helyen felét, másutt harmadát teszi a végrendelet nemlétében bekövetkező törvényes örökségnek; másutt a szülők csak a szerzemények haszonélvezetének felét hagyhatják idegeneknek, minden egyéb vagyont a gyermekeknek tartoznak hátrahagyni. — A végrendeletet, mely itt, mint mondva volt, római értelemben véve épen úgy csak codicillus, mint a magyar végrendelet, ha sajátkezüleg írva nincs, közjegyző vagy a lelkész, vagy három tanú előtt kellett kiállítani. A végrehajtás ellenkezőleg a római jogelvvel, a spanyol „cabecalero“-ra emlékeztető megbízottak dolga; kiket a bíró csak akkor pótol, ha az örökhagyó által ki nem neveztetnek.

Nevezetes még a francia szokásjogban a rokonoknak a magyar jogi „erőtlenítő perckre“ emlékeztető visszavételi joga (*retrait lignager*), melyet már Spanyolországban is láttunk, s mely abban áll, hogy a rokonok az őket illető ősi ingatlan tulajdont a vevőtől, a vételár s egyéb költségek megtérítése mellett, visszakövetelhetik. Némely helyek szokása szerint ezen joggal minden rokon, másoké szerint csak az egyazon ágbeli rokon, s ismét másoké szerint csak az első szerzőtől származó rokon élhet; az eladó gyermekei már atyjok életé-

ben pert kezdhetnek, a többi rokonok csak annak halála után. Elsőségre több rokon közül vagy általában annak van, ki a pert előbb megkezdi; vagy csak úgy, ha egyszersmind a többivel legalább egyfokú. A visszavétel tárgya csak ingatlan jószág lehet, és ennek csak tulajdona, nem pedig ideiglenes haszonélvezete. A visszavételi jog majd csak az önkénytes eladásokra, majd a törvényszékiekre is terjed. Formaságai is különfélék; a párisi s ehez hasonló szokások szerint a visszavevő pert egy év alatt kell megkezdeni, s elmúlasztás esetében visszahelyezésnek nincs helye; a kereset benyújtása alkalmával egyszersmind meg kell kínálni a vevőt a vételárral s költségekkel, és ezen megkínálást a per minden fokozatán ismételni, valamint a pénzt úgy tartani készen, hogy meghozott ítélet után huszonnégy óra alatt lefizetethessék.

Az előadottakból bőven kitűnik, hogy a francia szokásjog tömve van ó germán elemekkel, melyek a római jogelvekkel szemközt általánosan s egészben véve diadalmaszkodnak, bár azokat nem szorítják ki oly teljesen és szigorúan, mint az angol szokásjog. Ott látjuk, különösen a régibb szokásjogban, a hűbéri jellemet, keresztül vive a családi, házassági, örökösödési viszonyok minden részén s oldalán. E jellem később tágul, s szabadabb jogfogalmaknak enged tért.— A házások közti vagyonkérdések egészen germán nézetek szerint vannak rendezve, úgymint: az özvegyi jog, s vagyonszövetség, összefüggésben az ősi ingatlan tulajdon s a szerzemény és ingóság közti jogi különbséggel, mely az örökösödésben is fő szerepet játszik. Az örökösödési jog e sajátos vonása, hogy t. i. némely dolgokról szabadon lehet végrendeletet alkotni, másokról pedig, melyek tiszta törvényes öröklés tárgyai, érvényesen rendelkezni nem lehet, közös a magyar joggal, s némileg átment az új francia törvénybe, Napoleon codexébe is. Már a legrégebb francia törvényekben, mint a „jeruzsálemi assise-ok“, feltalálhatik az említett különbség a dolgoknak e két nemé közt; oly hűbér, melyet valaki maga szerzett, a mit tehát önérdem, vagy szerencse adott, tetszés-szerinti rendelkezés alá esik, a mit pedig őseitől örökölt, vagyis: a mi természetes szükség vérszerinti útján jutott, csak ugyanezen úton s irányban származhatik tovább. A

középkori francia szokásjogban szinte feltűnő ezen lényeges különbség az ősi tulajdon vagy örökség (*héritage propre*) és a szerzemények (*acquêts*) közt. A szerzemény s ingóság egészen, az ősi örökség csak kisebb p. o. ötöd, negyed részében esik szabad rendelkezés alá, sőt ha ily utóbbi nincs: az ingóság és szerzemény is, melyről különben szabadon lehetne rendelkezni, az ingatlan tulajdon természetét veszi fel. Ezen különbség, ezen nem-rendelkezhetőség az ősiről, tiszta ó germán elv, melyet Tacitusnál látunk, miszerint az egyes családtag önkénye nem lehet erősebb az összes család jogánál, nem semmisítheti ezt meg, mint Rómában mindaddig, míg a család természetes joga a „köteles-rész“ és „szükség-örökösök“ felszeg tanában nem talált némi kárpótlást. — Rómában a „végrendekezési szabadság“ az örökjognak eleje és vége; itt, hol a germán főelv uralkodik, a végrendekezés csak mellékes, s a család joga, a vér kielégítése a fő tekintet; a család ősi vagyonát, melyre nézve a jelen birtokos csak képviselője az összes családnak, nem érintheti az egyesnek vérellelens önkénye; elégnék tartatik, hogy mindenki korlátlan tulajdonosa legyen annak, a mit maga szerzett, s a mi ingó és a változás jellemével bíró vagyon. — A törvényes örökös továbbá nem örökös római értelemben, nem köteles az örökös adósságait fizetni, melyek terhe inkább a végrendeleti örökösre háramlik; a római örökösödési jog azon sarkalva, hogy *végrendeleti* és *ab intestato* örökösödés meg nem állhatnak egymás mellett, itt megszűnt, s a végrendelet nem római értelemben vett „*végrendelet*“, hanem római értelemben „*codicillus*“, mint a magyar törvényben is. — A végrendeletlen vagy törvényes örökösödésben az elsőszülöttség előjogának s a finem elsőbbségének hűbéri elvei uralkodnak, melyek az örökösödési képviseletet kizárják. A felmenők örökösödése, mint minden, részint hűbéri jellemű jogban, a francia jogban is kétféle; az ingókban s kereszményekben nem csak helye van, hanem még több kedvezésben is részesül, mint az oldalrokonok öröklése, de az ingatlan ősi tulajdonra nézve a felmenők, mint kiszáradt s élő továbbtenyésztésre már alkalmatlan törzs, ki vannak zárva azon elv szerint: „*propre héritage ne remonte pas*“ mely alól csak a vagyon azon részére

nézve van kivétel, mely a felmenőktől származik, feltétlenül, hogy arról végképen le nem mondtak. Itt azonban, s még inkább az oldalrokonok örökösödésében, igen tarkák s különfélék a középkori francia szokások; s a rokonság és közelebség fogalma s ezzel járó öröklési jog igen elasticus, csak ott engedvén következetesen az állandósági elvnek, hol ősi ingatlan tulajdonbani öröklésről van szó; mert ily javakban szigorúan megtartatik a „paterna paternis stb.“ elv, s a legtávolabb rokon is, ha azon ághoz tartozik, melytől a vagyon származott, megelőzi a többi ágat. De ezen elv körében is találkozik több-kevesebb hűbéri fokozás.

Mindezen különféleségek s a középkor összes maradványai megsemmisültek s felolvadtak a központosító francia szellemnek, az ország és nép e sajátos jellemének, izzó katlanában, mely folytonos tűneményül mutatja ez ország történetében, hogy a különösségek, a specialitások korlátlan általánosságba merültek. A salicus törvényből, s capituláriákból a későbbi szokásjogokban már nem sok maradt fenn; ezek pedig, bár századokon át divatoztak, gyökeret szinte nem verhettek, hanem elfeledve és senkitől nem sajnálva adtak helyet Napoleon általános codexének, mely csak alig-alig vett át belőlök egy-két emlékeztető vonást.

Anglia. Egészen ellenkező tűneményt látunk a conservatív Angliában. Itt, a mi egyszer divatozott, állandóan s maradandóan él, s a csekélyebb változások is csak nagy küzdelmek s vajudási fájdalmak közt jönnek létre. — Ezen megtartó szellem adja az angol jognak azon csodálatos sajátosgot, mely sokszor oly éles ellentétben látszik lenni a jelenkorral. A középkor az angol jogban egész kiterjedésben él még mai napig is; s az angol jogban mindazon elemből találatik valami, a mit abba a föld ős lakosai, a brittek, majd az ős lakókat a walesi bércek közé kergető századok, a hódoltató dánok s normannok leraktak; különösen ez utóbbiaknak hűbéri hállózatával maig is át meg át van szöve az egész angol jogélet. — Általános polgári törvénykönyvtől irtózik Anglia, a régi századok szokásjoga, melyet a statutumok csak magyaráznak, mai napig is érvényben van; a középkori írók a XII. századi *Glanvilla*, a III. Henrik korá-

ban élő *Bracton*, az I. Eduard idejébeli *Fleta* és *Britton* művei ma is használhatók; a IV. Eduard korabeli *Littleton* s a XVII. századi Lord *Coke* commentárait a mai angol ügyvéd is buzgón tanulmányozza, mint Kubinyi Miklósnak minden törvénytudomány alatt teljes élvezettel olvasta át Verböczy Hármaskönyvét. Mi magyarok, mi különösen, a tizenkilencedik század hatodik évtizedének magyarjai, értjük és méltányolni tudjuk e kegyeletes ragaszkodást, melyet a hazátlan §-usfaló, a reánk magasra vont szemöldökkel néző cosmopolita kinevet.

A római és cánoni jog behozatalának mindenkor erőteljesen állott ellene Anglia. A papok mindent elkövettek annak elfogadtatására; tanszékeket állítottak s könyveket írtak, mindamellert sohasem juthatott élénkebb befolyásra, mert valamint a római közjog lényegesen ellenkezett az ősi angol alkotmányos nézetekkel, s a római bírósági rendszer az angol eskütszékekkel, úgy a magánjog, különösen az örök- és családjog tételei is gyökeresen különböztek; p. o. a római családjog szerint a következő házasság által törvényesített gyermekek a törvényes gyermekek minden jogával bírnak, az angol jog pedig a fatytyúgyermekeket, mint törvénytelen vért, örökre kizárja az öröklésből; továbbá: a római jog a férjet és nejét elkülönzi, a nőt önállóan tekinti, s neki, p. o. a férj egyezése nélkül is, eladási jogot ad, holott az angol jog, a nőt illető minden tételében, a férj és nő egységéből indul ki stb. A római jog tehát, mely csak a római hódoltatás idejében örült némi divatnak a szokásokhoz ragaszkodás s *recordok* ez ősi hazájában, a későbbi, fejlettebb Angliában soha sem kaphatott nagyobb erőre, s csupán az egyházi törvénytételek körére maradt szorítva.

Az angol örökjog első s legrégebbi forrása az ősi angol-szász és walesi jog. — Az angolszászoknál a nőnek fekvő javak adtak, olykor tulajdonul, de többször csak élethossziglani haszonvételre. Ha a jegyajándék mennyisége bizonyos összegben meg nem határozott, a nő, férje halála után, ennek egész vagyona felét nyerte, ha gyermekek nem voltak. — Ha gyermekek léteztek: ezeké s a feleségé lett az egész örökség, ha a nő újra férjhez nem ment. — Elválás esetében, ha a gyermekek a nővel maradtak, ezó lett fele vagyon, ha

a férjjel maradtak, ez a gyermekekkel egyenlő részt kapott. Az örökösödő asszony tartozott a férj adósságait kifizetni. A férj, a germán jogban otthonos „mundium“-nál fogva, a nő vagyonának kormányzásáról s haszonvételéről szabadon rendelkezett, de azt a nő egyezése nélkül el nem idegeníthette. — Az atyai hatalomról tan, mint a germán jogokban minde-
nütt, összeesik a „mundium“ tanával. A rokonság jogai s kötelességei ugyanazok mint általában a germán fajoknál. Az egymásérti kezeskedés, jótállás, és bosszúállás, minden germán jogok közt, itt van legerősebben kimívelve, miszerint t. i. a vérrokonok kötelesek voltak hadakozásaikban egymást segíteni, a megölt, megbántott családtagért bosszút állani vagy birságot követelni; de egymásért fizetni és lakolni is. Ezen ősz törvény maradványa az Angliában még ma is divatozó kezesség (*bail*.)

A középkori jogok egyikében sem oly jelentékeny az örökösödés alá tartozó dolgok különfélesége, mint az angolban, a mely különbségnek jelentősége még inkább kifejlett a norman hódoltatás után, a hűbériség behozatalával. Ingatlan tulajdont csak szabad, teljes jogú államtalajok szerezhettek; de a tulajdon elidegenítése nem történhetett az abba bele nem egyező örökösök sérelmével. — Hűbéri fogalmak s intézvények már az angolszászoknál is léteztek, de nem azon erőben s kiterjedésben, melyre azokat hódoltató Vilmos emelé s fejleszté. A nemeseknek adományozott jószágok neve: *thainland*, s ha oklevél által adattak, *bocland*; ezeknek a ház fentartására szolgáló része: *inland*; másoknak bérért kiadott része: *outland*, a „bocland“ ellentéte a „foleland“ melyet a nép alsóbb osztályai, oklevél nélkül bírtak, s mely a mostani copyholdland értelmének felel meg. Az adományos javakat nem lehetett a családtól idegeneknek eladni, s ebben hűbéri eszme fekszik; ellenben a szigorú hűbériséggel ellenkezik, hogy az ingatlan birtok a nőnemre is átszállhatott. — Az angolszász jogforrások nem igen gazdagok, de annyi kitetszik azokból, hogy a végrendelkezés a családjog által korlátoztatott; végrendelet nem-létében nő, gyermekek, s azon rokonok osztoztak az örökségben, kik vérbosszúra kötelezve voltak; az egyenlő osztály elve, miszerint fi- és nőnem egy-

formán részesült az örökségben, s mely a kenti „*Gavelkind*“ nevű intézményben maig is fenmaradt, az angolszász jogban még uralkodó volt, s csak későbbben hátrált a normannok által behozott hűbéri rendszer szigora előtt.

Másik ősjog a britt szigeten a *walesi*; csodálatos és némely pontjaiban a mesés keletre emlékeztető rendelkezéseivel, milyen p. o. a szüzesség bizonyításának, a gyermekek elismerésének vagy eltasztásának módja. A nő özvegyi-tartást nyer, de ha férje által szüzesség-vesztettnek találtatik, e jogát elveszti, hacsak a férj mind é mellett is az egész éjet nála nem tölti, s ez által neki tetteleg meg nem bocsát; vagy ha magát e vád alól hét esküsegéd által ki nem tisztítja, kik arra esküsznek, hogy ő szüzi állapotban ment férjhez. Ha ezt nem teheti, ruháját ágyéig megszaggatják, s kezébe egy bika megkent farkát adják, s ha a bikát farkánál fogva helyben tartani képes, e bikát özvegyi-tartásul nyeri, ellenkező esetben mit se kap. Hét-éves házasságnak törvényes következménye, hogy elválás esetében mindegyik fél a vagyon felerészét nyeri. Az osztálynál különös tekintetek uralkodnak, p. o. a disznókat a férfi, a szelid birkákat a nő kapja; a gyermekek két harmad részét eltartani a férj, egyharmadáról gondoskodni a nő kötelessége. A felső ágy a nőé; az alsó ágy a férjé; s ha a férj második házasságra lép, az alsó ágyat is ki kell adnia stb. Azonban mellözve ezen apróbb sajátságokat, fő elv a walesi törvényben is a germán családszerkezet, a kölcsönös jótállás, bűnhődés és bosszú kötelessége, mely a rokonság kilencz fokára terjed, s melynek kifolyása a családtagok törvényes és végrendelet által meg nem rontható örökösödése. Az atya, fiát az örökségtől meg nem foszthatja, abból ki nem zárhatja; s ha ezt tenné, a fiú a másnak adott örökséget visszakövetelheti. A hagyaték egyenlő osztályra megy a gyermekek közt, s ezen britt eredetű örökösödési rendszer, melyet a normann hűbéri rendszer későbbben elnyomott s kiszorított, maig is fentartotta magát, mint már említve volt a kenti „*Gavelkind*“ nevezetű örökösödési rendszerben. Az osztály módja: hogy a legifjabb gyermek szabja ki az osztályrészeket, s a legöregebb kezd választani; utána a többiek, kor szerint sorban következnek. Az atyai lakház,

az ekevas s egyéb földművelési eszközök, az üst, a favágó fejsze, mindenkor a legifjabb fivéréi. A meghalt testvér helyébe ennek gyermekei s unokái hasonló joggal örökösödnek. — Az örökség ezen egyenlő elosztása a gyermekek közt későbbben Walesben is a hűbéri rendszernek engedett helyet, mely szerint csak a legöregebb fiú lett a hűbéri jószág tulajdonosa, ki azonban ifjabb testvéreit a haszonvételben részesíteni tartozott; az örökösödés a hűbéri birtokban a kilenczedik nemzedékig ment, melyen túl a rokonok már idegeneknek tekintettek; mint a fivér az atyai, úgy a nővér az anyai (kelengye) javakat örökölte, de ha az atyának csupán leánya volt, ez örökösödött az egész hagyatékban. A törvényes fiú kizárta a törvénytelen, kivéve, ha ez ép s egészséges, amaz pedig beteg, p. o. sánta, siket, vak, szóval hűbéri szolgálattételre alkalmatlan volt; de az örökségből kizárt bénának ép egészséges utóda ismét visszavette a jószágot a törvénytelen fiútól s utódától. Ki a beteg helyébe lépett örökösül, tartozott azt egész életében tartani, táplálni. — A hűbért, az összes örökösök beleegyezése és sürgető szükség nélkül nem lehetett eladni, sem pedig értékének két harmadán alúl elzálogosítani; különben azt minden örököstárs visszaveheté. A közelebbi ág mindenkor kizárta a távolabbat. Az örökös nem volt köteles fizetni az örökhagyó adósságait. Végrendeletnek Walesben csupán az egyház javára volt helye, sőt az ily kegyes hagyományokat is megtámadhatta a fiú, ha kiakarta magát tenni a veszélynek, hogy az egyházból kizárassék.

Az itt néhány fő vonásában rajzolt walesi ősjog, normann hűbéri vegyítékével, a tizenkettedik századig élt csak, midőn Owen király az angol királynak hódolván, a walesi külön törvények elavúltak.

Az angolszász és walesi ó britt törvényekben sok hasonlatosság sőt ugyanazonság mutatkozik a germán jogokkal. — Az összes csalárendszer, a mundiumrólí s jótállásrólí tan, a móríng, a házastársak vagyonsközsége, mely azonban még teljesen kifejlödve nincs, az özvegyi-tartás stb. mind ismét germán intézmények. — Ezen ősi jogeszméknek nagy része átment s él még ma is az angol jogban, melyet azonban, a normann hódítás után, a hűbéri rendszer szelleme hatott át.

A mundium s kezesség tana, a földbirtok különböző nemeinek jelentősége stb. ma is nagy szerepet játszik az angol jogban; s a férfiak közti és ezek kihalta után a nőkre is kiterjedő egyenlő osztály elve, bár Anglia szerte más elvnek engedett tért, legalább Kentben maig fenmaradt.

A normann hódítás utáni kifejlett angol családi s örökösödési jog, mellynek képe Glanvilla, Bracton, Fleta és Britton törvénykönyveiből látható, már felmutatja mindazon elemek csiráit, melyekből a mai angol jogrendszer is áll. — A nőnek viszonya férjéhez már akkor oly szoros, szigorú egység, hogy egyik a másikért mindenben jót áll s kezeskedik; a férj kelengyét (*dos, dower*) vagy helyesebben özvegyi-tartást ad feleségének az egyház ajtajában, mely mint a magyar jogban is, kétféle, ú. m. törvényes (*dos legitima* vagy *rationabilis*) és tetszés-szerinti (*nominata*). A törvényes kelengye: a férj ingatlan vagyonának harmadrésztében áll, mint a francia szokásjogban; a *dos nominata*, mely a francia „*douaire préfix*“-el ugyanaz, előbb a törvényesnél kisebb igen, de nagyobb sohasem lehetett, későbbben a férj egész vagyonára is kiterjedhetett. Ezen kelengyéről azonban a nő, férje életében, nem rendelkezhetik, mert ő maga is, mindenével, a férj hatalmában van, ki a kelengyétől szolgáló javakat el is adhatja, mit a nő nem tehet; rendelkezési joga csak a férj halálával lép életbe, midőn az örökös neki a meghalt férj összes ingatlan vagyonának egyharmadát átadni tartozik, a fő lakhelyet s fő birtokot azonban mindenkor magának tartván. — Ha az atyának is neje van, ki özvegyi-tartást igényel, vagy az atya a fiú házassága után szinte megházasodik: ily esetekben mind az atya mind a fiú által adott kelengye csak a vagyon tisztán fenmaradt két harmadrésztének egyharmadából állhat. Az özvegy negyven napig férje lakában maradhat, mely — mint már említém — a kelengyének tárgya nem lehet, s ez időszak neve: özvegyi *quarantime*. — Az özvegyi-tartás azonban, mely régen csak azon ingatlan vagyon harmadából állott, melyet a férj a nősülés percében bírt, későbbben nagyobb terjedelmű, s a házasság ideje alatt tett szerzemények egyharmadát is igénybe vette. — Ezen kelengyétől vagy helyesebben: özvegyi-tartás-

tól különbözik az úgynevezett *maritagium*, olyan ingatlan birtok, mely a házasság alkalmából a szülék vagy valamely rokon s jóakaró által a nőnek s férjének adatik, és a római *dos*-sal egyértelmű; ha a férjnek nejétől gyermeke lett, bár ez azután elhalt is, a *maritagi*umban, a nő halála után, a férj örökölt, s csak ennek halála után ment az vissza az ajándékozóra vagy annak örökösire. Későbbben pedig az ily javakbani örökösödés és azok visszaháramlása az ajándékozó által kifejezett feltételtől függött, s ehhez képest majd a férjre majd az összes örökösökre, majd csak bizonyos meghatározott örökösökre szállott.

Atyai hatalom alatt Angliában csak a törvényes házasságból származott gyermekek állanak, és csak ilyenek örökösödhetnek. A római jogvélelem, miszerint „*nuptiae patrem demonstrant*“ az angol jogban is divatozik, s csak teljes ellenbizony által rontatik le. Lényeges eltérés azonban a római s egyházi jogtól, hogy a törvénytelen gyermekeket, későbbben következő házasság által nem lehet törvényesíteni és öröklésre képesekké tenni. Ezért Angliában roppant érdekű kérdés, és a legszigorúbb vizsgálatok tárgya a törvényesség kérdése. Örökösödésre képtelen (bastard) gyermekek pedig nem csak házasságon kívül, hanem házasságban is szülehetnek, ha t. i. a férj tehetetlen, s ha Anglián kívül (*extra quatuor maria*) tartózkodott. Azonban ily gyermekeknek is van joguk ahoz, hogy szüléik által eltartassanak. De e kényes kérdést, az illetőnek halála után, nem lehet többé hánytorgatni, p. o. ha valamely atyának törvénytelen fia az örökség birtokába jött, s későbbben ezen atyának a törvényes nővé emelt ágyastól másik, ifjabb fia lett, ezen törvényes ifjabb fiú a meghalt bastard maradékát a birtokból ki nem vetheti, mert halála után senkit sem lehet fattyúgyermekké bélyegezni. — Előfordúl mégis a törvényesítésnek egy neme, a „*legitimatio per adoptionem*“ midőn t. i. a férj, nem tekintve arra, hogy nejének gyermeke más férfitól van, e gyermeket házában megszíveli, táplálja és neveli, és így hallgatagúl sajátjának ismeri. Az angol jog a fiúsításnak csak ezen nemét mutatja fel, ha csak fiúsításnak nem tekintetik azon eljárás, midőn valaki a „feltétlen“ birtokában levő jószágokat (*entails*) gyermekein kívül másoknak hagyja.

A hűbériségnek, vagy más szóval: függő és feltételes birtoknak (tenures) behozatala ólta, a nemesi földbirtoknak a legidősb fiúra szállása, (az első szülöttség elve) lett uralkodó. Fiú nem-létében a leányok fejenként örökösödnek, de a fő lakhely a legidősbnek jut, a többieknek adandó kárpótlás mellett. — A hol fiúk vannak, a leányok ezek mellett nem örökösödnek, ha csak itt-ott helyenként más szokás nem divatozik. Fiú- s leánygyermek nélkül elhalt örökhagyó után, ha unokák vannak, ezek örökösödnek a fiúk- s leányokra nézve említett módon, t. i. úgy, hogy a fiunokák mindenkor kizárják a leányunokákat, és ez így megy az utódok során végtelenig, az oldalrokonok örökösödése mindaddig életbe nem léphetvén, míg utódok vannak. Ha utódok nincsenek: az oldalrokonok következnek, a felmenők (szülék) kizárásával, és ugyan először a fivérek, s ha ezek nincsenek, a nővérek, és ezeknek gyermekeik; ezek hiányában a nagybátyák s gyermekeik, végre a nagynénék s gyermekeik, mindig fenntartva a férfi- és nőnem közti különbséget.

Fő elvek tehát az angol törvényes örökösödési rendben: a) az elsőszülöttség joga de csak férfiak közt; mert ha férfiak nincsenek, az öregebb s ifjabb leányok együtt örökölnék; b) a felmenő öröklés teljes kizárása, vagyis azon elv, hogy az örökjog sohasem mozoghat visszafelé. A szülő vagy nagyszülő, szóval a felmenő (az előd) a lemenő (utód) után csak közvetve, oldalagos úton örökösödhetik; p. o. az unokaöcs után örökösödhetik a nagybátya, ez után pedig annak testvére, ki az unokaöcsnek atyja; c) a férfiak elsőbbsége a nők felett (mint mondatni szokott, a „méltóbb vér öröklése“), mely még a férfiakat egyenlően örököltető „Gavelkind“ rendszerben is megvan.

Ezen fő elvek bővebb magyarázására megemlítjük még, hogy: az örökhagyó előtt elhalt örökösöket illetőleg, ezek saját maradékainak öröklési képviseleti joga lép életbe, s így a legöregebb fiú fia és unokája megelőzi a még élő ifjabb fiút; annak leányai is elsőbbséggel bírnak az ifjabb fiú fia felett. Ha csupa leánygyermek van s ezek mindnyájan gyermekekkel bírnak, a fiú mindegyik ágon kizárja a leányt, ha bár ennél fiatalabb is, de nem képes kizárni a többi

ágak leányait, kik képviseleti jognál fogva, t. i. anyjok helyén örökölnék. — Az oldalrokonok öröklésénél, kikre lemenő örökösök hiányában jő a sor, a hűbéri rendszer elvei szerint, megkivántatik, hogy valóban vagy legalább különféle jogi fictiók útján, az első szerző véréből származottak legyenek, vagy ilyeknek tekintessenek, t. i. azéből, ki a jószág nem örökjog útján, hanem más czímen jutott. — Az a ki a meghalt egyén atyjának örököse lett volna, a fiúnak is örököse. Az oldalrokonok azonban csak úgy örökösödnek, ha egészvérűek; s a legtávolabb álló egészvérű oldalrokon is kizárja a legközelebb állót, ha ez félvérű, p. o. van valakinek első házasságából egy fia s egy leánya, második házasságából pedig egy fia; ezen valakinek halála után örököl első fia, s ha ez, miután már birtokba lépett, gyermekek nélkül hal el, nem a második házasságból származott (félvér) fiú, hanem az egész vérű nővér örököl utána; ha pedig birtokba nem lépett, úgy a második házasságbeli fiú örököl, és ugyan nem mint az első fiú, hanem mint az atya örököse. A félvérnek ezen kizárása sajátságos angol elv, mely azonban a korona öröklésére nem terjed ki. — A fiág elsőbbsége az oldalrokoni öröklésben is fenáll, azaz: fiörökösök maradékai, ha távolabb állanak is, elsőbbséggel bírnak a nőnemű örökösök maradékai felett, bár ezek közelb állók; kivevén, ha bebizonyíttatik, hogy a javak nőktől származnak. Rendszerint áll a feltevés, hogy a javak férfaktól származnak; de ellenkezőt bizonyítani szabad, s férfaktól jövő javak sohasem juthatnak nőktől származó rokonságra s megfordítva.

Ezen országszerte uralkodó örökösödési rend alól kivételt képez a már említett *Gavelkind* nevet viselő örökösödési rend, mely Kent grófságban Irlandban s némely más helyeken is a régi britt és angolszász időkbeli fenmaradván, mint a celta népek örökösödési rendszerének folytatása, maig divatozik, s a figyermeket egyenlő osztályra hívja; fiúk nem-létében következnek a leányok szinte egyenlő részekkel, s így folytatatik az örökösödés az oldalágakban is. — Jersey szigeten fiúk és leányok minden vagyonban egyenlően örökösödnek. Másik kivételt képez a városi polgári javakban (English borough) szokásos örökösödési rend, melyek több-

nyire a legifjabb fiúra szállanak. A közönséges örökösödési rendtől eltérő szokásokat azonban — (kivéve Kent grófságát hol a „Gavelkind“ a szabály) — minden más országrészben bizonyítani kell a bíró előtt, hogy érvénynyel bírjanak.

Ha öröklésre képes vér nem létezik, azaz : ha az utolsó birtokos a fenebbiek értelmében örökösök nélkül halt el, vagy a vér oly mocsokkal van szennyezve, mely az öröklést lehetetleníti : a jószág, mint caducitas, (escheat) az úrra száll vissza. Öröklésre nem képesek a „szörnyetegek (monstrumok), kik en t. i. emberi alak nincs, de ezek közé nem lehet számítani olyakat, kik csak bénák, vagy rútak, siketek és tompa eszűek ; továbbá a fattyúgyermek, s az idegenek (aliens). A vért megrontja, s öröklésre képtelenné teszi a hazárulás vagy hűtlenség, s felségsértés. Míg a többi kizárás hűbéri elvekből foly : az idegenekre nézve a nemzeti féltékenység akarta úgy, hogy jószágot ne szerezhessenek, s ne örökösödhessenek, mielőtt királyi oklevél vagy a parlament által honfűsítva nincsenek. — A hűtlenség és felségsértés azon következménye, hogy örökösödésre képtelenné tesz, ismét hűbéri természetű, s a „dum bene se gesserit“ záradék következése. De az angol jog e részben túl megy a hűbéri fogalmakon; mert p.o. a véret hűtlenség, vagy felségsértési tény által bemocskolt fiú nem csak maga lesz öröklésre képtelen, hanem minden más örökös útját is elzárja, s utódait még abban is gátolja, hogy valamely korábbi elődhöz csatolhassák magokat, szóval : az örökösödés fonalát teljesen összetépi. A vér ezen mocskát visszaható erővel még a király sem, hanem csak a mindenható parlament törölheti el ; a királyi kegyelem, valamint az idegennek honfűsítése által a kegyelem vagy honfűsítés (denizáció) után született gyermekek öröklési képességet nyerhetnek ugyan, de az előbb születettek e képesség ki nem terjed, ily visszaható erőnek csak akkor van helye, ha maga a parlament tisztítja meg a vért, vagy teszi az idegent angol honfivá.

A rendszerinti angol örökösödésnek, mely a nemesi vagy katonai javakban divatozik, hűbéri irányával összefüggésben volt a jószágok elidegenítésének megszorítása, miszerint t. i. csak a szerzeményt lehet eladni, s gyermekek léte-

zésében ezt is csak úgy, ha rajtok kívül még ősi javak is voltak, melyekben a gyermekek örökösödhetek; az ősi földet, a „*boeland*“-ot pedig épen, ha gyermekek léteztek. Összefüggésben volt továbbá a végrendekezési jog korlátozása. Végrendeletileg földbirtokot elidegeníteni leginkább csak a városokban volt megengedve. Általában oly végrendelet, melyben földbirtok felett történt rendelkezés, nem annyira végrendeletnek, mint eladásnak tekintetett jogi jelleme-, s jelentőségében; s a végrendekezés tárgyai sajátképpen csak a személyes és ingó javak (*chattels*) valának, melyekből régibb időkben az özvegynek s gyermeknek köteles-rész is járt; újabban a szokás ezen köteles-részt (*rationabilis pars*) eltörlés s ingóságairól mindenki teljes szabadsággal tehetett végrendeletet. Nyolczadik Henrik alatt azonban tetemesen bővült a végrendekezési jog, s megengedetett a földbirtok két harmadáról végrendeletileg intézkedni, azon okból, hogy az ingó vagyon nem mindenkor elegendő a család fentartására, s a gyermekek nevelésére. A rendelkezési jogra nézve mindenkor különbség volt a nemesi vagy lovagi javak (*tenures in chivalry*) és a nem-nemesi hűbérek (*socages*) közt; ez utóbbiakat egészen is el lehetett végrendeletileg idegeníteni; de ha amazoknak két harmadánál többről rendelkezett az örök-hagyó: végrendelete érvénytelen volt, s a törvényesen megengedetett kétharmadra szállítatott. — Férjes nő, férje egyezése nélkül, (*feme covert*), huszonegy évesnél fiatalabb egyén, örült és bamba, érvényes végrendeletet nem tehettek. Férjetlen, hajadon nő (*feme sola*) tehetett ugyan végrendeletet, de ez későbbi férjhez-menetele által megsemmisült. A végrendeleteknél előforduló gyakori csalások meggátlására hozatott második Károly király alatt azon törvény, miszerint a végrendeleteket magának a rendelkezőnek, vagy más személynek az ő jelenlétében, s három vagy négy tanúnak szinte a végrendekező jelenlétében kell aláírni, mely tanúk nem lehetnek sem a hagyományosok, sem a hitelezők. A végrendelet ünnepélyes visszavonása szinte tanúk előtt történt, de megsemmisíthetett az elégetés vagy széttépés útján is, és megsemmisült önmagában a végrendekező helyzetében közbejött lényeges változás p. o. házasodás, gyermek születése miatt.

Nem lehet czélunk itt a bonyolodott angol jognak, mely a londoni parókások közt is százféle „contrarietasok és dubietások“ tárgya, mindenféle árnyalatait s részleteit bővebben fejtegetni. Nagy befolyása van azokra az ingatlan birtok különféle jogi eredetének s természetének ; és nem egy pontban találunk rokonságra azon jogi fogalmakkal, melyek nálunk divatoztak. A „*fee simple*“ különbözik a „*fee tail*“ nevű birtoktól, mely utóbbibani örökösödés a feltételes ajándékozósokról törvény alá esik, törvényszabály levén, hogy az ajándékozó akarata örökre megálljon, s annak feltételei lelkiismeretesen megtartassanak, p. o. ha férjnek és nőnek oly feltétel alatt adatott ingatlan jószág, hogy az csak az ezen házasságból származott utódokra menjen át, s a házasság magtalan volt, vagy a gyermekek elhaltak, az ilyen jószág visszaesett az ajándékozóra, s az örökösödési rend megszakadt, sőt ha az ily jószág az utódokra átszállott is, ez nem tekintett örökösödésnek, hanem az utódoknál *megmaradásnak*, melynek ellentéte a *visszaszállás*, *visszaháramlás*. Az ajándékozáshoz olykor azon feltétel köttetett, hogy a jószág ne az ajándékozóra, hanem valaki másra háromoljon, s így fejlett ki a „*remainder*“ -ről szóló tan, melyet a törvényszékek azután legkisebb részletekig feldolgoztak. *Tail* tárgya csak ingatlanok, s ezekkel összekötött jogok lehetnek ; személyes, ingó vagyon (personal chattels) sohasem. A *tail* azután vagy *general tail*, mely valakinek és minden vérszerinti örökösöknek adatik ; vagy *special tail*, ha az átháramlás csak bizonyos örökösökre van szorítva ; mindkét fajta ismét lehet vagy férfi vagy nőnemre szabályozva, (*tail-male* és *tail-female*). Ha p. o. fiági *tail* van alapítva, s az adományosnak leánya van, és ennek ismét fia, ezen unoka nem örökösödhetik, mert nem férfi ágon származik az adományostól. A *fee-tail* azonban, mely a gyakorlati életben igen sok fonák következményre vezetett, p. o. hogy a *tail* birtokosaitól haszonbérbe vevő bérlők az örökösök által elűzettek, a hitelezők azokból kielégítést nem nyertek, a gyermekek, azon tudatban, hogy a jószágot el nem veszthetik, szüléik irányában tiszteletlenek lettek stb. lassanként annyira körülyirbáltatott, mint a magyar ősiség, s egészen elvesztette eredeti jellemét ; bizonyos jogi fictiók út-

ján eladható lett, felségsértés miatt elkoboztatott, a bérletek (leages) az utódokat is kötelezték, hacsak be nem bizonyítottatott, hogy ezeknek igen nagy kárával járnak, végre az adósságok ily javakból is kielégítették, a törvényhozás ilyen irányát elősegítvén azon politikai tekintet is, hogy a javak forgalmát elősegíteni, s a túlhatalmas bárók erejét csökkenteni kell. — Más faja a földbirtoknak a magyar úrbéri birtokhoz hasonlító, úgynevezett „*copyhold*“ oly birtok, melyhez a birtokosnak, emberemlékezetet túlhaladó birtoklás alapján, megtartási s használati joga van, s melyből az ki nem vettethetik, bár e jószág eredetileg övé nem volt, s most sem tulajdona. Ily javakban az örökösödés a helybeli szokásoktól függ, s az örökös a tulajdonos úr által ki nem vettethetik, ha tartozásait teljesíti. — A magyar zálogbirtokhoz hasonlít az úgynevezett *mortgage* (mortuum vadum), miszerint t. i. valaki a kölcsönzött pénzösszegért ingatlan birtokot vett zálogba, oly feltétellel, hogy ha a kölcsönvevő a pénzt visszafizeti, a jószágot is visszavehesse. Ha a kölcsönvevő a kikötött fizetés napja előtt meghalt, örökösei a pénzt megadhatták, s a birtokot visszavehették, idegen ezt nem tehetette.

Szóval : Angliában az egész örökösödési rendszer hűbéri alapokon nyugszik, s a hűbéri fogalmak szálaival van át meg át fonva. Fő alapköve ezen egész tannak a „hűbéri tulajdon“, erre s e körül van lerakva az egész épület, maga a család és az állam. Azért az angol jogtani íróknál a család- és örökösödési jog nem igen tárgyalatik önállóság, hanem a „tulajdon“ rovata alatt; midőn a földbirtokról s hűberről szólanak, mellékesen adják elő a házasságról, családról, gyámságról, örökösödésről szóló tanokat. A férfinak hűbéri fogalmakban gyökerező előjoga mutatkozik a házasságban, hol a férjes nő (feme covert) csak férje által s ennek oltalma alatt létezik; hűbéri eszme fekszik, a bastardoknak még következő házasság által sem orvosolható kizárásában, mert a hűbéri tulajdon fogalma megkívánja az első szerzőig felviendő családlétrát, vagyis : a leszármazás tisztaságát; a mundium-róli tanban, s főleg a legidősb fiú örökösödésében és a férfiág általános elsőbbségében, mely itt még szigorúbb, mint más középkori jogokban, sőt mint a mózesi törvényben; továbbá

a felmenők kizárásában, s a vér mocskán alapuló caducitás-ban. A hűbériség ugyanis csak oly örökösöket tűr, kik férfiúi szolgálatok teljesítésére alkalmasok, nem tűri, hogy a jószág kis részekre forgácsoltassék, s e nézet csak akkor változik, ha férfiak nincsenek, mely esetben ismét a leányok férjhez-adásábai befolyás által akarja megmenteni saját céljait. A hűbériség eszméi a szabad végrendekezést nagyon háttérbe szorították. Korábbi időkben az elidegenítés se volt tűrve; későbbben e részben győzött a korszellem, s most már az ingatlan javak nagy része felett szabad végrendeletet tenni, s általában a végrendekezés szabadsága nagyobb tért nyert. Az ingatlan tulajdonnak teljes mozdúlhatatlansága s megkötöttsége sokáig küzdött a szabadság elvével, előbb csak a haszonvétele elidegenítése lett megengedve, később az ingatlan vagyontulajdonának két harmadáé is. Ingó vagyona nézve azonban teljesen szabad rendelkezés van, mert ez a hűbériség körén kívül esik. E nemű javakban korlátlan a végrendekezés, s a nőnek és gyermekeknek egykor tartozott „rationabilis pars“ vagy köteles-rész egészen kiment szokásból.

Ingó vagyontulajdon fogalmak szerint, sajátképen nem is tárgya az örökösödésnek, hanem *végrehajtóknak* (executor) adatik át, kik az örökösödés valódi vagy vélelmezett akaratát teljesítik, s többnyire az ingó vagyont önmagok tartják meg. Az ingó dolgok úgy tekintetnek, mint olyanok, melyek, ha csak egy perczig is tulajdonos nélkül maradtak, azonnal elvesznek, azért ily dolgok nem szállhatnak az örökösökre. Az executorokat az örökösödés nevezé ki egyenesen e célra, reájok bízván, hogy intézkedései teljesítéséről gondoskodjanak; ha az örökösödés e kinevezést elmúasztotta, a legközelebbi rokonok vannak azzal megbízva.

Az angol szokásoktól nem sokban térnek el Scócia szokásai. Ezekben is hasonló hűbéri szellem található, mely azonban többesrészre engedett a külső befolyásoknak, nevezetesen a római jog befolyásának, s így némely pontokban inkább közeledett az európai szárazföld szokásaihoz. A család nincs annyira hűbéri lánczokba verve, mint Angliában, de a szokásjog nem is oly gazdag s kidolgozott, mint Angliában. A római s cónoni jog tekintélye nincs ugyan törvényesen el-

ismerve, de azért a parlamentek gyakran hivatkoztak reá oly tárgyakban, melyekről a hazai szokásjog hallgat.

A mi a scóti családjogot illeti, általánosan ismert dolog, hogy ott a felek szabad egyezése elegendő az érvényes házasságra, s nem szükséges, hogy ezen egyezés pap előtt nyilváníttassék, kit gyakran pótolnak, a gretna-greeni kovács, és társai. Az atya egyezése megkivántatik ugyan, de annak hiánya nem teszi a házasságot semmivé; a gyámok egyezése pedig elő sem kivántatik. Ha a nő haláláig egy férfival él, s ennek hitvesének tartatik: ezen együttélés által a törvényes feleség jellemére tesz szert, s ha özvegyen marad, a törvényes feleség jogaiban részesül. — A házassági vagyonközösség csak az ingókra terjed; de csaknem egészen megsemmisül az által, hogy csak a férjnek van joga a vagyont kezelni, s azt, a feleség egyezése nélkül, el is adhatja, és saját adósságai fedezésére végrehajtás alá útalványozhatja; de ellenben kezeskedik is a nőnek, úgy házasság alatti mint házasság előtti adósságaiért. Az angol jog rajzában említett „feme covert“ eszméje a scót jogban is otthonos; a férj hatalmat gyakorol a nő személye s vagyona felett, annak korlátlan gondnoka, s mindaz, mit a nő férje nélkül tesz, semmis és érvénytelen. Férj s nő közti ajándékozások meg vannak engedve, de az ajándékozó által életében bármikor visszavonhatók, mi már a római jog befolyása. Ha a házasság, annak megkötése után egy év alatt oszlik fel, minden visszatér a házasság előtti állapotba, a *dos* (the tocher) a nőre száll, vagy ha az nem élne, executoraira; s hasonlókép mindaz, a mit a nő férje vagyonából élvezett, a férjre megy vissza, de a kölcsönös ajándékokra e szabály nem áll. Ha pedig a házasság egy év eltelte után oszlik fel: a férj és nő visszavonhatatlan tulajdonosaivá lesznek a kölcsönösen egymásnak engedett vagyoni előnyöknek. — Az atyai hatalom tanára nézve a scót szokások tetemesen különböznek az angoloktól. Itt a putatív házasságban született gyermekek nem tartanak bastardoknak, s a bastardok törvényesíthetők következő házasság által. Az atyai hatalom egyező azzal, mit a későbbi római jog e részben rendel; az atya tartozik gyermekeiről nem csak életében, hanem halála után is gondoskodni; az atyának e köte-

lessége részben átmegy a legöregebb fiúra; ha ingatlan jószág marad hátra, melyben ez kizárólag örökösödik, t. i. ez tartozik fitestvéreit nagykorúságokig, a leányokat férjhez menetelőkig tartani s táplálni. — Az örökösödés rende Scótiában nem sokat különbözik az angoltól. Sajátképi örökségnek csak az ingatlan jószág vétetik; ebben először is az utódok és ugyan a fiúk, a leányok kizárásával, s az elsőszülött a többiek előtt örökösödnek; az örökösödési képviselőnek hasonló szabályai vannak; de lényeges különbség az örökösödési rendszerben, hogy Scótiában a felmenők (az atya s nagyatya) is örökösödnek, azonban csak a testvérek után, vagy ezek hiányában, s az anya sohasem. Ha atya nincs, annak fi és nővérei következnek ugyanazon szabályok szerint, mint az örökhagyó testvérei; azután jő a nagyatya s annak oldalasai, és így végtelenig. Ha rokon épen nem létezik: akkor következik a király. Az ingatlan jószághoz tartozó ingók nem tekintetnek ingóknak, s az örökséggel járnak; egyéb ingók pedig, mint Angliában is valódi örökségnek nem tekintetvén, executoroknak adatnak át, kik azokról a végrendelet értelmében intézkednek, ha ez létezik, vagy azt mint legközelebb rokonok magoknak tartják. Mondhatni: hogy az örökösödés az ingókban ugyanaz, a mi az ingatlanokban, mert ezen öröklési rend az örökhagyó vélelmezett szándékául tekintetik; csakhogy az ingókban öröklési képviselőnek helye nincs; s a fiúk a leányok előtt, s az elsőszülött többi fitestvérei felett elsőbbséggel nem bírnak. Ha valaki ingatlan vagyont s ingóságokat is hagy hátra, azon örökös, ki a földbirtokot kapja, nem örökösödhetik az ingókban is, ha hasonló közelségi fokon álló örökösök is vannak. — Végrendeletet csak ingókról lehet tenni, és pedig csak olyan ingókról melyek nem az ingatlanoknak szükséges függelékei, mint p. o. gazdasági szerek, a kastély bútorzata stb. Ha a végrendelező végrehajtót nevez, örököst pedig nem: ez azt jelenti, hogy a végrehajtónak joga van a törvényes öröklés szabályai szerint járni el. Scótiában csak írott végrendeletek érvényesek. Az ingó vagyron egy részét az özvegytől s gyermektől megvonni nem lehet; a köteles-rész azonban csak a szorosán vett s még szárnyra nem bocsátott gyermekeknek jár (a további utódoknak már nem.)

A Dániában, Svéd- és Norvégországban s Irland szigetén különféle változatokban uralkodott s részben ma is fennlevő ős scandináv jogról, mely tőlünk és szokásainktól igen távol áll, csak annyit jegyzünk meg, hogy abban sok eredeti germán elem van, mely tiszta eredetiségében megmaradt, s a hűbériség befolyását kikerülte. Jelleme : az egyszerű, tiszta *patriarchalismus*. A család ott nem sülyedt el a hűbériség tengerébe, feudális kötelekeknek semmi nyoma. Ezen patriarchalismus pedig lényegesen különbözik az ázsiai s görög család patriarchalismusától, melyek elsejében a vallás, másodikában az állam fogalma adja az éltető lehelletet, itt a család önmagában találja táplálékát. Irlandban s Svétiában e családság sajátságosb s költőibb színben tűnik fel, mint Norvégiában s főleg Dániában, hol a sok kereskedő város útján külföldi érintkezések nyertek befolyást. Az egyszerűség, a nőnem tisztelése, a családtagok szoros egysége, a vérbosszú, egymásérti jótállás, a nő ára, és szüzességdíja, melytől a házasság valódisága s érvényessége függ, ellenben pedig azon a római s görögtől eltérő nézet, hogy a házassághoz, melynek alapja : szeretet, a női hozomány szükségképen meg nem kívántatik, a házassági, bár még egészen ki sem fejlett vagyonszösség; a szülék tartásának kötelessége, mindezen ős jogfogalmak képezik alapját a scandináviai életnek. A természetes állapot közelsége hozza magával, hogy az örökösödésben a házasságon kívüli gyermekek is részesülnek, a törvényes gyermekek után ugyan, de a törvényes gyermekektől származott unokák előtt. Míg tehát az angol jog puritánusi szigor a fattyúgyermekeknek következő házasság általi törvényesítését is kizárja : a scandináv jogban ily tisztító eszközre szükség sincs; mi azonban ki nem terjed a házasság alatt más nővel nemzett gyermekekre. — A nőnem nincs ugyan kizárva az öröklésből, de a férfiak mégis bírnak némi előnnyel. A hasonló közelségi fokon álló atyai firokon kizárja a nőrokont, ez ismét az anyai rokont; régebben a leány csak akkor örökösödhetett, ha fiú nem létezett, későbben ez a leányok javára változott annyiban, hogy ezek is kapnak az örökségből egy harmadrészt, míg a férfiak két harmadot, a mely szabály azután keresztülmegy a maradékok s oldalro-

konok egész örökösödésén. Továbbá : a fő jószág a fiúké, s a leányoké csak a mellékjavak, vagy ezek nem-létében az ingóságok. A kereskedő városokban azonban a két nemnek teljesen egyenlő öröklése van. — Egészen sajátságos, és az indus szokásra emlékeztető vonás az irlandi jogban, hogy valamint Keletindiában az utódok öröklési joga a harmadik fokon megszűnik s átmegey a felmenőkre, úgy itt is az öröklési képviselő, vagyis az utódok egyenlő képességének rendszere kivételt szenved, mert az unokák csak a házasságküli gyermekek s testvérek után, a másodunokák pedig csak a legtávob oldalakonok után következnek.

Szemlét tartván ekként a régi s középkori jogok felett: átmegeyünk már kedves hazánkba, a magyar földre, s hasonlítani fogjuk ennek ősi intézvényeit a fentebb összegyűjtött anyaggal, különösen a római jogelvekkel, melyek a francia, porosz és austriai codexek alapjai. (Folyt. következik.)

A VILÁGTÖRTÉNET S AZ EMBERISÉG FAJKÜLÖNBSÉGEI.

Székfoglalóul az 1860. oktob. 1-én tartott ülésben felolvasá

KERKÁPOLYI KÁROLY I. t.

Elfoglalni akarván a helyet, melyre a Tek. Akademia kegyessége meghívni méltóztatott, nem vélek jobbat tehetni, mint ha a bölcsészeti történetnek egy eddig kevésbé méltatott oly kérdését veszem tárgyalás alá, mely azontul, hogy mint a mondott tudomány épületének alapköve egyetemes érdekű, ránk magyarokra nézve még különös jelentőséggel bír.

A történetírók iránt eleitől fogva tanusított, már a családok véneinek elbeszélésére is kiterjedett amaz érdekeltség, mely könnyekig megindítá a Herodotust hallgatott Thukididest, ujjal mutatja mintegy, hogy az emberek minden időben sejték, miként annak tényei rájuk nézve nem idegenek, sőt

tér- és időbeni távolságuk daczára is izei azon folyamatnak, melybe ők is besodorvák.

A vallásosabb s azért mélyebb szellemek voltak, kik legelőbb s elég jókor kiérezék, hogy ama tények előhozásában nem az emberi önkény, vagy a természet véletlene, hanem istennek hatalma munkál.

De más volt ez érzet s más a szellem azon ereje, mely az érzett és hitt isteni hatalmat nem csak sejteni, hanem munkásságában nyilván fölismerni s fölmutatni is bírná. Ez oka, hogy csak a legújabb kornak jutott a kísérlet dicsősége, úgy tüntetni föl a történetet, mint melyben s mely által az isten képére teremtett ember akarja e képet mindinkább felöltözni, megvalósítandó ilyként feladatát.

Ezzel nyilván az emberiség időbeni fejlődéséül lön felfogva a világ története; ha ugyan fejlődésnek azon változatok láncolatát mondjuk, melyeken keresztül lesz valami azzá, mivé lenni hivatva, rendeltetve van.

Ezen, újdonsága daczára már is uralkodóvá, hogy ne mondjam kizárólagossá lett nézet nem Hegelé, mint sokan vélik, mert hiszen már Herder is világosan fölismerte a világés azon egyedi életkorok közötti hasonlatot, melyekbe esik az egyedi élet fejlődése. De hogy e felfogás végetlenül szilárdult az előbb nevezett philosoph által, azt megfoghatónak találándjuk, tudván, miként annak fő, s aligha nem minden egyébnek is alapul szolgáló érdeme épen a fejlődés fogalmának általában, s így e téren is eszközölt érvényesítésében állott.

A rég sejtett igazságnak végre világloán lett feltünése, épen mert az idő teljességének eljöttével következett be, úgy szólva ellenállás nélkül tette hódításait, s nézeteket hagyta illetetlen, melyek vele egyenes ellentétben vannak, melyek mellett azért ő lehetetlen és megfordítva. Ideje, hogy ez oldalra is fordítsuk figyelmünket, pótolva így az elmulasztottat.

A bölcészeti szak egyik veteránja a fejlődés eszméjéről értekezvén e helyen, már a mult évben kimondotta, hogy csak egyed lehet alapja bármely fejlődésnek, tehát csak az,

minek az egyedéhez hason, erős egysége van. Ez igazság általában, tehát az emberiséget illetőleg is állván, önként kiderül, mily végetlenül nagy fontosságú, hogy azon Genesis, mely Isten képeinek felöltözését az embernek általában, s így az emberiségnek egészében jelölé ki föladatául, egy közös törzsből is mondja ezt származottnak, letevén így az alapot, melyről egyedül lehető annak egységes fejlődése. Ime kulcsa mindazon törekvésnek, mely annyira rajta van, hogy megőrizze a historiographiának a genesissseli egyezését. Nem mondom, hogy e törekvések általában öntudatosak, de bizonyynyal amaz igazságnak legalább érzetén alapulók. De a kérdésnek tiszta és világos felfogása sem ritka. Így például ha Wutke szokottnál nagyobb súlyt vél helyezendőnek a tételre, mely szerint „Isten úgy akará, hogy egy vérből legyen az emberiség minden nemzetsége“ ezt nyíltan azért teszi, mert nem látja, miként lehetne annak egységes fejlődése azon esetre, ha eredetileg különült volt. Másutt volt már alkalmam érinteni mily gyakoriak az esetek, melyekben az elvileg elsőül, azaz legfőbbül fölismert, az időileg első által helyettesítetik. Ez esetek kivált a bölcsészileg képzetleneknél, s az egészben mindig ilyen népeknél levén szokásosak: meglepőnek kell mondanunk, ha oly férfúnál is lelhetők, minő Wutke. Pedig a fenforgó esetben mégis úgy van, az eredetbeni különbözőség létegbeni helyett állván. Nyilván lesz ez, ha meggondoljuk, miként az emberiség egységes fejlődésének lehetősége azon esetre is beláthatlan, ha benne az eredeti egység daczára, idő folytán merültek föl absolut, tehát egymástól mindörökre elszakadt különségek. És megfordítva, az eredet különbözősége mellett is igen jól lenne érthető ama fejlődés, mihelyt volna oly erő, mi amaz eredetben különbözőket egységre vinné. Ezért a kérdés nem annyira az, ha valjon idő szerint eredeti vagy származott-e ama különség, hanem hogy absolut-e: kivevén ha megengednők, hogy idő folytán támadott különség absolut nem lehet.

A mondottak után könnyü belátni, mily horderővel bir azon szélesen elterjedt, részben még az eredet egysége mellett harczolók által is elfogadott nézet, mely fajokra különültnek tekintti az emberiséget, azoknak határozottságait ép oly

áthághatlanoknak tartván, mint a természet világában levőkét. Ha e nézet helyes, ha az emberiség mi egyedít sem jelentvén csupán gyűjtő nevük az ember-törzseknek: akkor — mint már helyesen megjegyeztetett — lehet ugyan beszélni az egyeseknek s tán e törzseknek is időbeni fejlődéséről, történetéről, de nem az emberiségéről. Pedig az e nézet mellett harczoló, s részben az eredet egységét is kétségessé tevő okoknak súlyát tagadni nem lehet.

Tudjuk, hogy a természet jelleme épen azon szétesettségben, azon különültségben áll, mely okozza, hogy egymástól mindörökre elvágott részlegességei s egyes példányai teljesen képtelenek egyediségükben életre kelteni, s így egyedi létezésre, s ezzel fejlődésre juttatni az őket szült nemet és fajt; tudjuk, hogy a növény- és állatvilágbani fejlődés ép azért merőben az egyes példányoké, s egyszersmind az általuk tovább nem vitt faj és nem mívolta által határozott, unalmasan mononton. Mindezt tudva, s más oldalról meggondolva, hogy az embert a neki saját állati élet egyenesen hozzá köti ez épen jellemzett természethez: már előleg valószínűnek kell tekintenünk az emberiségnek s eredetének egységét. Ide járul, hogy tetteleg mutatkoznak is abban különségek, melyeknek alapján született épen az emberfajokra vonatkozó, s fent érintett tan.

E különségek eredetisége mellett rendkívüli erővel harczol azon körülmény, mely szerint az emberfajok különisége megfelel azon fensíkoknak, melyek a tengerből egyedül lehetnek kiemelkedve akkor, midőn az még kétezer lábbal magasabban állt mint jelenleg. S e körülmény jelentőségét még neveli azon tapasztalat, mely szerint ugyanazon síkokkal közel helyi összeköttetésben az emberhez legközelebb álló négylábuaknak is külön tanyái vannak. De nem akarom egyenként felhordani az okokat, melyek az emberiség eredeti egységének hitét megingatván eszközölték, hogy a tan, mely szerint a faji határozatok állandók, s külső okok hatására el is törlődven, azok működésének megszüntével újra visszaállók, majd oly közönségesen el van fogadva az ember- mint a növény- vagy az állatvilágot illetőleg. Elég, hogy ez így van, s hogy egy Humbolt Sándor is világosan írja, miként sem táp,

sem éghajlat, sem semminemű kül befolyás nem képes jelentékenyen megváltoztatni az emberfajok eredeti típusát.

És épen mivel ez így van, nem lehet föl nem ötleni a ténynek, mely szerint míg a hajdan természettörténetnek nevezett tudomány — épen mivel a fejlődés, melyet rajzol, nem időbeni — mindinkább elhagyja e nevet, s a természetrajzét veszi föl: addig az embervilágban az egésznek, mint olyan-
nak történetéről halljuk beszélni még azokat is, kik a fajokról tannak elfogadásával annak egységét, s ezzel tulajdonkép az egységes fejlődésnek feltételét tagadják. Ez ellenmondás, s mint olyan parancsolóan kívánja, hogy vagy az emberiség egységét vívjuk ki, vagy pedig mondjunk le arról, hogy neki egységes fejlődést, történetet tulajdonítsunk.

Az emberfajok typicus különbsége ma egyáltalán szívós-
nak mutatkozván, ne csodáljuk, ha azok, kik egységök szükségét belátták, ennek kimutáthatása végett a múlthoz menekülnek, az eredet egységére utalván, s úgy okoskodván, hogy ha ezt nem csak Mózes tekintélyével, de az ész követelményének erejével is kivívniok sikerül, azonnal megszűnnek egyetemes értékükül, s így minden időre érvényesekül tekinthetők lenni azon érvek, melyeket az ellenkező irányra csupán a történeti idő tapasztalásának tényei nyújtanak. S valóban, én legalább mit sem tartózkodom elismerni, ez okoskodás jogosultságát, s bevallani, hogy a történeti idő tapasztalatából merített bizonyok, épen mivel tapasztalatiak, minden időre, s magára a lehetőségre nézve mit sem bizonyítanak, vagy más szavakkal, hogy az emberfajok különségére vonatkozó tapasztalati tények legfőlebb azt mondhatják, hogy azok ma sajátságaikat híven megőrizve folyton különállók; de nem például azt is, hogy külön jellemök kifejlődte előtt sem bírhattak egy, mindnyájoknál kevésbbé határozott közös tövel. Hiszen egészen más, valamely, már kiképződött egyediségnek övétől különböző határozottságot ölthetni föl, s ismét más, egy még határozatlannak különféle irányokban mehetni a határozottság elé. De miként egyfelől mindezt készen megengedem, úgy más oldalról okvetetlenül megkívánandónak vélem, hogy ha az egész történeti idő tapasztalásával szemben az emberiségnek létebeni, s azért a múltban, az eredetben

megvolt, s tán a jövőben is újra bekövetkezendő s magát megbizonyítandó egysége vitattatik: e vitatás az észnek két-ségkívüli, s visszautasíthatatlan követelményeire legyen alapítva. De kérdem, hol e követelmények?

Szétesettség levén a természet jelleme, nyilván van, hogy az embervilágnak s ez egységnek szükségessége mibe sem eshetik, mi benne természeti. Azért ez egység kérdése össze esik azon másikkal, vajjon az ember is egyik íze-e a természetnek, vagy pedig attól lényegileg különböző? Ezért a naturalismus — ha t. i. következetes — az emberiség egységéről s annálfogva történetéről is nem beszélhet, ép úgy nem, a mint nem lehet szó természettörténetről, hanem csak az egymás-mellettiek felmutatására hivatott természetrajzról.

Tudom, hogy a mondottakra azon észrevételt tehetni, hogy a természetben is van, vagy legalább volt helye idő-szerinti fejlődésnek; ha ugyan a természetrajz már régebben felfedezte azon igazságot, hogy például miként ma az alacsonyabb képződések egész során mennek át a magasabb állatok: úgy kezdetben is rajtok keresztül s így rájuk következő születtek azok meg, mely alacsonyabb képződéseket azért úgy kell tekintenünk, mint a melyeken keresztül fejlődik ma az egyes magasb fajú állat, s fejlett egykor az állatvilág. Mondom, ezt tudom; de ne felejtjük, hogy ez nem a természet, vagy az abban állatvilág tovább fejlődésének, hanem részint az egyes állat végleges megszületésének, részint pedig az állatvilág fokozatos kiegészülésének ténye. Aztán épen az átmeneti lépcsőknek ama megörökítése, s a magasabbakban el nem enyésztése képezi egyfelől a természetnek azo sajátját, mely őt a szétesettség világává teszi. Ide járúl, hogy a legmagasabbra fejlett állatok sem futják meg az alacsonyabb képződések mindannyiát, hanem csak egy-egy, úgy látszik kezdettől fogva létezett soréit; minélfogva a természetben még az eredetre visszamenve sem látnók eltűnni az egymásmellettiséget.

Azért ismétlem, hogy az embervilág egysége, s ez egységnek szükséges volta mibe sem eshetik, mi benne természeti. Sőt inkább természetisége őt is aláveti a természet most említett azon törvényének, mely szerint ő, a kebelén belőli

fejlődésnek csupán átmeneti — s ép azért az idő folyamában el is hagyott — lépcsőit más részről önállókká is teszi s állandósítja, létrehozván így az emberfajokat. Igaz, hogy e nézpontról úgy tűnnek föl e fajok, mint egy és ugyanazon alany fejlődése különböző izeinek jelzői, mivel az eredet egységének legalább lehetősége megmentve volna. De mit használ ez, midőn már fölebb megmutattam, hogy a kérdés nem annyira az, ha vajjon idő szerint eredeti vagy származott-e az emberfajok közti különbség, hanem hogy abszolút-e? Ennélfogva, ha a fejlődés alacsonyabb fokain megmaradt s azokat örökítő fajok teljesen elvágják a magasabbra emelkedettektől, úgy valóban nem látom mit használjon egységes fejlődésének lehetővé tételére az eredetbeni egység. Nem látom ezt még azon esetre sem, ha figyelmen kívül hagynám azon lehetőséget, mely szerint a fejlődés már eredetileg is különböző pontokból indulhatott ki.

És valóban úgy is látjuk, hogy az emberiség fejlődési folyamán annak legnagyobb része kívül esik, vagy annak legfölebb is tárgyául szolgál; annyira, hogy az úgynevezett világtörténet inkább csak egyetlen törzsnek, a kaukazinak fejlődési folyama. Az amerikai nem csak előre nem viszi, sőt kiöli a kaukazi faj polgárosulása, ugyanaz, mely barómmá alacsonyítja a négert, olyanúl használván fel azt. Sőt tovább megyek, s kérdelem, mivel vitte elő a chinai népet a kaukazi fajnak minden előhaladása, birt-e az ha csak legkisebbet is változtatni ama vén gyermekben, vagy változott-e valamin az európai cultura hatására az ázsiai fensíkok világa? Bizonyára igen úgy látszik, hogy nekünk nem annyira egy világtörténetről, s az összes emberiségnek abbani fejlődéséről lehetne s kellene beszélnünk, mint inkább az egyes emberfajokéről, melyek egészen külön irányokban vizik, s legnagyobb részben már megállapodva, csak vitték előbbre a nekik alanyúl szolgáló törzseket.

Így áll a dolog, mennyiben az ember természeti lény; s így állván, az észnek mi oka sincs a tetteg mutatózó különbségek daczára is követelni az emberiség egységét, ha t. i. az csak ilyen. Ámde nem csak ilyen. A helyett azonban, hogy e tételnek tüzetes bizonyításába bocsátkoznám, s megmutat-

nám, hogy a természetnek egészen áthúzódik a benne önkívüli létezésre jutott eszmének magához jövésre irányzott, de a természet körén belül — épen ennek fogalma miatt — megvalósítani nem bírt törekvése, s a helyett, hogy ezen, ama körben hiú törekvésből egy más, egészen ellenkező világnak, t. i. a közvetlen létezésre épen bennünk emberekben jövő szellemének létezésére következtetnék: legyen szabad csak arra hivatkoznom, hogy azon ok, mely az emberiség egységes történetét lehetetleníteni alkalmas, ép oly alkalmas tartoznék lenni annak meggátolására is, hogy az egyedi cselekvékenység által, ha csak az egyes fajok is elővitethessenek, mit mégis — a tények világosan szólván — tagadni nem lehet. Azért maga az egyes fajok ezen fejlődése elég megbizonyítani, hogy az ember nem csak természeti lény, hanem szellemi is, s hogy ha természetisége őt csupa egyenkéntiségre kárhóztatja, szellemisége meg képessé teszi, hogy egyediségében egész nemét megvalósítván, abban általános értékkel is bírjon, hogy így — bár mint egyes magát leéli is — vívmányai az egész nemnek használjanak, azt előbb-vigyék. Egyedül innen van, hogy az emberek gondolatban egygyé lenni képesek. E képességnek nem szülője, hanem szülöttje, következménye a beszéd; nem lehetvén más mód megérteni a ránk nézve teljesen idegen gondolatot. Azért, nem csak az egyes emberfajoknak, mint viszonylagos egészeknek tovább fejlődése, hanem a beszéd létezésének ténye is egyenes bizonyíték arra, hogy az ember több mint az állatok legmagasabbika. E pontról tekintve vissza, egészen más világításban látandunk; látandjuk jelesen, hogy a tapasztalati tények méltán mutatják megoszlottnak, fajokra váltnak az emberiséget, mivelhogy valóban ilyen az, létezési módjának természetiségénél fogva tudniillik; de látandjuk más oldalról azt is, hogy e megoszottság daczára is követelnünk kell annak egységét, mivelhogy az ember tulajdonkép, létegeben szellem.

E kettős jellem nem az által valósul meg egyszersmind, hogy az egyes fajok úgy szólva egymásba árnyékolvák, egybefüzetvén úgy nevezhető középtagok által; hanem az által, hogy a kétségtelenül létező faji különségek az emberben egyáltalán nem alkotnak áthághatatlan korlátokat, tehát legjellem-

zatesb kinyomataikban, jelenségeikben sem. Sőt ellenkezőleg a szellemnek okvetetlenül kell bírni azon erővel, hogy a testet, melyet közvetlen létezésre juthatás végett ölt, s az e testet átható s meglevevítő lelket emelhesse, s tehesse magának mind tökéletesebb közegévé, nem ritkán tökéletesebbé, mint minővé őket a különítő, s bennök az alacsonyabb fejlődési fokoknak is megörökítésére törekvő természet szánta és alkotó. A szellemnek e felsőbbisége, ez idomító hatalma, a fajok határain belül, egyeseknél mint egész népeknél gyakran mutatkozik, de már e határokat is áttörve természetesen sokkal ritkábban. A nagyobb szerű eredmények szám szerint mindenütt gyérebbek. De azért a lehetőséget feladnunk nem szabad, sőt világosan ki kell emelnünk, miként épen az ész által igényelt im-e lehetőség, s annak — habár ritka — megvalósulása képezi az emberiség egységesen fejlődhetésének feltételét. Hogy a faji határozottságoknak ilyen áttörése a szellem diadalainak legnagyobbjai közül való, s épen azért csak a körülményeknek minden oldalról kedvező összehatása mellett lehetséges, tán mondanom sem kell. Különösen áll ez, ha a természet által vont korlátok egy egész nép által törendők át, mivelhogy annak legnagyobb része mindig igen közel áll a természethez. Innen az ily áttörés századokat, hogy ne mondjam ezredekelt feltételez, s mivel a kezdet és végzet olyan távol esnek, könnyen lehet, hogy észre sem vétetik.

Azon fajkülönbségek, melyekről épen állítám, hogy a szellem által áttörhetőeknek kell lenniök, nem csak a test alkatának mivoltában, s a léleknek megfelelő niusaiban árulják el magokat, hanem a csak általok nyilatkozható, a magát kül valóságra csak bennök hozható szellemnek szüleményeiben is. E szülöttek közt tán egy sincs, melynek minősége, a dolog természeténél fogva, oly szorosán egybefüggeni tartoznék nem csak a külső, természeti környezettel, hanem saját physiologiai alkatunkkal is mint a nyelv, melytől azért előleg is követelnünk kell, hogy afajkülönbségei párhuzamosak legyenek a fajokéival. A dolog ily állásában nem lehet felötlőnek nem találunk a tüneményt, mely szerint egy és ugyanazon faj fiai nem csak egy és ugyanazon nyelvben, de még csak egy és ugyanazon nyelv-családban sem találkoznak. Így

az arja népeken kül szintén a kaukazi fajhoz tartozó sémieek nyelve gyökeresen különböző amazokétól. S ha valaki e különbözőséget látva arra útalna, hogy itt sajátkép egy fajnak jókor szétvált oly két ágáról van szó, mely a mint nyelvben különböző, úgy physiologiáját tekintve sem teljesen egyező, s megfordítva, melynek nyelvét is egybe fűzi a hajlíthatóság jelleme, megfelelve az őket egy fajhoz soroltatni parancsoló testi hasonlatoknak : úgy azt csak hátsó, s illetőleg északi Ázsia népfajára kellene utasítanom, hogy egy és ugyanazon faj népeinek még nagyobb nyelvi eltérését lássa. A chinait egybefoglaltatni kívánja testalkata azon altaji népek egy részével, kiknek nyelve úgy szólva a hasonlítást sem türi övével. Vajjon honnan imez, a fenebbiek után meglepő tünemény? Bizonyára csak a szellem azon felsőbbbségéből, mely nem enged magát a természet által egyáltalán határoztatni, s mely azért a fajilag egybetartozókat ismét elválasztja az által, hogy őket egy vagy más oldalon részben tovább viszi, magasbra emeli, tán eredetileg is más irányban indítván az alkotás útján.

Úgy látszik szint ily eltérést, bár a csak most említetttel épen ellenkező irányút találunk magán az altaji nyelvcsaládon belül. Tudjuk, hogy Blumenbach, s utána mindazok, kik a physiologiát választák vezérökül, kaukazivá tevék a finn nyelvkör népeinek szinte felét. Még messzebb ment Cuvier, ki a finneket már különbség nélkül kaukaziakká tette, valamint a törököket is, követtetve a physiologok egész serge által.

Ez elhelyezés ellen egyhangulag tiltakoztak a nyelvészek, állítván, hogy az említett néptörzsek nyelvei általában mongol jelleműek, s vitatván ez alapról azok származásának is hasonló voltát. Tehát amott a testalkat egyezete mellett gyökeres nyelvkülönbség, itt pedig a nyelvek rokonsága mellett szinte a fajok határain is keresztül szökő különbség a testalkatban. Vajjon csakugyan való-e a test és nyelv alkata közötti megfelelésnek ezen hiánya? Én nem hiszem. Gondoljuk meg csak, miként általában szólva, épen a Blumenbach által kaukaziaknak mondott népek nyelvei azok, melyekben a ragok egyáltalán elveszték önállóságukat, míg a

törökben, mongol és mandsuban legalább az igék személyragai még megtarták azt, s azonnal belátandjuk, hogy az altaji népek kétségtelenül rokon nyelveinek körén belül különböző foltozatokat mutató fejlődési folyamat van, s hogy ama fokozatok legmagasbikán éppen azon népek állanak, melyeknek *általában* tulajdonítanak kaukazi jellemet a physiologok. Az elért fokozat magassága e népek nyelvét egy színvonalra emelte az úgynevezett hajlíthatókkal, tehát azon népekével, melyek képezik éppen a kaukazi fajt. Nem lehető-e, hogy e népeknek testi alkatát is éppen úgy alacsonyabb eredeti állapotból emelte legyen magasabbra a nyügeitől szabadúlni törekvő emberi szellem? Bizonyynal nem csak lehető, de tekintve a velünk kétségtelenül rokon hunnok külsejére vonatkozólag reánk maradt rajzokat, valószínű is. Tudom én, hogy e rajzokat hűtlenséggel szokás vádolni, s az iszony és elképedés szülötteitől tekinteni. Azonban, ha némi túlhajtást meg kell is engednünk, mégis van okunk nagyban és egészben híveknek tartani azokat. Ám ekkor kétségtelen, hogy igazuk van a nyelvészeknek, s hogy a hunnok, s a velöki rokonság folytán mi is nem a kaukazi, hanem a nyelvileg is rokon mongol fajból származtunk. Ha mindamellert ma e fajhoz nem tartozunk, úgy belöle kiemelkednünk kellett. E kiemelkedésnek szülö oka a megváltozott égalj, táp és életmód nem lehetett, mert hiszen rólok s a velök rokon külső tényezőkröl általában tudjuk, hogy erre elégtelenek. Úgy látszik ennélfogva, hogy a kaukazi népekkel hosszan együttélés s a velöki vérkeverés eszközölte azt. Nem veszem kétségbe e tényező befolyását; de nem tekinthetem egyedülinek, nem bírva hatásából kimagyarázni egyfelöl azt, miként lehetett ez úton az eredeti típusnak szinte egészen eltöröltetni, másfelöl és különösen pedig azt, hogy ha az elmékedés kizárólag e forrásból folyt, miért nem vezetett az minden irányban, tehát a nyelv terén is, az eredeti jellem elmosódására?

Kétségtelen tapasztalati tények tanúsítják, mily sokat tesz, egyes individuumok fö alkotásának idomítására a szellem magasulása. Vajjon miért kellene e hatást megtagadnunk tágabb körökre, egész népekre vonatkozólag is? Hisz e tágabb körökben több időt át, a nemzedékek egész során ke-

resztül hathatván az irt tényező, okvetetlenül még jelentékenyebb eredményeket kell előidézhetnie. Aztán annyi a példa, mely bizonyítja, hogy zárkozott osztályok között mindig és mindenütt a legmagasbak s azért rendesen legműveltebbek voltak testileg is legjobban képezve. Vagy tán a kevesebb testtörődéssel járó életmódnak, s a jobb táplálkozásnak kell e tekintetben mindent tulajdonítnunk? De hiszen e vonatkozásokban a hindu brahmin nem állott fölül a ksatrián, valamint az egyiptomi pap sem az ottani harczoson, s fő-alkotásuk mégis tökéletesebb volt. Valóban nincs más mód, mint elismerni, hogy a szellem magasulása nemesíti az arcz formáit is, mind közelebb vivén őket az eszményihez, s egyéb fajoknál az ezt természettel leginkább megközelített kaukazi fajéhoz.

A magasabbra fejlett szellemnek ráhatása volt hát egyike, s bizonytal leghatalmasbika azon öröknek is, melyek az altaji népek egy részéről s köztök rólunk is teljesen letörlek a mongol jelleget, mely e szerint nem elmosódott, hanem átalakult, hogy legyen testünk mint nyelvünk a magasabbra fejlett szellemnek ismét megfelelő. Mert magasabbra fejlett az, magasabbra, mint bárhol a színes népek világában. S e fejlődés folyamata, épen mert oly magasra vivő, idő szerint hosszan tartó is volt. Hogy erről meggyőződünk, nem szükség az altaji népek ős műveltségének azon bizonyítékaira gondolnunk, melyek az ékiratú emlékekből mind meggyőzőbben szólának hozzánk; elég csupán azon megállapított tényre hivatkoznunk, mely már ezredek előtt felvirágzottaknak hirdeti azon ujugurokat, kiknek polgárosultsága s műveltsége magas Ázsia földjén el maig utól-éretlen maradt.

Ez ujugurokat, főleg Klaproth és Remusat vizsgálódásai következtében, a török törzshöz szokás sorolni. Feltűnő azonban, hogy oly népeknél, melyeknek a törökkel ugyan rokon, de azért mégsem török származása, részben több mint valószínű, részben kétségtelen, újra, és pedig sűrűn feltaláljuk az ujugur nevet. E körülmény már Castrent is arra bírta, hogy megkísérlette legyen mindezen egynevű törzsek azonosságának kimutatását, indítatva erre azok hazájának szomszédosága, sőt egybeesése által is. Az ez érdemben általa felhozot-

takhoz szabad legyen még hozzáadnom, miként meglehet, hogy az ős ujjur míveltség korában az egymással ma is oly közel rokon, de mégis önálló s külön jellemmel is bíró török, magyar és finn nyelvkörök nem voltak még oly határozottan kikerekülve, mint vannak ma, mely esetre igen jól gondolható, hogy azon nyelvészeti bizonyítékok, melyek az ujjurnak török jelleme mellett harcolnak, azon időt tekintve, ugyanannak például magyarsága mellett is szóljanak. Ide járúl, hogy azon körülmény, mely szerint azon ujjur földre, melyet mind maig a magyar törzshöz tartozó, s korábban szinte ugroknak vagy jugroknak nevezett népek laknak, kivált Dsingis chan kora után a legkülönbözőbb származású népek, s köztök törökök is tódultak, még inkább ingataggá teszi a csupán nyelvészeti alapot, ha arról van szó, hogy kimutatva legyen a hely, mely az ujjur népet a legközelebb rokon törzsek közt illeti. Azért e kérdés eldöntésénél minden félszogséget kerülve úgy kell eljárunk, hogy mindazon oldalokat kellő figyelembe vegyük, melyek e nép egyediségének tényezőitül tekinthetők. Am ez esetre az ujjuroknak eredetileg saját hadi dicsőséget megtaláljuk ugyanazon török törzsnél, melynek diadalmas népei Chinától Velenczéig és Bécsig hordozák meg győztes fegyvereiket, de nem az elmélet terén is elért s ez irányban oly soknak reményére jogosított magasb fejlettséget is. E kettőt együtt csak a magyar törzsnél lelhetni újra föl, miután a finn kör népei meg az elméleti irányban haladtak oly egyoldaluan, mint a törökök az ellenkezőn. Adjuk ezen, semmi esetre sem súlytalan körülményhez még azon másikat is, mely szerint az ujjurok török származása elfogadtatván, a velöki rokonság alapján oly népeknek is e törzshöz kelle és kell soroztatniok, melyeknek a magyar körhöz tartozása alig tür kétséget. Ilyenek a hunnok és avarok, kiket egyenesen csak az ujjurokkali rokonságuk miatt tőnek törökökké, azután a bolgárok, kik fölött törökök és finnek osztoznak, s kik ép azért hihetőleg egyikhez sem, hanem a magyarokhoz tartoznak, úgy szinte a kazarak, kiket hasonlóan török származásuakká szokás tenni, bár nyelvükről mint másik magyarról van emlékezet, azután a bessenyök, az úzok, s az ezekkel közel rokon, velünk egygyé lett, s bizonynyal elei-

től fogva atyafias, s mégis törökké tett kúnok. Mind e népek története határozottan eltért a finnekétől, s miután a finn és török közt, s ennél fogva mindkettőtől egy iránt távol, s mindkettőhöz egy iránt közel álló magyar kört egyelőre nem volt szokás fölvenni, az utóbbi rendszerint a finn egyik alosztályául tekintetvén : következett, hogy mindannyiának a török törzshöz kellett számíttatni. Egészen másként, ha önálló magyar kör állapítatik meg, mint ezt nyelvészeti tekintetek is egyenesen igényelik. Ez esetre úgy vélem megengedhető lesz, hogy ne a nevezett népek kapcsoltságának ujgurrali egybefüggésük alapján a török törzshöz, hanem inkább az ujgur soroztassék velőki rokonságánál fogva a magyarhoz.

Ha mindezek folytán több mint valószínű, hogy az ős ujgur miveltég alanyi egybefüggésben van azzal, melyre népeinket napjainkig emelte a gondviselés : úgy egyszersmind megfoghatóbbá lesz azon bölcsesség is, mely honfoglaló őseink állam-intézkedéseit jellemzé, valamint megfoghatóbbá lesz azon készség, melyet a keresztyénség fölvételére az egész törzs tanúsított. Valóban a szellemnek oly minden oldalú, magas és hosszan tartó emelkedése ez, melynek mássát a kaukazi népek világán kül hiába keresnők, s mely méltán elég erősnek tekinthető arra, hogy eltörölhette legyen nem csak az e hódító vonal központját képezett magyar, hanem az ugyanannak oldalszárnyait alkotott török s finn népnek mongol jellegét is. A minthogy el is törölte azt, oly példát nyújtván, melyből teljesen meggyőződhetünk, hogy az emberfajok elé vont természeti korlátok nem áthághatatlanok, sőt mint ezt a szellem fogalmára s a természethezi viszonyára támaszkodva előre is követelnünk kellett, ennek magasb hatalma által leronthatók. Ez által meg önként leomlanak azon válaszfalak, melyek a népek alacsonyabb vagy magasabb képesítettségét s így rendeltetését illetőleg köztök emeltettek, akár alapítottak azok faji, akár pedig nyelvi különökre. Az ember lényegét a szellem teszi, s az minden fajban egy és ugyanaz. Ezért mondja Humbolt is : „Az emberiség egységét állítván, ellene mondkunk a magasabb és alacsonyabb emberfajokról sötét tanak“. S ezt mondva, nincs ellenkezésben magával, mint első pillanatra hihetnők. Mert bár a fajok természeti különöseit elis-

meri, azt mégis az ember állagát nem érintő mellékességnek tekinti. Aztán ne felejtsük, hogy ő a fajok eredeti típusát a kül befolyások által mondá eltörölhetetlennek, melyekhez pedig a szellemnek belről kifelé munkáló hatalm a nem számítható.

Nem magasabb és alacsonyabb rendeltetésű, többre vagy kevesebbre képesített, nagyobb vagy kisebb szellemerejű fajok és népekről lehet és kell hát szólanunk, hanem csak többé vagy kevésbé szerencsésekről, a természet által inkább vagy kevésbé kegyeltekről, Igenis kegyeltekről; mert nagy szerencse az, ha a szellem már előleg és természettel alkalmas organummal bír, mely által önmagát, ön fogalmát megvalósíthassa, ellenben szerencsétlenség az ellenkező. De e szerencsétlenség, mint láttuk, nem helyre-hozhatatlan, sőt vele a mint nagyobb munkára, úgy nagyobb diadalra is van nyújtva a szellemnek alkalom, melyre mindig eljut az, ha meghiusítva mintegy a természetnek kedvezőtlen intencióit, ezek daczára is előmegyen. Ez előmenést illetőleg jegyezzük meg, hogy a szellem fejlődésének célja több úton levén megközelíthető egyszersmind, a népek előhaladottságát nem úgy kell megítélni, hogy őket egymáshoz mérjük; hanem úgy, hogy azon célra tekintünk, mely felé mindannyioknak törekedni kell, ennek többé vagy kevésbé lett megközelítését vizsgálván. Így például, philologusainknak eddig is sikerült kimutatni, hogy nyelvünk, bár a méltán magasra helyezett arjáktól és sémiektől gyökeresen különbözik: a nyelv célját, t. i. az érzelmek, képzetek és gondolatok kifejezésének képességét tekintve, még sem áll azoknak mögöttük. És nem tudom, vajjon azon sajátság, melyet az európai tudomány az altaji nyelvek fő bünéül ró fel, más oldalról meg nem előny-e? Értem a tőnek ragozás alatti változatlanságát, ellenében például az arja nyelvek azon sajátságának, mely szerint a változatlan ragok felvételekor a tő idomúl. Nekem úgy látszik, mintha a tő ama változatlansága a kifejezett fogalom egyedi határozottságának erős érzékitéséül, hangsúlyozásául volna tekinthető, s egybe-függene azon nagyobb szívósággal, melyet e népek saját egyediségök megőrzésében is tanusítanak. S ez aligha hiba, és pedig annál kevésbé, miután

épen az egyedi az, miben egyedül jöhet valódi létezésre az általános és részleges is.

A dolog ily állásában nem nehéz valódi értékökre szállítani az oly tétéleket, melyek az ellenkező értelemben s mintegy megszokásból felvéve nyugat legelfogulatlanabb tudósainál is gyakran találhatók. Így például azon Wutke, ki a fenebbiek szerint oly nagy sűlt fektetett az emberiség egyiségére, az activ és passív népekről folyvást mint valami egyáltalán különbözőkről beszélvén, többek közt így szól: „A fehér emberfaj általában azon subjectiv világnézet képviselője ugyan, mely kivívja a szellemi alanynak a tárgylagos természet ellenébeni fensőbbiségét, míg a színes fajok különbség nélkül a tárgylagos világnézet gyermekei, s a természetet mint az alanyi szellem fölötti hatalmat fogván fel, az emberiség szenvedőleges részét képezik; — mégis úgy látjuk, hogy a fehér törzsek legnemesebbjének egyik ága valósítja meg a tárgylagos világnézetnek legfőbb és vég tökélyre emelését. De nem is volt elég erre a passív népek szellem-ereje. A létnek bármely igaztalan és félszeg felfogása is csak kezdetben csábító, s csak látszólag természetes, de tovább fejletében mind élesebben előtör a benső igaztalanlás, mindig ellenségesebben fordulva az ember egészséges élete ellen, s hatalmas szellemi erőre van szükség, hogy fentartani bírjuk a gondolatnak végső, s a jogosított és ép emberi életbe mélyen bemetsző következményeit, s vissza ne rettenjünk a természetes érzellemmel ellenséges hatalomtól. Az igazság melletti hű kitarítás nehéz; de a félszég melletti még nehezebb. A tárgylagos világnézet teljes keresztülvitele oly tragicailag félelmetes alakot ölt, hogy e keresztülvitel rendkívüli szellem-erőt igényel, milyen megint nem a passív népeknél, hanem csak a fehér fajnál található.“ S miután e keresztülvitelnek szűkeéges voltát megmutatta, így folytatja: „A nemes indo-german törzs egész erkölcsi akarateréjére volt szükség, hogy egyetlen gondolat szolgálatára fogva tartassanak az embernek természetes igényei és érzelmei, egy gondolatéra, mely mint igaztalan oly igen ellenséges a szellem igaz lényegével, s hogy a tárgylagos pogányság büszke palotájának zárköve a szédítő és rengeteg magasságban

feltéessék. A hinduk az egész pogány világtörténet legnehezebb feladatát oldották meg, mindenről lemondva egy gondolatért, mi az embernek különben becses és kedves, s ez magas erkölcsi tett; — a hinduk a hajdankor tragicus népe.“

Miután láttuk, hogy egészen az ész előleges követelményének megfelelően, a színes embereknek lehető volt a fehérekhez emelkedni, s hogy ugyancsak nekik sikerült nyelvöket is oda magasítani, hol egészben véve egyáltalán nem áll az indogermanoké mögött: vajjon nem tűnik-e föl üres és értelmetlen phrasisúl az egész, ép idézett hely? Vajjon hol lehetett a nemes, s már az indiai világnézet keresztülvitelére is egyedül képesített indo-german faj, midőn a három legjelentékenyebb vallásnak és világnézetnek, a zsidónak, a kereszténynek és moslimnak megszületnie kellett?! Legyünk alázatosak a szerencsében, ingatlan önbizalmúak mindig, és mindenek fölött barátjai az igazságnak!

TARTALOM.

	Lap
A keresztyén elem üdvös befolyása a polgárisodásra. Székfoglaló beszéd Udvardy Ignácztól.	3
Néhány magyar köriratú pecsétről. Székfoglaló előadás Szalay Ágostontól.	48
Bíborban szül. Konstantin császár munkái, magyar történeti szempontból ismertetve. Székfoglalólóul előadás Szabó Károly.	61
Kivonat ily című székfogl. előadásból : Adatok a magyar czímertanhoz. Nagy Ivántól.	168
Akademiai és osztályi tárgyalások 1860. januárban.	172
Törökország földbirtoki, adóügyi és gazdasági viszonyairól. Székfoglaló előadás Korizmics Lúszlótól.	179
A bölcsésznet számára igényelt szabadságról és függetlenségről. Székfoglaló előadás Danielik Jánostól.	205
A deákmonostori XIII. századi román basilika. (Székfogl. előadás kivonata). Ipolyi Arnoldtól.	230
Xanthus János levele. Bemutatva Szabó József által.	235
A tiszaszabályozás története és nemzetgazdasági fontossága. Székfoglaló előadás Lónyay Menyhérttől.	239
A magyar örökösödési jog szelleme és alapelvei más jogokkal hasonlítva. Székfoglaló előadás Tóth Lőrincztől.	278
Emlékbeszéd De Gérando Ágost m. akad. t. felett. Lukács Móricztól.	343
Tarikhí Engerusz, azaz Magyarország története című török kézirat ismertetése Vámbéri Ármintól.	360
Népesedési viszonyok Magyarország, soproni, budapesti, nagy-	

	Lap.
váradi, pozsonyi és kassai közigazgatási kerületeiben. <i>Konek Sándortól.</i>	363
A magyar örökösödési jog szelleme és alapelvei más jogokkal hasonlítva. (Folytatás). <i>Tóth Lőrincztől.</i>	405
A világtörténet s az emberiség fajkülönbségei. Székfoglaló előadás. <i>Kerkápoly Károlytól.</i>	455
